

БОРИС ЖИВКОВ

ХАЗАРИЯ ПРЕЗ ІХ И Х ВЕК

БОРИС ЖИВКОВ

ХАЗАРИЯ ПРЕЗ ІХ І Х ВЕК

СОФИЯ

2010

Книгата представлява дисертацията ми
„Интегративни и дезинтегративни тенденции в Хазарския каганат.
Краят на IX–X век“, защитена в Катедрата по история и теория
на културата при Философския факултет
на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Появата ѝ едва ли щеше да е възможна без подкрепата
на моето семейство и всеотдайната помощ на Цветелин Степанов.
Благодаря. Благодаря за съдействието през изминалите години
на Михаил Груев, Алексей Кальонски и Александър Николов.

Благодаря на Камен Станев за дългите разговори.
Благодаря за добрите думи на Маргарита Ваклинова,
Валери Стоянов и Калин Янакиев.

© Борис Живков, автор, 2010

© Жеко Алексиев, художествено оформление, 2010

ISBN 978-954-617-105-4

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7

Въведение 17

Глава I. Идеологията от IX–X век. Трудното съвместяване на степните традиции с юдейския монотеизъм 25

I.1. Тюрко-иранската симбиоза и културната принадлежност на хазарите, българите и аланите 31

I.2. Общността на Тогарма 54

I.3. Титлата на хазарския владетел Йосиф и двуцарствието в Хазария 61

I.4. Митологични представи и политическа действителност в Хазария през X век 83

I.5. Юдейското влияние върху идеите за властта в Хазария 108

I.6. Свещената царска власт и култът към Великата Богиня в Хазария 124

Глава II. Печенезите в хазарската история (краят на IX–X век) 155

Глава III. Хазария и международната търговия в Източна Европа от края на IX–X век 178

Глава IV. Хазарската икономика. Стопанска интеграция или разпад? 206

IV.1. Теоретични постановки за моделите и развитието на номадската икономика 211

IV.2. Началото на процеса на усядане в хазарските земи 218

IV.3. Подонието 231

IV.4. Селища и крепости 236

IV.5. Хазарските „климати“ 244

IV.6. Ролята на климата за развитието на Хазария 258

Глава V. „Вътрешни“ етнически общности в Хазария 265

V.1. Проблеми на държавното устройство 266

V.2. Пространствени белези 284

V.3. Българите, аланите и хазарите в Хазария 301

Заклучение 322

Библиография 341

Съкращения 377

ПРЕДГОВОР

Историята на степните народи или по-точно на държавността в степите често е представяна като низ от бързо сменящи се едно след друго политически образувания или етнически общности. За по-дълбокото или за по-забавеното осмисляне на процесите там има една съществена пречка – липсата на достатъчно информация и на собствени писмени паметници. В това отношение Хазарският каганат (VII–X в.) не е изключение, дори напротив. Ние разполагаме само с две писма, които могат да се определят като домашни хазарски паметници – на хазарския владетел Йосиф и на един хазарски евреин (т. нар. Документ на Шехтер или Кеймбриджкия документ) до Хасдай ибн Шафрут (ср. на X в.). Писмата не позволяват да се изгради задоволителна представа за хазарската държава. Написани в последния период от съществуването на каганата, те са подложени на разнообразна и противоречива интерпретация от съвременните учени. В същото време хазарската държава има съществено значение за развитието на Източна Европа между VIII и X в. В този регион се сблъскват или си взаимодействат различни традиции (държавнотворни и културни). Най-ясно това се забелязва в религиозния живот (в Хазария често живели съвместно езичници, християни, мюсюлмани и юдеи). Но освен това (и заради това) в Хазария си взаимодействали културни и цивилизационни влияния, идващи основно от юг (Византия и Арабския халифат) и от изток (различни степни общества и държави от Централна и Средна Азия).

Юдаизирането на хазарския елит е една от причините за особения интерес към хазарската държава, но и за съществуването на политически оцветени изследвания. Такъв е опитът да се търси произхода на източно-европейските евреи (а оттам и на голяма част от населението на съвреме-

нен Израел) сред етническите хазари¹. Историята на хазарската държава е тясно свързана и с проблемите около създаването на Киевска Русия. По своето значение и по противопоставянето между научните течения в руската историография хазарският въпрос е сравним може би единствено с норманския. Наследството на руските славянофили се допълва от съветския антисемитизъм, което пряко се отразява на изследванията за Хазария². До голяма степен на тази основа е изградена популярната представа за Хазарския каганат в днешно време. Тук става дума не само за мита за „тринадесетото племе“ (по А. Кьостлер), но и да се „отмъсти на неразумните хазари“³.

„Хазарският мит“, както е познат днес, обслужва най-различни политически течения, обясняващи еврейското присъствие в Европа и в съвременен Израел. Ако се следва тезата на А. Кьостлер (която няма научни основания), би могло да се твърди, че в голямата си част населението на Израел се състои от потомци на хазарите, и следователно няма основания да претендира за сегашната си територия. Тази тема се допълва от едно от направленията в руската наука, което вижда в хазарите единствено евреи, и така оправдава разрушаването на каганата от русите като освобождение на угнетените от хазарската власт народи⁴. Затова днес много от представите за Хазария са наслоена с времето политическа тра-

¹ Вж. например книгата на А. Кьостлер: *Koestler, A. The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage*. London., 1976; бълг. издание *Кьостлер, А. Тринадесетото племе: Хазарската империя и нейното наследство*. С., 2006.

² Вж. например *Шнирельман, В. А. „Свирепые хазары“ и российские писатели: история взаимоотношений (заметки о „народном хазароведении“)*. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 288–309; *същият, The Story of a Euphemism: The Khazars in Russian Nationalist Literature*. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden-Boston, 2007, pp. 353–372.

³ Фразата е цитат от стихотворението „Песнь о вещем Олеге“ на А. С. Пушкин. Вж. *Петрухин, В. Я. „Отмстить неразумным хазарам...“ Хазарский каганат и евразийский аспект российской истории*. – В: Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 18–28. Вж. например и дискусията на страниците на „Вопросы литературы“ от 1988 г. (*Кожин, В. Творчество Илариона и историческая реальность его эпохи*. – Вопросы литературы, 1988, 12, с. 130–150; *Робинсон, М., Л. Сазонова. Мнимая и реальная историческая действительность эпохи создания „Слова законе и благодати“ Илариона. Пак там*, с. 151–175).

⁴ Вж. и *Кизлов, М., Д. Михайлова. Хазары и Хазарский каганат в европейских националистических идеологиях и политически ориентированной научно-исследовательской литературе*. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с.34–62; *Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы*. Харьков, 2006, с. 347–352.

диция. В руската наука тя е свързана и с теорията за вечната борба между степните народи и русите.

Да се проследи генезисът на идеите, които „хазарският мит“ олицетворява, неговите нюанси и направления, е отделна голяма тема, която излиза извън рамките на изследването. Разбира се „хазарският мит“ е повлиял (в по-голяма или в по-малка степен) на научните тези на различни автори (например на Б. Рибакон) и е послужил като основание за натиск над други (например над М. Артамонов). Това е показано на съответните места в книгата. Работите на Л. Гумильов също възпроизвеждат „хазарския мит“. Тъй като неговите тези са разгледани подробно в книгата, тук ще спомена само, че Хазарският каганат е етап в развитието на политическата теория на руския учен, свързан с идеята за „зигзага на историята“ и приемствеността между т. нар. антисистеми, каквато той приема, че е самата юдейска религия и изповядващото я общество.

Изследването съвместява изключително противоположните една на друга чисто научни тези, създадени през последните няколко десетилетия. Противоречията в изводите на учените се обуславят не само от неясните известия на изворите, но и от прилагането на различни теории за хазарската държавност и стопанство. Често теорията се оказва решаваща за заключенията, независимо от обстоятелството, че сведенията за Хазария позволяват и други тълкувания. Затова се налага научните тези да се използват внимателно и да се подложат на допълнителна проверка. С особена острота противоречията в мненията на учените се отнасят за последното столетие от историята на Хазария. Въпреки съществуването на няколко значителни и авторитетни обобщаващи монографии, посветени на хазарите⁵, в науката няма пълна яснота за идеологията, облика на властта, етническите и стопанските процеси в каганата през X в. Тези проблеми са тясно свързани и с изясняването на причините, довели до краха на Хазарския каганат през втората половина на X в. Предложените в науката решения имат своите основания и може да се добие усещането, че съществуват няколко Хазарии, различни една от друга.

---

⁵ *Dunlop, D. M.* The History of the Jewish Khazars. Princeton, NJ, 1954; *Артамонов, М. И.* История хазар. Л., 1962; *Golden, P. B.* Khazar Studies. Vol. I. Budapest, 1980; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990; вж. и работите на *Л. Гумильов* и *С. Плетньова*.

През целия тривековен период на своето съществуване Хазарският каганат обединява множество различни по произход и култура народи и племена. Те населявали разнообразни зони на Източноевропейската равнина (степна, гористо-степна и горска) и части от нейната периферия (Кримския полуостров и Кавказ). Особеностите на географската среда определят икономическото и културното развитие на отделните племенни общности, както и условията, при които се осъществявали връзките между тях. На много места различните етноси живеели смесено, но съществували и обособени етнически територии. Не е напълно ясно доколко и как се е налагала хазарската власт дори в земите, които били безспорно подчинени на каганата до средата на Х в. Същото се отнася и за взаимодействието и връзките (културни и стопански) между етносите и районите на Хазария.

Последният период от историята на хазарската държава (от края на ІХ до средата на Х в.) е определян от редица учени като време на упадък и отслабване на могъществото на каганата, довело до неговия крах след походите на киевския княз Светослав (965 г.). Според предпочитанията и нагласите на учените се отбелязват и различни причини, предопределили залеза на хазарската държава. Като такива се споменават нашествията и по-специално печенежкото нашествие от края на ІХ в.; промените в развитието на международната търговия; юдаизирането на хазарската върхушка, което я отделило от населението на каганата; икономическата система на Хазария, често определяна като номадска, която пречела на стопанското развитие и на интегрирането на различните етнически общности. Влияние върху развитието на Хазарския каганат оказвали и войните и съперничеството със съседните големи държави (Киевска Русия, Византия и Арабския халифат). Резултат от това съперничество било разпространението на християнството и мюсюлманството сред населението на каганата. Хазарският елит обаче възприел юдаизма като официална религия след началото на ІХ в. От друга страна, мнозинството от населението на каганата запазило езическите си вярвания. Съчетаването на юдейски и езически представи е изразено и в държавната идеология на Хазария. Но степента на интеграция между различните религиозни системи, както и идеологическата основа на хазарската власт, остават все още неясни.

В последните години развитието на вижданията за причините за упадъка на Хазария се определя главно от резултатите от археологическите

проучвания, доколкото писмените извори не дават достатъчно информация и предопределят съществуването на множество противоположни хипотези в историографията. Затова и изследването е съсредоточено не върху хазарската историография изобщо, а върху развитието ѝ през последните десетилетия. В днешно време данните на археологията са основният и постоянно попълващ се изворов материал, който постепенно измества водещото значение на писмените паметници. Много от приетите в науката становища са вече остарели, а обликът на каганата през X в. може да бъде показан и от друга гледна точка, говореща не за упадък, а за развитие и дори за разцвет. Заедно с това може да се отбележи общото в значително отдалечени една от друга области, независимо от етническите или религиозните им особености.

Целта на работата е да даде нов поглед за Хазария от втората половина на IX и през X в., като различните и често утвърдени се в науката тези бъдат проверени отново. Липсата на достатъчно писмени извори налага използването на допълнителен материал, засягащ степната държавност в посочения период, както и отклонения, не винаги пряко свързани с хазарската проблематика. Определянето на темите е съобразено с основните тези в науката, обясняващи причините за упадъка на Хазария след средата на IX в.

Литературата за Хазария е огромна и е невъзможно да се разгледат всички научни гледища⁶. Затова бяха обособени различни направления с няколко основни представители. Техните тези са проследени и анализирани в петте глави на книгата. Общо погледнато, в съвременната историография съществува своеобразна „разделителна линия“ в предпочитанието към сведенията на писмените извори или към данните на археологията. Познанието за големи райони на Хазарския каганат идва единствено от археологическите разкопки. Всъщност материалните и писмените (предимно от арабски и персоезични автори от IX–X в.) свидетелства се допълват взаимно. Прави впечатление, че в съветската и в наследилите

⁶ За историографията на Хазария вж. например *Артамонов, М. И.* История хазар. Л. 1962, с. 7–39; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990, с. 3–66. Вж. последно *Golden, P. B.* Khazar Studies: Achievements and Perspectives. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium.* Leiden-Boston, 2007, pp. 7–57; вж. конкретно за паметниците на салтово-маяцката археологическа култура *Тортика, А. А.* Цит. съч., с. 14–31.

я руска и украинска историографии археолозите заемат преобладаващо място в изследванията за Хазария. Затова и първата руска монография, посветена на Хазарския каганат, макар и да се основава на писмените паметници, е писана от археолог – М. Артамонов⁷. В последвалите десетилетия излизат няколко важни и със съществено значение археологически монографии – на С. Плетнѝова, М. Магомедов, В. Михеев, И. Баранов, В. Фльоров, В. Фльорова, Г. Афанасиев, А. Тортика и др⁸. Монографията на Л. Гумильов, посветена на Хазария, също се основава на собствените му археологически проучвания⁹. Забележимо изключение в тази поредица са работите на ориенталистите Б. Заходер и А. Новоселцев¹⁰. Тук трябва да бъдат открити и редица статии на В. Петрухин, макар и ученият да няма специална монография, посветена на Хазария¹¹. В западната историография преобладават изследвания, в които анализът е извършен почти изцяло на основата на писмените сведения. Това се отнася особено за първата монография за Хазарския каганат, написана от Д. Дънлоп и последвалата я след няколко десетилетия книга на П. Голдън¹². Изследва-

⁷ Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962.

⁸ Плетнѝова, С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967; *същата*, Хазары. М., 1976; *същата*, На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989; *същата*, Саркел и „шелковый“ путь. Воронеж, 1996; *същата*, Очерки хазарской археологии. М., 1999; Магомедов, М. Г. Образование хазарского каганата. М., 1983; *същият*, Хазары на Кавказе. Махачкала, 1994; Михеев, В. К. Подоние в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985; Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990; Флеров, В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993; *същият*, Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996; Флерова, В. Е. Граффити Хазарии. М., 1997; *същата*, Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Иерусалим-Москва, 2001; Афанасиев, Г. Е. Донские аланы. М., 1993; Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006.

⁹ Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966.

¹⁰ Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962; Новоселцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

¹¹ Вж. например Петрухин, В. Я. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995, с. 117–124; *същият*, У истоков древнерусской культуры: ритон из Чернигова и хазарская традиция. – Проблемы на изкуството, 2000, 1, с. 3–10; *същият*, К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летия акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 73–78; *същият*, Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 69–100.

¹² Dunlop, D. M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, NJ, 1954; Golden, P. B. Khazar Studies. Vol. I. Budapest, 1980.

не на писмен извор е и монографията на О. Прицак и Н. Голб¹³. Изключения представляват работите на Т. Нуунан, които се основават предимно на данните от нумизматиката и археологическите проучвания¹⁴, включително и забележителното му изследване на хазарската икономика, където те са анализирани заедно с писмените свидетелства¹⁵.

Както вече стана дума, на основата на едни и същи сведения в науката са се наложили разнообразни и взаимноизключващи се тези. Постоянно нарастващият археологически материал допринася за все по-разнообразното и разностранно анализиране на хазарската история и култура. Множество интересни виждания и заключения са изказани в редица статии, публикувани през последните десетилетия. Невъзможно е тук да бъдат споменати всички. Трябва да се открият обаче такива учени като В. Аксьонов, Т. Калинина, Р. Ковальов, В. Колода, К. Красилников, В. Майко, Н. Фоякова, Дж. Хауърд-Джонстън, К. Цукерман, Д. Шапира.

Специално внимание е отделено и на различни теоретични модели, засягащи степната държавност и номадското стопанство¹⁶, често служещи и за основа при обяснението на процесите в Хазария. Това предпостави необходимостта да се търсят примери за съпоставка в един значително по-широк географски ареал на степната зона и околните територии,

¹³ *Golb, N., O. Pritsak. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. Ithaca, 1982.*

¹⁴ Вж. например *Noonan, T. S. Monetary Circulation in Early Medieval Rus'. A Study of Volga Bulgar Dirham Finds. – Russian History/Histoire Russ, 7, pt.3 (1980), pp. 294–311; idem, Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. – АЕМАе, 5, 1985 (1987), pp. 243–258; idem, The Khazar Qaganate and its Impact on the Early Rus' State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 76–102; idem, Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 207–244. Вж. и статиите на Р. Ковальов.*

¹⁵ *Noonan, T. S. The Khazar Economy. – АЕМАе, 9 (1995–1997), pp. 253–318.*

¹⁶ Вж. например *Barfield, Th. Steppe Empires, China, and the Silk Route: Nomads as a Force in International Trade and Politics. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 234–249; idem, The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. – In: Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge, 2001, pp.10–41; Di Cosmo, N. Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History. – The Journal of Asian Studies, 53 (1994), pp. 1092–1126; Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World. Second Edition. Madison, Wisconsin, 1994; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. СПб., 2000; Крадин, Н. Н. Общественный строй кочевников: дискуссии и проблемы. – ВИ, 2001, 4, с. 21–32; същият, Империя Хунну. М., 2001; Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова. Империя Чингис-хана. М., 2006; Плетнева, С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982.*

както и да се означаи, доколкото е възможно, идеологическата близост между тях.

Напълно умишлено и целенасочено за разрешаването на редица проблеми на хазарската история са търсени съпоставки от Дунавска България. За това има няколко причини. Разбира се, една от тях е несъмнената близост между двете държави, обусловена и от общите им корени, свързани със степната традиция. Затова българският материал често допълва или обяснява хазарския. Трябва също да се има предвид, че още от самото възникване на Хазарския каганат българското население съставлявало ако не най-многобройната, то значителна по количество общност(и), чиито селища и паметници се откриват по цялата територия на каганата от Дагестан и Волга до Крим, Дон и Северски Донец. Въпреки мнението на П. Голдън, според когото много аспекти от хазарския проблем са неразрешими без българите¹⁷, в повечето от съчиненията, посветени на Хазария, сведенията от Дунавска България са или много слабо застъпени, или напълно липсват. Предлагащата работа се опитва да привлече вниманието както върху паметници и писмени известия от българското средновековие, така и върху сведения, почерпени от българския фолклор. Макар и принадлежността към българското езичество на редица данни от българския етнографски материал (събиран предимно през XIX в.) все още да се нуждае от допълнителни изследвания, предложените примери имат пряко отношение към хазарската проблематика, за да бъдат пренебрегвани.

Ако българската история е важна за обяснението и представянето на Хазария, то същото може да се каже и за хазарската по отношение на България. Хазарският каганат има съществено значение и за развитието на българската държава на юг от Дунав. Затова е изненадващо твърде слабото застъпване на хазарската проблематика в българската историография. Обикновено се разглеждат проблеми, тясно свързани с конкретни събития от българската история. Най-много са съчиненията за хазарската мисия на св. Кирил Философ от 861 г.¹⁸. Важно значение имат работите

¹⁷ Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 42.

¹⁸ Вж. например Събев, Т. По някои въпроси на хазарската мисия. – В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100 год. от смъртта му. С., 1969, с. 105–125; *същият*, Пространното житие на Константин-Кирил, първостепенен исторически извор на хазарската мисия. – В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от

на българските археолози. Това е така не само заради културната (материална, етническа и духовна) близост на населението в двете държави, но и поради все по-често срещаното отричане на българската принадлежност на редица паметници от Хазарския каганат. Тук трябва да се открият изследванията на Р. Рашев, Ст. Станилов и Д. Ил. Димитров¹⁹. За популяризирането на Хазария спомага редактираният от Цв. Степанов сборник „Българи и хазари през ранното средновековие“, но в него акцентът отново е повече върху българо-хазарските отношения, отколкото върху хазарската история²⁰. Друга група статии са посветени на българо-хазарските политически отношения, основно за периода около и след Велика България (ср. на VII в.)²¹. Важно значение имат и някои статии на О. Минаева, свързани с историята на изкуството²². Най-пълно редица проблеми на хазарската история в българската историография са разработени от Цв. Степанов. Това се отнася най-вече за владетелска-

---

смъртта му. С., 1971, с. 305–315; *Елевтеров, Ст.* Хазарската мисия на Константин-Кирил. – В: Изследвания по Кирило-Методиевистика. С., 1985, с. 216–253; *Кочев, Н.* Хазарската мисия на Константин Философ – Кирил в светлината на Кеймбриджкия аноним и известията на Йехуда Алеви. – В: Кирило-Методиевски студии, 5, 1988, с. 91–98; *Трендафилов, Хр.* Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999; *Nikolov, St.* The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes. – Byzantine and Modern Greek Studies, 1997, 21, pp. 79–92.

¹⁹ *Рашев, Р.* О возможности выделения самых ранних археологических памятников болгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология, 1998, 2 (3), с. 65–72; *свѣцият*, Единство и различия в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. С., 2003, с. 16–41; *свѣцият*, Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007; *Станилов, Ст.* Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 42–72; *свѣцият*, Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). С., 2006; *Димитров, Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

²⁰ Българи и хазари през ранното средновековие. Ред. Цв. Степанов. С., 2003 (публикувани са статии на Р. Рашев, Ст. Станилов, М. Ваклинова, Г. Атанасов, Пл. Павлов, Б. Наймушин, О. Минаева, П. Стефанов, В. Вачкова, Цв. Степанов, засягащи различни проблеми).

²¹ *Димитров, Хр.* България и хазари в VII–VIII веках. – ВНР, 1989, 2, с. 47–66; *Атанасов Г.* Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 92–113; *Павлов, Пл.* Българо-хазарски взаимоотношения и паралели. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 114–141.

²² *Минаева, О.* За ролята на Хазария в контактите на изкуството на Първото българско царство с ранноислямското изкуство. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 159–172; *свѣцата*, Още за съда от Коцки и някои типологически сходства между изкуството на хазари и българи. – Проблеми на изкуството, 2003, 4, с. 49–53.

та идеология в Хазария, различни митологични вярвания, обществени и ритуални практики²³.

Книгата е първата българска монография, посветена на Хазария. Една от нейните задачи е запознаването с проблемните въпроси на хазарската история през IX–X в. Този период е обвързан с предишните столетия от историята на хазарите и на евразийските степни племена и държави. Затова, когато е било необходимо, са анализирани събития и сведения от предишните епохи, които спомагат за изясняването на облика на хазарското общество през IX-то и X-то столетие, но и показват генетичната приемственост със степните общества от миналото. Където и доколкото е било възможно, е направен опит да се отхвърлят вече наложени се тези и да се подкрепят други (не толкова популярни), за да се даде нова гледна точка за решението на някои проблеми. Изследването би имало успех и смисъл, ако по този начин спомогне за преодоляването на различни противоречиви мнения и така даде нова основа за бъдещи проучвания на историята на Хазарския каганат.

---

²³ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие, с. 219–232; *свщият*, Владетел, доктринерика и титулни практики в Източна Европа през VI–IX век. – В: Степанов, Цв. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000, с. 197–224; *свщият*, Българите и степната империя през Ранното средновековие. Проблемът за Другите. С., 2005; *свщият*, Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries. – АЕМАе, 2005, 14, pp. 263–279.

ВЪВЕДЕНИЕ

Когато в средата на X в. хазарският владетел Йосиф пише своя отговор до Хасдай Ибн Шафрут, сановник на кордовския халиф Абд ал-Рахман (912–961), едва ли е предполагал скорошния край на Хазарския каганат, а вероятно и на своето управление. Царят на Тогарма (каган-бекът?)¹ Йосиф описва Хазария като цветуща държава, на чиито владетели се подчиняват множество народи и племена, която е способна да спира русите и останалите врагове на Арабския халифат, за да не опустошат всичките му владения². Представата на Йосиф за Хазарския каганат от средата на X в. не се приема от повечето учени. От друга страна, писмото на Йосиф в неговата пространна и кратка редакция заедно с Кеймбриджкия документ са единствените домашни хазарски писмени извори, с които науката разполага. Това изисква по-голямо внимание при приемането или отричането на истинността на сведенията, изложени там. Би трябвало да се запитаме защо представата на хазарския владетел за собствената му страна се различава от схващанията на повечето съвременни учени? Дали той нарочно е искал да изобрази Хазария могъща, при това своеобразен защитник на халифата, за да потърси помощ от мюсюлманските страни³ (въпреки че не е ясно как кордовските Омаяди

---

¹ Темата за идеологията на хазарската върхушка, част от която е свързана с идеята за властта над наследниците на сина на Яфет, Тогарма, се разглежда на друго място (вж. на с. 54–61). Тук е важно да се подчертае, че използването на тази титла (цар на Тогарма) не е случайно, изразява определена власт над по-голямата част от народите, които се смятат за негови наследници.

² Текстовете на писмата на Йосиф са от *Коквцов, П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932, качени на сайта на Гумильовика - www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm – за пространната редакция и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm – за кратката.

³ *Плетнева, С. А.* Хазары. М., 1976, с. 12.

са могли да помогнат на Хазария), или описаните териториални владения са израз на неговите претенции⁴? Дали, в крайна сметка, решението на поставените въпроси е не в писмото на Йосиф, а в съвременната представа за Хазария и основата, на която се гради тя? Оттук следва темата за причините, поради които Хазарският каганат постепенно изгубил влиянието и силата си. П. Голдън, макар да има сравнително стройна концепция, близка до тази на Д. Дънлоп (за тях вж. по-долу), отбелязва: „В Източна Европа двете най-важни събития (издигането на Русия и западането на Хазария) още не са напълно изяснени“⁵.

Според М. Артамонов „в средата на X в. Хазария продължавала да бъде значителна държава, въпреки че нейната предишна мощ силно се разклатила“⁶. Той се опитва да се противопостави на мнението на Б. Рибакон, който, разбира се, съвсем не може да се съгласи с представата на Йосиф и с тезата, че Хазария въобще някога е имала такава сила и влияние⁷. Затова и мнението на М. Артамонов е някак двусмислено. Това, което той заявява категорично, е, че през VII–X в. „хазарският каганат бил действително огромна империя, заемаща почти цялата южна половина на Източна Европа (това изречение е революционно за тогавашната съветска наука – б. м., Б. Ж.). Към времето на цар Йосиф размерите на тази държава силно намалели“⁸. Ученият изброява териториите и народите, които според него през X в. вече не били под хазарска власт, и стига до извода, че „хазарският цар още смятал себе си за владетел на огромна територия, над която се простирала властта на неговите предци, въпреки че в подчинение на Йосиф оставала само една незначителна част от нея“⁹. Така М. Артамонов противоречи на собственото си твърдение, цитирано по-горе, според което Хазария през X в. била все още значителна държава. Противоречиво изглежда мнението на руския учен и за причините, които довели до западането на каганата. От една страна, той твърди, че мирът с Арабския халифат бил необходим на Хазария за

⁴ Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, с. 386–387.

⁵ Golden, P. B. Khazar Studies. Vol. 1. Budapest, 1980, p. 263.

⁶ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 385.

⁷ За проблемите, които има науката за хазарите през 50-те г. на XX в. след статията във в. „Правда“ от 1951 г., и позицията на съветските учени по този въпрос вж. на с. 255–257.

⁸ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 386.

⁹ Пак там, с. 386–387.

разгръщане на търговията, която обогатявала правителството. От друга, държавата на Саманидите, която била водещата мюсюлманска политическа сила в Средна Азия през X в. и проводник на проникването на исляма сред степните народи, е посочена като враждебна и опасна за Хазария. Засилването на нейното влияние, както и приемането на мюсюлманството от волжките българи, било заплаха за хазарската държава, чиято реакция трябвало да бъде създаването на антиислямска коалиция сред степните номади. В същото време обаче именно мирът с халифата, на когото, макар и номинално, били подчинени и Саманидите, както и обогатяването чрез търговията, се сочат като причина за разминаването на интересите на подчиненото на кагана население и хазарската аристокрация. Това разминаване довело и до постепенното отпадане на много племена и народи от Хазарския каганат¹⁰.

Според С. Плетньова отслабването и гибелта на Хазария се дължи на приемането на юдаизма от хазарския каган. Така се създадо необратимо разделение между юдаизираната хазарска аристокрация и огромното мнозинство от разнородното население на каганата, държано в подчинение единствено благодарение на наеманите от управляващите войски. Като следствие от това разделение (довело и до гражданска война) се приемат неуспехите на Хазария във войните и опустошителните резултати от печенежкото нашествие (края на IX – началото на X в.), което причинило обезлюдяването на голяма част от земеделските райони на каганата, а заедно с това и постепенното отмиране на салтовската археологическа култура (културата на хазарската държава)¹¹. С. Плетньова потвърждава становището на М. Артамонов, като твърди, че „към средата на X в. Хазарският каганат само във въображението на кагана представлявал някаква забележима политическа единица. Йосиф, разказвайки в писмото за своята държава, описвал предишните ѝ граници, миналото величие“¹².

¹⁰ Пак там, с. 414.

¹¹ Плетнева, С. А. Хазары, с. 63–65. Трябва да се има предвид, че в по-късните си трудове С. Плетньова не се изказва толкова категорично за последиците от печенежкото нашествие. Опустошаването на салтовските паметници е представено като по-дълъг процес, а не като еднократно следствие от появата на печенезите в Северното Черноморие. За това ще стане дума по-долу при разглеждането на мястото на печенезите в Източна Европа през X в. (вж. на с. 159–162).

¹² Пак там, с. 68.

Както може да се очаква, по-особено е мнението на Л. Гумильов. Още през 1966 г. той обръща внимание на климатичните промени през X в., които според него оказали голямо влияние на Хазария. Вследствие на промяната на движението на атлантическите циклони степната зона на Евразия започнала да изсъхва поради липсата на валежи. Така стопанството на номадите западнало, съответно и тяхната сила. Климатът довел до миграционни движения от изток на запад към по-плодородните степи на Северното Черноморие, първото от които било на печенезите. Те били дотолкова обезсилени, че не могли да причинят големи щети по пътя си. От друга страна, понеже се движели на многобройни малки отряди, без да могат да бъдат спрени, блокирали Хазария и станали господари на степта. Дъждовете се изместили на север, в горската зона, което довело до по-голямо пълноводие на реките и най-вече на Волга. Като последица, започнало да се покачва нивото на Каспийско море, което заляло основните земеделски земи на хазарите и така отслабило тяхната икономика¹³.

Според Л. Гумильов приемането на юдаизма от хазарския каган също било от основно значение за разделението в хазарското общество, което преминало през дълга и изтощителна гражданска война. Интересите на хазарското население и управляващата го аристокрация дотолкова се разминавали, че било невъзможно да се обединят срещу надвисналата над Хазария опасност, която идвала откъм Киевска Русия¹⁴ (за разлика от подобното твърдение на М. Артамонов, където главната опасност е от Изток, откъм мюсюлманите). По-късно тезата на Л. Гумильов търпи някои изменения. Той задълбочава вижданията си за разделението в хазарската държава в съответствие с теорията си за развитието на човешките общества. Хазарското общество според него представлявало химера. Това понятие означава разделянето на хазарите на юдаизиранни, които били водещото съсловие, и останалите (най-вече езичници или деца на бащи евреи и майки хазарки), които били обезправени. Между двете групи не можело да има общи интереси¹⁵. След гражданската война, която евреите спечелили благодарение на наетите срещу пари печенези,

¹³ Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии. М., 2003, Айрис-пресс, с. 114.

¹⁴ Пак там, с. 126–127.

¹⁵ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1997, изд. на Институт ДИ-ДИК, Т. 1, с. 156–157.

„Хазария изменила облика си. От системна цялостност тя се превърнала в противоестествено съчетание на аморфна маса поданица с господстваща класа, чужда на народа по кръв и религия“¹⁶. Господстващата класа (евреите) се издържала от транзитната търговия. Затова климатичните промени, които имали пагубно въздействие върху хазарското население, не само не се отразили зле на хазарската държава (олицетворявана сега от евреите), но били причина за най-голямото разширяване на влиянието на каганата именно през първата половина на X в. (свързано с подчиняването и на Киевска Русия)¹⁷.

Мнението на А. Новоселцев е близко до това на М. Артамонов и С. Плетньова, както по отношение на становището, че хазарският владетел Йосиф описва границите на една по-ранна Хазария, така и по въпроса за разделението в хазарското общество. В подкрепа на тезата за слабостта на хазарската държава през X в., той обръща по-голямо внимание на сведенията на византийския император Константин Багренородни¹⁸.

В. Петрухин също смята, че Йосиф преувеличава хазарското влияние през X в., но допуска известно надмощие на Хазария в Северното Черноморие в средата на X в. Ученият не приема буквално твърдението на Кеймбриджкия документ, според което Киевска Русия попаднала под властта на хазарите, като мисли, че „неуспехите на походите от 40-те г. на X в. вероятно дали повод на хазарите да смятат Русия покорна на тяхната власт“¹⁹. В. Петрухин се противопоставя на тезата, според която приемането на юдаизма от хазарския каган предизвикало отдалечаването на малочислената хазарска аристокрация от народа. „Идеята, че юдаизмът погубил каганата, е равнозначна на това да се твърди, че Константинопол бил погубен от православие, и не издържа никаква критика“²⁰.

¹⁶ Пак там, с. 167.

¹⁷ Пак там, с. 210–212; 225–226.

¹⁸ Новоселцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990, с. 7, 153, 211, 219.

¹⁹ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. М., 1995, цит. от Петрухин, В. Я., „Русич“, „Гнозис“, 1995; Портал „Археология России“, 2005 <http://www.arheologia.ru/Library/book/4fca40d6943c/page102>.

²⁰ Петрухин, В. Я. интервью – Хазары. Реальность и мифы, (<http://gorskie.ru/istoria/hazar-petr.htm>).

Според И. Баранов, поне що се отнася до територията на Кримския полуостров, описанието на Йосиф отговаря на историческата действителност. Ученият приема, че средата на X в. е времето на най-голямото влияние на Хазария в Крим²¹. Той свързва края на хазарското господство на полуострова с унищожаването на салтовската култура. Така И. Баранов се противопоставя и на мнението, че печенежкото нашествие е главната причина за опустошаването на салтовските селища. Според него „гибелта на салтовските селища била обективно предрешена от цялостното развитие на руско-хазаро-византийските отношения, изразяващи се в борба за хегемония в Приазовието и Северното Черноморие: българите, които били опора на Хазарския каганат в Таврика, стояли на пътя както на руските, така и на византийските интереси“²². Като цяло може да се отбележи, че съвременните учени-археолози, които изследват средновековен Крим, са съгласни със сведенията на Йосиф. В допълнение могат да се добавят думите на В. Майко: „именно през 40-те-50-те г. на X в. територията на Хазария достига максимални размери. Всичко това прави правдоподобен разказа на цар Йосиф за голямата територия на неговата държава“²³.

²¹ Баранов, И. А. Таврика в епоху ранного средновековья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990, с. 54.

²² Пак там, с. 152–153. Подобно е мнението и на А. Тортика по отношение на салтовските паметници в Подонието (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 182, 245–246, 492, 497, 510).

²³ Майко, В. В. Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X в. – до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Гърново, 1997, с. 114. Не малко учени (предимно руски и украински) отричат принадлежността на голяма част от полуострова към Хазарския каганат не само през X, но и през IX или VIII в. (вж. например Науменко, В. Е. Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 94–116; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 109–110, 133; Ромашов, С. А. Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава III. Территория Хазарского каганата в период расцвета (VIII–IX вв.). – АЕМАе, 12, 2002–2003, с. 143; същият, Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава V. Распад Хазарского каганата. – АЕМАе, 13, 2004, с. 256; Герцен, А. Г. Хазары в Доросе-Мангупе. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 29–34; Макарова, Т. И. Боспор. – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003, с. 53–55. Вж. и мнението на Айбабин, А. И. Степь и Юго-Западный Крым. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 59–64, 74–81).

Според Д. Дънлоп е „рисковано да се твърди“, че липсата на национално или религиозно единство е причината за рухването на Хазария²⁴. Разделението в Хазарския каганат било следствие от структурата на държавата, която той разглежда като съвкупност от присъединени територии, държани в подчинение от военната сила. Намаляването им могло да предизвика разпадането на държавата, тъй като войската се издържала от вземаните от тях данъци. Падането на Хазария било резултат от загубата на военен контрол и от липсата на по-дълготрайни връзки сред населението в каганата, които биха довели до неговото единение²⁵.

Подобна е гледната точка и на П. Голдън. Племената и клановете в номадската държава, каквато той смята че е Хазария, били винаги центробезна сила. Това водело до „непрекъсната борба между кагана и неговия клан, от една страна, и зависимите кланове, които с нежелание отстъпвали пред авторитета на кагана, от друга“²⁶. Тази ситуация принудила хазарските владетели да наемат войска, за да запазят военната сила, на която се държала икономиката на държавата. Съгласявайки се напълно с мнението на Д. Дънлоп за взаимовръзката между военната сила и доходите на хазната, П. Голдън приема, че „Хазария паднала не заради юдаизацията на хазарите (обсегът на която не е ясен), а заради вродената слабост на структурите на номадската държава с нейните центробезни сили и естеството на икономиката по бреговете на Волга“²⁷.

Обратно на П. Голдън, Т. Нуунан разглежда икономиката на Хазарския каганат като основна причина за стабилността му. Тя била разнообразна и добре балансирана, което позволило хазарската държава да просъществува три века – рядкост за една „стъпна империя“. Икономическото разделение в Хазария спомогнало да се избегнат недостатъците на номадското стопанство. Заедно с това различните племенни общности в каганата постепенно започнали да се интегрират²⁸. Според него „краят на Хазария може да се припише на военни и икономически причи-

²⁴ *Dunlop, D. M.* The History of the Jewish Khazars. New York, 1967, p. 224.

²⁵ *Ibid*, p. 233–235.

²⁶ *Golden, P. B.* Op. cit., p. 111.

²⁷ *Ibid*, p. 111; по-подробна критика на мнението на М. Артамонов и С. Плетньова за юдаизацията като причина за падането на Хазария може да се види в: *Голден, П. Б.* Достижения и перспективи хазарских исследований. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 43–45.

²⁸ *Noonan, T. S.* The Khazar Economy. – АЕМАе, 9 (1995–1997), pp. 293–296.

ни. Появата на русите и печенезите през IX в. бавно разяли хазарската обширна васално-трибутарна империя и така отслабили нейната икономическа жизнеспособност. Неспособна да разбие враговете си, Хазария била унищожена от тях²⁹. Друга съществена причина за западането на Хазария според Т. Нуунан е промяната на основните търговски пътища, свързващи Източна Европа със Средна Азия, които през X в. заобиколили хазарските земи и допринесли, например, за издигането на Волжка България като алтернативен на Хазарския каганат център³⁰.

Изложените мнения показват почти пълната липса на единомислие при представянето на Хазарския каганат през X в. Много рядко те са нещо повече от хипотези. Възможностите за тяхното преразглеждане не са големи и зависят най-вече от резултатите на археологическите разкопки. Издаването им обаче е бавен процес, а използването им като доказателствен материал за цялостното развитие на Хазария е трудна задача, свързана с обработването на огромно количество данни, малко от които са публикувани адекватно. Все пак резултати в това отношение има например в изследванията на С. Плетньова, И. Баранов, В. Петрухин и Т. Нуунан. Като цяло обаче в науката господстват теории, изградени най-вече на основата на писмените извори. В този смисъл трябва да се обърне внимание и на друг проблем, свързан с наслагването на различните хипотези. Така една теория, която сама по себе си е трудно доказуема, започва да се използва като безспорен факт. Върху нея се надгражда друга теория, която постепенно се приема за нещо установено, въпреки че без предишната не би могла да съществува. „Станало това, което нерядко се случва в историята на науката: от честото повторение, недоказаните предположения започнали да се възприемат като безспорни истини“³¹.

²⁹ Noonan, T. S. European Russia c. 500–1050. – In: The New Cambridge Medieval History. Vol. 3. Cambridge, 1999, p. 503.

³⁰ Noonan, T. S. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. – Harvard Ukrainian Studies, 16, 1992, pp. 250–251.

³¹ Хазанов, А. М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., 1975, с. 124.

ГЛАВА I. ИДЕОЛОГИЯТА ОТ IX–X ВЕК.

ТРУДНОТО СЪВМЕСТЯВАНЕ НА СТЕПНИТЕ ТРАДИЦИИ С ЮДЕЙСКИЯ МОНОТЕИЗЪМ

През X в. религията, изповядвана от хазарската управляваща династия и вероятно от не малка част от аристокрацията, бил юдаизмът. В същото време мнозинството от намиращото се под властта на кагана население продължавало да се придържа към езическите си вярвания. Както писмените извори, така и резултатите от археологическите разкопки отбелязват наличието на не малко мюсюлмани и християни. Обикновено приемането на юдаизма от хазарския елит се тълкува с оглед практиката в съвременните на Хазария „варварски“ държави, чиято аристокрация налагала християнството или исляма на поданиците си. Тази практика се осмисля като съзнателен опит за обединяване в едно етническо цяло на често пъти разноезичното и разноетнично население, което изповядвало различни култове. Така приемането на обща религия се смята за едно от важните условия за образуването на дадена народност, за размиването на междуплеменните и етнически различия. Според тази гледна точка, тъй като хазарският елит не успял да разпространи юдаизма сред мнозинството от населението, Хазария не могла да се превърне в единно културно и етническо цяло¹. Това обстоятелство допринесло за разпадането и, в крайна сметка, довело до краха на каганата в средата на X в. Заедно с това се изтъква и религиозната толерантност в Хазария, която обаче била принудителна, тоест съзнателен политически акт в името на запазването на целостта на държавата².

¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 262–264, 329, 334; Плетнева, С. А. Хазары, с. 61–62; Новосельцев, А. П. Хазарское государство, с. 153–154; Golden, P. B. Khazaria and Judaism. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs. Hampshire-Burlington, 2003, III, p. 151; Степанов, Цв. Българите и степната империя през Ранното средновековие. Проблемът за Другите. С., 2005, с. 68.

² Вж. например Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 266, 334, 412; Степанов, Цв. Цит. съч., с. 77, 122, 124.

Основният пролем при представянето на идеологията на Хазарския каганат е как се е поддържало влиянието на кагана сред езическото, християнското и мюсюлманското население на каганата. Тук решението обикновено е едно – принудително, с военна сила³. Но военната принуда не обяснява например защо значително българско население останало под властта на хазарския каган, след като може да се предполага, че то е разполагало с възможност за съпротива, още повече при наличието на силна българска държава в съседство. Въпросът е следователно дали представата, която имало населението на Хазария за властта и владетеля, продължавала да е свързана с езическите разбирания и практики, въпреки изповядвания от него юдаизъм. Погледнато от друг ъгъл – дали и доколко хазарската аристокрация следвала юдейските разбирания за властта. Доколко и в каква степен били запазени езическите представи, които биха могли да обяснят влиянието на кагана сред едно многоетнично и изповядващо различни култове и религии население.

Аргумент в полза на твърдението, че и след юдаизацията на кагана и неговото най-близко обкръжение идеята за властта продължавала да се придържа към езическите представи, е именно така популярният проблем за хазарското двуцарствие. Цв. Степанов приема, че „в обосновката на върховната сакрална власт на кагана след този период (861 г. – б. м., Б. Ж.) се запазват немалко централно- и средноазиатски елементи (в тях е логично да търсим ирано-тюркски, или по-точно турански корени), докато в тази на властващия реално цар-бек е било може би по-скоро наблегнато на ветхозаветни модели и архетипи. Впрочем, двойката цар – свещеник е добре известна и в древен Израил и появата ѝ в Хазария тъкмо в този аспект не е учудваща, особено при наличието на юдаизма като „държавна“ религия в каганата... Ирано-тюркските корени на Рах Номадска, опазени в персоната на кагана и през X в. (срв. „сакралното цареубийство“, за което се съдържа информация в арабската писмена традиция) показват трудния баланс между традиция и новост и поддържането на някои патриархални представи и елементи във властта и нейната обосновка в Хазария, въпреки че през IX в. юдаизмът там окон-

³ *Dunlop, D. M.* The History of the Jewish Khazars, p. 233–235; *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 111. Л. Гумилев е един от най-ревностните привърженици на тезата за поддържаната със сила и принуда власт на хазарската юдаизирана аристокрация (*Гумилев, Л. Н.* Открытие Хазарии, с. 126; *свѣцѣят*, Древняя Русь и Великая степь, с. 168–176).

чателно се налага като „държавна“ религия“⁴. Според М. Артамонов и Т. Нуунан авторитетът на кагана осигурявал легитимността на властта⁵. Трудно е да се разбере как са си взаимодействали и как са се „помирели“ езическите и юдейските (тясно свързани и с християнските и мюсюлманските) схващания за властта. И ако в Хазария се изповядвали много религии, това не означава, че е нямало единство на религиозните (по-скоро митологичните) идеи сред населението.

Според С. Плетньова „обедняващ фактор за цялото население била общността на религиозните представи“⁶. Не случайно именно номадите (степните народи) били разпространители на идеи, понятия и не на последно място – религии⁷. Т. Жумаганбетов отбелязва съвместното съществуване сред средновековните тюрко-монголски етноси на манихейството, несторианството, зороастризма, конфуцианството, будизма, заедно с древните им традиционни култове. Всяка от тези религиозни системи, „ако по принцип не противоречи на традиционния светоглед, може да се окаже при различни житейски обстоятелства по-силна от старите богове. Пластичността на тенгрианството се състои в това, че тюрките, откривайки нови светове, нови взаимоотношения и нови религиозни системи, не ги отхвърляли..., а обратно, органично ги вписвали, преработвали. За много кратък срок те ставали част от тюркската култура“⁸.

Анализирайки тибетската религия Бон, Б. Кузнецов разглежда въплътеното в идеологическата ѝ система и наследено от иранската традиция вярване, водещо до религиозна толерантност, според което главните божества на отделните народи са едни и същи, независимо от имената им⁹. С оглед на степната традиция, която обеднява различни по про-

⁴ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. Съст. Цв. Степанов. С., 2003, с. 221–222.

⁵ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 411; Noonan, T. S. The Khazar Qaganate and its Impact on the Early Rus' State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, p. 78.

⁶ Плетнева, С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с. 104.

⁷ Khazanov, A. M. Nomads in the History of the Sedentary World. – In: Nomads in the Sedentary World, p. 1, 3.

⁸ Жумаганбетов, Т. С. Генезис государственно-религиозной идеологии в древнетюркских каганатах. – ЭО, 2006, 4, с. 157.

⁹ Кузнецов, Б. И. Древний Иран и Тибет. История религии Бон. СПб., 1998, с. 191–192.

изход идеи и митове и приема различните религии за част от едно цяло, може да се разбере както религиозната толерантност, така и защо населението на Хазария не се противопоставило на юдаизма на кагана и обкръжението му¹⁰. Според С. Плетньова „религията на номадите-езичници се отличавала с краен синкретизъм. В нея се сливали много култове, несъвместими един с друг“¹¹.

Подобен синкретизъм се отбелязва и по отношение на българите. Според Ю. Стоянов той „следва да се оценява сам по себе си и в контекста на преобладаващото влияние на ирански и сасанидски традиции върху българското изкуство и архитектура, като трябва да се има предвид и българската етнокултурна симбиоза с понтийските сармато-алански племена, чиито вярвания определено съдържат някои зороастрийски черти, следи от които остават дори след българо-аланските миграции към земите по средното течение на Волга. Сложните данни, събрани от български религиозни паметници, все още се проучват, но те определено свидетелстват за толерантност и синкретизъм в религията и изкуството на езическата българска държава“¹². Именно заради синкретизма все

¹⁰ Вж. по този въпрос *Бубенок, О. Б.* К вопросу о причинах веротерпимости в Хазарии. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 25–33.

¹¹ *Плетнева, С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967, с. 171.

¹² *Стоянов, Ю.* Другият Бог. Дуалистичните религии от Античността до катарската ерес. С., 2006, с. 190. Ю. Стоянов отбелязва и приликата на българските езически храмове с иранските храмове на огъня от партската и сасанидската епоха (*нак там*). Вж. за българските капища *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. на IX в.). С., 1999, с. 48, 156–160; *Овчаров, Д.* Прабългарските капища – произход и предназначение. – В: *Овчаров, Д.* Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997, с. 50–58; *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1977, с. 112–114; *Чобанов, Т.* Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. С., 2006, с. 27–35; *същият*, Свещените дворци на българските канове. С., 2008, с. 60–65; *Бояджиев, Ст.* Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. С., 2008, с. 310–338; *Биджиев, Х. Х.* Хумаринское городище (VIII–X вв.). – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 121–122. Вж. също за влиянието на манихейството и зороастризма сред българите и хазарите *Степанов, Цв.* Защо великите боили са били шест на брой. (Още един ирански елемент в българската държавност?). – Български векове, 2002, 4, с. 7–8; *същият*, Българите и степната империя, с. 122; *Поляк, А. Н.* Восточная Европа IX–X веков в представлении Востока. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летия акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 99–100; *Артамонов, М. И.* Цит. съч., с. 286. Вж. и *Shapira, D.* Iranian Sources on the Khazars. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 293–294. Наскоро (през 2000 г.) е открит зороастрийски погребален комплекс в близост до Дербент, който се датира между VI и първата половина на

още е трудно да се определи естеството на българската езическа религия и най-вече идеология. Що се отнася до Хазария според С. Плетнева „религиозните представи на населението на Подонието през VIII–IX в. представляват необятна тема, тъй като разпокъсаността и краткостта на писмените и археологически източници не позволява да се разглеждат тези представи отделно от религиите на останалите ирано- и тюркоезични номади“¹³.

Смяната на религията на управляващия род не е необичайно явление за степните империи, съвременни на Хазария. Много близък пример е държавата на хакасите (Киргизкият каганат), чиято аристокрация (поскоро малка част от нея) заедно с владетеля приела манихейството (около 765 г.), а мнозинството от населението продължавало да бъде езическо¹⁴. В този случай смяната на религията съвсем не довела до разпадане на етническото цяло, до граждански войни или до крах на държавата. Следователно има нещо, което убягва при изследването на проблема за хазарското двуцарствие. Най-вероятно то се съдържа в представите на населението на Хазария за властта. Под населението на Хазария тук трябва да се разбират етносите, които определят облика на материалната култура, и които най-вероятно имат непосредствено участие в изграждането и функционирането на държавата – хазари, българи и алани. С други думи, идеята за властта на тези три етноса би трябвало да е водеща при определянето на облика на Хазарския каганат през X в.

Казаното поставя пряко проблема за тюрко-иранската симбиоза, осъществена в степите през I хил. сл. Хр. Като тук тюрко-иранска симбиоза съвсем не означава разделянето на хазарското население на тюрки (за каквито се приемат обикновено българите и хазарите) и иранци (аланите). Става дума за културен синтез, осъществен не при контактите между

VII в. (*Гаджиев, М. С.* Зороастрийски погребален комплекс близ Дербента. – РА, 2007, 4, с. 51–63). В. Майко предполага съществуването (от края на VII в.) на зороастрийски храм край с. Морское в Крим в обитаван от българите район (*Майко, В. В.* Комплексът прабългарски паметници от VII–X в. край с. Морское в Югоизточен Крим. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Т. 5. В. Търново, 1996, с. 131–132).

¹³ *Плетнева, С. А.* От кочевий к городам, с. 171.

¹⁴ *Кызласов, Л. Р.* Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI–XIII вв. (язык, письменность, религия). – ЭО, 2004, 6, с. 7; *Плетнева, С. А.* Кочевники средневековья., с. 94. Подобна, но недостатъчно изяснена, е била ситуацията в Уйгурския каганат след 763 г. (вж. например *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 76).

различни етноси в една държава, а определящ в различна степен всеки един от тях. Българите, хазарите и аланите могат да се представят като отражение на този процес. Или, става дума за произхода на тези три етноса, който предполага съчетаването на ирански и тюркски черти или още в периода на тяхното образуване (вероятно в Средна Азия), или като последица от историческото им развитие и контактите, осъществени при миграциите им към Европа. Когато се разглежда проблемът за произхода на някой народ, обикновено се търси някаква хипотетична прародина. Всъщност прародината на българите, хазарите и аланите едва ли някога ще може да бъде точно определена.

По друг начин стоят нещата, когато трябва да се посочи културната общност, към която принадлежи някой народ. В това отношение идеите, свързани с държавното управление, митологията, обичаите, паметниците на материалната култура и погребалните практики, макар и разпространени сред различни народи и на различни територии, са надежден ориентир. Най-общо казано, българите, хазарите и аланите са степни народи. През разглеждания период степните народи принадлежат към три големи езикови групи: иранската, тюркската и угорската. Различията в езика обаче не предполагат непременно различия и в областта на духовната култура и в държавно-политическия модел. Затова е много трудно да се определи – при липсата на достатъчно и категорични данни – езиковата принадлежност на много от племената, споменати в изворите и населяващи Източна Европа в периода след хунското нашествие (IV в.). След края на IV в. сл. Хр. започва постепенната тюркизация на степното население и този процес далеч не приключва през X в. Не бива да се забравя, че „държавите в *Pax Nomadica* априори са мултиетнични и мултиезични. В такива обединения закономерно се налага езикът на управляващия род (племе), който периодично ще се заменя с друг при смяна във върховното управление. Наличието на такъв надплеменен език, *lingua franca*, за определен период от време все още не означава езикова унификация в този тип общности“¹⁵. Когато става дума за културната общност на степ-

¹⁵ Степанов, Цв. *Protobulgarica (varia)*. – В: Степанов, Цв. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000, с. 113; вж. и Степанов, Цв. Българите от най-древни времена до втората половина на VII век. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI в. С., 2003, с. 17, 27; вж. по този въпрос също Pritsak, O. *The Origin of Rus'*. Cambridge, Massachusetts, 1981, p. 12. Според Л. Гумильов не е възможно да се разбере какъв точно е бил

ните народи, трябва да се има предвид, че при тях тя „била своеобразна за всяка епоха, тоест тя се изменяла във времето, но много малко – в пространството. Всички многочислени, отделени от археолозите, култури са локални или локално-времеви варианти на огромната и сложна номадска (конна) културна общност във всяка епоха, обхващаща цялата евразийска степ. Характерно е, че гибелта на отделни варианти на тази общност не изменя и не нарушава развитието ѝ като цяло“¹⁶.

I.1. Тюрко-иранската симбиоза и културната принадлежност на хазарите, българите и аланите

Следващите редове разглеждат хазарите, българите и аланите като част от една общност, която генетически и културно ни връща към степните племена от II хил. пр. Хр. Връзките между тях са проследими чрез археологическите паметници и са видими в светогледа, идеологията и формите на държавно устройство. Могат да бъдат обособени няколко центъра, които влияят върху развитието на степните етноси за продължителен период от време. Важно е също да се има предвид, че в степта и прилежащите ѝ територии разликата в идеологията между номади и уседнали често е трудно доловима. Затова основната цел тук е не да се търсят местата на образуване на етносите или тяхното отграничаване, а общото между тях, което може да бъде определено и като културна принадлежност.

Към края на II хил. пр. Хр. степните територии на изток до Западна Монголия включително били заселени от индоевропейски племена. В този отдалечен район индоевропейците съседствали или живеели съвместно с монголоиди. В продължение на повече от хилядолетие те ползвали общи пасища и участвали в едни и същи държавни или племенни обединения. Това взаимодействие продължило и в империята на хуните (III в. пр. Хр. – II в. сл. Хр.), на чиято огромна територия различните по расов тип и езикова принадлежност племена мигрирали, смесвали се и

езикът на българите и хазарите през V–VI в. Широкото разпространение на тюрския език в степите станало през XI в. (*Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 64*).

¹⁶ *Плетнева, С. А. Кочевники средневековья, с. 152.*

си влияли взаимно¹⁷. Не случайно, макар и повечето учени да приемат хуните за тюркоезични, въпросът за тяхната езикова принадлежност все още не може да бъде решен със сигурност¹⁸.

Хуните стават причина за първите значителни миграции (за които има сведения в изворите) на европейски племена на запад от района на Западна Монголия. През II в. пр. Хр. хуните принудили народа юечжи (който дотогава доминирал в степите на Западна и Централна Монголия – хунският шан-ю Мо Тун бил преди това заложник при тях) да мигрира на запад към Средна Азия. Юечжите се определят от учените или като тохари, или като иранци. Независимо от етническата принадлежност на юечжите, присъствието на тохарите в степите показва не само достигнало далече на изток индоевропейско население, но и културно влияние, различно от иранското. При миграцията си на запад юечжите повлекли и част от иранските племена на усуните (между II в. пр. Хр. и IV–V в. сл. Хр. усуните населявали района на Тянь Шан и Седморечието) и саките (принудени от усуните да напуснат Седморечието и да мигрират към Сърдаря)¹⁹. Тези три големи етнически общности (споменати в западните извори като аси, сакараваки и тохари) стават причина за краха на елинска Бактрия, на чиято територия юечжите ще образуват Кушанската империя (от I в. сл. Хр.)²⁰.

Следващата голяма миграция на запад осъществяват хуните (II в. сл. Хр.). П. Голдън свързва миграцията на хуните с края на иранската

¹⁷ Алексеев, В. П. В поисках предков. Антропология и история. М., 1972, с. 230–244; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. СПб., 2000, с. 15, 47–48; Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките. – Историческо бъдеще, 2003, 1–2, с. 40–42; същият, Евразийският свят до появата на тюрките (продължение). – Историческо бъдеще, 2004 1–2, с. 9; същият, Куманология. Опити за реконструкция. С., 2006, с. 67–70, 74; Golden, P. B. Turks and Iranians: An historical sketch. – In: Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects. Wiesbaden, 2006, p. 18.

¹⁸ Di Cosmo, N. Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge, 2004, pp. 163–166; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 67; Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. на IX в.). С., 1999, с. 21; вж. и Maenhцен-Helfen, J. O. The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. Berkeley-Los Angeles-London, 1973, p. 376 и сл. относно европейските хуни.

¹⁹ Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с. 109, 171; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 42, 48, 51–57; Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките (продължение), с. 12–13, 16–21.

²⁰ Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 42–43; Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките (продължение), с. 21–22, 28.

доминация в Монголия²¹. Предполага се, че по пътя си към поречието на Волга те се смесили с угроезични и ираноезични (сако-сарматски) племена²². До създаването на Тюркския каганат (VI в.) в степите продължило движението на различни по езиковата си принадлежност етноси, като този процес не представлява само миграции от изток на запад, но и в обратната посока. От подобна миграция най-вероятно е резултат и сложният етногенезис на самите тюрки. На основата на легендите за произхода на народа на Ашина се приема, че племето му мигрирало към Алтай от Източен Туркестан или Турфанския оазис. На тази територия, където „потомците на вълчицата“ пребивавали около век и половина, преобладавало население, говорещо ирански и тохарски езици. Според една от легендите синовете на вълчицата (10 на брой) се оженили за местни жени, като възприели техните фамилни имена, едно от които било Ашина. През 460 г. един от потомците на рода Ашина повел племето си към Алтай. Не случайно и самото име Ашина най-вероятно е с ирански произход²³. Нещо повече, двете най-висши титли след кагана в Тюркския каганат са „шад“ – с ирански произход (както и титлата на жената на кагана – хатун) и „ябгу“ – с тохарски²⁴. Предполага се ирански произход и за титлите „каган“, „кан“, „тегин“, „чор“, „тархан“, както и за самото име Тюрк²⁵.

²¹ Golden, P. B. *Turks and Iranians*, p. 19.

²² Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 66–67; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 69; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 42–43; Рашиев, П. Прабългарите и българското ханство на Дунав. С., 2001, с. 11.

²³ Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники, с. 104–105, 112; Klyash-tornyy, S. G. The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts. – In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XLVII (3), 1994, pp. 445–447; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 74; Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. М., 1995, цит. от Петрухин, В. Я. „Русич“, „Гнозис“, 1995; Портал „Археология России“, 2005 <http://www.arheologia.ru/Library/book/4fca40d6943c/page189>; Golden, P. B. *Turks and Iranians*, p. 20.

²⁴ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 190, 208; *idem*, *Turks and Iranians*, p. 21; Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники, с. 111; Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките (продължение), с. 26.

²⁵ Стоянов, В. Евразийският свят до появата на тюрките (продължение) с. 44; *същият*, Между Иран, Туран и Древния Изток в търсене на българския етногенезис. – В: Civitas Divino-Humana. В чест на професор Г. Бакалов. С., 2004, с. 493. И. Шервашидзе определя като ирански титлите „шад“, „ябгу“ (тохарска), „хатун“, както и „елтебер“, а за титлите „каган“, „тегин“, „тудун“ предполага китайски произход. За титлата „тархан“ предполага също китайски произход, като не отхвърля и иранската ѝ етимология. С неясен произход за него остават титлите „боила“,

Може да се добави и титлата „бек“. Не са тюркски по произход и имената на ранните тюркски кагани – Бумин, Истеми, Мукан, Таспар и Невар²⁶. Силното иранско влияние сред тюрките на Ашина кара В. Стоянов да си зададе въпроса: „дали тюрк(ют)ите не са представлявали един вид тюркизирани иранци или те като тюрки в съвременния смисъл са приели и ирански елементи“²⁷? Затова и според П. Голдън е много възможно „религиозните и съпътстващите ги концепции на царската идеология да са стигнали до тюрките... чрез иранските и дори ранните индо-ирански контакти“²⁸. Казано по друг начин, „предполагаемият смесен сакско-алтайски или евентуално усуну-алтайски произход на тюркютите се отразява в техния бит, религия, социална структура, запазена терминология и дори във външния им вид“²⁹.

Когато разглеждат произхода на българите, учените обикновено подчертават наличието на ирански, тюркски и угорски черти сред тях. Така Д. Овчаров приема, че „най-перспективно се оказва мнението, според което прабългарите имат най-голяма близост с източния дял на усуните (алани, аси), която може да се проследи още в най-ранните етапи в районите на Централна Азия. Още тогава обаче в тази общност се включват активно и тюркски елементи, а по-късно върху нея оказва силно въздействие културата на китайци, индийци, източноиранци. Само по такъв начин могат да се обяснят различните (за някои изследователи – неочаквани) изяви в българската култура от по-късно време. В крайна сметка несъмнен остава фактът, че на Балканския полуостров прабългарите се появяват силно тюркизирани, което трудно може да се отрече“³⁰. Определението „силно тюркизирани“ е без съдържание. Трябва да се има предвид, че „процесите на предполагаема тюркизация в ранносредновековната българска култура не могат да бъдат илюстрирани с конкретни

„еркин“, „чор“ и „багатур“ (*Шервашидзе, И. Н.* Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. – Вопросы языкознания, 1990, 3, с. 83–90).

²⁶ *Golden, P. B.* Turks and Iranians, p. 21.

²⁷ *Стоянов, В.* Куманология, с. 79.

²⁸ *Golden, P. B.* Turks and Iranians, pp. 18–19. Според О. Минаева може да се говори за типологическо сходство между индо-иранския и тюркоезичния митологичен кръг (*Минаева, О.* Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII–IX век. – Проблеми на изкуството, 1991, 1, с. 24).

²⁹ *Стоянов, В.* Евразийският свят до появата на тюрките (продължение), с. 43.

³⁰ *Овчаров, Д.* Въведение в прабългарската култура. С., 2002, с. 7–8.

археологически доказателства, като битуват в историографията под формата на априорна теза³¹. Теориите за произхода на българите са преди всичко хипотетични. Смесването на ирански и тюркски черти не е учудващо, но с нищо не отделя българите от останалите степни народи. Макар и да е възможно различни топоними и етнически имена (особено така популярното Пу-Ку след работите на Б. Симеонов³², или връзката с Памир и Балх – след работите на П. Добрев³³) наистина да се отнасят за етническа група с името българи, те не са аргумент за началния етап на българския етногенезис, а вероятно само показват наличието на българи (ако става дума за българи) в различни части на Евразия³⁴. Затова мястото и ролята на българите в Азия преди преселването им в Европа остават неясни за науката. Ето защо и В. Стоянов смята, че „отнасянето на древните българи към общността на саки, усуни или тохари, без да се отчитат процесите на етническа интерференция в някогашните племенни обединения, е само заместване на едно неизвестно с друго, но не и дефинитивно решение на проблема за българския генезис“³⁵.

Според Р. Рашев българите „се оказват съпричастни“ към три етнически групи – хуни, степни ираноезични племена (скити, сармати, алани) и фино-угорски племена³⁶. Приемането на сарматите като важен елемент

³¹ Владимирова, Г. Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). С., 2005, с. 42.

³² Вж. например Симеонов, Б. Източни извори за историята и названието на Аспаруховите българи. – Векове, 1979, 1, с. 49–57; *същият*, Прабългарска ономастика. С., 2008.

³³ Вж. например Добрев, П. Светът на прабългарите. С., 1994; *същият*, Българските огнища на цивилизацията на картата на Евразия. С., 1998.

³⁴ Може би най-пълното изследване на този тип данни е на Цв. Степанов във въведението на: Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 15–62.

³⁵ Стоянов, В. Между Иран, Туран и Древния Изток, с. 487. Според Ю. Стоянов през Ранното средновековие „старите северно-ирански и угро-фински племена в степите често биват замесени или влизат в племенни съюзи и федерации с номадските тюркоезични новодошли, като доста от тях преживяват лингвистична, както и частична или по-мощна етническа тюркизация... Освен лингвистична и културна хомогенизация, това е процес на културен и религиозен синкретизъм, особено между иранските и тюркските традиции, в който основни божества вече могат да имат както ирански, така и тюркски имена, а в новите номадски федерации аристокрацията включва ирански, тюркски и угорски елементи, съществуващи съвместно и воюващи рамо до рамо“ (Стоянов, Ю. Цит. съч., с. 184).

³⁶ Рашев, Р. Цит. съч., с. 13. Тази теза Р. Рашев свързва с миграциите на хуните, чрез които определя възможните „примеси“ в развитието на българския етногенезис. „Така в настоящия момент проблемът за археологическата локализация на прародината на българите остава открит. Като се има предвид посоката на хунското движение към Европа и районите, през които

от българския етногенезис би могло до голяма степен да обясни българската култура между VIII и X в. Значителна част от българските паметници (както в Дунавска България, така и в Хазария и във Волжка България) показват преки аналогии с късносарматската култура. И ако теориите за тюркското и угорското влияние звучат преди всичко хипотетично, сарматската връзка има пряко отражение в материалната култура (например керамика и погребални обреди, което ще рече и в духовната култура) на българите³⁷.

Един от привържениците на тезата за угорското влияние е М. Артамонов. Той приема, че хуните се смесили в Приуралието с угорски племена, вследствие на което угорският физически тип възтържествувал над монголския. По тази причина хуните загубили много от собствените си културни особености и възприели „местната, разпространена сред угрите сарматска (!) култура“. Тюркският език имал господстващо положение над обвързаните с хуните угорски племена, но угорското влияние довело до появата на българския и хазарския език³⁸. Така според М. Артамонов българите били тюркизирани угри, които, „смесвайки се с остатъците от местното източноевропейско население (тоест сарматите – б. м., Б. Ж.), съставили този народ, който... започнал като цяло да се нарича българи“³⁹. Ученият смята, че българите са обобщаващо понятие за всички етнически имена, споменати в изворите за Северното Черноморие и Кавказките степи между V и VII в. Те били резултат от етническо смесване между придошли и местни племена, довел до появата на „хуно-българския етнически масив, в който местните сарматски традиции в някои отношения заели господстващо положение, най-веро-

---

са преминали двете хунски колони, в състава на прабългарите до разселването им в средата на VII в. с голяма вероятност могат да се предполагат три групи население: 1. Ираноезични групи от степите на Средна Азия и Източна Европа. 2. Угри от лесостепната област на Западен Сибир. 3. Хуни от Централна и Средна Азия, чийто етнически облик при пристигането в Европа изглежда вече е бил значително смесен... Значително, ако не и преобладаващо, ще е било присъствието на източноевропейските ираноезични племена сармати и алани, взели участие във втората фаза на прабългарския етногенезис както чрез запазилите номадския начин на живот групи в степите, така и чрез преминалите към уседналост групи от лесостепната област“ (Рашев, Р. Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007, с. 32).

³⁷ Тази връзка става ясна след откриването на некропола при Нови Пазар в България. Вж. Станчев, Ст., С. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958.

³⁸ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 42–43.

³⁹ Пак там, с. 98.

ятно благодарение на това, че физически този масив се състоял от потомците най-вече на местните европеидни племена, а не от придошлите монголоиди⁴⁰ и в крайна сметка етноси като савирите и хазарите били всъщност българи⁴¹. За угорското влияние няма други доказателства, освен присъствието на угрите в Приуралието преди и по време на нашествието на хуните в Европа, като връзката с българите, а и с хазарите, е подкрепена само с предположения.

Сарматското влияние върху българската култура поставя въпроса дали българският етногенезис не е резултат от смесването на местни и придошли племена след нашествието на хуните. Според някои учени решаващо е влиянието на аланите (представяни често като единствени наследници на сарматите след IV в.), с които българите живели в съседство или съвместно в продължение на няколко века. Така сарматите се разглеждат като хомогенен европейски етнос (поне от III в. пр. Хр.), като промените в тяхната култура се смятат за резултат на вътрешното им развитие, а не на притока на нови племена от Азия. Според О. Бубенок част от сармато-аланските племена продължила да номадства в степите

⁴⁰ Пак там, с. 102.

⁴¹ Пак там, с. 127–128. Важно е да се отбележи, че в предишните работи на М. Артамонов угорската теза липсва и на преден план е изведено сарматското влияние. През 1935 г. М. Артамонов пише, че „при решаването на въпроса за етническия състав на хазарската държава трябва да се отчетат археологическите данни, които свидетелстват за генетическата връзка и културната приемственост между сарматската и хазарската епохи. С оглед на тези факти традиционната представа за смяна на една народност с друга, за изместването от тюркските племена на по-рано заемащото този край ирано-сарматско население, трябва да се преразгледа“ (Артамонов, М. И. Средновековие поселения на Нижнем Дону. Л., 1935, с. 65 (<http://annals.xlegio.ru/hazar/iaimk131/iaimk131.htm>)). Двадесет години по-късно мнението на учения е малко по-различно: „Тюркоезичността (на надписите, която не е доказана – б. м., Б. Ж. Вж. Кызласов, И. Л. Руническите письменности евразийских степей. М., 1994; *същият*, Руническая эпиграфика древних болгар. – Татарская археология, 2000, 1–2, с. 5–18 – www.tataroved.ru/publicat/ta_5.pdf) на носителите на салтовската култура при явните ѝ генетически връзки с културата на ираноезичното аланско население от степите на Източна Европа през първите векове на нашата ера най-вероятно трябва да се обясни с това, че ираноезичните племена тук били частично погълнати от тюрките... Резултат на това смесване било образуването в степите на Източна Европа на тюркоезичните български племена, част от които били и хазарите... сармато-аланските племена, физически и културни наследници на които в известна степен били носителите на салтовската култура“ (Артамонов, М. И. Саркел-Белая Вежа. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 47, 64–65). Не е ясно на какво се дължи еволюцията в мнението на М. Артамонов, отразена най-ясно в обобщаващата му работа от 1962 г. Може да се предположи, че става дума за резултат от политическата намеса в науката за Хазария от началото на 50-те г. на XX в.

на Югоизточна Европа и след хунското нашествие. За това говори материалната култура на степното население през Ранното средновековие⁴². О. Бубенок приема, че степният вариант на салтовската култура, характеризиращ се с обичая да се погребват починалите не в катакомби, а в ями, принадлежал на споменаваните в изворите от X–XIII в. яси (аси). Тъй като този вариант на салтовската култура се определя за български (на „тюркоезичните българи“), О. Бубенок предполага вливането на иранци (сармати) в българската етническа общност. Съвсем неочаквано след това О. Бубенок твърди, че в Донските и Приазовските степи през Ранното средновековие живели сармати и българи, като не е ясно точно как се разграничават едните от другите. Той се основава на ямните погребения, които са широко разпространени преди хуните в Източна Европа. И понеже нямало аналогии на паметниците на салтовската култура в Централна Азия, а източниците не споменавали българи в този район, образуването на българския етнос трябва да е станало в Източна Европа. След което за О. Бубенок българи всъщност не съществували в степите на Източна Европа, а цялото население на степния вариант на салтовската култура било представено от ясите.

О. Бубенок стига до извода, че и ямните, и катакомбните погребения били оставени от аланите, и за да бъде картината пълна, алански се оказват и трупозгарянията⁴³. Тъй като този въпрос ще бъде разгледан по-подробно на друго място, нека само да отбележа, че няма абсолютно никакви основания сарматската култура да се разглежда като принадлежаща на едно етническо цяло. Няма също никакви основания това цяло (което не съществува) през Ранното средновековие да се нарича яси или алани. Проблемът за сарматското наследство в средновековна Европа е значително по-сложен и не може да се обвързва само с един етнос, какъвто са аланите. Колкото до аналозиите на салтовската култура, за района на Централна Азия явен пример е културата на усуните, без това

⁴² Бубенок, О. Б. Яси и бродники в степях Восточной Европы (VI-начало XIII вв.). Киев, 1997, с. 17–20.

⁴³ Пак там, с. 37–44, 64, 171.

да означава че едната култура произхожда пряко от другата⁴⁴. Между другото, В. Генинг отбелязва пряка връзка между усуните и българите⁴⁵.

Р. Рашев приема, че при българите тюркска била аристокрацията (или част от нея), докато основната част от населението била от ирански произход⁴⁶. Това старо ираноезично население, носител на късносарматската археологическа култура, се включило в племенните обединения на новодошлите угри и тюрки. „Поредната смяна на културата допълнително заличила следите на различните етнически групи. По такъв начин проблемът за първоначалната родина на прабългарите добива друг характер. Тя може да се окаже значително по-близо, отколкото обикновено се дири“⁴⁷.

Късносарматската култура се датира между II и IV в. Тя не е култура на хомогенно население, което представлява едно етническо цяло. Нейното възникване може пряко да се свърже с притока на нови племена от различни области на Азия. Не бива да се забравя, че около II в. сл. Хр. в района на Волга се установили и хуните. Оттогава са и първите (разбира се, несигурни, тъй като са от по-късни извори) сведения за българи, берсили и други сродни племена. Формирането на късносарматската култура поставя въпроса за отношението на нейните носители към новата вълна от преселения, обхванала различни части на Азия и довела няколко различни племенни общности в Азиатска Сарматия. Част от тази тема е и проблемът за взаимодействието на новодошлото население с носителите на средносарматската култура, често свързвана с аланите, които също са

⁴⁴ Вж. за усуните *Акишев, К. А. Г. А. Кушаев*. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963, с. 139 и сл.

⁴⁵ *Генинг, В. Ф.* Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 8; вж. и *Рашев, Р.* Прабългарите през V–VII век, с. 29.

⁴⁶ *Рашев, Р.* Прабългарите и българското ханство, с. 10–11; вж. и *Рашев, Р.* За произхода на прабългарите. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992. В. Търново, 1993, с. 23–33. Подобен пример дават аварите. Според данните на археологията (погребенията) при тях е възможно аристокрацията да е била от тюркски (със силни монголоидни черти) произход, докато населението – със сарматски (ирански) (*Том, Т. А., Б. В. Фиштейн*. Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1970, с. 29–33), но относно българите данните за етническия облик на аристокрацията далече не са толкова категорични. Срв. например с Бешевлиев, В. Ирански елементи у първобългарите. – В: *Антично общество* (Труди конференции по изучению проблем Античности). М., 1967, с. 237–248.

⁴⁷ *Рашев, Р.* Прабългарите и българското ханство, с. 11–12.

преселници от Азия. Разгледано по този начин, сарматското влияние в българската култура не подкрепя тезата за местното (европейско) влияние в българския етногенезис, тъй като сарматската култура е продукт на постоянно пристигащи от различни части на Азия различни по произход племена. Само за периода между II в. пр. Хр. и II в. сл. Хр. се отбелязват три съществени промени в етническия състав на населението на Източноевропейската степ⁴⁸.

За произхода на аланите съществуват няколко теории, между които скитска, аорска, масагетска, алтайска, юечжийско-тохарска и усунска. Приема се, че аланите дошли в степите на Източна Европа през I в. сл. Хр., като се търси пряка връзка с разпространението на средносарматската култура, чието възникване може да се датира около началото на I хил. сл. Хр. Тогава се появяват нови елементи в културата на населението на Волго-Донските степи, имащи аналогии в един обширен район от Средна Азия до Китай на изток⁴⁹. Именно през I в. сл. Хр. в Източна Европа се появяват тамги, идентични с разпространените по-рано в Монголия (III–I в. пр. Хр.) и след това в Средна Азия (II–I в. пр. Хр.). Според А. Скрипкин „цял културен пласт“ се е преместил от изток на запад под натиска на хуните. За носители на тази нова културна вълна в източноевропейските степи могат да се приемат аланите⁵⁰.

⁴⁸ Скрипкин, А. С. О времени появления аланов в Восточной Европе и их происхождении (историографический очерк). – В: Историко-археологический альманах, 7, Армавир, 2001, с. 15–40, публикувано на сайта www.members.tripod.com/~Grozniyat/alan/skripkin.html; цит. от заключението: www.members.tripod.com/~Grozniyat/alan/skripkin_1c.html.

⁴⁹ Пак там, www.members.tripod.com/~Grozniyat/alan/skripkin_2c.html; същият, Азиатская Сарматия во II–IV вв. (некоторые проблемы исследования). – СА, 1982, 2, с. 50–51; същият, К проблеме соотношения ранне- и среднесарматской культур. – Доклад, прочитанный на семинаре «История и культура сарматов», проведенном 1 марта 2005 г. Институтом археологии РАН и НИИ археологии Нижнего Поволжья при Волгоградском госуниверситете (http://www.archaeology.ru/ONLINE/Skripkin/K_probleme.html); Сергачков И. В. Проблема становления среднесарматской культуры. – Доклад, прочитанный на семинаре «История и культура сарматов», проведенном 1 марта 2005 г. Институтом археологии РАН и НИИ археологии Нижнего Поволжья при Волгоградском госуниверситете (<http://www.archaeology.ru/ONLINE/Sergackov/stanovlenie.html>).

⁵⁰ Скрипкин, А. С. К вопросу этнической истории сарматов первых веков нашей эры. – ВДИ, 1996, 1, с. 163–165; вж. и Хазанов, А. М. Очерки военного дело сарматов. М., 1971, с. 84. Пришествието и притокут на население от Централна и Средна Азия сред европейските сармати се отбелязва чрез паметниците на културата и за периода IV–II в. пр. Хр. (Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978, с. 25–26).

Според Б. Вайнберг разпространението на т. нар. цаганголски тамги показва придвижването на иранска група от номадски племена в края на I хил. пр. Хр. от Монголия през Казахстан и Средна Азия към Източна Европа. Част от тях уседнала в оазисите на Средна Азия и дала управляващите династии на Хорезъм, Бухара и Самарканд⁵¹.

Аланите мигрирали към Източна Европа от Средна Азия. За това говори не само материалната култура, но и сведенията на китайските извори. Така в „Хоу Хан шу“ („История на късната династия Хан“, 25–220 г. сл. Хр.) се съобщава, че владението Янцай се преименувало в Алания и било зависимо от Кангюй, чийто център бил по средното течение на Сърдаря. Местоположението на Янцай не е известно, но се предполага, че е било по долното течение на реката или най-общо в Приаралската степ. Подчинените на Кангюй алани превзели Янцай, страната променила името си на Алания, а през I–II в. влиянието на Кангюй достигнало до долното течение на Волга и Приуралската степ. Така появата на аланите в Европа се поставя в пряка връзка с периода на най-силно влияние на Кангюй⁵². Според Т. Габуев засилването на Кангюй се дължи на притока на част от юечжите през I в. пр. Хр., а те, както и усуните, били част от племенната общност на аланите⁵³.

Ако може да се приеме, че аланите били носители на средносарматската култура, не така стоят нещата с късносарматската. През II в. сл. Хр. се наблюдават значителни промени в културата на сарматите по долното

⁵¹ Вайнберг, Б. И., Э. А. Новгородова. Заметки о знаках и тамгах Монголии. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 71–72; вж. и Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 56; Полубояринова, М. Д. Знаки на Золотоордынской керамике. – В: Средневековые древности евразийских степей. М., 1980, с. 165–212. Според Б. Вайнберг тези тамги „убедително показват сарматския (в широкото разбиране на този термин) произход на династиите на Хорезъм, Бухара и Самарканд“ (Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана в древности: VII в. до н.э. – VIII в. н.э. М., 1999, с. 277). Вж. и Георгиев, П. За семантиката на сарматските знаци в Северното Причерноморие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Търново, 1997, с. 45–65.

⁵² Габуев, Т. А. Происхождение алан по данным письменных источников. – ВДИ, 2000, 3, с. 53–54; Скрипкин, А. С. К вопросу этнической истории сарматов, с. 165; Яценко, С. А. Эпический сюжет ираноязычных кочевников в древностях степной Евразии. – ВДИ, 2000, 4, с. 103; Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники, с. 172–173, 175; Толстов, С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.–Л., 1948, с. 146–147. Според Б. Вайнберг територията на аланите и на Янцай не се намирала в Приаралието или по течението на Сърдаря, а в междуречието на реките Волга и Урал. Центърът на Кангюй бил не само по средното, а и по долното течение на Сърдаря (Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 265, 274, 280–283, 302–303).

⁵³ Габуев, Т. А. Цит. съч., с. 54–60.

течение на Волга. Уеднаквява се погребалният обред, като преобладават редица нови и нехарактерни за предишния период черти, например северната ориентация на погребенията, изкуствената деформация на черепите, тесните гробни ями и гробните ями с врязана в една от стени-те ниша⁵⁴. Без да навлизам в подробности, ще отбележа, че тези черти се срещат в по-късните български некрополи⁵⁵. Северната ориентация на погребенията е характерна за погребалните практики на хуните и на част от юечжите. Тя се разпространява в номадските некрополи в Средна Азия след разгрома на Бактрия. Традиционна е за населението в Задуралието, Западен Сибир и Централен Казахстан⁵⁶. Изкуствената деформация е често срещан обичай от дълбока древност, свързан с племената от сакската общност (най-ранните примери са от V–III в. пр. Хр. в района на Фергана и VI–V в. за Туркменистан) в Средна Азия⁵⁷. Късносарматското население е с по-голям монголоиден примес и антропологически се доближава до южносибирската раса, както и до расата на Средноазиатското междуречие (памиро-ферганския тип)⁵⁸. Антропологическият

⁵⁴ *Скрипкин, А. С.* Азиатская Сарматия, с. 43–45; *Кривошеев, М. В., А. С. Скрипкин.* Позднесарматская культура междуречья Волги и Дона. Проблема становления и развития. – РА, 2006, 1, с. 124–127; *Димитров, Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 60–61; *Том, Т. А., Б. В. Фирштейн.* Цит. съч., с. 71.

⁵⁵ Вж. например *Владимиров, Г.* Цит. съч., с. 42; *Димитров, Д. Ил.* Цит. съч., с. 64–65; *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Цит. съч., с. 29–30; *Флерова, В. Е.* Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 173. Вж. и *Йорданов, Й.* Антропология на древните българи. Масовият кръгов гроб при Девня. С., 2008. Интересна подробност е, че през късносарматския период значително се увеличават погребенията с беден инвентар и най-вече без оръжие. Макар че А. Хазанов тълкува този факт като белег на имущественото разделение сред сарматското общество, това е характерна черта за по-късните български некрополи (*Хазанов, А. М.* Цит. съч., с. 85).

⁵⁶ *Скрипкин, А. С.* О времени появления аланов (www.members.tripod.com/~Grozniyat/alan/skripkin_zakl.html); *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Цит. съч., с. 27; *Рашев, Р.* Прабългарите през V–VII век, с. 31; *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 190–191.

⁵⁷ *Том, Т. А., Б. В. Фирштейн.* Цит. съч., с. 146–147; *Йорданов, Й.* Цит. съч., с. 127–128; *Трофимова, Т. А.* Изображения эфталитских правителей на монетах и обычай искусственной деформации черепа у населения Средней Азии в древности. – В: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 184–185; *Скрипкин, А. С.* Азиатская Сарматия, с. 46; *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 47.

⁵⁸ *Том, Т. А., Б. В. Фирштейн.* Цит. съч., с. 69 и сл.; вж. и *Ходжайов, Т. К.* Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья (Антропологические исследования). Ташкент, 1987; *Яблонский, Л. Т.* Еще раз к формированию расы среднеазиатского междуречья (в свете новых палеоантропологических материалов из Приаралья). – В: Антропологические и этнографические сведения о населении Средней Азии. М., 2000, с. 5–21.

облик на късносарматското население в околностите на долното течение на Волга е сходен с този на българите от следващите столетия⁵⁹. Когато се сравняват българи и алани, не бива да се забравя, че двата етноса се отличават и по антропологическите си белези.

На основата на изброените аналогии, както и на паметниците на материалната култура, учените предполагат миграция на население от Централна и Средна Азия. Особена близост имат некрополите по Долна Волга с некрополите по долното и горното течение на Амударя, Фергана и Бухара, Бишкентската долина в Таджикистан⁶⁰. Смята се, че тези миграции са предизвикани от хунското нашествие, а и от засилването на Кушанската империя, което се свързва с горните дати на някои некрополи в Северна Бактрия (I–II в. сл. Хр.), аналогични по тип на късносарматските⁶¹.

Постепенно късносарматската култура се разпространява на запад и обхваща територията на Северното Черноморие. Интерес представлява отношението и взаимодействието на новодошлите племена с местните и преди всичко с аланите. На основата на археологическите проучвания може да се твърди, че след II в. сл. Хр. аланите били смес от местни и новодошли от изток племена. Предполага се, че център на тяхното обединение по това време било Подонието. В района на долното течение на Дон белезите на средносарматската култура се съхраняват сравнително по-дълго и съществуват заедно с късносарматските.

Притокът на нови етнически групи от ирански произход в градовете на Северното Черноморие се доказва и с появата на нови, не срещани преди това имена. В средата на III в. Танаис бил разрушен най-вероятно не от готите, а от племе, чийто център се намирал в Централен Кавказ. За това говори разпространението на катакомбния обред в междуречието на Волга и Дон, което показва влиянието или вливането на население от севернокавказки произход сред аланите, тъй като този обред не е харак-

⁵⁹ Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 46–47.

⁶⁰ Скрипкин, А. С. Азиатская Сарматия, с. 46–47; Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 61–64; Йорданов, Й. Цит. съч., с. 23.

⁶¹ Скрипкин, А. С. Азиатская Сарматия, с. 47; Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 64–65.

терен за сарматите⁶². Именно той става характерен за аланите в последвалите столетия и ги отличава от останалите сарматски племена.

Явно е, че няма никакви основания да се приписват всички късносарматски паметници на аланите. Макар да не е ясно каква територия е заемало аланското обединение, едва ли на изток влиянието му е преминавало Волга. Значителна част от късносарматските паметници от III–IV в. се намира на изток от долното течение на Волга, на територията на съвременна Башкирия и в Южното Приуралие. На тази територия се наблюдава прекъсване на връзките с Причерноморието и Северен Кавказ и засилване на тези със Средна Азия, както и с райони, разположени още по на изток. А. Скрипкин предполага включването на това население в състава на обединението на хуните⁶³.

Резултатите от изследванията за произхода на българите, аланите и хазарите водят до един регион на Средна Азия (долното и средното течение на Сърдаря), с който в една или друга степен и трите етноса имат общо. Тук не става дума за предполагаема прародина, а за регион, който в продължение на няколко века синтезира в културата си ирански и тюркски черти. Това се отнася преди всичко за джетиасарската култура (долното течение на Сърдаря), но и за тясно свързаната с нея отрарско-каратауска култура (средното течение на реката и района на планината Каратау). На тази територия била и древната държава Кангюй, с вероятен център в Отрар, в която населението и на двете култури играло важна роля. Приема се, че името Кангюй произлиза от стария и митичен турански център Кангха (Канг). То носи спомен за онези времена, когато станало разделението между Иран и Туран и когато начело на

⁶² Скрипкин, А. С. Азиатская Сарматия, с. 51–54; Кривошеев, М. В., А. С. Скрипкин. Цит. съч., с. 128–134. Вж. и Шелов, Д. Б. Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II–III вв. н.э. по данным танаисской ономастики. – ВДИ, 1974, 1, с. 80–93. Причините за появата и разпространението на катакомбния обред в Северен Кавказ и околните територии все още не са изяснени, тъй като освен за сарматите, този обред не е характерен и за местното население в предишния период. Може да се твърди, че в зоните на контакт между старото кавказко и новодошлото степно население са се оформили няколко специфични района, където се наблюдават различни варианти на катакомбния обред, които вероятно обозначават и различни етнически общности (Абрамова, М. П., К. И. Красильников, Г. Г. Пятых. Курганы Нижнего Сулака. М., 2004, с. 61–62). Не случайно М. Магомедов свързва един от тези варианти с хазарите. Ученият приема, че определеният от него хазарски катакомбен погребален обред произхожда от традициите на Средна Азия (Магомедов, М. Г. Хазары на Кавказе. Махачкала, 1994, с. 33–34, 91–97).

⁶³ Скрипкин, А. С. Азиатская Сарматия, с. 54.

туранците бил Афрасиаб, приеман по-късно за родоначалник на много от степните ираноезични или тюркоезични племена и народи. С името Канг или Канга била известна и река Сърдаря. Вероятно древната Кангха се превърнала в империята Кангюй около II в. пр. Хр., чието последно споменаване е от 270 г. сл. Хр. През V в. Кангюй бил малка област, подчинена на ефталитите⁶⁴.

От особен интерес е джетиасарската култура (VIII–VII в. пр. Хр. – IX в. сл. Хр.), която въпреки кръстопътното разположение на долното течение на Сърдаря, през което минавали почти всички степни миграции⁶⁵, се отличава с особена консервативност. Долна Сърдаря почти винаги била център на номадските обединения от Югоизточното, Източното и Северното Приаралие. Често от тези области номадите мигрирали на юг, като минавали през долните течения на Амударя и Сърдаря и продължавали към южните райони на Средна Азия до Хиндукуш и пустините на Централен Иран⁶⁶.

Стопанството на джетиасарската култура било смесено, скотовъдно-земеделско, като скотовъдите използвали Джетиасарския оазис за зимно пасище. През лятото те мигрирали най-често към пасищата около реките Илек и Урал. Там те си взаимодействали с угорско и сарматско население. Така ежегодната миграция в посока север-юг спомагала за създаването на тесни взаимоотношения между тези етнически групи през целия период на съществуване на джетиасарската култура. Затова и връзката между джетиасарците и савроматите от Поволжието се отбелязва чрез сходства в археологическата култура и в антропологическия тип. Ето защо областта между Южното Приуралие и долното течение на Сърдаря може да се разглежда като единна стопанско-културна зона още от IV–

⁶⁴ *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники, с. 163–167, 173–174; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 25; *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 92, 100, 203–204, 209–210, 280–283, 302–303; *Левина, Л. М.* Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н.э. – I тыс. н.э.). М., 1996, с. 375–376; *същата*, К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в Восточном Приаралье. – В: Приаралье в древности и средневековье. М., 1998, с. 56; *Андриалов, Б. В., Л. М. Левина.* Некоторые вопросы исторической этнографии Восточного Приаралья в I тысячелетия н.э. – В: Этнография и археология Средней Азии. М., 1979, с. 97; *Пьянков, И. В.* Древнейшие государственные образования Средней Азии (Опыт исторической реконструкции). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 337.

⁶⁵ *Андриалов, Б. В., Л. М. Левина.* Цит. съч., с. 94.

⁶⁶ *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 118–119.

III в. пр. Хр. През II в. пр. Хр. сарматското културно влияние стига на юг до Бухара, което се свързва и с евентуалното участие на приуралски сармати в разгрома на Бактрия⁶⁷. Не случайно Б. Литвинский приема Кангюй за разпространител на сарматско влияние за областта на Фергана⁶⁸. Би могло да се предполага, че освен към Урал, джетиасарски скотовъди се отправяли и към летните пасища в района на река Иртиш. Пример за това е взаимното ползване на пасища, осъществено от кимаките и огузите през IX и X в⁶⁹.

Консервативността на джетиасарската култура позволява различните влияния в нея да се тълкуват не само като резултат от културно взаимодействие, а и като органично включване на чужди етнически групи сред джетиасарците. От друга страна, по-лесно се отбелязват областите, изпитали джетиасарско влияние, което обикновено говори и за миграциите на това население. На територията на джетиасарската култура има няколко миграционни вълни, осъществени от различно по произход население и по различно време. Така през II в. пр. Хр. по долното течение на Сърдаря се заселили саки, идващи от Седморечието и прогонени от усуните. Приблизително по същото време се отбелязват няколко преселения на угорско население от гористостепните райони на реките Иртиш, Тобол и Ишим – гороховската (IV в. пр. Хр. – I–II в. сл. Хр.) и саргатската (IV в. пр. Хр. – II–III в. сл. Хр.) култура – както и на угри от района на река Урал. Отделни елементи на керамиката говорят за присъствие на население от Южен Казахстан и Киргизия, което се свързва етнически с юечжите (тохарите) и с хуните. До II в. сл. Хр. постоянно се заселвало население, идващо от района на Средна Сърдаря (отрарско-каратауската култура). За масово преселение на хуните в Джетиасарския район може да се говори след I в. сл. Хр. Допуска се и продължителното им присъствие там между II и IV в. сл. Хр., което обяснява и връзките на хуните с иранци, юечжи и угри. Може да се предполага дори засилване

⁶⁷ Пак там, с. 98–99, 181–182; Смирнов, К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 192, 197, 287–288, 290; близка е и гледната точка на А. Фьодоров и Г. Фьодоров, според които „още в дълбока древност е възникнала родствената и културна близост между аборигените от Долното Поволжие с населението на Предкавказките степи и с населението на Южното Задуралие и Западен Казахстан (Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 54).

⁶⁸ Литвинский, Б. А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 55.

⁶⁹ Кляиторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 120.

на влиянието на племена, свързани с хуните през IV в. Продължителното присъствие на привнесените културни елементи в джетиасарската култура показва непрекъснатостта на връзките на новодошлите с районите на предишните им обитания, както и процеса на тяхната естествена асимилация⁷⁰.

Значителни изменения в джетиасарската култура се забелязват едва след V–VI в. Те се свързват с притока на тюркоезични племена. Тогава започва постепенната тюркизация на джетиасарците, която се усилва след VIII в. и се обяснява с въздействието на печенежкото обединение. Константин Багренородни съобщава, че най-издигнатите три племена сред печенезите, мигрирали в Европа през IX в., се наричали кангар. Предполага се, че този етноним се появява през V в. (заради споменаването на кангари на юг от Кавказ по това време) и е резултат от тюркизирането на местното джетиасарско население, което било в основата на печенежкия племенен съюз. Последният етап на културата е свързан именно с печенезите и дошлите на тяхно място през IX в. огузи⁷¹.

Джетиасарците също мигрирали в различни райони на Азия и Европа. Най-често те се преселвали на запад по посока на Северен Кавказ и Поволжието (III–IV, VI–VII и VIII в.) и на юг по течението на Сърдаря към Фергана и областта на Бухара (III–IV, VI–VII в.). Присъствието на джетиасарци в различни райони на Европа и Азия се отбелязва от специфичната керамика, строителни традиции и погребални обичаи, които те пренасяли със себе си. Затова се твърди, че в салтовската, както и в бахмутинската (III–VII в.) култура (на угорското население в района на Поволжието) има джетиасарско влияние. Резултат от миграция на джети-

⁷⁰ Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 120, 188, 193, 279; Левина, Л. М. Этнокультурная история, с. 195–196, 241, 247–248, 373–374; *същата*, К вопросу об антропоморфных изображениях в джетиасарской культуре. – В: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 178; *същата*, Среднеазиатские связи джетиасарской культуры в первой половине I тысячелетия н.э. – В: Культура и искусство древнего Хорезма. М., 1981, с. 171–173; *същата*, К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, с. 53–55.

⁷¹ Андриалов, Б. В., Л. М. Левина. Цит. съч., с. 96–98; Левина, Л. М. К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, с. 55; *същата*, Этнокультурная история, с. 374; Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 100–101, 185, 188, 283–285, 293; Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники, с. 175–177; Pritsak, O. The Pechenegs. A Case of Social and Economic Transformation. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History. London, 1981, X, pp. 6–8; Spinei, V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003, pp. 94, 113, 178–179.

асарци е и появата на кердерската култура през VIII в. в Хорезъм. Както ще се види по-нататък, Хорезъм бил силно обвързан с Хазария, особено през IX–X в.

По антропологически тип джетиасарците принадлежали към три европеидни типа с монголоиден примес – памиро-фергански (на средноазиатското междуречие), източно-средиземноморски и предноазиатски (хорасански). Традиционно мъжкото население на джетиасарската култура било антропологически близко до савроматите и сарматите от района на Урал, до населението на района на Тува и на тагарската култура. Именно джетиасарците оказали влияние на етногенезиса и културата на много от евразийските племена. Тясно свързани с джетиасарската култура и с държавата Кангюй са проблемите около етническия облик на тохарите, аланите, ефталито-хионитите, аварите, огузите и печенезите⁷². Б. Вайнберг добавя към тях българите и хазарите.

Основният проблем в тезата на Б. Вайнберг е твърде късното датиране на появата на българите, а и на хазарите, в Европа – през VI в. Тя следва хронологията на възникването на държавните образувания на степните племена в Европа – българската и хазарската държава се създали след обединението на савирите. Понеже савирите дошли в Европа през V в., българите и хазарите ги следват. Тази гледна точка е странна предвид сигурните известия за българи в Европа преди савирите⁷³. Що се отнася до хазарите, тъй като рядко се допуска, че тяхната поява в Европа

⁷² Левина, Л. М. К вопросу об антропоморфных изображениях, с. 178; *същата*, Среднеазиатские связи, с. 172–175; *същата*, Этнокультурная история, с. 28, 89, 375–376; *същата*, К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, с. 55–56; Андриалов, Б. В., Л. М. Левина. Цит. съч., с. 95–97; Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 100–101, 185, 192–194.

⁷³ Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 285–286, 294–296; Относно българите мнението на Б. Вайнберг е противоречиво. Тя свързва с тях погребенията в ниши (подбой), които се появяват на територията на джетиасарската култура през V в. и битуват там до края на културата (IX в.). Б. Вайнберг допуска, че става въпрос за преселение на население от Турфан (с вероятен тохарски произход) или от Европа, като приема движението на някаква част от подчинените на хуните племена обратно на изток (с. 187, 193–194). Макар и да не се свързват пряко с българите, по-интерсни са ямните погребения с ниши, традиционни за джетиасарската култура. Този тип погребален обичай отмира през III–IV в., като последните подобни погребения са от V в. Такъв тип погребения се среща сред българските между VIII–X в. (вж. например Рашиев, П. Единство и различия в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 16–41; Флерова, В. Е. Проблемы исследования ямных и курганных могильников, с. 173). Според Б. Вайнберг българите дошли от Източен Казахстан

станала едновременно с тази на българите, VI в. обикновено се смята за сигурна дата на присъствието им на север от Кавказ⁷⁴. Тезата за общността на произхода на хазарите и българите е следствие и от по-късните (от IX–X в.) сведения на източните извори и по-точно на ал-Истахри, според когото езикът на хазарите не е нито тюркски, нито персийски, а е близък до този на българите⁷⁵.

Обикновено се приема, че българите дошли в Европа или малко преди, или по време на нашествието на хуните. Сведенията, които споменават българи, хазари и берсили в Северен Кавказ или по долното течение на Волга през и след II в. сл. Хр. (III–IV в.), се смятат от някои учени за несигурни и се отхвърлят, тъй като са от по-късни извори⁷⁶. Въпреки това според други учени е напълно възможно те да отразяват присъствието на изброените племена в посочения регион именно през II в. или през първите векове сл. Хр. През II в. в Северното Прикаспие са споменати и савирите⁷⁷. Трябва също да се има предвид, че най-ранното известие за хуните на север от Каспийско море е от II в.⁷⁸. Тъй като тогава там започва да се развива късносарматската култура, присъствието на хуните не се приема, понеже те били тюркоезични⁷⁹, което обаче не е сигурно.

(течението на река Иртиш), мигрирали там през V в. като част от племената теле, които на свой ред се придвижили на запад след 540 г. (с. 292, 295).

⁷⁴ Артамонов, М. И. История хазар, с. 116. По-различно е мнението на К. Цукерман, според когото хазарите през VI в. не били на север от Кавказ, а в района на Волга (*Цукерман, К. Хазари и Византия: первые контакты. – Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. Вып. 8. Симферополь, 2001, с. 313*); Д. Дънлоп приема, че идването на хазарите в Европа е станало към края на VI в. (*Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 5, 32*).

⁷⁵ Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 30; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 78.

⁷⁶ Вж. например *Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 8–9*; Артамонов, М. И. История хазар, с. 115–116; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 83–84; *Shapira, D. Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 312–315*.

⁷⁷ Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 30–31; Магомедов, М. Г. Хазари на Кавказе, с. 24–27; Гюзелев, В. Произход, прародина, етимология на името и най-ранна история на българите до края на VI в. – В: История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, с. 61. Вж. конкретно за савирите Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 53.

⁷⁸ Артамонов, М. И. История хазар, с. 42; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 69–70; Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 28–29, 47–48. Възможно е да става дума за объркване на хуните с хионитите, но те се свързват предимно с южните райони на Средна Азия и присъствието им в Поволжието по това време не е сигурно (вж. *Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 256–257*).

⁷⁹ Вж. например *Скрипкин, А. С. Азиатская Сарматия, с. 51*. Вж. и дискусиата на страниците на Российская Археология: *Мошкова, М. Г. Археологические памятники южноуральских степей*

С други думи, аргументът за тюркоезичието на хуните не е достатъчен, за да се отхвърли присъствието на някаква част от тях в околността на Долна Волга през II в. сл. Хр. Според М. Артамонов дори е възможно отделни техни отряди по това време да са прониквали на запад и до Днепър⁸⁰. В джетиасарската култура хуните се забелязват още от I в. сл. Хр. Като се има предвид тясната обвързаност на този район със Северното Каспийско крайбрежие, наличието на хуни там не би трябвало да е изненадващо.

За периода между V и VII в. не знаем нищо за езика на което и да е от племената, споменати от изворите в Източна Европа. Тезите за угорската езикова принадлежност на някои от тях (например савирите⁸¹), както и за наличието на особена тюркска група (т. нар. огорска или огурска⁸²), към която принадлежали българите и хазарите, не са нещо повече от хипотези. Няма никакви данни и всички тези племена да бъдат приравнявани към един етнос, както прави това например М. Артамонов, наричайки ги български⁸³. Обстоятелството, че от VII в. нататък в степите на Източна Европа се споменават само българи и хазари (откъслечни сведения представят савирите и барсилите вече като част от български или хазарски обединения), показва сливането на много от племената в тези две големи общности, но това съвсем не означава, че в периода между V и VII в. те били едно цяло. Същото се отнася и за отъждествяването на савирите и хазарите, което прави ал-Масуди⁸⁴. То не би трябвало да се приема в етнически смисъл, тъй като основните земи на хазарите са всъщност предишните земи на савирите. От друга страна, археологическата култура, свързвана с българите между VIII и X в., е достатъчно хомогенна и

второй половины II–IV в. н.э.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (погребальный обряд); *Малашев, В. Ю.* Археологические памятники южноуральских степей второй половины II–IV вв. н.э.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (вещевой комплекс); *Мошкова, М. Г., В. Ю. Малашев, С. Б. Болелов.* Проблемы культурной атрибуции памятников евразийских кочевников последних веков до н.э.–IV в. н.э. – РА, 2007, 3, с. 103–132.

⁸⁰ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 42.

⁸¹ *Пак там*, с. 65–66; *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 81–83; вж. и *Pritsak, O.* From the Sábirs to the Hungarians. – In: *Pritsak, O.* Studies in Medieval Eurasian History, V, pp. 17–30.

⁸² *Golden, P. B.* Khazar Studies, pp. 30–34; *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 85.

⁸³ Според М. Артамонов смесването на савирите и хазарите било улеснено от еднаквата им етническа принадлежност – и едните, и другите били всъщност българи (*Артамонов, М. И.* История хазар, с. 127–128).

⁸⁴ *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 133; *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 27–28.

специфична, което позволява да се предполага тяхната етническа и културна обособеност и в предишния период.

Според Б. Вайнберг е напълно възможно хазарите да са се обособили като племенна група в района на средното течение на Сърдаря. За това говорят не само аналозиите между джетиасарската култура и някои елементи на керамиката (особено в Терско-Сулакското междуречие между III и VIII в.) и погребалните обичаи (ямните гробове с ниши) на населението на Източна Европа, но и едно сведение на ал-Хорезми от 30-те г. на IX в. В „Книга за картината на земята“ той споменава града Ал-Хазар, който се намирал на средното течение на Сърдаря⁸⁵. Сухраб, който през първата половина на X в. преписва съчинението на ал-Хорезми, нарича Сърдаря „реката на хазарите“⁸⁶. Основавайки се на „Географията“ на Клавдий Птоломей (II в.), ал-Хорезми поставя Ал-Хазар във Вътрешна Скития. Б. Вайнберг и Т. Калинина свързват тези сведения с известието на Михаил Сирийски (XII в.)⁸⁷. Според него по времето на византийския император Маврикий (582–602) трима братя, от които се споменават само двама – Хазар(иг) и Болгар(иос), тръгнали от Вътрешна Скития и по-точно от планината Имеон⁸⁸. Болгар се отделил от братята си и поискал земя за заселване от византийския император, която получил. Останалите отишли в страната на аланите, наречена Берсилия⁸⁹, и покъсно населението ѝ се нарекло на името на по-стария от братята Хазар.

⁸⁵ Вайнберг, Б. И. *Етногеография Турана*, с. 221, 287; вж. за това сведение и Калинина, Т. М. *Сведения ранних ученых Арабского халифата*. М., 1988, с. 17–18, 39–40, 50, 74–76; *същата*, *Употребление этникона ал-хазар в арабско-персидских источниках IX–X вв.* – В: *Хазарский альманах*, 2002, с. 46–47; *същата*, *Ал-хазар и ас-сакалиба: контакты. Конфликты?* – В: *Хазары. Евреи и славяне*. Т. 16. Москва-Иерусалим, 2005, с. 103; *същата*, *Страна Хазария, какой она представляется по арабско-персидским источникам*. – *Восточная коллекция*, 2 (25), 2006, с. 30.

⁸⁶ Вайнберг, Б. И. *Етногеография Турана*, с. 287; Калинина, Т. М. *Сведения ранних ученых*, с. 117, 125; *същата*, *Страна Хазария*, с. 30.

⁸⁷ Вайнберг, Б. И. *Етногеография Турана*, с. 286–287; Калинина, Т. М. *Страна Хазария*, с. 30; *същата*, *Употребление этникона ал-хазар*, с. 46; *същата*, *Ал-хазар и ас-сакалиба*, с. 103.

⁸⁸ Вж. за нюансите в превода по повод Имеон у Степанов, Цв. *Власт и авторитет*, с. 26. За местоположението на Имеон съществуват различни гледни точки. Това може да е Тянь Шан, Памир, Памир и Хиндукуш, или целият планински масив Тянь Шан-Памир-Хиндукуш.

⁸⁹ За местоположението на Берсилия също съществуват различни гледни точки. Вж. например Артамонов, М. И. *История хазар*, с. 130; Димитров, Д. Ил. *Цит. съч.*, с. 39; Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 143–147; Новосельцев, А. П. *Цит. съч.*, с. 79; Цукерман, К. *Хазары и Византия: первые контакты*. – *Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*. Вып. 8. Симферополь, 2001, с. 327–328; Магомедов, М. Г. *Цит. съч.*, с. 24 и сл.

Този извор е цитиран почти във всяко съчинение, занимаващо се с произхода на българите и хазарите. Той поставя няколко въпроса. Според Д. Дънлоп Михаил Сирийски посочва времето на идването на хазарите в Европа (края на VI в.)⁹⁰. Това не може да се приеме поради споменаването на Болгар, а за българите краят на VI в. е прекалено късна дата. От гледна точка на българската история има няколко възможности. Според Р. Рашев текстът представя миграциите на българите на кан Аспарух и настаняването им на юг от Дунав. В него прозира византийско политическо виждане, изопачаващо историческите факти⁹¹.

Ако Р. Рашев е прав, това едва ли означава, че Михаил Сирийски е измислил легендата за тримата братя. По-вероятно е тя да отразява представи, които съществували през XII в., и които говорят за родството между българите и хазарите и за мястото, откъдето те идват. Но „дали горното сведение у Михаил Сирийски наистина показва едно от последните изселвания в западна посока на прабългарски племена, или в него можем да видим сбит вариант на ония огромни пространства, които древните ни предци са изминали, за да дойдат в Европа, днес е трудно да се каже“⁹². Някои учени приемат, че името на третия брат трябва да е било Барсил. Те се основават на известието на ал-Калби, според когото Барсил бил брат на Хазар⁹³. Макар от известието на ал-Калби да се подразбира родството между хазарите и берсилите, точно сведението на Михаил Сирийски не позволява такова заключение, защото останалите двама братя се настанили в страна, която вече се наричала Берсилия и принадлежала на аланите. Текстът по-нататък обаче звучи някак противоречиво: „Прочее [живеещите в Мизия и Дакия] българи и пугурайе, които образуват жителите [на градовете на Берзилия], станаха овреме християни. Когато чуждият народ завладял онази земя [Берзилия], нарекоха се хазари по името на по-стария брат“⁹⁴. Тук не става дума за алани, а за етнос, който може да е близък с българите, или това сведение би

⁹⁰ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 5.

⁹¹ *Рашев, Р.* Легендата за Булгар. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 373–383; *същият*, Прабългарите през V–VII век, с. 17–25.

⁹² *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 26.

⁹³ *Плетнева, С. А.* Хазары, с. 15; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 132; *Магомедов, М. Г.* Цит. съч., с. 50.

⁹⁴ Цит. от *Рашев, Р.* Легендата за Булгар, с. 374.

могло да обозначава времето, когато хазарите изместили българите от района на Долна Волга и Дагестан, независимо от отделянето на Болгар и заселването му в земите на Византия. В този смисъл името на третия брат може наистина да е било Барсил, доколкото барсилите се свързват тясно с българите. Но от известието на Михаил Сирийски не могат да се направят ясни изводи.

Сведението за града Ал-Хазар показва предполагаемото присъствие на хазари в района на средното течение на Сърдаря през IX и X в., но не и непременно тяхната прародина, тъй като наличието на етнонима хазари там може да е резултат от преселение. Според Б. Вайнберг появата в Европа на един от най-древните типове погребения на джетиасарската култура (ямните гробове с ниши) отразява идването на хазарите (както и появата на етнонима „кангар“ в Задкавказието през V в.), като най-късната дата на тази миграция е V в. Тогава този тип погребения постепенно се изоставя от джетиасарците (но този процес се наблюдава от III в.)⁹⁵. Естествено, ако това е така, не всички хазари са мигрирали на запад, доказателство за което е споменаването на Ал-Хазар на Средна Сърдаря през IX в. Според Б. Вайнберг „с българите и хазарите завършва движението на изток в Европа на тази група племена, която предшества идването тук на тюрките“⁹⁶.

Сведението за Ал-Хазар е може би най-безспорното за хазарското присъствие в Азия. Интерес в този смисъл представлява Ебсторфската карта на света от XIII в., където се споменава Самарха, град в Хазария, в скитската област, намиращ се на река Бактр (вероятно река Банди-Амир в Афганистан), която изтича от Кавказ и се влива в Океана. Обикновено Самарха се отъждествява със Самарканд. Л. Чекин не е съгласен с тази теза и приема, че Самарха се намирала в хазарските земи на Кавказ⁹⁷. Останалите сведения са твърде несигурни по отношение на възможната им връзка с хазарите. Става дума за споменаваните в китайските извори „ко-са“ и „касар“ в уйгурските надписи (ко-са е името на шестото от деветте уйгурски племена)⁹⁸. Това може и да означава присъствие на

⁹⁵ Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 187, 194, 284, 291.

⁹⁶ Пак там, с. 296.

⁹⁷ Чекин, Л. С. Самарха, город Хазарии. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 346–366.

⁹⁸ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 34–35; Golden, P. B. Khazar Studies, p. 132; Shirota, Sh. The Chinese Chronicles of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts. – АЕМАЕ, 14, 2005, pp. 231–261.

хазари в Уйгурския каганат, но едва ли може да се каже нещо повече по този въпрос. Същото се отнася и за споменатата в Терхинския надпис (VIII в.) западна област на Уйгурския каганат с името Касар, освен че може би племе с името хазар е било част от уйгурската държава⁹⁹. Засега не е ясно как да се тълкува сведението от същия надпис за Кади Хазар и Беди Берсил, които загинали като прославени огузи най-вероятно през втората половина на VI в. Според С. Кляшторний то показва тясната връзка на хазарите и берсилите с огуру-огузкия племенен съюз¹⁰⁰.

Едно интересно сведение съобщава, че Александър Велики срещнал хазарите някъде в района между Мерв и Херат. Според Д. Дънлоп това сведение „би било много важно като свидетелство за разпространението на хазарската активност далеч на изток от Каспийско море по някое време“, но тъй като повечето от историите за Александър са легендарни, от него не може да се стигне да някакво заключение¹⁰¹.

I.2. Общността на Тогарма

В писмото си до Хасдай ибн Шафрут, хазарският владетел Йосиф обяснява, че произхожда от Хазар, седмия син на Тогарма, който пък е син на Яфет. Изброени са десет сина на Тогарма, от които се разчитат Авар, Болгар, Савир и вероятно Огуз. Предполага се, че под името на първия син – Агийор/ Авийор се крие името на Ивер, тоест на родоначалника на иверите на Кавказ. То се разчита и като Угор. Макар за останалите да не липсват предположения, тълкуването им е твърде несигурно¹⁰².

Генеалогичният подход, който извежда произхода на даден владетел или народ от един от синовете на Ной (Сим, Хам и Яфет) е характерен за историографията на юдеи, християни и мюсюлмани. Той отразява гео-

⁹⁹ *Кляшторный, С. Г.* Терхинская надпись (предварительная публикация). – Советская тюркология, 1980, 3, с. 87–90, 95; *Рона-Таш, А.* Хазары и мадьяры. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 112–113.

¹⁰⁰ *Кляшторный, С. Г.* Азиатский аспект ранней истории хазар. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 261–264.

¹⁰¹ *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 14–15.

¹⁰² www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm за пространната и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm и бел. 12 за кратката редакция; *Плетнева, С. А.* Хазары, с. 7; *Магомедов, М. Г.* Цит. съч., с. 10.

графското разпределение на народите по Земята: Ной завещал на Хам Африка, на Сим – Арабския полуостров, Ирак и Иран, а на Яфет – териториите, разположени на север и на изток от владенията на Сим. Идеята за културна или етническа обособеност се откроява в същите генеалогични линии тогава, когато се изброяват техните наследници. Затова Тогарма и неговите наследници би следвало да означават определена общност в териториален или културен смисъл. Всъщност Тогарма не е син на Яфет, а на неговия син Гомер. В Библията (Стария Завет) Тогарма се споменава само четири пъти. От особен интерес са сведенията в Книгата на пророк Йезекиил (Иез. 27:14, 38:6) (там Тогарма е споменат два пъти), които позволяват да се заключи, че „домът на Тогарма“ обединява в себе си конните народи¹⁰³. В „Книга на Йосиф“ (Книга Йосиппон), писана от еврейски автор в Италия през X в., също се изброяват потомците на Тогарма. Там списъкът започва с Хазар (Козар), следват Пацинак (печенезите), Алан, Болгар, Канбина, Турк, Буз, Захук, Угр, Толмац. Подчертава се, че тези народи живеят на север, като само Болгар, Пацинак и Угр живеят около река Дунав, докато останалите са на Волга¹⁰⁴. П. Голдън смята, че генеалогията, използвана от хазарския владетел Йосиф, е свидетелство за нова идеология в Хазария, следствие от приемането на юдаизма. Според него Тогарма „в средните векове е виждан от евреите като родоначалник на тюркските народи“. Заимстването от християнската или мюсюлманската традиция също би трябвало да доведе до подобно тълкуване¹⁰⁵.

Ако съдим за еврейската традиция по „Книгата на Йосиф“, там не става дума за тюркски народи, а по-скоро за народи, обитаващи територията между Дунав и Волга, сред които са споменати и ирански и угорски по произход етноси.

¹⁰³ *Стаматов, Ам.* Tempora incognita на ранната българска история. С., 1997, с. 107–113.

¹⁰⁴ *Петрухин, В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси, с. 25–38; *същият*, Библия, апокрифи и становление славянских раннеисторических традиций (к постановке проблемы). – В: От Бытия к Исходу... М., 1998, с. 272–274. П. Добрев специално разглежда този извор, но по неясни причини твърди, че хазарите не се споменават там и то след като преди това цитира текста, където те са на първо място в списъка. Следващите му изводи се основават на впечатлението, че първи по ред са печенезите и поради това трудно могат да бъдат приети (*Добрев, П.* Българи, арменци и евреи в ранната история. – В: История на прабългарите: потребност от нов подход. Преоценки. Втора част. С., 1998, с. 30–35).

¹⁰⁵ *Golden, P. B.* Khazaria and Judaism, p. 150.

Допълнителен шрих дават сведенията на Кеймбриджкия документ (текстът на Шехтер), написан вероятно от хазарски евреин, според когото хазарите (или хазарските евреи?) произхождат от коляното на Симеон. Анонимният автор подчертава, че не знае дали това твърдение отговаря на истината. Според Елдад Хадани, чието сведение е част от същата традиция, хазарите са евреи, отломка от коляното на Симеон и полуколяното на Манасия¹⁰⁶.

Според друга генеалогична линия, свързана с арабо-персийските представи, хазарите са потомци на Авраам и по-точно на сина му Исаак. Според ал-Калби (починал през 819 г.) деца на Исаак са Хазар, Б-з-ра, Барсул, Хорезъм и Фил (името на един от древните градове в Хорезъм). Друга легенда споменава за срещата между хазарите и синовете на Кетура (жена на Авраам), станала някъде в Хорасан. Според същата традиция потомци на Кетура са тюрките. От синовете на Авраам произлизат още киргизите и согдийците. В тази връзка не бива да се забравя, че в писмото си до Хасдай ибн Шафрут Йосиф подчертава, че Булан избрал юдейската религия като вярата на Авраам¹⁰⁷.

Арабо-персийските автори обикновено включват хазарите сред потомците на Яфет без специално да споменават Тогарма или някой друг от неговите синове. По-конкретни са сведенията на ал-Якуби (IX в.), който дава две генеалогии на хазарите. В едната те са потомци на Яфетовия син Мешех, от когото произлизат и тюрките. Според другата хазарите са наследници на сина на Яфет (! – третия по ред потомък) Тогарма (заедно с българите, аланите и арменците) и географски се свързват с народите от района на Кавказ и Каспийско море¹⁰⁸. Представянето на Тогарма като син на Яфет има успоредица с писмото на Йосиф и показва вероятността хазарският владетел да не следва пряко еврейската традиция. Това поставя въпроса дали хазарският владетел не предава генеалогия, по-близка до мюсюлманските разбираня. Такава връзка би могла да се търси

¹⁰⁶ Артамонов, М. И. История хазар, с. 265–266; вж. и текста на Кеймбриджкия документ в Голб, Н., О. Прицак. Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим, 1997, с. 138–142.

¹⁰⁷ Толстов, С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948, с. 228; Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 13–14; Поляк, А. Н. Цит. съч., с. 99.

¹⁰⁸ Калинина, Т. М. Ал-хазар и ас-сакалиба, с. 101–102; *същата*, Ал-хазар и ал-турк в произведениях средневековых арабо-персидских ученых. – В: Хазары. Евреи и славяне. Т. 16, с. 251; Dunlop, D. M. Op. cit., p. 12.

евентуално и с оглед споменаването на Авраам в писмото до Хасдай ибн Шафрут. Общото между сведението на ал-Якуби и „Книгата на Йосиф“ (ако я приемем като пример за еврейските генеалогични представи през Ранното средновековие) е географската област, в която са споменати хазарите. В. Петрухин смята, че писмото на Йосиф и „Книгата на Йосиф“ следват различни традиции, заради несъответствието в изброените народи. Тоест двата извора са независими един от друг¹⁰⁹.

В непосредствено съседство с Хазария грузинската и арменската генеалогична традиция приема Тогарма за родоначалник на кавказките народи. От него произлизат арменците, грузинците, кавказките албаници, народите на Дагестан¹¹⁰. През втората половина на XII в. еврейският пътешественик Петахия Регенсбургски пресякъл земята на хазарите (Кримския полуостров) и продължил към земята на Тогарма – Задкавказието и по-точно Грузия¹¹¹. Струва ми се, че е напълно възможно идеята за Тогарма да е била възприета в Хазария от християнската кавказка традиция. Тясната обвързаност между Кавказка Албания и населението на степите е факт още през късносарматския период (II–IV в.), когато носителите на тази култура се настанили в района на Терско-Сулакското междуречие като проникнали и на юг в Прикаспийската низина на Дагестан. Още тогава степното население възприело черти от местната култура. Този процес продължил и в т. нар. Раннохазарски период (VII–VIII в.), когато на територията на Дагестан се намирал центърът на Хазарската държава¹¹². През VI и VII в. там неколкократно били изпращани

¹⁰⁹ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 36, бел. 2.

¹¹⁰ Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 76. Според Мовсес Каланкатвази от синовете на Гомер (син на Яфет) произлезли следните народи: от Аскеназ – сарматите, от Рифат - савроматите, от Торгом – арменците (www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/aluank1.html).

¹¹¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 446.

¹¹² Вж. Магомедов, М. Г. Образование хазарского каганата. М., 1983; *същият*, Хазары на Кавказе; Гаджиев, М. С. Древний город Дагестана. Опыт историко-топографического и социально-икономического анализа. М., 2002; Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. С оглед на представата за Тогарма като прародител на арменците трябва да се има предвид, че през VIII в. арабската област (наместничество) Армения (Арминия) включвала и територията на Азербайджан, тоест Кавказка Албания (Калинина, Т. М. Сведения ранних ученых, с. 134–135). Според арменската литературна традиция династията на Аршакидите се дели на четири дяла: партски, арменски, индийски (кушански) и масагетски (владетелите на севера) (Толстов, С. А. Из предистории Руси. – СЭ, 1947, 6–7, с. 48–49). От друга страна, от Кеймбриджкия

християнски мисионери именно от Кавказка Албания. Така през първата четвърт на VI в. епископът на Арран (Кавказка Албания) Кардост прекарал 14 години сред хуните и превел Библията на техния език. След Кардост сред хуните в Дагестан проповядвал епископ Макарий. Хуните почитали християнските мисионери като свои учители. Класически пример за дейността на албанската църква в Дагестан е мисията на епископ Израел в Царството на хуните от 682 г.¹¹³. Възможно е хазарските владетели от VII до първата половина на VIII в. да са смятали земите на Кавказка Албания (по-точно днешен Азербайджан) за наследство, завещано от персийската Сасанидска династия, за което те се борили с арабите. От друга страна, според тюрко-византийското споразумение от 627 г. територията на Кавказка Албания е предоставена на Тюркския каганат¹¹⁴. С други думи, възможно е властта над Източното Задкавказие да е представлявала важна черта от политическата идеология на хазарите и не случайно те ожесточено воюват с арабите именно за тези земи до 30-те г. на VIII в.

Според сведението на Ибн ал-Факих (903 г.) град Баланджар в земята на хазарите е построен от сина на Яфет Баланджар. Няколко века покъсно египетският учен ал-Калкашанди (1355–1418) свързва страната на хазарите със сина на Яфет Баланджар¹¹⁵. Според М. Магомедов градът и страната Баланджар с център в Терско-Сулакското междуречие (Верхне-чирюртовското градище) са идентични с Берсилия и берсилите. Ученият, за когото берсилите са българско племе, подчертава, че в „Дербент-наме“ старото име на Баланджар било Булхар (или Балх). От друга страна, трябва да се има предвид, че според византийската традиция (Хрониката на Теофан) хазарите произлизат от Берсилия¹¹⁶. В тази връзка следва да

документ се разбира, че преди да се заселят в Хазария, хазарските евреи живеели или преминали през Армения (Арминия). Важно е да се има предвид, че кавказките извори отбелязват традиционните връзки на кавказките евреи със северните „номадски“ народи (вж. *Shapira, D. Armenian and Georgian Sources on the Khazars*, pp. 307–352). Напълно е възможно идеята за произхода от Тогарма да не е била чужда и на хазарските евреи.

¹¹³ *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 70; *Кляшторный, С. Г.* „Народ Аспаруха“, гунны Кавказа и древнетюркский Олимп. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 120.

¹¹⁴ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 151; *Поляк, А. Н.* Цит. съч., с. 86.

¹¹⁵ *Калинина, Т. М.* Ал-хазар и ал-турк, с. 251–252.

¹¹⁶ *Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе, с. 54–66; *същият*, Дагестан и страна Берсилия. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 25–31; вж. и *Новосельцев, А. П.* Цит.

се припомни вече цитираното известие на ал-Калби, според което Берсил е брат на Хазар от потомството на Авраам. Тези сведения подсказват, че е възможно и при хазарите, както при персите и някои тюркски народи, Библейската генеалогия да се е сляла с местни предания и генеалогични линии. Така за Рашид ад-Дин (1247–1318) тюркските племена произхождат от четирите сина на Диб Якуя, син на Абулджа-хан, който е син на Нух (Ной). Ной определя за Абулджа-хан земите на север, северо-изток и северо-запад (тоест Яфетовите). Пак според същия извор, внуци на Ной са Кара-хан, Ур-хан, Кур-хан и Коз (Каз)-хан. Огуз-каган (родоначалникът на огузите) е син на Кара-хан¹¹⁷. Според ат-Табари Тюрк е син на Яфет, а едно анонимно съчинение от XII в. („Кратки истории и разкази“) споменава седем сина на Яфет: Чин, Тюрк, Хазар, Манбал (или Саклаб), Рус, Миск и Кимари, който е баща на българите и буртасите. Огуз е внук на Миск¹¹⁸. Ат-Табари слива Библейската традиция с персийската и така Афридун (или Феридун) – първият владетел на Земята (от когото произлизат и тюрките) – се оказва тъждествен с Ной¹¹⁹.

Според иранската традиция Феридун има трима сина – Салм, Тур и Ирадж, като за Тур са определени земите на Китай и Туран. Територията на Туран обхваща земите между Китай, Амударя и Волга¹²⁰. Първият митичен владетел на Туран (от потомството на Тур), както вече беше посочено, е Афрасиаб, чийто център бил Кангха на Средна Сърдаря. За ат-Табари, ал-Бируни и Ибн Халдун Афрасиаб е потомък на иранския културен герой Рустам, който е син на Тюрк. През X в. Афрасиаб се възприемал като предводител (родоначалник) на тюркските племена и се получило сливане на представата за древния, говорещ ирански диалекти, Туран и тюрките. Според Фирдуоси Кара-хан, бащата на Огуз-каган, е четвърти син на Афрасиаб. Така според мюсюлманско-тюркско-персий-

сч., с. 83–84; вж. текста на Теофан в: ГИБИ. Т. 3. С., 1960, с. 262; вж. и текста на Дербент-наме на адрес www.vostlit.info/Texts/rus13/Dag_chron/Derbend_name/text.phtml.

¹¹⁷ *Короглы, Х. Г.* Огузский героический эпос. М., 1976, с. 21–22.

¹¹⁸ *Пак там*, с. 85, 88.

¹¹⁹ *Калинина, Т. М.* Ал-хазар и ал-турк, с. 252.

¹²⁰ *Короглы, Х. Г.* Цит.сч., с. 90–91; *същият*, Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983, с. 80–84; вж. и *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 13; *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 280–281.

ските вярвания Афрасиаб е едно от децата на Яфет, синът на Ной (тъждествен на Феридун)¹²¹.

Към връзката Ной-Феридун трябва да се добави и Таргитай, първият човек, прародител на скитите (Скит е един от неговите синове). Генеалогичният произход от Таргитай осигурява легитимността на династията и по същия начин, както при иранците, тя се извежда от потеклото на Феридун¹²², а в частност за Туран това е Афрасиаб. Не случайно през X в. ал-Масуди отбелязва, че „каганът на каганите“ произхожда от карлуките, чиято династия е свързана с Афрасиаб и Шана (Ашина)¹²³.

Употребата на името на Тогарма от хазарския владетел Йосиф показва, от една страна, идеята за легитимност на династията, а от друга – принадлежността ѝ към определена общност, която за X в. може да се нарече и тюркская (но не само), без да се разбира под това етническият смисъл на понятието. За арабо-персийските автори от този период повечето от живеещите на север народи са тюрки, но в теоретичен, географски смисъл¹²⁴, което пряко ги свързва с потомците на митичния Тур и населението на Туран. Според Х. Корогли думата „тюрк“ обозначавала „политическо обединение на разнородни племена. В резултат на асимилацията на местното ираноезично население се появило ново етническо понятие – „средноазиатски тюрки“, които успешно синтезирали две култури – иранската и тюркската“¹²⁵. Ученият приема, че отъждествяването на туранците и тюрките, населяващи Туркестан и Тюркския каганат, станало още при появата на тюрките-номади в Източен Туркестан, а през X в. всички автори вече възприемали Туран като местообитание на тюркски племена. Но през XI в. все още не бил завършен процесът на асимилация на местните ирански езици на Туркменистан с тюркския език

¹²¹ *Короглы, Х. Г.* Огузский героический эпос, с. 91–94; *Калинина, Т. М.* Ал-хазар и ал-турк, с. 252.

¹²² *Раевский, Д. С.* Модель мира скифской культурой. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э. М., 1985, с. 144–145; *свицият*, Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. М., 1977, с. 86.

¹²³ *Кляиторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 105–106. Генеалогичната връзка с Афрасиаб се отнася за всички или почти всички владетелски династии от района на Средна Сърдаря, включително Караханидите и Селджукидите (*Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 92, 206).

¹²⁴ *Калинина, Т. М.* Ал-хазар и ал-турк, с. 253.

¹²⁵ *Короглы, Х. Г.* Взаимосвязи эпоса, с. 15.

на огузите¹²⁶. Всъщност понятието „тюрк“ губи етническото си значение след овладяването на голяма част от Средна Азия от арабите в средата на VIII в. Оттогава то означава множество и различни по произход етноси и племена, което е характерно единствено за арабската писмена традиция през този период (IX–XI в.)¹²⁷. Затова и от сведението на Саадия (Саид) Гаон ал-Файйуми (892–942), според когото „Тогарма – това са хазарите, а те са туркмени“¹²⁸, не бива да се разбира етническо понятие, а културна и географска общност.

В номадските общества идеята за общност на произхода, предадена чрез подобни генеалогични родословия, спомага за спояването на често пъти разноетничната и разноезична общност. Тези генеалогии дават възможност за по-лесното включване на чужди, външни за дадено общество групи и племена. Генеалогичните линии на родство имат значение и във външнополитически смисъл при отношенията между отделните номадски племена¹²⁹. За хазарския владетел Йосиф произходът от Тогарма осигурява правото на династията да владее неговите потомци, което не е само идея, но е и действителност, тъй като се изброяват най-вече народите на Хазария. Тази власт е подчертана още в началото на писмото, където Йосиф се нарича „цар на Тогарма“¹³⁰.

I.3. Титлата на хазарския владетел Йосиф и гвучарствуието в Хазария

Народите, изброени в писмото на Йосиф като наследници на Тогарма и братя на Хазар, принадлежат към тюркската, угорската и иранската ет-

¹²⁶ *Короглы, Х. Г.* Огузский героический эпос, с. 10, 91.

¹²⁷ *Кляшторный, С. Г.* Хунны и тюрки. – В: Восточный Туркестан в древности и ранем средневековье. Этнос, языки, религии. М., 1992, с. 126.

¹²⁸ *Поляк, А. Н.* Цит. съч., с. 86. Според Д. Шапира назоваването на хазарите като туркестанци наемква за произхода им от Вътрешна Азия (*Shapira, D.* Armenian and Georgian Sources on the Khazars, p. 317).

¹²⁹ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World. Second Edition. Madison, Wisconsin, 1994, pp. 140–143.

¹³⁰ Според С. Плетнёва така хазарският владетел подчертавал могъществото на властта си, която се простирала не само над хазарите, но и над останалите тюркски народи (*Плетнева, С. А.* Хазары, с. 7). Същото е мнението на М. Магомедов (*Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе, с. 10) и на А. Поляк (Цит. съч., с. 86).

но-езикова общност. Имената им не са категорично разчетени, но е ясно, че се изброяват етноси, населяващи степната зона. Възможно е някои от тях да са обитавали Кавказ, особено като се има предвид живота по това време традиция кавказките народи да се приемат за потомци на Тогарма. Когато се обявява за „цар на Тогарма“, Йосиф явно се смята за владетел не само на степните, но и на кавказките народи. Дали титлата „цар на Тогарма“ не е своеобразен превод на степната имперска титла „каган“?

Учените не са на едно мнение дали Йосиф е каган или бек (цар) на Хазария. Самият Йосиф нарича себе си „цар“ (‘мелек’). В източните извори думата „цар“ (‘малик’) обозначава както бека, така и кагана¹³¹. Затова, когато наричаме Йосиф „цар“, без необходимото уточнение, не се разбира дали става дума за кагана или за неговия наместник. Д. Дънлоп обръща внимание на противоречивостта на изворите (особено хазарските) и приема, че „като цяло трябва да се допусне, че Йосиф е каган“¹³². С титлата „каган“ е наречен Йосиф (както и предшествениците му Обадия и Булан) от П. Голдън, който също подчертава неяснотата в Хазарската кореспонденция¹³³. С. Плетнъова също използва за Йосиф (както и за Обадия) титлата каган¹³⁴. Йосиф се приема за цар (в смисъл на ‘бек’) от М. Артамонов, А. Новоселцев и В. Петрухин (за когото все пак остава неясно каква е титлата на Булан)¹³⁵. Б. Заходер разглежда подробно този проблем и приема Йосиф, когото нарича и цар, и каган, за наследник на бековете и носител на титлата „каган-бек“ или „тархан-каган“. При Йосиф завършил процесът на преминаване от двувластие към единовластие¹³⁶. Подобна е гледната точка и на Цв. Степанов, според когото употребената от Ибн Фадлан титла „каган-бек“ за наместника на кагана

¹³¹ Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 138.

¹³² Dunlop, D. M. Op. cit., p. 145. Според Д. Дънлоп Булан, чиито наследници по-късно са Обадия и Йосиф, принадлежал към рода, от който произлизали ранните хазарски кагани (*ibid*, p. 161).

¹³³ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 79, 169–170; *idem*, *Khazaria and Judaism*, pp. 148–150.

¹³⁴ Плетнева, С. А. Хазары, с. 7, 61; *същата*, *Кочевники средневековья*, с. 102.

¹³⁵ Артамонов, М. И. История хазар, с. 269, 276; Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 136–137; Петрухин, В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность. – В: *Славяне и их соседи*. Вып. 10, с. 76.

¹³⁶ Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962, с. 208–225.

обозначава края на процеса на „модернизация“ на Хазария, започнат от бековете в средата на VIII в.¹³⁷

Въпросът за титлата на Йосиф е част от две важни за Хазария теми. Първата засяга хазарското двувластие, времето на появата му и традицията, от която произхожда. Втората е свързана с ролята на юдаизацията за развитието на властовите институции в Хазария. Необходимо е да се разгледа мястото на каганската институция в степния свят, за да може да се разбере как би повлиял юдаизмът на хазарската идеология и хазарското разбиране за властта.

Византийските автори (Константин Багренородни и Продължителят на Теофан), които споменават „каган“ и „пех“ на Хазария, не уточняват нищо за естеството на тяхната власт. Известни нюанси, които ще бъдат разгледани по-нататък, има в Хазарската кореспонденция. Трябва да се подчертае, че сведенията за номиналната власт на кагана и пълновластие то на бека са изцяло от арабо-персийските извори от X в. (най-ранното е на Ибн Руста). Без да се омаловажава тяхното значение, ясно е, че става дума за поредица от известия, в които формата на управление на маджарите и русите е идентична с хазарската.

Двойното царство (или царстване) познава два различни модела като структура на държавното управление и като осмисляне на разделението на властта. Според единия съществуват два почти равноправни владетеля, които управляват различни части на държавата. В степния свят тя обикновено се дели на източен и западен дял (възможно е и делене по посоката север-юг), като източният е по-високопоставен. Понякога източният и западният дял са подчинени на един централен, както при първата значима степна империя, за чиято система на управление има сведения – тази на хуните (Хунну). Елитът им се състоял от четири рода, но само единият (Лоанди) имал правото да излъчва върховния владетел – „шан-ю“. Властта му била сакрализирана и официално се титулувал „От Небето и Земята роден, от Слънцето и Луната поставен, великият хунски шан-ю“. Формулата „роден от Небето“ става общовалидна за всички върховни степни владетели в последвалите векове. Може да се предполага, че тя била позната сред степните племена и във времето преди хуните.

¹³⁷ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 220–221.

Хунският шан-ю съсредоточавал в себе си административната и военната власт, като изпълнявал функциите и на върховен съдия и върховен жрец. Веднага след него по ранг се нареждали „мъдрите князе“, по един за западния и източния дял на държавата. Те били синове или най-близки роднини на шан-юя. Разполагали с голяма власт и известна автономност, включително по въпросите за войната и мира. Наследникът на престола (най-старият син на владетеля) управлявал лявото (източното) крило. Представителите на другите три рода били всъщност екзогамни партньори на царстващия род Лоанди. В лявото и в дясното крило на империята те изпълнявали съдебни функции¹³⁸. Ясно е, че при хуните едва ли може да се говори за дувластие. Това обаче не означава, че там е нямало сакрален цар. Следователно не е задължително сакралната царска власт непременно да води до модел, изискващ наместник, който притежава административната и военната власт.

При тюрките вероятно липсвал централният дял и империята представлявала две държави – Източен и Западен каганат. Каганът на Източния каганат се смятал за върховен владетел и на Западния. Начело на Западния каганат стоял негов роднина (първоначално брат), който носел титлата „ябгу-каган“. Върховната власт, както и титлата каган, принадлежали само на един род – Ашина. Западният каганат се делил също на източен и западен, в които властта първоначално принадлежала на местните аристократични родове. Двата дяла представлявали обединения от по пет племена, наречени Дулу, начело с „чор“, и Нушиби, начело с

¹³⁸ *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 62–63; *Кляшторный, С. Г.* Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии. – В: Проблемы политогенеза кыргызской государственности. Бишкек, 2003, с. 115–125 (www.kyrgyz.ru/?page=216); *Стоянов, В.* Евразийският свят до появата на тюрките (продължение), с. 39–40; *Жумагапбетов, Т. С.* Цит. съч., с. 156; *Крадин, Н. Н.* Империя Хунну. М., 2001, с. 138–140, 145–148, 204, 226. С течение на времето тази система била реформирана. Центърът бил премахнат и империята се делила на две крила, като владетелят управлявал лявото (източното). Променена била и системата на престолонаследие, като властта не преминавала вече от баща към син, а от брат на брат, от чичо към племенник и т. н. (*нак там*, с. 56, 145, 216, 225, 227). „Възтъргжествувал принципът на *свладетелството*... населението и територията на номадското общество се делили на две крила и управлението им се възлагало на двама *свладетеля*. Единият от тях едновременно бил и върховен владетел на цялото общество. Подчинението на младшето крило на старшето често имало не реален политически, но генеалогичен характер. Длъжността на младши свладетел се наследявала вътре в неговия линидж, но неговите наследници не могли да претендират за общия престол“ (*нак там*, с. 228). Тази система е много близка до характерната за Тюркските каганати в следващите векове.

„иркин“. Впоследствие при тях бил пратен и по един представител на ябгу-кагана с титлата „шад“, който принадлежал към рода Ашина. Каганът при тюрките имал цялата пълнота на властта, приемал се за върховен съдия и върховен жрец. Небесният произход на владетелския род е подчертан в Орхонските надписи. Каганът осъществявал връзката между Средния и Горния свят и така осигурявал и бил отговорен за благополучието на народа си¹³⁹. Разновидност на тази система се среща при карлуките, чийто владетелски род бил разклонение на Ашина. През 840 г., когато се разпаднал Уйгурският каганат, владетелят на карлуките приел титлата каган (дотогава била ябгу). Така се създал Каракханидският каганат. Той се състоял от две племенни групировки (източна и западна) начело с кагани, като върховната власт принадлежала на източния¹⁴⁰.

Според втория модел на двуцарствие върховният владетел бил ограничен от наместник, който притежавал административната и военната власт. Това разделение било необходимо заради сакралния статут на върховния владетел, който му налагал определени ограничения. Той бил преди всичко религиозна фигура, осъществяваща връзката между света на боговете и света на хората, поради което носил отговорност както за плодородието, така и за евентуалните бедствия, включително и за неуспешните войни. Неговата власт обикновено се предавала по наследство и принадлежала на един род. Наместникът не бил член на този род заради сакралния му статус. Такава е представата за свещения цар в класическия труд на Дж. Фрейзър. Типичен пример за подобна организация е Япония по времето на шогуните¹⁴¹. Към подобен тип двуцарствие трябва да се причисли и Хазария според сведенията на източните извори от X в. Както вече стана дума, учените не са на едно мнение за произхода на тази форма на управление в Хазария, както и за времето, през което тя е съществувала. Най-общо казано, има две гледни точки. Според едната двуцарствието възникнало в Хазарския каганат като резултат от юдаизацията на аристокрацията. Според другата то било наследство от тюркската или степната традиция.

¹³⁹ *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 86–87, 141, 159, 163; *Жумаганбетов, Т. С.* Цит. съч., с. 159–161; същото и при хуните (*Крадин, Н. Н.* Цит. съч., с. 142).

¹⁴⁰ *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 101, 105–106.

¹⁴¹ *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. С., 2006, с. 169.

Д. Дънлоп свързва хазарското двущарствие с едно известие от около 860 г. за модела на управление на една от уйгурските държави в района на Тянь Шан след разпадането на каганата (840 г.). По всичко личи, че става дума за сакрален владетел без действителна власт, който излизал извън двореца си веднъж годишно (същото се твърди в източните извори и за хазарския каган), но липсва фигурата на наместника, тъй като властта била съсредоточена не в едно лице, а във везирите и сановниците на владетеля¹⁴². Според П. Голдън, който приема аналогията, направена от Д. Дънлоп, хазарското двущарствие е свързано с тюркската традиция и „има корени дълбоко в алтайската древност“¹⁴³. От особен интерес е споменатият в китайски извор от 801 г. äb каган, който принадлежал на неуправляващ кагански род, който си стоял вкъщи (äb означава „домашно огнище“)¹⁴⁴. Интересно е да се отбележи, че и двете известия (за уйгурите и за тюрките) се отнасят за период след разпадането на съответните каганати.

Церемонията на инвестиция обикновено е пример за близостта на хазарската система на управление от X в. с тюркската от времето на Първия каганат (VI–VII в.). Това се отнася особено за момента на ритуално душене на бъдещия владетел, когато той определял времето на своето управление, който е буквално еднакъв в сведенията за хазарите на ал-Истахри и в сведенията за тюрките в китайските извори¹⁴⁵. Като се имат предвид властовите пълномощия на кагана в Тюркския каганат, тази аналогия подчертава сакралния статут на властта на каганите в двете държави, но не означава непременно наличието на двойно царство.

Пряката връзка на хазарската с тюркската система на управление се основава и на тезата за принадлежността на хазарската каганска дина-

¹⁴² *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 39.

¹⁴³ *Golden, P. B.* *Khazar Studies*, p. 135. В по-новите си работи П. Голдън свързва хазарското двущарствие и с иранската традиция (*Golden, P. B.* *The Conversion of the Khazars to Judaism*. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives*, p. 157; *idem*, *Turks and Iranians*, pp. 25–26; вероятно по-сериозно тази идея (хорезмийско и иранско влияние за хазарското двойно царство) е застъпена в работата му *The Khazar Sacral Kingship*. – In: *Pre-Modern Russia and Its World*. Wiesbaden, 2006, pp. 79–102 (цит. по *Kovalev, R. K.* *Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8*. – In: *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ed. by F. Curta. The University of Michigan Press, 2005, p. 236).

¹⁴⁴ *Golden, P. B.* *Khazar Studies*, p. 39, 100–101, 135.

¹⁴⁵ *Ibid*, p. 42.

тия към рода Ашина. В изворите, включително и най-вече в хазарските, не съществува дори и намек за подобна връзка. Изключение е твърде неясното сведение на „Худуд ал-Алам“ за хазарския цар, който е наречен „тархан-хакан от потомците (децата) на Анса“¹⁴⁶. Приемайки възможността Анса да е разновидност на Ашина, Л. Гумильов и М. Артамонов предполагают миграцията на един от каганите на Западния тюркски каганат в Хазария. За подобно заключение обаче няма данни. Тази теза се основава на изцяло хипотетичната връзка на хазарите с племенния съюз Нушиби. Според двамата учени последните години на Тюркския каганат отразяват противопоставянето между Дулу и Нушиби, като Нушиби подкрепяли каганите от рода Ашина и затова хазарите приели един от тях. Поради близостта на имената българският владетелски род Дуло се уеднаквява със съюза Дулу. Така се обяснява и конфликтът между българите и хазарите през първата половина на VII в. В допълнение, споменатият в „Именника на българските владетели“ като наместник Гостун (отъждествяван с Органа от известието на Йоан Никиуски) се свързва с Моходо-хеу (владетел на най-западната област на каганата), който през 630–631 г., участвайки в междуособиците в каганата, поддържан от Дулу, успял да убие самия каган Туншеху (Тон-ябгу-каган, 618–630). След като заел престола, Моходо-хеу бил убит. Българският владетел Кубрат бил негов племенник¹⁴⁷. Без да навлизам в подробности ще отбележа, че тази теза отива твърде далеч и не е основана на изворови данни. Важно е да се подчертае, че Дулу и Нушиби са племенни конфедерации, а не владетелски родове.

П. Голдън също приема, че хазарската каганска династия принадлежи към рода Ашина, но следва по-различна логика. Тъй като „каган“ е титла, която се получава по божествената воля, право на нея има само един харизматичен род. Следователно легитимацията на титлата в различни държави е част от генеалогичната връзка на техните династии с този род. Самите тюрки назовавали с тази титла само владетелите на Китай и Тибет. Така появата на титлата каган сред хазарите трябва да означа-

¹⁴⁶ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 189.

¹⁴⁷ Артамонов, М. И. История хазар, с. 161–162, 170–171; Гумилев, Л. Н. Древние тюрки. М., 2004, „Издательство АСТ“, с. 225–227, 266.

ва присъствието на член от тюркската владетелска династия Ашина¹⁴⁸. Затова П. Голдън, макар да е съгласен със спорността на четенето на споменатия в „Худуд ал-Алам“ Анса (другата възможност е Иша-Ишад-Шад), приема отъждествяването му с Ашина. По същата причина той е съгласен и с хипотезата за Дулу и Нушиби, както и с отъждествяването на Органа с Моходо-хеу¹⁴⁹.

Но в степния свят през Ранното средновековие има не малко изключения, които показват, че принципът на легитимацията не е достатъчно основание да се поддържа тезата за принадлежност на хазарските кагани към рода Ашина. Най-напред това са аварите, чийто владетелски род не би следвало да има общо с този на тюрките. П. Голдън ги споменава като един от четирите „алтайски“ народа, които имали кагани (заедно с тюрките, хазарите и българите¹⁵⁰, но именно за българите няма сведения някога да са притежавали или да са се стремили към тази титла¹⁵¹). В края на VII и началото на VIII в. тюргешите добили правото на каганат, измествайки рода Ашина. По същото време уйгурите успели да наложат титлата каган за собствения си владетелски род Яглакар. От особен интерес е, че подчинените на уйгурите карлуки, чиято династия произхожда от Ашина поне според цитираното известие на ал-Масуди, запазили титлата ябгу за владетеля си до краха на Уйгурския каганат през 840 г.¹⁵².

Според П. Голдън карлуките са пример за етнос, който участвал (заедно с уйгурите) в разбиването на последните остатъци от западните тюрки и дълго време не се осмелявал да приеме каганската титла за династията си¹⁵³. Ако тази титла наистина е свързана с рода Ашина, ро-

¹⁴⁸ Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 41, 220; вж. и Golden, P. B. *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia*. – In: Golden, P. B. *Nomads and their Neighbors in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*. Hampshire-Burlington, 2003, I, pp. 57–58.

¹⁴⁹ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 44, 207, 219–220.

¹⁵⁰ *Ibid*, p. 41.

¹⁵¹ Вж. по този въпрос Степанов, Цв. *Владетел, доктринерика и титулни практики в Източна Европа през VI–IX век*. – В: Степанов, Цв. *Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези*. С., 2000, с. 198–203; *свщият*, *Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries*. – АЕМАе, 2005, 14, pp. 263–279.

¹⁵² *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники, с. 139; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов*. Цит. съч., с. 99–100, 105–106; *Khazanov, A. M.* *Nomads and the Outside World*, pp. 259–260.

¹⁵³ Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 41.

довата принадлежност в този случай не е била водеща за приемането ѝ. Според принципа на легитимацията след разгрома на Тюркския каганат титлата „каган“ би трябвало да се приеме от династията на басмилите, наследник на Ашина, а не да преминава към уйгурите или дори карлуки-те. Към края на IX или началото на X в. титлата каган приел и владетелят на кимаките (преди това бил „шад-тутук“, след 840 г. – „ябгу“) ¹⁵⁴.

Ако допуснем, че „сакрализацията в ранната държава винаги съдържа културна теория за легитимацията“, която се подпомага от митовете за произхода ¹⁵⁵, легитимацията в Хазария по времето на Йосиф е изведена чрез връзката с Тогарма. Както вече беше посочено, идеята за родоначалника (Ной, Феридун, Таргитай) предполага няколко негови наследника, които поставят началото на царските династии в отделните племена. Ако хазарските владетели обосновавали своята легитимност чрез Тогарма, не е задължителна връзката с Ашина, който като управляващ род бил също наследник, а не самият Таргитай или Феридун. Това предполага съществуването на повече от един царски рода с общ родоначалник и позволява хазарският владетел да не е произхождал непременно от рода Ашина, а от общия прародител.

Т. Нуунан приема за вярно четенето на Анса като Ашина и смята, че произходът от рода Ашина е част от имперската идеология на хазарската династия ¹⁵⁶. Според В. Петрухин е „очевидна“ принадлежността на хазарската династия към рода Ашина ¹⁵⁷. Тази очевидност, според мен, остава неясна.

По-особена е гледната точка на А. Новоселцев. Той не е съгласен с отъждествяването на Анса с Ашина и както Д. Дънлоп смята, че Анса означава титлата шад ¹⁵⁸. Така той отхвърля един от основните доводи на привържениците на тезата за връзката на хазарската владетелска династия с рода Ашина. В същото време А. Новоселцев допуска, че през първата половина на VII в. Хазария била полунезависима държава, чи-

¹⁵⁴ *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 119, 125; *Кумекоев, Б. Е.* Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972, с. 113–116.

¹⁵⁵ Вж. *Cohen, R.* Introduction. – In: *State Formation and Political Legitimacy.* New Brunswick, NJ, 1988, pp. 6–8.

¹⁵⁶ *Noonan, T. S.* Op. cit., p. 89.

¹⁵⁷ *Петрухин, В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси, с. 75.

¹⁵⁸ *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 134; *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 160.

то владетели носели титлата ябгу-каган. Те продължавали номинално да се смятат за подчинени на тюркските кагани, тъй като имали родствени връзки с тях, тоест с династията Ашина. Хазарският ябгу-каган приел титлата каган през 30-те г. на VII в. след смъртта на своя роднина тюркския каган Туншеху (Тон-ябгу-каган)¹⁵⁹. Тази теза не може да се приеме, тъй като споменатият ябгу-каган бил владетелят на Западния тюркски каганат, а не на Хазария, която била част от него. Трябва също да се има предвид, че титлата „ябгу“ не се среща при хазарите и не е сред титлите, употребявани в Хазарския каганат¹⁶⁰.

Подобно е виждането и на О. Прицак. Той смята, че заместникът на Тюркския каганат в Хазария и член на династията Ашина носил титлата ябгу. В средата на VII в. той се провъзгласил за независим каган¹⁶¹. Изворите не дават основания за поддържането на тази теза. Не случайно К. Цукерман твърди, че „връзката на Ашина с хазарската династия, старият фантом на хазарологията, губи своите последни претенции за реалност“¹⁶².

Тъй като в изворите, отнасящи се до VIII в., не става дума за каквато и да е непълнота на властта на хазарския каган, М. Артамонов приема, че хазарското двуцарствие е резултат от юдаизацията на хазарската аристокрация. Споменатите от Константин Багренородни и Продължителя на Теофан каган и пех (бек) на Хазария за 30-те г. на IX в. и едно неясно сведение на ал-Масуди за сестрата на хазарския цар, което се отнася вероятно за времето към началото на IX в., му дават основания да заключи, че двуцарствието възникнало в Хазария през първата половина на IX в. Тогава до кагана се появила фигурата на бека, чиято власт нараствала постепенно, докато каганът останал единствено почетна фигура. Според М. Артамонов юдаизмът бил приет за официална религия в Хазария (на владетелите и на част от аристокрацията) по времето на Обадия в началото на IX в., както гласи известието на ал-Масуди. Булан, за когото от

¹⁵⁹ Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 87–89.

¹⁶⁰ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 28–30; Golden, P. B. Khazar Studies, pp. 50–51; Артамонов, М. И. История хазар, с. 146–150; Цукерман, К. Хазары и Византия, с. 321–322; вж. и Shapira, D. Armenian and Georgian Sources on the Khazars, pp. 332–346.

¹⁶¹ Голб, Н., О. Прицак. Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим, 1997, с. 54.

¹⁶² Цукерман, К. Цит. съч., с. 315.

Хазарската кореспонденция може да се направи извода, че бил първият хазарски владетел (цар или каган) приел юдаизма около 730–740 г., бил просто първият хазарски „княз“, обърнал се към тази вяра. М. Артамонов допуска, че именно неговите потомци били онези бекове, които принудили кагана да се превърне в държавен символ с религиозно, а не с политическо значение. Това станало след реформите на Обадия (потомък на Булан), принудил кагана да приеме юдаизма, което предизвикало гражданска война в Хазария. М. Артамонов се основава на известието на Константин Багренородни за бунта на кабарите¹⁶³. Според О. Прицак вследствие на неуспешното въстание на кабарите за кагана останали само сакралните функции¹⁶⁴.

П. Голдън, който също приема, че каганът през IX в. се превърнал в церемониална фигура, подробно критикува възгледите на М. Артамонов за ролята на Обадия и предизвиканата от действията му гражданска война¹⁶⁵. Против връзката между въстанието на кабарите и юдаизацията на Хазария са О. Бубенок, В. Михеев и А. Тортика¹⁶⁶. Според М. Артамонов свидетелство за бунтовете в Хазария, последвали юдаизацията на кагана, е разрушаването на Цимлянското градище, смятано за средище на местен владетел, след което в непосредствена близост, но като център на хазарската династия, бил построен Саркел¹⁶⁷. Тази гледна точка също

¹⁶³ Артамонов, М. И. История хазар, с. 275–282, 324–325; вж. и Константин Багренородный. Об управлени империй. М., 1989, с. 163.

¹⁶⁴ Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 158.

¹⁶⁵ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 98, 100, 133–136; вж. също критиката на П. Голдън на тезата, че хазарското двойно царство е следствие от юдаизацията в: Golden, P. B. *The Conversion of the Khazars to Judaism*, pp. 155–157. Задавайки въпроса „защо трябва юдейските „реформи“ да създават монархия, изпълнена с езически елементи?“, П. Голдън приема, че юдаизацията може да е имала значение за начина, по който каганатът се представял на еврейската публика и ислямско-християнския свят (*ibid*, p. 157).

¹⁶⁶ Бубенок, О. Б. К вопросу о причинах веротерпимости, с. 28–29; Михеев, В. К., А. А. Тортика. Евреи и иудаизм в Хазарском каганате: к вопросу о формулировке современной научной концепции хазарской истории. – В: Хазары. Евреи и славяне. Т. 16, с. 179–180. Според В. Михеев и А. Тортика хазарското двуцарствие е наследство от степната традиция (Тортика, А. А., В. К. Михеев. „Иудео-хазарский“ период истории Хазарского каганата: к продолжению критического анализа концепции Л. Н. Гумилева. – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004 с. 115).

¹⁶⁷ Артамонов, М. И. История хазар, с. 317–325.

не може да бъде приета, тъй като се оказва, че Цимлянското градище е съществувало не малко време едновременно със Саркел¹⁶⁸.

Според А. Новоселцев през първата половина на VIII в. хазарският каган притежавал цялата власт. След поражението от арабите през 737 г. престижът му намалял и към края на VIII и началото на IX в. излязъл на преден план шадът. Той въвел юдаизма като държавна религия и приел титлата бек, като през втората половина на IX в. изместил кагана и станал действителен владетел на Хазария. Към втората четвърт на X в. двувластието се превърнало в единовластие, а каганът бил „затворник, който в годините на бедствия се принасял в жертва на народа“. С други думи, периодът на двувластие в Хазария продължава от края на VIII до първата четвърт на X в.¹⁶⁹.

По-особено е мнението на С. Плетнѐва. Според нея сакрализацията на властта и личността на кагана е основната причина за хазарското двуцарствие. Затова и ситуацията, позната от източниците за X в., може да се отнесе и до VII–VIII в., тъй като „е логично да се предположи, че явно архаичните обичаи, известни през X в., съществували, естествено, и преди това“¹⁷⁰. Хазарската кореспонденция (споменатият „главен княз“, към когото се обръща каган Булан) дава основания да се приеме, че още през първата половина на VIII в. е имало съвладетел на кагана, който притежавал реалната власт¹⁷¹.

По-нататък, в известна степен неочаквано, С. Плетнѐва развива идеята си за двуцарствието в етнически смисъл. Тя обяснява, че тъй като каган можел да бъде само представител на рода Ашина, системата на двуцарствие обслужвала покорената българска аристокрация. Престижът на властта на кагана значително отслабнал по времето на войните с арабите от първата половина на VIII в. Тогава от средата на най-дееспособните и богати донски български „ханове“ (чиито земи не били разорени от

¹⁶⁸ Плетнѐва, С. А. История одного хазарского поселения. – СА, 1993, 2, с. 48–69; вж. и Флеров, В. С. Правобережное цимлянское (деснобережно цимлянско) городище по раскопкам 1987–1988, 1990 гг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 160–168; *същият*, Правобережная Цимлянская крепость (проблемы планиграфии и стратиграфии). – РА, 1996, 1, с. 100–113; *същият*, Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (эпюд к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 153.

¹⁶⁹ Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 138–142.

¹⁷⁰ Плетнѐва, С. А. Хазары, с. 32.

¹⁷¹ Пак там, с. 32–33.

войната) се излъчил съуправителят на кагана. Така българите вместо да отхвърлят неговата власт, я присвоили като напълно „табуирали“ личността му¹⁷². Разбира се, тази хипотеза за ролята на българите при формирането на института на хазарското двуцарствие не се основава на никакви сведения. По-важното е, че С. Плетнѝова свързва двуцарствието с езическата традиция, предшестваща юдаизацията. Нещо повече, тя приема, че юдаизацията и реформите, направени от каган Обадия в началото на IX в., били насочени към отслабването на езическата сакрализация и давали възможност на хазарските кагани да се борят за властта в държавата си. Затова и каган Йосиф пише, че Обадия „поправил царството“¹⁷³. С други думи, хазарското двуцарствие според С. Плетнѝова е наследство от езическия период на Хазария, а юдаизацията способствала за постепенното преминаване към единовластие, но не в посока към царя (бека), а към кагана.

Д. Шапира приема, че хазарското двуцарствие е свързано със степните (тюркските) традиции, но юдаизацията спомогнала за увеличаването на влиянието на бека за сметка на хазарския каган. Постепенно хазарската управленска система се доближила до тази на японския шогунат¹⁷⁴. Според учения „докато тяхната царска теория била тюркска и подсигурана с древните традиции на степите, хазарската гледна точка за положението на техния юдаизъм в околните геополитически условия била основно ислямска... юдаизмът изразявал имперския статус на хазарите: не просто независимост от Цезара и Халифа, не „неутрална“ религия, но Третата Сила, Първата Вярa, чиято легитимност била приета от останалите конкурентни групи. Техният юдаизъм тогава не бил някакво откло-

¹⁷² *Пак там*, с. 57. В подобна посока са разсъжденията и на М. Магомедов, според когото хазарското двуцарствие възникнало след като хазарите превзели Берсилия, а бековете били от рода на предишните берсилски владетели (*Магомедов, М. Г. Хазары на Кавказе*, с. 51). Според Г. Вернадски е възможно хазарското двойно царство да е резултат от разнородния етнически състав на държавата. Каганът „от време на време приемал помощта на още един владетел, който представлявал някаква друга етническа група, влиятелна в един или друг период. Постепенно тази организация на властта станала постоянна“ (*Вернадский, Г. В. История России. Т. 1. Древняя Русь. Тверь – Москва*, 1997, с. 230).

¹⁷³ *Плетнева, С. А. Хазары*, с. 61–62.

¹⁷⁴ *Shapira, D. Judaization of Central Asian Traditions As Reflected in the So-Called Jewish-Khazar Correspondence, with Two Excurses: A. Judah Halevy's Quotations; B. Eldād ha-Dānī (Judaeo-Turkica VI) with An Addendum. – In: Jews and Slavs. Vol. 16. Khazars. Jerusalem-Moscow*, 2005, pp. 503–505, 507.

нение, но един съставен и важен пласт от собственото им политическо съзнание¹⁷⁵.

Общо е виждането, че през IX и особено през X в. в Хазария протича процес на преминаване от двувластие към единовластие. Това единомислие е странно, тъй като единствените сведения, представящи хазарския каган в ролята на сакрален владетел без реална власт (или за хазарското двувластие), са от X в. Доколко обаче арабо-персийските автори предават истинската ситуация в Хазария? Възможно е сведенията за хазарското двуцарствие да отразяват идеи за властта, изповядвани не от хазарската аристокрация, а от населението, което тя е владяла. Влиянието на юдаизма, както ще видим по-долу, може да се търси не само в посока на постепенното утвърждаване на единовластие (независимо дали лишеният от власт е каганът или неговият наместник). Би следвало да се запитаме как се е възприемал каганът с оглед разбиранията на юдеите за царската власт. Дувластие като хазарското, с ясно разграничени пълномощия на военно-административната и религиозната власт, би могло да се свърже с проблема за царската и свещеническата власт. Въпросът тогава е как са се слели и до какво е довело взаимопроникването между юдейските и езическите представи за властта. От значение е не само времето, когато е станала юдаизацията на хазарската аристокрация, но и дали преди това в Хазария е съществувал под някаква форма институтът на съвладетеля-цар. С други думи, решението на проблема за ролята и влиянието на юдаизма върху развитието на владетелския институт в Хазария е дали по време на юдаизацията, или преди нея е съществувала фигурата на царя, едновременно с тази на кагана.

За времето на юдаизацията на Хазария има обширна литература, но няма общоприето мнение. Невъзможно е тук подробно да се изложат тезите на учените. Най-общо ще посоча, че се разглеждат три периода. Хазарските извори позволяват да се твърди, че юдаизмът бил приет през първата половина на VIII в. (30-те-40-те г.) от Булан, който като каган

¹⁷⁵ *Ibid*, p. 505. Вж. и Вачкова, В. „Западът“ и „границата“ на ойкуменето: България, хазарите и Византия VII–X в. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие, с. 197–218. Според В. Вачкова „докато националната обособеност при исляма и християнството се развива от универсалността на тяхната проповед, пред хазарите се открива възможност да се изживяват като „избран народ“, без да загубят, а дори като конкретизират етническата си обособеност“ (*нак там*, с. 208).

или като бек убедил своя съвладетел да направи същото. Ал-Масуди споменава, че юдаизмът бил приет в Хазария по времето на Харун ар-Рашид (786–809). Това известие се свързва с реформите на Обадия, за които става дума в Хазарската кореспонденция. Допуска се, че Обадия наложил в Хазария равинисткия юдаизъм. На основата на сведенията от житието на св. Кирил Философ, от които не може да се направи извод за юдейската вяра на хазарския каган, К. Цукерман отнася приемането на юдаизма непосредствено след 860 г.¹⁷⁶

Съществено значение за изясняването на времето на официалната юдаизация на Хазария имат последните работи на Р. Ковальов. За това спомага една специална серия монети, сечени в Хазария през 837/838 г. Те се отличават по надписите, изписани върху тях. Единият гласи „Моисей е пророк на Господ“, другият – „Ард ал-Хазар“ („Земята на хазарите“), докато на третия тип монети няма надпис, а е поставена тамга – тризъбец. Поставянето на царски родови символи (тамги) се среща сред монетите на владетелите на тюрките, уйгурите, тюргешите и карлуките и е характерно за степите. Тризъбецът е често срещан символ в Хазария, част от традицията на евразийския степен свят и особено на сарматите. Тризъбецът на хазарските монети се намира на мястото, където обикновено мюсюлманските владетели изписвали имената и титлите, обозначаващи властта над земите им¹⁷⁷. Според Р. Ковальов тази серия монети изразява политико-религиозната идеология на хазарската аристокрация, свързана с юдейска, хазарска и тюркска (степенна) идентичност¹⁷⁸. Така монетите подкрепят мнението на Д. Шапира, че юдаизмът в Хазария, съчетан със степните традиции, бил важна част от собственото (хазарското) политическо съзнание.

Според Р. Ковальов причината за появата на тези монети е промяната в политико-религиозното ръководство на държавата или в нейното

¹⁷⁶ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 86–91, 102, 116–121, 151, 170; Артамонов, М. И. История хазар, с. 266–267, 276–280, 332–333; Golden, P. B. Khazar Studies, p. 134; *idem*, Khazaria and Judaism, pp. 134–135; Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, XI, pp. 270–278; Вернадский, Г. В. Цит. съч., с. 298; Zuckerman, C. On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – Revue des Études Byzantines 53, 1995, pp. 238–250; Noonan, T. S. Op. cit., p. 77.

¹⁷⁷ Kovalev, R. K. Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. – In: East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages, pp. 220–251.

¹⁷⁸ *Ibid*, p. 230.

устройство. Те говорят както за юдаизацията на Хазария, така и за изземането на военно-политическите функции на кагана от бека (сакрализацията на кагана). Ученият приема, че между 838 и 843 г. бекът добил пълен контрол над светските дела в каганата. Той се основава на писмото на Абасидския халиф ал-Ватик (842–847) от 843 г., което не е адресирано до кагана, а до бека (всъщност до „тархан, царя на хазарите“)¹⁷⁹.

В науката се е наложило мнението, че титлата „бек“ обозначава наместника на кагана в Хазария през X в. Преди това той е носил титлата „шад“. Тази теза се основава на изложението на Ибн Руста за хазарското двущарствие от началото на X в. Там на мястото на известния от по-късните извори бек се появява шад (иша). Приема се, че арабският автор представя по-ранна действителност в Хазария. По неясни причини хазарският шад сменил титлата си. От известието на Константин Багренородни, който споменава каган и пех на Хазария за 30-те г. на IX в., се съди и за времето, когато станала тази промяна – края на VIII или началото на IX в.¹⁸⁰

В еволюцията на титлата шад към бек има известно противоречие. В степните държави от Ранното средновековие шадовете задължително са били и „принцове по кръв“, тоест принадлежали са към династиите на каганите. Затова и обикновено преминаването е от шад, както и от ябгу, към каган. Или титлата шад е много по-високопоставена от тази на бека, а що се отнася до Хазария, няма никакви основания да се твърди, че наместникът и каганът са принадлежали към един и същ род¹⁸¹.

Според П. Голдън причините за смяната на шад с бек са неясни¹⁸². Цв. Степанов смята, че „военачалникът на хазарите е сменил демон-

¹⁷⁹ *Ibid*, p. 231. Без да приема връзката между юдаизацията на Хазария и установяването на двойното царство, П. Голдън е съгласен, че монетите показват времето на юдаизирането на хазарската управляваща прослойка. Ученият смята, че юдаизацията на Хазария е станала на етапи, като към 861 г. (мисията в Хазария на св. Кирил Философ) „каганът може още да е бил благоразположен към приемането на други религиозни системи или поне изглеждало, че е така“. Според П. Голдън юдаизмът добил по-широко разпространение към края на IX и началото на X в. (*Golden, P. B. The Conversion of the Khazars to Judaism*, pp. 156–162).

¹⁸⁰ *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 104–109; *Заходер, Б. Н.* Цит. съч., с. 204–206; *Golden, P. B. Khazar Studies*, pp. 99–100, 206; *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 137–140; *Степанов, Цв.* Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 220.

¹⁸¹ *Golden, P. B. Khazar Studies*, pp. 41, 99, 163; *Masao, M.* The T'u-chüeh Concept of Sovereign. – *Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture*. T. 41. Tokyo, 1981, p. 53.

¹⁸² *Golden, P. B. Khazar Studies*, p. 99.

стративно своя титул „шад“ с неутралното, но полисемантично (може би именно поради това твърде удобно) „бег/ бак“, идващо от иранското *bhaga* с първоначално значение „бог“, „разпределящ блага/ богатство; богат“ и развило се впоследствие и в „господин, господар, управител“... тази промяна е симптоматична на фона на изключително намалялата военна активност на кагана през този период... Новата позиция на бека в каганата дава възможност и за постепенното му превръщане в истински цар, а на властта му в наследствена, както личи от писмото на Йосиф¹⁸³.

М. Артамонов подчертава, че титлата шад (иша) за наместника на кагана е употребена само от Ибн Руста. Той набляга на принадлежността на шадовете към династиите на каганите в степния свят и стига до извода, че титла с такова значение не е известна сред хазарите. Ученият смята титлата за анахронизъм, който няма отношение към държавната система на Хазария. Титлата на наместника на хазарския каган била бек. Или не е имало преход от шад към бек¹⁸⁴.

Наистина, сведението на Ибн Руста е единствено, тъй като през първата половина на XI в. Гардизи просто го повтаря (макар при него титлата да не е иша, а ишад/абшад), а споменатият от „Худуд ал-Алам“ Анса е толкова несигурно да се тълкува като иша (шад), както и като Ашина¹⁸⁵. И все пак, ако се приеме, че титлата шад не е съществувала в Хазария, може ли да се твърди, че през целия период на хазарското двуцарствие наместникът е носил титлата бек? В различни по традиция и произход извори има няколко споменавания на лице с титлата „тархан“ като цар на хазарите. В „Худуд ал-Алам“ именно тархан-каган е потомък на Анса¹⁸⁶.

Лица, носещи титлата тархан, свързани по един или друг начин с Хазария и хазарите, се срещат в изворите за периода между VII и първата половина на IX в. През 630 г. хазарският (вероятно) военачалник Чорпан Тархан бил пратен от тюркския каган в Армения. Авчи Тархан е споменат през 683 г. сред подчинените на Алп Илитвер, владетел на „Царството на

¹⁸³ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 220–221; вж. за тълкуването на титлата бег/бак и А. Новоселцев, според когото споменаването на тази титла за периода IX–X в. е едно от най-старите за „тюркоезичния свят“ (Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 140).

¹⁸⁴ Артамонов, М. И. История хазар, с. 280–281.

¹⁸⁵ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 207, 219–220; Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 137–138.

¹⁸⁶ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 189, 206; Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 219; Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 134.

хуните“ в Дагестан и васал на хазарския каган. Алп Тархан бил хазарски военачалник, командващ армия, присъединила се към армията на хазарския каган през 716 г. През 737 г., по време на разгромния за Хазария поход на Марван, в района на Волга арабите били посрещнати от 40-хилядна отбрана войска („синове на тархани“) начело с Хазар-Тархан. Той бил убит, след което била разбита и войската му. Именно след това поражение каганът бил принуден да иска мир и да приеме исляма. През 758 г. една хазарска принцеса, дъщеря на кагана, съпроводена от тархани, се омъжила за абасидския управител на Армения. В житието на Св. Стефан Сурожки (VIII в.) се споменава тархан Георги¹⁸⁷.

Горните сведения показват тарханите в Хазария през VIII в. извън контекста на царската титла. В Хазария тарханите били част от висшата аристокрация. Те били пълководци, при това на елитни, отбрани войски, но и съставяли свитата на една хазарска принцеса. Интересен паралел с оглед издигнатия статут на тарханите, както и на евентуалната им връзка с бековете, дава надписът на владетеля на Втория тюркски каганат Могилян (Билге) каган (684–734). Там източните бекове (тоест по-високопоставените) се ръководели от апа-тархан, а южните – от тамган-тархан и боила-бага-тархан¹⁸⁸. Имайки предвид, че тези тархани били част от характерната за тюркските каганати система „тъолис-тардуш“, както и че престолонаследиято в каганатите било свързано с т. нар. уделно-лествична система, в която отделните високопоставени длъжности и наместничества се заемали от „принцове по кръв“¹⁸⁹, може да се предполага и роднинството им с управляващите кагани. Това сближава тарханите от надписа на Могилян каган с шадовете при тюрките.

Ако все пак юдаизацията на Хазария е имала отношение към разпределението на властта и ако хазарската система преди това е наподобя-

¹⁸⁷ Golden, P. B. *Khazar Studies*, pp. 150, 154, 176, 181; Dunlop, D. M. *Op. cit.*, pp. 179, 252; Артамонов, М. И. *История хазар*, с. 219.

¹⁸⁸ Йорданов, Ст. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 55; *същият*, За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата тъолис-тардуш и двудялбата „българикотраги“ в „Старата Велика България“. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 6, с. 91.

¹⁸⁹ Йорданов, Ст. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I, с. 54–55; *същият*, За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II, с. 89.

вала тюркската, дали появата на наместник с титлата бек не отбелязва отделянето на светската от духовната власт, които, според юдейските представи, не могат да принадлежат на един и същ род? За съществуването на подобна система в Хазария обаче няма сведения, а степната традиция, която е свързана с иранската, не изключва разпределението на длъжностите по отделни родове (както е например в България¹⁹⁰). Произходът на титлата „шад“ (ишад/ихшид) е от Согд и тя е обичайна за местните владетели¹⁹¹.

Думата „тархан“ е от скито-сарматски произход и в древността вероятно е означавала „съдия, преводач“. По-късно в степните държави тя се използвала за привилегирова лица, освободени от данъци. В България тарханите били високопоставени и изпълнявали различни административни длъжности¹⁹². Изхождайки от етимологията на думата тархан – „съдия“, Цв. Степанов приема, че в древността тарханът „бил старши в събранието и е отсъждал, давал е окончателното решение при спорове и други особени случаи“¹⁹³. Интересно е съответствието с бека в Хазария. Според ал-Истахри царят (бекът) имал седем съдии (различни за отделните религии) и утвърждавал техните решения¹⁹⁴. В степния свят тарханите обикновено не произлизали от управляващата династия и не били наричани царе. Така проблемът за тарханите в Хазария наподобява този с бековете. Има обаче едно съществено изключение. Арабският учен ал-Якуби (писал през 891–892 г.) нарича владетеля на Хорасан (Согд) „цар (малик) Тархан“. Неговото седалище било в Балх¹⁹⁵. Според Ибн Хордадбех (IX в.) владетелят на Самарканд също носил титлата тархан. Той отбелязва и по-нисшия статут на тази титла при тюрките (не била владетелска). Отново ал-Якуби нарича владетеля на Самарканд „ихшид“

¹⁹⁰ Вж. например *Степанов, Цв.* Защо великите боили, с. 6–12.

¹⁹¹ *Golden, P. B.* The Conversion of the Khazars to Judaism, p. 133, бел. 57; *Frye, R. N., B. A. Litvinsky.* The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia. – In: History of Humanity. Vol. 3. Paris, 1996, p. 467.

¹⁹² *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 89–90; *Новоселъцев, А. П.* Цит. съч., с. 117.

¹⁹³ *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 90.

¹⁹⁴ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 93; *Новоселъцев, А. П.* Цит. съч., с. 221.

¹⁹⁵ *Новоселъцев, А. П.* Цит. съч., с. 118.

(тоест шад)¹⁹⁶. Навярно през IX–X в. в Средна Азия титлите тархан и шад са се употребявали равнозначно.

На ал-Якуби дължим едно от известията за цар на хазарите с титлата тархан. През 758–759 г. Рас Тархан, който бил цар (малик) на хазарите, нападнал Армения. Подобно сведение има и при арменския историк Левонд (втората половина на VIII в.), но нападението е от 764 г., а титлата е предадена като „Раж Тархан“, военачалник на хазарите, който бил потомък на Хатирлитбер (вероятно титлата „елтебер“). Ат-Табари споменава същото нападение (от 764–765 г.) начело с „Ас-тархан“, който бил хорезмиец¹⁹⁷. Независимо от разликите в годините, най-вероятно става дума за един и същ човек или за лице, носещо една и съща титла. Пояснението, че той бил цар на хазарите, е дадено само от ал-Якуби.

Според повечето тълкувания, които се основават на първата част от титлата (Рас-Ас), Ас-тарханът бил тархан на асите-аланите или на ларисиите – „ал-арсия“ (наемната гвардия на хазарския цар през X в., която произхождала от Хорезъм), следвайки сведението на ат-Табари. Първото се отхвърля от А. Новоселцев¹⁹⁸, а второто – от М. Артамонов¹⁹⁹. Но аргументът на М. Артамонов, че ларисиите били мюсюлмани и не могли да воюват срещу единовърци, се отнася за X в., а през VIII в. може и да не е било така. Ако приемем, че царят-тархан в Хазария бил предшественик на бека, връзката между Ас-тархана на ат-Табари и ларисиите на бека едва ли е случайна.

Макар тезите на С. Толстов по този въпрос да отиват твърде далече, не бива да се отхвърля предположението, че между Хорезъм и Хазария е имало тесни взаимоотношения още в края на VII и началото на VIII в. Хорезъм за пръв път бил подчинен от арабите през 712 г., но окончателно – към средата на VIII в. Във връзка с тези събития С. Толстов предполага миграция на хорезмийци в Хазария. Те пренесли системата на двойното царство, идентична с хазарската. В Хорезъм титлата на

¹⁹⁶ Вж. текста на Ибн Хордадбех на адрес <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm>, &20. Относно ал-Якуби – пак там, бел. 382.

¹⁹⁷ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 180; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 244–245; *Golden, P. B.* *Khazar Studies*, p. 151; *Новоселцев, А. П.* Цит. съч., с. 119; *Бубенок, О. Б., Д. А. Радивилов.* Народ ал-арсия в Хазарии (из истории хазаро-хорезмийских связей). – В: *Хазарский алманах*. Т. 2. М., 2004, с. 12–14.

¹⁹⁸ *Новоселцев, А. П.* Цит. съч., с. 119.

¹⁹⁹ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 246.

светския владетел била „багпур“. Той повел сънародниците си на запад и станал родоначалник на по-късните бекове²⁰⁰. Тази хипотеза няма никакво потвърждение в изворите и М. Артамонов я отхвърля напълно²⁰¹.

Изхождайки от факта, че в изворите Рас Тархан е наречен предводител или цар на хазарите, О. Бубенок и Д. Радивилов допускат, че Рас е арабски термин със значението на „глава, главен“ или Рас Тархан означава „главен тархан“, на което напълно съответстват титлите „цар на хазарите“ или Хатирлитбер²⁰². Тъй като за ал-Якуби Рас Тархан бил цар на хазарите, според М. Артамонов „може да се предполага, че в хазарското правителство той заемал място непосредствено след кагана. Той бил главнокомандващ на хазарската армия и предшественик на тези бекове, които по-късно заели водещо положение в хазарската държава“²⁰³. За Б. Заходер титлите каган-бек и тархан-каган са взаимно заменими²⁰⁴.

През VIII в. не всички сведения обвързват тарханите в Хазарския каганат с царската титла. За IX в. има само две известия за хазарски тархани, като и в двете те са царе на хазарите. Първото е на Ибн Хордадбех (IX в.), който описва пътешествието на Саллам ат-Тарджуман (842–844 г.). Пътят му минавал през земята на Филан-шаха в Кавказ. Филан-шахът написал писмо в подкрепа на пътешествениците до „Тархан, царя на хазарите“. Второто е на Мукадаси (985 г.), според когото халифът ал-Ватик (842–847) изпратил в началото на управлението си учения Мохамед ибн-Муса ал-Хорезми до „Тархан, царя на хазарите“²⁰⁵.

²⁰⁰ Толстов, С. П. Новогодний праздник „Каландас“ у хорезмийских христиан начала XI века. – СЭ, 1946, 2, с. 94–102; *същият*, По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948, с. 223–226.

²⁰¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 283–285. Според Б. Вайнберг хазарските ларисии (арсии) са свързани с населението на кердерската култура (след VIII в.) в Хорезъм. Както вече беше посочено, според нея кердерската култура е възникнала вследствие миграцията на джетиасарско население (Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 259).

²⁰² Бубенок, О. Б., Д. А. Радивилов. Цит. съч., с. 15. Във връзка с тълкуването на термина Рас е интересно, че скитското име на река Волга било Ра. В „Худуд ал-Алам“ се описва река Рас, която се отъждествява с река Илек, приток на Урал (Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 202).

²⁰³ Артамонов, М. И. История хазар, с. 246.

²⁰⁴ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 224–225.

²⁰⁵ Д. Дънлоп смята, че второто известие не е автентично, а М. Артамонов отнася и двете известия до едно и също събитие (Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 190–191; Артамонов, М. И. История хазар, с. 306).

Интересно е, че ал-Бируни (973–1050) нарича с титлата тархан зависимия от кагана цар на старата хазарска столица Самандар²⁰⁶.

Може да се направи изводът, че промяната на титулуването на царя-наместник в Хазария вървяла не просто от шад към бек, а от шад/тархан към бек. Основание за подобно заключение дава и средноазиатската традиция, съвременна на Хазарския каганат. Там, както видяхме, „шад“ и „тархан“ се употребявали едновременно за владетелите на едни и същи области. Трябва също да се има предвид силната обвързаност между владетелските династии на Согд, Хорезъм и района на древния Кангюй. За това говорят и тамгообразните знаци по монетите на владетелите. На тази основа Б. Вайнберг отделя една особена юечжийска група (юечжи от „дома Чжаову“), която останала в Средна Азия (за разлика от другите, които продължили на юг и основали Кушанската империя) и дала началото на владетелските династии на Согд и Хорезъм. Брачните връзки между владетелите на Кангюй и Согд, които станали традиционни от I в. сл. Хр., се запазили и през VII–VIII в. Това се потвърждава и от появата на тризъбеца(!) на монетите в Согд (според Б. Вайнберг той произхожда от Кангюй). На монетите от Хорезъм тризъбецът се появява в края на III в. сл. Хр²⁰⁷. Именно този символ е изобразен на един от описаните по-горе варианти на специалната хазарска монетна емисия от 837/838 г.

Интересен пример с оглед статута на бека в Хазария дава надписът на Кюл Тегин. Там вождът на племето (?) Аз (срв. с Ас-тархана в Хазария) Барс-Бек получил титлата каган след като се оженил за сестрата на Билге каган²⁰⁸. Възможността за подобна връзка между рода на наместника-бека в Хазария и рода на кагана ще бъде разгледана по-долу.

²⁰⁶ Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 118.

²⁰⁷ Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 251–252, 274, 277.

²⁰⁸ Golden, P. B. The Question of the Rus' Qaghanate. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VI, p. 88; от особен интерес за статута на тарханите при огузите е сведението на Ибн Фадлан, според което човек, носещ името Тархан, е приеман за най-благородния и най-уважавания сред тях (*Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжска България 921–922. С.*, 1992, с. 32–33; *Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922. Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956, с. 26, 129).*

I.4. Митологични представи и политическа действителност в Хазария през X век

Изображението на един хазарски (салтовски) сребърен съд (VIII–IX в.) от градчето Коцки (на долното течение на река Об) представя борба между двама спешени конника. Според В. Петрухин то изразява схващането за борбата за царската власт в иранската изобразителна и епична традиция. Той приема мнението на Н. Фоянкова²⁰⁹, която отъждествява единия конник с хазарския каган. Така представата за кагана като свещен цар се обединява с Фрейзъровия сюжет за двубоя между царя и претендента. Част от този сюжет е и младоликостта на единия конник, а старостта е сред главните причини за убийството на свещения цар. Същият мотив се среща в известието на ал-Масуди за убиването на хазарския каган в периоди на бедствия, които се приемат за резултат от неговата немощ (старост)²¹⁰.

Според В. Петрухин сюжетът за убиването на свещения цар в повечето традиции се отнася до митологичното време на културните герои и не е част от социалната или ритуалната практика. Ученият се съмнява във възможността царят на хазарите да е следвал такъв „варварски“ обичай до X в. и приема, че става дума за фолклорен сюжет, несъвместим с юдаизма²¹¹. Според него известието на Ибн Фадлан за руското двувластие, сходно с хазарското, предава сведения, предназначени за външен

²⁰⁹ Вж. Фоянкова, Н. А. Изображение одного забытого обычая на хазарском сосуде из Коцкого городка. – Проблемы на изкуството, 2003, 4, с. 45–48.

²¹⁰ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 183–185; *същият*, У истоков древнерусской культуры: ритон из Чернигова и хазарская традиция. – Проблемы на изкуството, 2000, 1, с. 6–8; вж. също различни възможности за тълкуване на сцената от сребърния съд в: Даркевич, В. П. Художественный металл Востока VIII–XII вв. М., 1976, с. 167–169. В. Даркевич приема, че изображението представлява състезание между жених и невеста. Тази теза не е убедителна за В. Петрухин (Петрухин, В. Я. У истоков древнерусской культуры, с. 6–7); Минаева, О. Още за съда от Коцки и някои типологически сходства между изкуството на хазари и българи. – Проблемы на изкуството, 2003, 4, с. 49–53; вж. и Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Иерусалим-Москва, 2001, с. 100, подобно изображение има на една закопчалка от Ордос, датирана през III в. пр. Хр. (*нак там*, с. 112); Фоянкова, Н. А. Хазарское серебро (традиции и иновации). – Проблемы на изкуството, 2007, 3, с. 32–37.

²¹¹ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 186; *същият*, К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 73–74; *същият*, У истоков древнерусской культуры, с. 7–8.

наблюдател. Те не говорят за действителността в Хазария или в Киевска Русия²¹².

В същото време В. Петрухин смята, че „към древната социална практика трябва да се отнесе само традицията на двойното царство при хазарите, която можела да намери отражение в митопоетичния мотив за убийството на сакралния цар, предаден на ал-Масуди от хазарски информатори“²¹³. Сравнявайки сведенията на ал-Истахри и Ибн Хаукал за обичая на интронизация (душенето на бъдещия владетел) със същия обичай при тюрките, В. Петрухин свързва хазарското двойно царство с тюркската традиция. Той намира прилика и с инициацията на тюркските шамани. „Шаманът като посредник между хората (родът) и небесните духове и каганът, възплъщаващ космическата връзка между земята (държавата, народът) и небето (боговете, Тенгри), били свързани с друг свят (оказали се като че ли на онзи свят в момента на инициацията-интронизацията)... Тази традиция водела до това, че „свещеният цар“ можел да бъде единствено номинален владетел, чиято неподвижност (постоянното пребиваване в резиденцията и т. н.) гарантирала стабилността на възплъщавания от него социален и космически ред“²¹⁴.

Според М. Артамонов „пиететът“, с който се ползвали хазарските кагани, „в ръцете на хазарския цар представлявал средство за подчинение на властта му не само на простия народ, но и на другите князе на Хазария и съседните племена. Това го заставяло не само да търпи до себе си потомъка на старата династия, но и да му оказва голяма почит. В очите на народа за каганите оставал наследственият ореол на божествената сила, присъща на техните предци... тази сила, която за невежите маси била залог на собственото им благополучие. Юдейската религия не само не пречила на развитието на тези представи, а, обратно, освещавала ги чрез аналогията с древноеврейските съдии“²¹⁵.

²¹² Петрухин, В. Я. Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Хазары. Евреи и славяне. Т. 16, с. 75–76; *същият*, К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 73–74.

²¹³ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 186; *същият*, У истоков древнерусской культуры, с. 7.

²¹⁴ Петрухин, В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 75–76.

²¹⁵ Артамонов, М. И. История хазар, с. 411.

Горните редове поставят няколко въпроса. Най-напред, наистина ли сакралното цареубийство не е практикувано през разглеждания период? Може ли то да се определи като ритуал, свързан само с митологичните представи? Ако това не е така, юдаизмът прекратил ли е тази практика в Хазария? Какво е било отношението на юдаизма към традицията на двойното царство, като се има предвид, че неговото влияние в Хазария е било най-вероятно ограничено? И дали хазарската аристокрация не е държала сметка за нуждата на населението от сакрален владетел, нужда, която може да е изисквала сакралното цареубийство? При това ние нямаме никакви основания да твърдим, че аристокрацията се е придържала стриктно към догмите на изповядваната религия²¹⁶. И не на последно място, как се съотнасят синхронните (за IX–X в.) сведения за маджарското и руското двуцарствие към хазарското?

Изображението на сребърния съд от Коцки показва, че дори убийството на свещения цар да не се е практикувало в Хазария, тази идея е съществувала сред вярванията на нейното население. Сакрално цареубийство и някои елементи на двойното царство се наблюдават и в Дунавска България през VIII и IX в.²¹⁷. Макар че сведенията за българския и хазарския държавен модел показват немалко различия и в България не се налага форма на управление, подобна на хазарското двойно царство, българският обичай е изключително важен с оглед развитието на идеите за властта в Хазария. Става дума „за дълбоко вкоренена и традиционна практика..., чието начало отивало далече назад във времето и до голяма степен се свързвало с някои недоизживени представи за магическата същност на царската власт“²¹⁸. Близостта между българите и хазарите дава основания хазарският пример да се използва като аргумент за съ-

²¹⁶ Според Д. Дънлоп хазарският юдаизъм дори и през X в. бил много непълен, повърхностен (*Dunlop, D. M. Op. cit.*, p. 143, 195, 221).

²¹⁷ *Бешевлиев, В.* Вярата на първобългарите. – Годишник на СУ – Историко-филологически факултет, Т. XXXV, 1. С., 1939, с. 22–27; *свщият*, Първобългарите. История, бит и култура. С., 2008, с. 311–313; *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 85, 142–143; *свщият*, Владетелската доктрина в предхристиянска България (един опит за „прочит“ и интерпретация). – В: *Степанов, Цв.* Средновековните българи, с. 183–184; *свщият*, Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 222; *Станилов, Ст.* Българската монархия през средните векове. С., 2003, с. 11–12; вж. и *Гюзелев, В.* Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство. С., 2007.

²¹⁸ *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 143.

ществуването на сакралното цареубийство в България²¹⁹, но и обратното, българският пример дава основания да се приеме съществуването на този обичай в Хазария. Противно на становището на В. Петрухин, сакралното цареубийство не е изненадващо през Ранното средновековие. Ако в България след приемането на християнството (което става масово и е част от държавната политика) този обичай е изоставен, може ли да се твърди същото за Хазария след юдаизацията, която не само не е масова, но е и непълна? Дали спазването на подобен обичай зависи от разбиранията на аристокрацията, податлива на външни влияния, или от разбиранията на населението, от чиято подкрепа (или от вярата му в сакралната сила на владетеля) зависи държавата?

В този смисъл е важно сведението на ал-Масуди за сакралното цареубийство в Хазария. Според него при глад, война или каквото и да е неочаквано нещастие за страната знатните хора заедно с „простия“ народ отиват при царя и искат смъртта на кагана. Царят може да се съгласи, но може и да защити кагана, ако приеме, че той не е извършил престъпление или грях, които да заслужават такова наказание²²⁰. Не виждам причина да се съмняваме в думите на ал-Масуди. Те показват взаимодействието между вярванията на населението и властта на бека, който имал правото последен да отсъди дали бедствията, надвиснали над страната, се дължат на немощта на кагана. Това не означава, че каганът се е превърнал в заложник на волята на бека, тъй като, отново според ал-Масуди, властта на бека би била непълна без присъствието на кагана²²¹, а бекът едва ли е могъл безнаказано и безкрайно да сменя своя сюзерен.

Сведенията за България дават възможност да се говори за сакрално цареубийство предимно вследствие на военни поражения, но има и едно важно известие, в което владетелят е убит (удушен) заради слепота. Душенето е допълнителен аргумент за съществуването на този обичай в

²¹⁹ *Пак там*; О. Минаева, макар и да не приема за единствено възможно тълкуването на В. Петрухин и Н. Фоякова на сцената от сребърния съд от Коцки, допуска, че „сюжетът върху съда от Коцки би могъл да бъде привличан за реконструкция на (пра)българския митопоетичен модел“ (Минаева, О. Още за съда от Коцки, с. 53).

²²⁰ *Dunlop, D. M. Op. cit.*, p. 208. Интересен, но не съвсем точен паралел се среща в древните китайски сведения, според които, „когато в Корея имало прекалено много или прекалено малко дъжд и реколтата не узрявала, вината винаги падала върху царя. Едни казвали, че трябва да го свалят, а други – да го убият“ (Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 85).

²²¹ *Dunlop, D. M. Op. cit.*, p. 208.

българската държава, тъй като при него не се пролива кръв, за да може сакралната сила да премине в следващия владетел²²². Не случайно инициационният обред на кагана включва душене в момента, когато той определя срока не само на своето управление, но и на живота си. Затова обесването (самообесването) се приема за „тъждествено на изкачването на дървото“²²³, или на космическата ос, която прави възможна връзката между света на хората и света на боговете. Чрез възможността си да контактува, да пътува между световите, владетелят осигурявал благоденствието на подвластното му население. Това е една от основните функции на кагана не само в Хазария, но и в останалите каганати, където властта на каганите не била така ограничена.

Самообесването е ритуална смърт, която предоставя свръхестествена сила на бъдещия владетел. Тази сила е дадена единствено по Божествената воля. Затова и периодите на бедствия говорят, че тя се е оттеглила от своя избраник, и той ритуално трябва да бъде пратен при Бога или боговете, тъй като е приел смъртта още при инициацията си. В тази връзка особен интерес представлява една хайдушка песен от Преславско в България, в която „Татунчо войвода приема юнаци за своята дружина след изпитание чрез самообесване“. Според А. Калоянов „фрагментът със самообесването е сигурно съотносим с шаманска по формите си инициация на юношите във воини“²²⁴. Независимо дали подобна връзка е възможна, ясно е, че юнаците вече не са смъртни, тоест не принадлежат на „този“ свят, те са преживели своята ритуална смърт. Дали не сме изправени пред християнизиран аналог на същия обичай, когато през

²²² Бешевлиев, В. Вярата на първобългарите, с. 26–27; Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 142–143.

²²³ Калоянов, А. Старобългарските шамани. Религиозен опит и социални функции (VIII–XII в.). С., 2003, с. 95. Не случайно според Н. Крадин след интронизацията бъдещият владетел на хуните добивал свещените си качества (Крадин, Н. Н. Империя Хунну, с. 141).

²²⁴ Калоянов, А. Цит. съч., с. 96. Отделен въпрос е доколко може да се твърди, че сред българите е съществувало явление, подобно на централно-азиатския шаманизъм. Вж. за противното мнение Нейкова, Р. Имало ли е шамани на Балканите? С., 2006. В случая става дума за практика, която не е задължително да бъде свързвана с шаманизма. Интерес представляват и представите за българските русалии, които се приемат за същества от другия свят. „Това обяснява и тяхната необикновена магическа сила да лекуват, да носят плодородие и здраве“ (Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1993, с. 161). Произходът на този обичай в България не е изяснен. Напълно възможна е връзката му с тракийска или римска традиция.

1903 г. на воеводата Радон Тодев от Банско и на цялата му чета е отслужена панихида преди сражението²²⁵?

Според Р. Нейкова „душенето на кана и отпращането чрез обесване вероятно се коренят в космогоничните представи за тричастната вертикална делимост и уредба на света, както и в представата за произхода и принадлежността на високите и достойните личности към небесния свят (вярвано като „възвръщане“/възраждане на канове, водачи, отличили се в боя герои, дори и противници – на родна земя)²²⁶. Тя обръща внимание и на българското вярване, според което на небето светът е същият като на земята, но хората се опасват около шията²²⁷.

Сред причините за приемането на християнството от българския княз Борис (852–889) византийските автори посочват глада (природните бедствия) и няколко военни поражения. Поводът за бунт срещу него е „лошият закон“, който е дал²²⁸. „Дал лош закон“ е формула, която оправдава сакралното цареубийство²²⁹. Законите се дават на избраница по Божията воля, а лошият закон показва неспособността на владетеля да осъществява връзката с Горния свят. Той е загубил свръхестествената си сила, от която зависи благоденствието на цялото общество. Лошият закон е равнозначен на бедствията или на неуспешните войни, които също говорят за немощта на владетеля.

Не малко степни народи възприемат кагана като законодател²³⁰. Твърде интересен в това отношение е разказът на тюркския Билге-каган за мъдрите кагани, които, управлявайки Първия тюркски каганат, установявали законите и държавата благоденствала. След това дошли неразумни кагани и предизвикали нейния упадък. Мъдростта е качество, което според тюркските представи се дава на каганите от Тенгри. Не е слу-

²²⁵ Вж. специално анализа на Ж. Кюизение, както и на Песента за Радон Тодев (*Кюизение, Ж. Сватбите на Марко. Ритуал и мит по българските земи. С., 2002, с. 82–93*). В последния куплет на песента Радон Тодев възкръсва. Той излиза от гроба, взима си комитското кепе, пушката и сабята и започва да броди самотен из планината, търсейки чичо си Благо. Песента показва сливането на образа на Радон Тодев със стари митологични представи.

²²⁶ Нейкова, Р. Цит. съч., с. 149.

²²⁷ Пак там; вж. Маринов, Д. Избрани произведения в 5 тома. Т. 1. Част 1. Народна вяра. С., 2003, с. 65; Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 18.

²²⁸ Вж. Божилов, Ив. Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 78–79; Гюзелев, В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 103, 108.

²²⁹ Калоянов, А. Цит. съч., с. 104.

²³⁰ Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 101, бел. 316.

чайно и вярването, според което Тенгри, „говорейки“ на кагана, решава държавните и военните дела²³¹. С други думи, без сакрален владетел е невъзможно съществуването на държавата.

Сакралното царевуйство осигурява приемствеността и легитимността на властта, но и предава способността за осъществяване на връзката с Горния свят. От нея зависи плодородието и възраждането на природата всяка година. Сакралният цар може да се приеме за възплъщение на божеството, от което зависи този процес²³². Свърхестествената му сила не е дадена завинаги. С напредването на възрастта или по друга причина той може да я загуби. Тогава трябва да бъде сменен от млад и силен (включително и полово) владетел. В Хазария тази власт не може да се заеме от всеки, а само от избрания, който е член на владетелския род. При узурпация избраността трябва да се доказва, а доказателство е благоденствието на населението.

Съгласно митологичното мислене сакралните царе са възплъщение на вечно умиращите и възкръсващи божества²³³. В мита за Дионис и тракийския цар Ликург царят разсърдил Дионис и той предизвикал у него лудост (отнел му мъдростта), вследствие на което в Тракия настъпила суша. По предсказанията на оракул, вероятно свързан с дионисиевото светилище в планината Пангей, плодородието можело да се върне само след смъртта на царя²³⁴. Разглеждайки идеите, възплътени в митовите за Орфей, Резос и Залмоксис, А. Фол приема, че „тези три персонификации се оказват тълмачите на предизвестията на Сина (на Великата Богиня, какъвто е Дионис – б.м., Б. Ж.) както в хипостазата му на Слънце (Небесната светлина), така и в онази на Огъня (Земната или хтоничната енергия). Тези персонификации, прочее, от доктринална гледна точка са

²³¹ *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники, с. 61; *свщият*, Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 19; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 158. След като заема престола, хунският шан-ю Мотун води няколко завоевателни войни. Когато на всички граници (без южната с Китай) се възцарило спокойствие и мир, „всички знатни хора и сановници на сюнну (хуните – б. м., Б. Ж.) му се подчинили и започнали да приемат шан-ю Мотун за мъдър“, тоест признали го за свой владетел (*Крадин, Н. Н.* Империя Хунну, с. 61).

²³² *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 169.

²³³ *Басилов, В. Н.* Суфийская легенда о соперничестве святых. – В: Приаралъе в древности и средновековье. М., 1998, с. 258; вж. *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 304 и сл.

²³⁴ *Стоянов, Ю.* Цит. съч., с. 47; *Фол, А.* История на българските земи в древността. С., 1997, с. 238.

въплъщение на царската институция – да тълкува волята на главния бог и да управлява по нея, както когато е съдник (политически първенец), така и когато е вожд (пълководец). Основната му функция, следователно, изисква той да бъде главен жрец, сиреч да извършва царствения обред, който е единствен – изиграването на смъртта и на новото раждане на бога, за да се продължи животът на властта и животът на Вселената²³⁵.

Според В. Фльорова двамата владетели на Хазария били „въплъщение на разделения между два периода дионисиев култ, навсякъде проследим по отношение на института на сакралния цар с неговия строго регламентиран живот и насилствена смърт. Но разделението тук е изразено не в редуването на времето на управление, а в разделението на сакралните функции между кагана и бека. Бекът бил олицетворение на горния, десния свят, светлото, бялото начало, летния период на вегетация на растенията, денят, сияещата слънчева светлина, горящият огън, жизнената активност и най-висшата ѝ точка – войната. Каганът символизира долния, левия, черния свят, скрит от очите, зимата, нощта, покоя. Обикновено в митологията именно на това състояние на природата, потопена в зимен или нощен покой, се приписва решаващото значение в процеса на плодородието. Оттук произлиза и отговорността на кагана за лошата реколта по време на суша, и харемът му от 25 жени и 60 наложници²³⁶.

Отделни твърдения на В. Фльорова навярно са спорни – така огънят не винаги се отъждествява със светлото, бялото и слънчевото, но и с тъмното, нощното, хтоничното. Но в този случай детайлите не са важни. Митологичният произход на разделението на властта в Хазария означава съществуването на огледално противостоящи си, но същевременно представляващи единно цяло начала, олицетворени от владетелите. Въпросът е дали може да се приеме толкова ясно разделение на митичните прерогативи на властта в Хазария при положение, че до юдаизацията на кагана, тоест през VIII и най-вероятно през значителна част от IX в., властта му не е била така ограничена и е отразявала езическите представи на населението.

До известна степен властта на кагана обединява идеи, свързани както с хтоничното и нощното, така и с небесното и светлото (дневното) нача-

²³⁵ Фол, А. Цит. съч., с. 247.

²³⁶ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии, с. 117.

ло. Плодородието, макар да се „подготвя“ през нощта или през зимата, се осъществява през лятото, а сушата (силното слънце), както и повечето влага (наводнения и дъждове) може да са „по вина“ само на кагана. Развитието на двувластието в Хазария предполага повече нощни/зимни характеристики на кагана, които говорят за неговата пасивност²³⁷. Затова подобно на В. Флерьова Цв. Степанов приема, че „двувластието в Хазария от IX в. насетне, изглежда, може да се обясни и чрез интерпретацията на космологичната схема светло – тъмно = пролет/лято – есен/зима, тоест чрез цикличната промяна във вселената. На зимата и есента – като първа част от двучлена – се пада пасивността, а на пролетта и лятото – активността, като тук моделирането се осъществява и посредством съотнасянето светлина – тъмнина, на което аналог е противопоставянето Небе/Слънце – Сатурн; Сатурн е мислен в най-дълбока древност (тоест още преди епохата на металите) и като баща на Слънцето, следователно като Върховното мъжко божество. Тези две небесни тела са носители на идеята за мъжкото начало в двете му измерения: на господар на деня (слънце – воин – активност – договор – („небесно“) злато и пр.) и на нощта (хтонично – магично – мъдрец/съдия – пасивност – („подземно“) злато – плодovitост и пр.). Както в редица софистицирани системи за управление в предмодерните общества и особено в империите, най-вероятно астралните проекции и специфики са моделирали след VIII в. и кагана, и бека в Хазария: първият станал носител на качествата на Върховния бог, сред които имало и твърде много хтонични черти, а вторият имал отчетлива соларна природа“²³⁸.

Двойствената природа (соларно-хтонична) на Върховното божество е съпоставима с царската (каганската) власт. Това не означава, че бекът в Хазария „изема“ някои правомощия на върховната власт, свързващи я със соларното и същевременно с активното, войнственото начало. Ако хазарското двуцарствие е древна традиция, макар и не във формата, засвидетелствана през X в., небесните божествени двойки (Митра-Варуна или Митра-Ахурамазда, „Мъдрият бог“) са пример за подобно разде-

²³⁷ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 227.

²³⁸ Пак там, с. 226.

ление²³⁹. Цв. Степанов приема, че „в Хазарския каганат индоиранското начало в „царската идея“ наистина продължава да е силно и през IX–X в. Или, с други думи, политико-военно-жреческото, събрано по стара (в частност, евроазийска „скитска“) традиция във фигурата на царя, се е разпаднало през IX–X в. в Хазария на две ипостаси и каганът и бекът са двете имена-лица на мъжкото начало. Затова и арабската писмена традиция е запазила следното по повод на тези две висши фигури: бекът управлява, но трябва да има до себе си кагана, за да има и пълнота във/на властта. Това не би било учудващо, ако държим сметка за факта, че през този период хазарите не е имало откъде да заимстват „жив“ модел на юдейска държавна и царска идея и ритуалност и вероятно са се принудили да използват своите стари „царски“ матрици, пълнейки ги с ново съдържание“²⁴⁰.

Божествените двойки не дават еднозначно решение за разпределянето на властовите пълномощия в хазарското двойно царство. Варуна може да се отъждестви с хазарския каган, защото той „наказва като „връзва“ (тоест чрез болест, немощ) тези, които нарушават закона“, а тенденцията към пасивност е „очевидна при всички върховни богове на Небето, отговаря на „магическите“ сила и влияние на боговете-владетели, които „действат с бездействие“ и вършат всичко направо чрез „силата на духа“²⁴¹. Подобно на хазарските кагани, Варуна е и лунно, водно божество, свързано с нощта²⁴². Важно е да се има предвид с оглед на традицията на хазарското двуцарствие и на култа към Варуна, че според М. Елиаде „само при индоевропейците комплексът на „връзването“ се оказва органически включен в самата структура на ужасната божествена или човешка върховна власт“²⁴³.

Всъщност по-разпространен в древноиндийските представи е Индра, който олицетворява върховната царска власт. Той е „демиург и оплодител, персонификация на богатството на живота, на космичната и биоло-

²³⁹ Според О. Прицак представите за небесната двойка Митра-Варуна се отразяват на двойното царство в степните каганати (*Pritsak, O. The Origin of Rus*. Cambridge, Massachusetts, 1981, pp. 78–80).

²⁴⁰ *Степанов, Цв.* Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 228.

²⁴¹ *Елиаде, М.* Образи и символи. С., 1998, с. 95.

²⁴² *Пак там.*

²⁴³ *Пак там,* с. 121.

гичната енергия²⁴⁴. Индра е преди всичко цар, който не старее. Гръм-вержец, свързан със силите на природата и най-вече с вятъра и дъжда. В него е възплътен идеалният цар, който в древноиндийската традиция се смята за подател на дъжд, отговорен за плодородието на земята, а според „Махабхарата“ в страна, в която няма цар, няма дъждове²⁴⁵.

Индоиранският Митра е не по-малко противоречив. Митра се свързва със слънцето, с дневната светлина, бог е на войната и осигурява плодородието. Едно от неговите изображения е бикът (както и на Индра) – символ на земното, царското и хтоничното. Той поделва властта над света с Върховния бог (Ахурамазда–Варуна), който е и върховният законодател, но Митра следи за спазването на договорите²⁴⁶.

С оглед на представата за кагана в Хазария трябва да се има предвид, че Афрасиаб (митологичният турански владетел) е отговорен за периодите на суша и за водните катаклизми, а Сиявуш е „обект на „траурния“ култ, с който се сляли някои елементи на култа към божествата на умиращата и възкръсваща природа“²⁴⁷. От особен интерес е легендата за Афрасиаб, който построил крепостта Баггар („Планината на Бога“) от желязо. Тя се намирала под земята, но там никога не настъпвал мрак²⁴⁸. Името на Сиявуш може да се преведе като „черният кон“²⁴⁹. Според С. Толстов

²⁴⁴ *Елиаде, М.* История на религиозните вярвания и идеи. От каменния век до Елевсинските мистерии. С., 1997, с. 250.

²⁴⁵ *Куланда, С. В.* Царь богов Индра: юноша-воин-вождь. – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 105–113.

²⁴⁶ *Елиаде, М.* История на религиозните вярвания, с. 394; *Кузнецов, Б. И.* Цит. съч., с. 173, 200; *Голан, А.* Миф и символ. М., 1993, с. 225; *Кюмон, Ф.* Мистерии на Митра. С., 1999, с. 13–15; *Отран, Ш.* Митра и Заратустра. С. 1998, с. 49–50; вж. по-подробно за образа на бика *Минаева, О.* Съдовете с животинска глава №13 и 14 от съкровището от Надъ Сент Миклош: форма, функция, семантика и художествена традиция. – Проблеми на изкуството, 2002, 1, с. 18–25.

²⁴⁷ *Пьянков, И. В.* Древнейшие государственные образования Средней Азии (Опыт исторической реконструкции). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 337–338; вж. за „дионисиевите“ култове в Средна Азия (както и за Сиявуш като един средноазиатски Дионис) *Даркевич, В. П.* Цит. съч., с. 74–75, 109–111. Според Р. Нейкова „двете идеологически сфери, тракийска и древнобългарска, очевидно се „докосват“ и събират в различните видове времена и в представите си за отвъдния живот (където „отпратеният“ служи на Бога), като преминаване в безсмъртност/ и възраждане“ (*Нейкова, Р.* Цит. съч., с. 98).

²⁴⁸ *Короглы, Х. Г.* Взаимосвязи эпоса, с. 113.

²⁴⁹ *Пак там,* с. 118.

черният конник (Сиявуш) е възплъщение на Ариман и е част от култа към подземния огън, а неговият образ е близък до тракийския конник²⁵⁰.

По особен начин Афрасиаб и Сиявуш са свързани в митологичната традиция. Сиявуш произхождал от първата легендарна иранска династия (потомците на Ирадж) и бил син на кава Усан (Кей-Кавус). Майка му била тайнствена девойка, намерена в гората на границата с Туран (явно възплъщение на Великата Богиня), която умряла след раждането. За да защити честта си, Сиявуш преминал през огнено изпитание. После нападнал Туран и се оженил за дъщерята на Афрасиаб, от когото получил земя. Там той построил града Кангдиз. Станал жертва на клевета, Сиявуш бил убит от хора на Афрасиаб. За неговата смърт отмъстил синът му Кей-Хосров (Кава-Хусрава). Според „Авеста“ той всъщност бил внук на Сиявуш, син от брака на неговата дъщеря с брата на Афрасиаб Агрерат. Кей-Хосров се смята за основател на първата хорезмийска династия²⁵¹.

Сиявуш се приема за родоначалник и на династията на партските Аршакиди. На него се приписва основаването на градовете Самарканд и Бухара²⁵². Интересни са сведенията на ал-Бируни за партската династия. Преди встъпването си на престола владетелят се усамотявал в една пещера, а поданиците му оказвали почести като на новороден. М. Елиаде свързва това вярване с арменските предания за Митра, който стоял заговорен в една пещера, откъдето излизал само веднъж годишно. В новия цар се възплъщавал и се раждал отново Митра²⁵³.

Едва ли е случайна връзката между пещерата и юдаизацията на Хазария, направена от Хасдай ибн Шафрут, автора на Кеймбриджкия документ и Йехуда Халеви. Според Кеймбриджкия документ книгите на Моисеевия закон били донесени от пещера в долината Тизул (вероятно

²⁵⁰ Толстов, С. П. По следам, с. 85; *свщият*, Из предистории Руси. – СЭ, 1947, 6–7, с. 44.

²⁵¹ Толстов, С. П. По следам, с. 83–86; *Короглы*, Х. Г. Взаимосвязи эпоса, с. 107, 117–118; Пьянков, И. В. Цит. съч., с. 335–338; вж. по-подробно за Кей-Хосров *Ghal'e Khani*, G., P. *Ghasemi, Sh. Razmjooee*. Immortals in Ancient Iranian Myths (www.transoxiana.org/12/ghasemi_khani-iranian_immortals.php). Според легендата Кей-Хосров изчезва безследно, след като изкачва планина и през нощта се окъпва в езерце в пустинята (по „Шахнаме“). Кей-Хосров е „освободителят на света от злото и последният спасител, който не може да бъде победен от смъртта. Изчезването му загатва неговото безсмъртие и вечен живот“ (*нак там*).

²⁵² *Кляшторный*, С. Г. Древнетюркские рунические памятники, с. 168.

²⁵³ *Елиаде*, М. История на религиозните вярвания и идеи. Т. 2. От Гаутама Буда до триумфа на християнството. С., 2009, с. 313.

в областта на старата хазарска столица Самандар). Обяснението им от еврейските мъдреци се оказало решаващо за юдаизирането на кагана. Според Йехуда Халеви царят и неговият наместник приели юдаизма в пещера, която се намирала в планината Варсан (свързвано с Варачан или Берсилия)²⁵⁴. Явно планината и пещерата се намират в Дагестан и най-вероятно са били старият езически сакрален център на хазарите.

„Свещената планина“ е традиционно понятие за степните народи. Тя била сакрален център на държавата, равнозначен на дървото като космическа ос. В тази планина се намирала пещерата, в която каганите свещенодействали в ролята си на първожреци. Те обслужвали култа към предците и преди всичко към династията – към предишните владетели. Важно е да се има предвид, че в Мадара (българската „свещена планина“) са извършвани обреди в пещери при течаща вода (извор). Още Г. Фехер установява ползването на пещерите в Мадара като част от култа към предците в религиозната обредност на българите²⁵⁵.

Подобен култ се споменава от Мовсес Каланкатвази за Царството на хуните в Дагестан в края на VII в²⁵⁶. За тюрките и после за уйгурите свещена била планината Отюкен, която „се възприемала за дух покровител на каганския род“²⁵⁷. Във вярванията на тюрките Отюкен била неотдели-

²⁵⁴ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 117–118, 158; Артамонов, М. И. История хазар, с. 270, 272; Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 44, 157; Малко по-различен смисъл има казаното от Хасдай ибн Шафрут. Той споменава планината Сеир (може и да означава Серир, но има такава планина и южно от Палестина), където евреите скрили свещените си книги. След време ги открили и започнали да изучават Закона. Според М. Артамонов пещерата с книгите, за които говори Кеймбриджкият документ, е направила на Хасдай ибн Шафрут за „разпространеното еврейско предание, което било известно и на хазарските евреи, и било вплетено от тях в легендата за юдаизирането на хазарите“. Така М. Артамонов свързва известието за свещените книги с намерените в пещера Кумрански ръкописи (Артамонов, М. И. История хазар, с. 271). Според П. Голдън „комплексът от планини, море и пещера“ в Кеймбриджкия документ е близък и до други вътрешно-азиатски етногонически митове“ (Golden, P. B. The Conversion of the Khazars to Judaism, p. 158).

²⁵⁵ Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. С., 1997 (ориг. 1939 г.), с. 45–46. Вж. и Овчаров, Д. За същността на езическия култов център Мадара. – В: Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997, с. 38–49.

²⁵⁶ Кляиторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 162–163; Кляиторный, С. Г. „Народ Аспаруха“, с. 123.

²⁵⁷ Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 116.

ма от върховното женско божество²⁵⁸. Тази представа явно изхожда от времето на древния Туран, където планините на Канха били религиозен център на туранците, част от култа към Ардвисура Анахита²⁵⁹. Подобна приемственост е естествена, особено с оглед значението на свещената планина като космическа ос, равнозначна на дървото на живота, реката и огъня (символи, осъществяващи връзката между световете), които на митологично ниво представят Великата Богиня²⁶⁰. Не случайно в тюркската легенда вълчицата родила своите 10 сина в пещера в планината, а Скит (родоначалникът на скитите) бил роден в пещера след връзката на Змиеновата Богиня с Херакъл/Таргитай²⁶¹. В Дагестан пещерата обединява идеите за царската власт и за религиозната проповед. През XVII в. е записана легендата за почитаната в Дербент могила на Курхуда (проповедник на исляма), която се намирала в една пещера и се пазела от някаква старица. В същата могила се съхранявал мечът на разпространителя на исляма Маслама. Според Ю. Карпов тези вярвания са остатък от

²⁵⁸ *Потанов, Л. П.* Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. – Тюркологический сборник 1972. М., 1973, с. 283.

²⁵⁹ *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана, с. 203–204.

²⁶⁰ Същата символна връзка се отбелязва и при тълкуването на идеи и паметници на българите в Дунавска България или Хазария. Вж. *Моллов, Т.* Мит, епос, история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). В. Търново, 1997, с. 33, бел. 12; *Витлянов, Ст.* Дървото на живота в паметници на Първото българско царство. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, с. 337–353; *Георгиева, Ив.* Цит., същ., с. 42–43; *Аксенов, В. С.* Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 11–12; *същият*, К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 208. Тези митологични представи са изключително древни. Разглеждайки общото в идеологията на „островния свят на Егейско море“ и „затворените полета на Северна Индия“, Дж. Камбъл отбелязва „наличието и в двете на богиня, която е едновременно блага (като крава) и страховита (като лъвица), свързана с развитието, изхранването и смъртта на всички същества и по-специално на растенията; символизирана във всички свои аспекти от космическо дърво на живота, което е едновременно с това и дърво на смъртта; свързана с мъжко божество, което има бика за свое свещено животно, чийто символ е тризбецът (!), и е свързано с растенето и намаляването на луната, при това в контекст с многобройни останки от традицията царят да се принася обредно в жертва“ (!). Според Дж. Камбъл „двете митологии са очевидно продължение на една и съща система, чиято матрица е ядрото на Близкия изток; периодът на разпространението ѝ е предшествал възхода на големите шумеро-египетски царски държави от Бронзовата епоха; а движещата сила на мощната експанзия е стопанска – разработването на суровини и търговията“ (*Камбъл, Дж.* Западна митология. С., 2005, с. 75).

²⁶¹ *Кляшторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники, с. 104; *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. М., 1977, с. 21–22.

езическите (домносюлмански) представи на местното население, част от мистериите по време на жътва, суша или обилни дъждове. Поклонението пред меч и пещера говори за влияние на извършвания в пещери култ към слънчевия бог Митра²⁶².

Сложността на изясняването на идеята за каганската власт идва и от разбирането, че култът към сакралния цар отразява не само култа към Върховния бог, но и към Великата Богиня, която обединява земни, хтонични, осигуряващи плодородието, но и соларни черти, представени в образа ѝ на Дева. Взаимовръзката на култа към Митра с пещерата и скалата (небето), а също и с идеята за царската власт, предопределя взаимовръзката му с култа към Великата Богиня както в Иран, така и при разпространението на митраизма на Запад²⁶³. Трябва да се има предвид, че за древните иранци Митра и Варуна били синове на Великата Богиня, като първият възплъщавал соларно-огненото начало, земния свят и жреческата функция, а вторият – водното начало, нощта, отвъдния свят и функцията на воин²⁶⁴. Ако разменим местата на жреческата и воинската функции се получава приблизително точна аналогия на хазарското дупарство, с оглед тезите на В. Фльорова и Цв. Степанов.

Не по-ясно са разделени функциите на върховните божества и в „Сатапата брахмана“: „Митра е съветът, Варуна властта; Митра е жречеството, Варуна царската власт; Митра знаещият, Варуна изпълнителят“²⁶⁵.

Хиперборейският мит за Аполон ни връща към античните представи, но в известна степен и към тюркската генеалогична легенда за вълчия произход на Ашина (на един кагански род). Аполон бил роден от Летò, преобразена на вълчица, което предполага отъждествяването му с нощното слънце „в черния му вълчи образ“²⁶⁶. Аполон-Вълкът, „за да се роди наново във вълчото си превъплъщение, трябва да умре като Загрей-

²⁶² Карпов, Ю. Ю. Женское пространство в культуре народов Кавказа. СПб., 2001, с. 63–64.

²⁶³ Отран, Ш. Цит., съч., с. 50–53, 107–108; Кюмон, Ф. Цит. съч., с. 27, 76–77, 147–148. Вж. и Степанов, Цв. Мадара и скалният релеф (по повод на стари и нови ракурси към проблема). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 44–52.

²⁶⁴ Дудко, Д. М. Славяне и сармато-аланы: взаимовлияние в религиозно-мифологической сфере. – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 40; син на Великата Богиня е и Индра (Камбъл, Дж. Източна Митология. С., 2004, с. 73).

²⁶⁵ Камбъл, Дж. Западна митология, с. 274.

²⁶⁶ Фол, А. Древната култура на Югоизточна Европа. С., 1998, с. 119.

Бика“²⁶⁷. Ако тюрките се свързват пряко с вълка и вълчицата (вероятно Богинята-майка), има основания да се твърди, че огузите се свързват с бика (огуз означава бик²⁶⁸). В едно митологично описание Огуз-каган е изобразен едновременно като бик, вълк, самур и мечка²⁶⁹. Иранският Веретрагна, богът на сражението и победата, е представян като бик, кон, овен, козел, хищна птица или камила. Той е спътник на Митра, комуто помага в сраженията, превъплътен в глиган²⁷⁰.

В. Флорова свързва с Веретрагна една група салтовски амулети, представляващи протомета на камили (камитата е сред сакралните символи на Източен Иран, които изобразяват Веретрагна като божество на победата), заменими за салтовците с водоплаващи птици²⁷¹. Камитата е символ на царската власт в древен Кангюй и Хорезъм, особено при изображението на крилати камили, понякога с птичи глави. В Согд камитата-птица е символ на бухарската династия. В стенописите на Пенджикент изображенията на камили-птици са заменими от сенмурвоподобни същества²⁷². Сенмурвът (куче-птица) се среща и в Дунавска България в паметници от X в. Той е разпространен в Средна Азия и в Сасанидска Персия (царска емблема на династията). Част е от култа към плодородието и световното дърво²⁷³. Тясно свързан с тази изразна система е и грифонът, често срещан в Хазария и в Дунавска България. Той също съ-

²⁶⁷ Пак там, с. 203.

²⁶⁸ Короглы, Х. Г. Огузский героический эпос, с. 45. Съществуват и други възможности за тълкуване на името. То може да се преведе и като „десетте стрели“ и първоначално да е означавало някаква политическа организация. Вж. по-подробно Golden, P. B. The Migrations of the Oğuz. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, V, pp. 45–48.

²⁶⁹ Короглы, Х. Г. Огузский героический эпос, с. 39, 45; отгледан от вълчица е и първият владетел на усуните – Гунмо (вж. Крадин, Н. Н. Империя Хунну, с. 157).

²⁷⁰ Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 29; Флорова, В. Е. Цит. съч., с. 52. Веретрагна може да се определи и като иранска реплика на Индра (Минаева, О. Съдовете с животинска глава, с. 21).

²⁷¹ Флорова, В. Е. Цит. съч., с. 52. На митологично ниво Веретрагна изразява иранската представа за владетеля-културен герой, притежаващ „сакрална благодат“, представян често като победител на различни диви зверове или дракони. Цв. Степанов допуска, че е възможно същата идея да е отразена и на скалния релеф в Мадара (Stepanov, Tsv. The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kinship in Bulgaria, AD 822–836. – Early Medieval Europe, 2001, 10 (1), p. 11).

²⁷² Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана, с. 303; Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 24.

²⁷³ Дончева-Петкова, Л. Митологични изображения от българското средновековие. С., 1996, с. 56–58.

четава идеите за върховната власт и култа към плодородието²⁷⁴. Според В. Флорова култът към плодородието, въплътен в грифона, е в основата на почитта към кагана, сакралния цар, убиван при слаба реколта. Тя предполага, че в това семантично поле се срещат символите на тризъбеца и грифона²⁷⁵.

В древните (неолитни) представи бикът е образ на земното и хтонично мъжко божество, докато Великата Богиня, негова съпруга, е небесно божество, изобразявано като крава. Впоследствие бикът става символ на Върховния небесен бог – гръмовержец, а Великата Богиня – на земята и хтоничното²⁷⁶. Тази „размяна на местата“ не е пълна, тъй като сред много народи и особено в степите, небесната богиня е съпруга на Върховното божество (например Тенгри и Умай). При иранците, а в известен смисъл и при тюрките, съществува ясно изразена божествена небесна тройка от две мъжки и едно женско божество (Ахурамазда, Митра и Анахита). Небесната богиня обикновено е дъщеря на земната или нейно въплъщение като Богинята-Дева. Не е сигурно доколко вълкът и бикът се взаимопокриват в представите на степните народи. Вероятно става дума за хтонична, земна връзка с управляващия владетелски род. Тя е различна от обвързаността на каганите с божеството на Небето и подсказва двойствеността на представата за властта им. При иранските и тюркските народи е изключително силно влиянието не толкова на земната, колкото на небесната богиня (Анахита и съответно Умай).

В Тракия синът на Великата Богиня Дионис е принасян в жертва в образа на бик. Като бик е принасян в жертва и Митра. Едно от животинските превъплъщения на Индра също е бикът. Традиционните тюркски представи в района на Алтай изобразяват божеството на Долния свят Еркиг като бик, което може да е остатък от някои по-древни вярвания, свързани с неолитното божество на Подземния свят, според тезата на А. Голан. Още повече, че Слънцето изразява женското начало и в женски образ е представяно понякога сред тюркските народи в Алтай. Трябва да се има предвид, че Еркиг е и първият ковач, а според тюрките в Алтай властта над метала и огъня била привилегия на обитателите на Долния

²⁷⁴ Флорова, В. Е. Цит. съч., с. 79–82; Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 13–47.

²⁷⁵ Флорова, В. Е. Цит. съч., с. 82. Вж. и Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 32.

²⁷⁶ Голан, А. Цит. съч., с. 53–59.

свят²⁷⁷. Вълчицата и кравата са превъплъщения на Великата Богиня, а техните деца са културни герои и родоначалници на династии. Една от основните способности на културния герой е възможността да преминава между световете, вероятно защото по рождение той принадлежи едновременно на Горния, Средния и Долния свят.

На основата на надписите на българските владетели Крум (802–814), Маламир (831–836) и Персиан (836–852) някои учени приемат, че кавханът бил съвладетел в българската държава. Той стоял начело на лявата (източното – по-издигнатото) крило на армията, а в някои случаи бил и военачалник на армията, замествайки владетеля. Кавханът имал и задължения, свързани със строителството. Неговата длъжност не била изборна и не зависела от волята на българския кана, а се предавала по родов път²⁷⁸. Предполага се, че в България висшите длъжности (шест на брой) се предавали по родов път, тоест принадлежали са на определени родове, което говори за старите ирански традиции в българската система на управление²⁷⁹. За разлика от тюркската система, където висшите длъжности се разпределяли сред представителите на владетелския род (титлите ябгу и шад например). Тъй като длъжността на бека в Хазария също се предавала по родов път, дали по отношение на родовата обвързаност на висшите длъжности хазарската система не е била аналогична на българската?

Интерпретирайки тезата на О. Прицак, според когото лявата половина на степните империи се ръководела и принадлежала на роднини на владетеля по женска линия, В. Гюзелев стига до извода, че кавханът бил върховен предводител на „тъстовите“ племена, което, и по силата на традицията, му давало втората по ранг длъжност в държавата²⁸⁰. Т. Жума-

²⁷⁷ Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск, 1988, с. 23, 35, 109–110; митологичната обвързаност на владетелите с ковачите е характерна за степния свят (вж. Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 110).

²⁷⁸ Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 85; Гюзелев, В. Цит. съч., с. 70, 88, 115. Категорично като съвладетел е представян кавхан Исбул по времето на кана Маламир. Обикновено се приема, че той заемал тази длъжност поради малолетието на владетеля. Ив. Венедиков допуска, че е напълно възможно Маламир да е бил пълнолетен (Венедиков, Ив. Прабългарите и християнството. Ст. Загора, 1995, с. 139–142).

²⁷⁹ Степанов, Цв. Защо великите боили са били шест на брой?, с. 6–9.

²⁸⁰ Гюзелев, В. Кавханите и ичиргу боилите, с. 113.

ганбетов допуска, че култът към Тенгри съединява мъжкото и женското начало, отразено в едновременното управление на представители на каганския (мъжки) и хатунския (женски) род. Като символ на двойствената същност на висшата държавна власт Тенгри и Умай са съпрузи. Взаимодействието между двата управляващи рода в лицето на кагана и на неговата хатун осигурявало съществуването на държавата²⁸¹.

Ако приемем подобна хипотеза, може ли да се твърди, че българските владетели си взимали жени само от един род, тъй като длъжността на кавхана била родова, наследствена? Тук би могло да се търси аналогия сред хазарите, която би ни върнала към етническото тълкуване на длъжността на бека в каганата. Според „Арменската география“ от VIII в. хатун, или жената на кагана, била от народа на берсилите²⁸², а Берсилия би трябвало да заема лявата (източната) половина на Хазария. Нека си припомним известието (от IX в.) за хатун, сестрата на хазарския цар, която убеждавала страдащите от глад хазари да се подчинят на Божията воля²⁸³. Това известие предполага и царски (владетелски) прерогативи за тази хатун. Д. Дънлоп се съмнява в неговата достоверност и смята, че няма данни за важната роля на хазарските жени в обществените дела²⁸⁴. Но тук не става дума просто за жени от висок ранг, а за хатун, жената на кагана! Сведенията за управлението на Парсбит през 730–731 г., вярно, не съпругата, но майката на починалия каган, показват владетелските ѝ правомощия. Като се имат предвид Боарикс, владетелка на савирите и Акага – на утигурите (VI в.), важната роля на жените не е изключение в степните общества²⁸⁵. През 758 г. вече споменатата хатун (дъщерята на

²⁸¹ Жумаганбетов, Т. С. Цит. съч., с. 158.

²⁸² Dunlop, D. M. Op. cit., p. 45; Магомедов, М. Г. Хазары на Кавказе, с. 51; Цукерман, К. Цит. съч., с. 329; Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 211. Интерес представлява и фактът, че при хуните представителите на родовете, екзогамни партньори на владетелския, заемали съдебни длъжности (вж. по-горе). Тук може да се направи пряка аналогия със съдебната функция на бека в Хазария.

²⁸³ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 188; Артамонов, М. И. История хазар, с. 275.

²⁸⁴ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 188.

²⁸⁵ Артамонов, М. И. История хазар, с. 211, 217. Според Н. Шевченко „сакрализацията на властта е характерна за индоиранските племена, но при сарматите към този ред били приспособени идеално традициите на майчиния род. Съгласно тези традиции представителките на племенната аристокрация получавали духовната власт по рождение като добавка към своя висок социален статус“ (Шевченко, Н. Ф. „Сарматские жрицы“, или още раз к вопросу о материнском роде у сарматов. – ВДИ, 2006, 1, с. 151–152). Той свързва една особена група предмети, наме-

хазарския каган, която, съпроводена от тархани, се омъжила за абасидския наместник на Армения), след като се запознала с мюсюлманската религия, свалила от себе си меча и кинжала²⁸⁶. Важно е да се подчертае, че мечът е символ на царската власт²⁸⁷. В представите на народите на Средна Азия жената или майката на владетеля има определени владетелски пълномощия. Така майката на Огуз-каган се нарича Ай-каган. При огузите е застъпено схващането, че най-важното достойнство на съпругата е да може да замести съпруга си в негово отсъствие и да изпълнява задължението на глава на семейството²⁸⁸.

Подобна е ролята на кавхана в българската държава като наместник на владетеля в негово отсъствие²⁸⁹. Йоан Екзарх пише: „Както князът, когато отива на война или някъде другаде, си оставя наместник, за да съди и упражнява власт, и се връща отново, при което наместникът губи властта; и когато князът върши това много пъти – поставя и сваля наместника, то той сам винаги е владетел и господар, нищо не губи от своята власт със своето отсъствие, а наместникът му е винаги робски подчинен, така светлината владее със своя блясък целия въздух“²⁹⁰. Според

рени в погребения в северо-западен Кавказ (между които и жезли с формата световното дърво) между I в. пр. Хр. и III в. сл. Хр., с тези „жрици“ (*нак там*, с. 141–150). Според него „именно изпълнението на жреческите задължения могло да стане висша проява на особеността на жените“ (*нак там*, с. 151). През първата половина на I в. пр. Хр. подобни жезли се появяват и в мъжки погребения, което според Н. Шевченко отразява промяна в живота на обществото. Обединението на духовната и светската власт било подчинено на нов принцип: мъж-воин-вожд-шаман. Той тълкува и появата на украшения за глава с изображението на дървото на живота (в района на Долен Дон и Кубан) като признак за духовната власт на светските владетели. Въпреки това ролята на жените в духовната сфера не била загубена и се съхранила най-малко до края на III в. сл. Хр. (*нак там*, с. 152).

²⁸⁶ Артамонов, М. И. История хазар, с. 241–242.

²⁸⁷ Вж. за символното значение на меча Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 132–138.

²⁸⁸ Короглы, Х. Г. Огузский героический эпос, с. 42, 114–115, 158. В степите до омъжването си жените имали и статут на воини, носели оръжие и участвали във военни действия. Хазарската хатун може да е свалила меча и ножа си не защото се запознала с изискванията на исляма, а защото се омъжила. Вж. за ролята на жените при степните народи: Хазанов, А. М. Материнский род у сарматов. – ВДИ, 1970, 2, с. 138–148; Скрипкин, А. С. К вопросу этнической истории сарматов первых веков нашей эры. – ВДИ, 1996, 1, с. 168; Толстов, С. П. По следам, с. 100; Давлетшин, Г. М. Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период X – нач. XIII вв.). Казань, 1990, с. 94; Плетнева, С. А. „Амазонки“ как социально-политическое явление. – В: Культура славян и Русь. М., 1998, с. 529–537; Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 88–109.

²⁸⁹ Гюзелев, В. Кавханите и ичигру боилите, с. 115.

²⁹⁰ *Нак там*. Вж. и Йоан Екзарх. Шестоднев. С., 2000, с. 50.

В. Гюзелев „за ранносредновековните българи не само без наличието на цар, но и без наличието на кавхан съществуването на държавата е изглеждало немислимо“²⁹¹.

По-различна е гледната точка на А. Калоянов, който допуска, че наместникът в България бил кана боила колобърът²⁹². Колобрите обикновено се отъждествяват с жреците (магите), а кана боила колобърът се приема за върховен жрец. Една от основните функции на колобрите била да отблъскват природните стихии. Длъжността им не била пасивна, тоест не били свързани с определен храм или светилище. Те били част от войската и участвали във военните походи²⁹³. Според А. Калоянов причината кана Персиан да остане в Плиска по време на военния поход от 837 г. била появата на Халеевата комета. Тя се приемала като Божи знак за природни бедствия, войни, епидемии и не на последно място – смърт на царе. Появата ѝ оправдавала бунтовете срещу властта. За съществуването на подобна представа в България говори и Йоан Екзарх, който отбелязва, че има звезди, предвещаващи смъртта на царете. А. Калоянов цитира и Т. Моллов, който намира връзка между убийството на Аарон през 989 г. и появата на Халеевата комета. Така с оглед на това мистично-небесно предзнаменование, през 837 г. наместник на владетеля бил кана боила колобърът²⁹⁴. Тезата за наместничеството на кана боила колобъра не е несъвместима с наместничеството на кавхана. При положение, че владетелят на България обединявал административната, военната и духовната власт, а функциите на кавхана били свързани с първите две, логично е да се предположи, че е имало наместник и за духовната власт, особено в такива изключителни случаи, като появата на Халеевата комета.

Примерите от България показват различни възможности за осмисляне на наместничеството на върховния владетел. Ако приемем, че двуцарствието в Хазария се дължи и на вярванията на подчиненото на кагана

²⁹¹ Гюзелев, В. Кавханите и ичиргу боилите, с. 88.

²⁹² Калоянов, А. Цит. съч., с. 151–156.

²⁹³ Вж. за колобрите Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 87–89; Станилов, Ст. Цит. съч., с. 22.

²⁹⁴ Калоянов, А. Цит. съч., с. 151, 204, 214–215; вж. и Моллов, Т. Цит. съч., с. 111–120. Подобно вярване е запазено до средата на XIX в. в България, когато смъртта на руския цар се обяснява с появата на опашата звезда (Маринов, Д. Цит. съч., с. 45).

население, естествено е да има нюанси и различия в идеята за властта. Разпределението на пълномощията между двамата владетели вероятно се е влияело от митологичните представи. Техните пълномощия биха могли да променят съдържанието си в зависимост, например, от годишните сезони или от различни природни явления.

Разнообразни са функциите на наместника и в българския фолклор. Независимо от късната дата (XIX в.), той отразява древни представи за върховната власт и нейната двойственост. В подкрепа на тезата си за българското двувластие А. Калоянов привежда представата за Марко като крал и неговия спътник – бан, които са „два сина цареви“. „Ако за първия е характерна статичността и пребиваването в центъра, то вторият е действащият, „неразумният“, пътуващият, вещият в досега с отвъдния свят и със свещеното... По-младият („бана“) е всъщност само наместник при отвоюването на годеница (времето за нов годишен цикъл), чийто жених е по-старият („краля“), поради което и вместо него язди коня му“²⁹⁵. Съществува и друг интересен пример за Марко и българската представа за двуцарствието. Така според Пл. Бочков „в най-разпространените сюжети героят (Марко) е затворен в тъмница (= временна смърт) и това поражда дестабилизация на порядъка, на „космоса“... Царят (кралят, султанът, пашата) – персонажът, олицетворяващ държавността, тоест стабилността и суверенитета, моли героя да го избави от злините, да възстанови нарушеното (по-скоро от отсъствието на героя, отколкото от намесата на противника) статукво. Марко приема и отива на двубой, където с чужда помощ, защото обикновено е по-слаб, погубва Муса... Ролята на царя като посредник в този двубой е обусловена от припознаването на царя в качеството му на „божи наместник“, който съди, на правораздавател – потенциалната хипостаза на самия герой юнак“, а в някои сюжети „героят убива Муса по молба на цар Иван Шишман и после се оженва за неговата дъщеря, като по този начин се изравнява с владетеля, влиза в „царския“ род и, от друга страна, с голтака в приказките, който става царски зет“²⁹⁶. Това е широко разпространен сюжет, който напо-

²⁹⁵ Калоянов, А. Цит. съч., с. 150–152.

²⁹⁶ Бочков, Пл. Непознатият юнак. С., 1994, с. 43–44. Подобни представи, свързани с различни аспекти на митологията за сакралния цар и сакралното царевичество, се срещат и в средновековните български съчинения. При владетелите се отбелязват „мотиви за инициационната смърт (владетелят ще умре за 5 години и ще се възроди като юноша), за инициационното пребиваване

ня за древната традиция на предаване на царската власт по женска линия. Владетел става този, който се ожени за царската дъщеря²⁹⁷, обикновено след като премине някакво изпитание.

Този сюжет се е запазил в приказките, особено в приказките за змея, който всяка година взима жертва по една девица. Накрая идва редът на царската дъщеря, но юнакът убива змея и се оженва за нея²⁹⁸. Г. Давлетшин прави аналогия с една подобна приказка, разпространена някога сред волжките българи и народите на средното Поволжие (част от Хазарския каганат), разказвана и до днес сред казанските татари: „Някъде в езеро, недалече от престолния град, обитавал чудовищен змей, който всяка година искал за себе си царска дъщеря“²⁹⁹. Ученият свързва тази приказка със сведението на Ибн Фадлан, според което дъщерята на българския владетел се намирала в харема на хазарския каган. Тъй като столичният център Итил бил разположен в делтата на Волга, а каганът бил отделен на остров, свързан с останалата част от града чрез мост, според Г. Давлетшин това сведение отразява представата за дракона или змея, живеещ във вода. А в легендите на казанските татари Хазарският каганат е наричан земя на Дракона³⁰⁰.

---

in medio mundi в течение на някакъв ритуален срок (три години и три месеца пребивава в Средец Гаген Одолян, преди да победи Гордие Чигочин), за инициационните битки със силите на злото и т. н. ... трудно се проследяват династични линии, много от владетелите в тях отвоюват своето царство... Посичането на владетелите (на Гордие-Чигочин при двустия кладенец в полето на Средец, на Гаген-Одолян на Едрило поле)... отразява една тясно свързана със сатурналийната смяна на поколенията митологема – онази за смяната на владетеля чрез двубой между властващ и претендент“ (Йорданов, С. За митологичната младост и мито-ритуалната ликантропия на прабългарския владетел: П. Кутригурският вожд Грод, Курт/Кубрат от Велика България и апокрифният владетел Гордие-Чигочин. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 4. В. Търново, 1995, с. 32–33).

²⁹⁷ Вж. например *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 152–155.

²⁹⁸ *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 143–144; вж. различни български приказни сюжети в *Молов, Т.* Цит. съч., с. 127–129 и съответните бележки. Интерес представляват и друга група български приказки, в които за царската дъщеря се жени син на змия или змия/ змей, преминавайки изпитания, подобно на юнака (*Беновска-Събкова, М.* Змеят в българския фолклор. С., 1995, с. 25–26).

²⁹⁹ *Давлетшин, Г. М.* Волжская Булгария, с. 106.

³⁰⁰ *Пак там*, с. 106–107. Представата за владетел, чиито дворци се намират на остров вероятно е част от общото митологично вярване, според което „един от образците на Сътворението е Островът, който изведнъж се „появява“ наред вълните... водната символика съдържа в себе си както смъртта, така и възвръщането. Досегът с водата винаги носи възстановяване: защото след

В степната традиция драконът олицетворява горното пространство (небето) и върховната царска власт. На дракона са кръстени някои от градовете на хуните³⁰¹. Изображението му е познато и в българските средновековни паметници (от Второто царство и от Волжка България). Драконът е посредник между Долния и Горния свят; обединява символите на огъня и на водата³⁰². Близък е до змея в българския фолклор. Според някои български вярвания змеят стои в короната на дървото и е съпоставим с орела (в ролята на змееборец), а не със змията, която стои в корените му³⁰³. Възможно е подобна представа да е отразена на изображението на световното дърво на серия керамични съдове от Агачкалинското селище в Дагестан от първата половина на VIII в.³⁰⁴ Там на мястото на короната на дървото има змия, извита във формата на спира-ла. Л. Гмиря тълкува появата на змията като тенденция за изместване на женското божество (дървото) от мъжкото (змията)³⁰⁵.

В друга семантична линия, но отново обвързваща змея с водното начало и с царската династия, е тълкуването на Т. Моллов на халата Семендра от българския фолклор (срв. и с имената Смедерево и старата хазарска столица Самандар). Според една от възможностите, Семендра произхожда от тракийските вярвания, където с името Скамандър е обозначена река край Троя, представена от Омир като речен бог, родоначалник на троянците³⁰⁶. В българското съчинение „Чудото на Свети Георги със змея“ „в реда на божествата, почитани от бащите на спасената от светеца девича са „Ираклии и Аполон... Скамандър и Артемида“, а Скамандър може да олицетворява и водния змей³⁰⁷. Другата възможност според

разтварянето следва „ново раждане“ и защото потъването оплодотворява и умножава жизнения потенциал“ (*Елиаде, М.* Сакралното и профанното. С., 1998, с. 93).

³⁰¹ *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 51–52.

³⁰² *Дончева-Петкова, Л.* Цит. съч., с. 82–84.

³⁰³ *Георгиева, Ив.* Цит. съч., с. 52–54; *Беновска-Събкова, М.* Цит. съч., с. 74, 133.

³⁰⁴ Тази серия е тясно свързана с изображенията на световното дърво от комплекса в Урцекското градище, който се датира между IV и VII в. Вж. *Гмиря, Л. Б.* Култът на свещените дървета в религиозните възприятия на населението при каспийското Дагестан (VII–VIII вв.). – РА, 2008, 2, с. 13–27.

³⁰⁵ *Пак там*, с. 19. Ако приемем, че става дума за изображение на мъжко божество, змията обикновено е съпруг на Богинята (вж. например *Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 29). В този случай не е задължително култът ѝ да бъде „изместван“.

³⁰⁶ *Моллов, Т.* Цит. съч., с. 147.

³⁰⁷ *Пак там*, с. 148.

Т. Моллов е връзката с гущера-дъждовник саламандър или „речното чудовище“, от което се крият мъжете в нощта срещу Коледа, когато ходят да вземат пясък за обредната трапеза³⁰⁸.

Твърде интересно е българското вярване, според което змеят произлиза от змия, смок или шаран, когато навършат 40 години, ако дотогава не са били виждани от човешки очи³⁰⁹. То може да се съпостави със сведенията на източните извори, в които срокът на управление (живот) на хазарските кагани е 40 години, както и с изолацията им (имат право да ги виждат само определени хора, при това след като преминат ритуал на огнено пречистване).

Според източните извори от IX–X в. хазарският каган имал 25 жени, които били дъщери на 25 подчинени владетели³¹⁰. На основата на взаимовръзката между змея (дракона) и върховната царска власт би следвало да се запитаме дали тези 25 „царски“ дъщери не узаконявали властта на кагана над земите на бащите им. Ибн Фадлан споменава, че дъщерята на владетеля на волжките българи Алмуш била взета насила (с военна експедиция) в харема на хазарския каган, след което умряла. Каганът поискал да му се прати друга. Опасявайки се от нова военна експедиция, българският владетел дал втората си дъщеря на владетеля на подчиненото му племе есегел. В очакване на повторен военен поход на хазарите той писал до халифа в Багдад³¹¹.

Хазарското двойно царство подсказва идеология, която обединява хазарската аристокрация и подчиненото разнородно население. Тя се основава на митологичното разбиране за устройството на света и за божествения произход на властта, което определя сакрализирания ѝ характер. Различните варианти, които се срещат при тълкуването на правомощията на владетелите, са отзвук от степната традиция. Небесната благословия се получава по време на интронизацията. Оттогава владетелят ста-

³⁰⁸ Пак там, с. 148–150.

³⁰⁹ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 109; Беновска-Събкова, М. Цит. съч., с. 43, 100.

³¹⁰ Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжка България 921–922. С., 1992, с. 76; вж. и Dunlop, D. M. Op. cit., p. 109; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 190–191.

³¹¹ Ковалевский, А. П. Цит. съч., с. 141. Знае се за още две владетелски дъщери, пратени в харема на хазарския каган: дъщерята на владетеля на кавказките хуни през 80-те г. на VII в. и дъщерята на аланския владетел, която според Кеймбриджкия документ станала жена на Йосиф след подчиняването на Алания (при управлението на баща му Аарон). Вж. текста в: Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 141. Вж. и Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 212–215.

ва идентичен на първоначалния цар (културния герой) и поема огромна отговорност. Той отговаря за съществуването на реда (Вселената) и за продължаването на живота. Тази „отговорност в космически план“³¹² не винаги е съвместима с политическата власт. Паметници от типа на сребърния съд от Коцки показват съществуването на представи, съвместими с общата идея за сакралния цар и за сакралното царевичество. Може да се предполага, че подобни вярвания били изповядвани от голяма част от езическото население на Хазария. Това не означава, че цялата система от ценности, които те означават, е била прилагана в действителност. Но сведенията за хазарското двуцарствие от X в. позволяват да се разбере, че хазарският елит се е съобразявал с нея. Въпреки юдаизацията и през X в. хазарската държава е съществувала благодарение на подкрепата на езическото население, което най-вероятно е било най-многобройно в каганата. Но „общата идеология не означава непременно, че владетелите и управляваните споделят идентични гледища... За да функционира правителството адекватно, изглежда е достатъчно, когато има в известна степен застъпване в гледните точки на правителството и общността“³¹³.

1.5. Юдейското Влияние Върху идеите за властта в Хазария

Не може да се проследи еднозначно как юдаизирането на хазарската аристокрация е повлияло върху развитието на идеите за властта. Не се знае как е изглеждало хазарското двуцарствие преди юдаизацията (ако го е имало изобщо). Не е ясно и дали сведенията от източните извори за X в. отразяват действителността в Хазария. Ако приемем, че известни

³¹² *Елиаде, М.* Сакралното и профанното. С., 1998, с. 67; принасянето на свещения цар „в жертва“ (така, като е принасян и Митра) отразява тази древна система от вярвания. „Според първобитния възглед, представен в тези обреди, светът не трябва да се усъвършенства, а да се утвърждава дори по отношение на онова от него, което изглежда като най-ужасна и скверна греховност на осмислящия моралист – защото тъкмо в това се крие творческата му сила, защото от смъртта, разложението, насилието и болката се ражда животът... достойнството на геройството се крие не във волята да реформиращ, а в смелостта да утвърждаваш природата на Вселената“ (*Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 267).

³¹³ *Claessen, Henry J. M.* Changing Legitimacy. – In: *State Formation and Political Legitimacy.* New Brunswick, NJ, 1988, pp. 24–25.

старозаветни мотиви обосновават властта на бека в Хазария, и че хазарското двуцарствие отразява в някаква степен двойката цар-свещеник³¹⁴, проблемът е в неяснотата по този въпрос в самата юдейска традиция. Не случайно в християнството, където представите за царската и свещеническата власт се основават предимно на старозаветните примери, така и не се стига до единомислие. Тези противоречия пораждат различни възгледи за двете власти и водят до продължителни разногласия³¹⁵.

Мюсюлманите означават с термина „малик“ царската, „изпълнителната“ власт, а сакралният владетел е халифът като Божи наместник, като в Корана Давид е халиф³¹⁶. Но ако първоначално арабските халифи притежавали двете власти, през X в. и особено след 945 г. (превземането на Багдад от Буидите) те се превърнали преди всичко в сакрални фигури, свързани с духовната власт (този процес започнал още при първите Абасиди през VIII в.)³¹⁷. Според юдаизма „царското и свещеническото служене са иманентно присъщи на всеки член от еврейското общество след призоваването на Авраам“³¹⁸. Постепенно се стига до идеята, че пълната царска и свещеническа власт принадлежи единствено на Месията или (от християнска гледна точка) на Исус Христос³¹⁹.

Всъщност според старозаветната традиция разделението между духовната и светската власт се осъществява далече преди времето на първите еврейски царе – още при Моисей и Аарон. Свещеническата власт е тази, която се предава по наследствен, родов път (принадлежи на Левитското коляно). Макар Законът да е даден от Яхве на Моисей, негов пазител и тълкувател става първосвещеникът³²⁰. Така по-късно „Ездра е свещеникът, носещ и оповестяващ Книгата на Закона, а Неемия е свет-

³¹⁴ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 221; Петрухин, В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 76.

³¹⁵ Вж. по този въпрос Дагрон, Ж. Императорът и свещеникът. Етюда върху византийския „цезаропапизъм“. С., 2006. Вж. и Вачкова, В. Въображаеми и реални граници в ранносредновековна Европа. С., 2001; Бакалов, Г. Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). С., 1985; Божилков, Ив. Византийският свят. С., 2008.

³¹⁶ Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 79.

³¹⁷ Вж. например Мюлер, А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. М., 2004, с. 730–769; Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 218.

³¹⁸ Вачкова, В. Цит. съч., с. 41.

³¹⁹ Пак там; Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 203.

³²⁰ Вачкова, В. Цит. съч., с. 42.

ският управител, осигуряващ спазването на Закона³²¹. Но разделението на духовната и светската власт не е спазвано винаги от самите евреи. Сливането на двете власти е осъществено от Йонатан и особено от неговия наследник Симон, чиято власт е сравнима с тази на Мелхиседек (цар и първосвещеник), който за християните е равнозначен на Христос³²².

Според юдейската традиция царската власт е дар от Бога. Церемонията на помазването превръща бъдещия владетел в „друг човек“, осиновен от Бога и надарен с Неговия Дух³²³. Царете обаче са само заместници на Яхве, който е истинският и единствен цар. Затова те не могат да променят дадения от Него Закон. Но имат съдебна власт, тъй като еврейският цар е и главен съдия. Той е преди всичко военен предводител, занимава се със строителство и с изхранването на населението. Еврейският цар е духовен пастир, или има религиозно-култови функции. Той може да назначава и отстранява висшите свещеници при храма, но само от рода на Аарон³²⁴. Царската длъжност в древен Израел осигурява поддържането на космическия ред и плодородието на страната. Бедствията се приемат за Божие наказание и нарушаване на Закона и могат да доведат до отстраняването на царя³²⁵. В Стария завет „пряката връзка на помазания с Бог позволява да се смесват темите за монархическото, свещеническото и пророческото. Заченатият от Яхве цар притежава не само свещен характер; той по право поема и свещеническата функция на посредник между Бог и хората“³²⁶. Затова както свещенослужението, така и царската длъжност според юдейските разбираня имат двойствена същност. „Съществува разграничение между харизматичното царстване на помаз-

³²¹ Пак там, с. 44–45.

³²² Пак там, с. 45–46; вж. за Мелхиседек Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 198–204; Божилков, Ив. Византийският свят, с. 151–154.

³²³ Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 77; Вълчанов, С. Царското служение в Стария завет. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 25.

³²⁴ Грубарг, М. Д. Государство, власть и закон согласно традиции иудаизма. – ЭО, 2002, 1, с. 131–137. Интересна аналогия в този смисъл може да се забележи в сведенията на ал-Истахри и Ибн Хаукал. Там царят (бекът) е главнокомандващ, взима налозите и таксите и е висша съдебна инстанция. Каганът, макар и да е над царя, се назначава от него и принадлежи към един и същ род (Новоселъцев, А. П. Цит. съч., с. 141).

³²⁵ Елиаде, М. История на религиозните вярвания, Т. I., с. 408–409; Шиваров, Н. Законът на пророк Самуил за царската институция. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 36.

³²⁶ Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 300.

ването и царуването по наследство на народния предводител, между свещенството на свещениците и царското свещенство³²⁷.

Ако юдейската традиция не може да даде ясен отговор на въпроса за разделението на властта в Хазария, то възможно ли е да се разбере какво е било влиянието ѝ с оглед на Хазарската кореспонденция? Сведенията, които имат отношение по този въпрос, са свързани с юдаизацията на Хазария. Хазарската кореспонденция предлага два различни разказа. Единият може да се нарече официален (държавен) и е изразен в писмото на хазарския владетел Йосиф, а другият е на един хазарски евреин, какъвто може би е авторът на Кеймбриджкия документ.

Версията на Йосиф е следната: на един цар (Булан), който бил мъдър човек, се явил ангел. Той му съобщил, че Господ иска да му даде закон и правила. Булан отговорил на ангела, че народът, над който управлява, е невярващ, и го помолил да се яви на някакъв главен княз, който е сред тях (тоест сред народа). Ангелът изпълнил молбата му и се явил в съня на главния княз. Той споделил съня си с Булан и царят събрал всички князе (тоест освен главния княз имало и други!), робите си и целия народ. След като им разказал за ангела и неговото желание, те приели новата вяра³²⁸.

Предците на автора на Кеймбриджкия документ са евреи, избягали от Армения в Хазария. Там те се смесили с хазарите, воювали заедно и станали един народ. Тогава хазарите нямали цар, а който удържал победа при сражение, ставал главнокомандващ. Така тази длъжност заел един евреин. Но той бил от евреите, които с течение на времето все по-малко се придържали към догмите на вярата. Наблюдавайки го, Господ решил, че главнокомандващият трябва да се върне към юдаизма. За това спомог-

³²⁷ Пак там, с. 78.

³²⁸ www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm за пространната и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm за кратката редакция. Мотивът, при който сънища предхождат приемането на нова религия, последвано от религиозен диспут, е разпространен в степния свят (вж. *Golden, P. B. The Conversion of the Khazars to Judaism*, p. 130). Сънят е част от християнските и мюсюлманските съчинения, свързани с промяна на религията. В тези разкази авторите представят живота на подобна личност (в нашия случай Булан) като пример за другите. Самият сън отбелязва „трансформацията от предишното аз към нова духовна индивидуалност“. Интересен нюанс в християнството е ролята на жената в съня като модел на благочестие и сила, съдръжност или мъдрост/ знание, докато при мюсюлманите този модел по-скоро е свързан с генеалогията/ родословието (вж. *Jones, L. G. Dreams and Visions: A Comparative Analysis of Spiritual Gifts in Medieval Christian and Muslim Conversion Narratives*. – In: *Medieval Cultures in Contact*. New York, 2003, pp. 105–137).

нало влиянието на жена му (!) Сара (както и на баща ѝ). Впоследствие в хазарската държава се състоял религиозен диспут и тъй като гърците (ромейте) и арабите не могли да се разберат, „началниците на Хазария“ обявили, че в долината на Тизул има пещера с книги и поискали те да бъдат изтълкувани. Оказало се, че тези книги съдържат Тората на Моисей и те били обяснени от мъдреците на Израил. Така юдаизмът бил приет в Хазария, което предизвикало приток на евреи от Багдад, Хорасан и „Гърция“ (Византия). Тогава „хората на тази земя поставили над себе си един от мъдреците за съдия. Те го наричат на езика на хазарите KGN (каган – б. м., Б. Ж.); по тази причина съдиите, които били след него, се наричат KGN до сега (средата на X в. – б. м., Б. Ж.), като в същото време името на главнокомандващия на Хазария те изменили на Сабриел и го направили свой цар“³²⁹.

Според Д. Дънлоп военачалникът Сабриел е споменатият от Йосиф Булан под юдейско име. Кеймбриджкият документ представя не само създаването на двойното царство, но и на самия каганат (избирането на съдията KGN). Длъжността на Сабриел е тази на бека от източните извори. Така Кеймбриджкият документ показва, че „след юдаизацията хазарите приели кагана като съдия, зависим, очевидно, от Сабриел, който станал цар. Това е в противоречие с историческите връзки и е твърде невероятно... Според Документа първият каган бил един от мъдрите мъже. Тези вероятно били „мъдрите мъже на Израел“, споменати точно преди това. Но този юдейски равин бил сега каган на Хазария... това е отвъд границите на възможното. Много е вероятно еврейските съдии да са назначени след юдаизацията, но за конституционна промяна в посочения размер по това време не може да става дума. Документът дава историята на Булан от различна гледна точка и под еврейско име. Може да се каже, че той бил от еврейски произход, но е по-вероятно той да е принадлежал към тюркския род, от който произлизали по-ранните кагани на Хазария... Погрешната информация за каганата може да се обясни от впечатлението, което авторът на Документа дава за по-късното положение-

³²⁹ Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 138–140. Д. Шапира обръща внимание на обстоятелството, че в Кеймбриджкия документ липсва мотивът за съня (*Shapira, D. Judaization of Central Asian Traditions, p. 507*).

ние на хазарските кагани и възможното объркване на титлата с еврейската дума за „мъдър“ хакам³³⁰.

М. Артамонов също приема, че Сабриел е еврейското име на Булан. Сведенията на Кеймбриджкия документ за съдията/каган и царя представят хазарското двуцарствие, известно ни от източните извори от X в., а по отношение на кагана може да се направи аналогия с древноеврейските съдии³³¹. За А. Новоселцев споменатият от Йосиф главен княз (букв. „голяма глава“) е единствен намек за съществуването на кагана при хазарите. Булан е предтеча на бека, успял да застави кагана да приеме юдаизма. Според учения същността на кагана в Кеймбриджкия документ е изопачена. От една страна, каганът се появява след юдаизацията; от друга – „присъства във вид на мъдрец („хохем“), когото „хората на земята“... поставили в качеството на съдия („шофет“) и тези съдии (кагани) съществуват до днешния ден... Авторът на Кеймбриджкия документ иска да представи кагана в качеството на върховен арбитър на властта, която на дело, по неговите данни, принадлежи на друго лице. Това лице се нарича „ха-сар ха-гадол“ (главния княз – б. м., Б. Ж.), тоест термин, който Йосиф използва за кагана! Но веднага се пояснява, че хазарите направили този „ха-сар ха-гадол“ цар и от него произхождал цар Йосиф³³².

Според Д. Шапира титлата „съдия“ (шофет) трябва да се тълкува не буквално (в съвременното значение на думата), а в библейски смисъл, или каганът приел древна, излязла от употреба титла, наследена от тази на царете³³³. Древните еврейски съдии всъщност са представлявали „светската“, „изпълнителната“ власт, докато титлата „коген“ (ако това понятие се крие под инициалите KGN) е свързана със свещеническото съсловие. Ако и двете понятия се отнасят до кагана, не е ясно какво е искал да каже авторът на Кеймбриджкия документ. Последният съдия на древен Израел Самуил е принуден да установи царската институция по желани-

³³⁰ *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 158–161.

³³¹ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 275–276, 411.

³³² *Новоселцев, А. П.* Цит. съч., с. 136–137; вж. и Д. Шапира (*Shapira, D.* Judaization of Central Asian Traditions, pp. 507–509).

³³³ *Shapira, D.* Judaization of Central Asian Traditions, p. 507; според Р. Ковальов титлата „шофет“ показва, че след юдаизацията ролята на кагана добила чертите на една древна юдейска религиозна институция, което го поставило извън прерогативите на светската власт (*Kovalev, R. K.* Creating Khazar Identity, p. 233).

ето на народа, искащ цар, който да го съди, „както е у всички народи“³³⁴. Ако е възможно да се обобщи така, съденето е дейност, която в библейски смисъл би трябвало да отразява „светските“ прерогативи на властта. От друга страна, званията „коген“ и „леви“ (левит) били наследствени, предназначени само за потомците на първосвещеника Аарон и коляното Леви, което помагало на „когените“ при изпълнението на храмовата служба³³⁵. Тъй като Кеймбриджкия документ съобщава, че техните предци (на евреите в Хазария или на хазарите?) произхождали от Симеоновото коляно, а в Библията Симеон и Леви са братя, Н. Голб предполага, че се наблюдават „елементи на исторически мит, развит след приемането на юдаизма от хазарите. В съответствие с него част от колената на Симеон и Леви била в отдавнашно време разселена от Бога до така отдалечена територия, като Хазария“. Този мит оправдава приемането на титлата „коген“ от хазарските свещенически харизматични лидери и на „леви“ от техните помощници и поддръжници. „Представите за наличието на свещеници-левити били задължителна част от хазарския мит, обясняващ „възвръщането“ на хазарите към юдаизма“³³⁶.

Но какво трябва да се разбира тук като „хазарски мит“? Дали той принадлежи на етническите хазари или по-скоро на евреите в Хазария, които уеднаквяват дейността на хазарския каган с тази на старозаветните когени? Това е възможност да се обясни хазарското двуцарствие, тъй като според Н. Голб при реформите на Обадия „задълженията на свещениците и техните помощници-левити били ограничени само до церемониални функции, както това е прието в равинисткия юдаизъм“³³⁷. При юдаизацията каганът просто станал коген, за което спомогнала и фонетичната близост между двете титли. Н. Голб приема, че Сабриел, който бил провъзгласен за цар, е идентичен със споменатия от Йосиф Булан³³⁸.

Според О. Прицак авторът на Кеймбриджкия документ е евреин, поданик на Йосиф. Той следва местна еврейска и неофициална традиция, за

³³⁴ Лечева, Г. Библейският генотип за царската институция и отражението му в Йоановия Шестоднев. – В: Християнската традиция и царската институция в българската култура. Шумен, 2003, с. 7–8.

³³⁵ Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 43.

³³⁶ Пак там, с. 44.

³³⁷ Пак там, с. 45.

³³⁸ Пак там, с. 130.

разлика от царската и официалната, израз на която е писмото на Йосиф. Документът предава „легенда за произхода на института на постоянните царе, развил се от института на временните военачалници“. През IX и X в. това са споменаваните в изворите бекове. Присъствието на кагана (когена) отразява съвременните на автора възгледи, според които предишната имперска титла (каган) се тълкува като съдия³³⁹. Така и за Цв. Степанов „от текста на Шехтер... е видна представата на хазарите през X в. за техните кагани – за тях те са преди всичко „мъдреци“ и „съдии“, но не и воители, администратори, строители, законодатели и пр.“³⁴⁰.

В. Петрухин също проследява старозаветни мотиви в Кеймбриджкия документ. След Изхода от Египет и настаняването в Обетованата земя настъпила епохата на съдиите и съдията Самуил помазал на царството Саул, първия владетел. „По този начин съставителят на Кеймбриджкия документ... „исторически“ (опирайки се на Библейската история) обяснява произхода на двувластието при хазарите“³⁴¹. Разглеждайки текста на Йосиф, В. Петрухин приема, че не ясно кой е каганът – Булан или т. нар. главен княз. Според него последователността цар-князе-робицелият народ напомня тюркската „триада“ каган-бекове-народ, въпреки че има и Библейски аналогии³⁴².

Всъщност неяснотата в образите на Сабриел и Булан затруднява тълкуването на сведенията за двуцарствието в Хазарската кореспонденция. По-категорични са сведенията на Кеймбриджкия документ. Най-напред хората на Хазария поставили един от мъдреците за съдия, наречен на езика на хазарите KGN (каган). Не е ясно дали става дума за един от еврейските мъдреци, взели участие в религиозния диспут, или просто за един от мъдрите мъже на Хазария, който бил назначен на тази длъжност. Първата възможност справедливо е отхвърлена от Д. Дънлоп, поради което той приема цялото известие за невярно (вж. по-горе). Една от основните характеристики на тюркските кагани е мъдростта. В този смисъл няма особено противоречие между сведението на Кеймбриджкия документ и представата за каганите. Съвсем логично и главнокомандващият Сабриел бил провъзгласен за цар, а като се има предвид, че по-нататък в

³³⁹ Пак там, с. 155–158.

³⁴⁰ Степанов, Цв. Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 224.

³⁴¹ Петрухин, В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 76.

³⁴² Пак там.

документа с тази титла са назовани Вениамин, Аарон и Йосиф, Сабриел може да се приеме за родоначалник на хазарската владетелска династия, чиито представители в източните извори носят титлата бек. Това е причина Сабриел да се отъждествява с Булан от писмото на Йосиф³⁴³. И тук е основният проблем, тъй като описанието на Булан, дадено от хазарския владетел, не е така категорично. Най-напред Булан е цар, чиято титла няма нищо общо с процеса на юдаизация на Хазария. Веднага след като съобщава, че Булан бил цар, Йосиф подчертава, че той бил мъдър човек. Булан вярвал в Господ и изгонил от страната гадателите и идолопоклонниците, искайки защита и покровителство от Бога. По-нататък следва епизодът с явяването на ангела на Булан и по молбата му – на т. нар. главен княз, който бил сред народа. Ролята на главния княз, като че ли повече подхожда на един военачалник-цар, отколкото на сакралната личност на кагана, което би премахнало противоречието, намерено от А. Новоселцев. Тоест Йосиф не назовава с тази титла кагана, а както и Кеймбриджкия документ – царя (бека). От текста явно личи, че Булан се притеснявал от реакцията на народа, и затова потърсил съдействието на главния княз. Струва ми се, че изложеното е много близко до сведението на ал-Масуди, според което народът, възмутен от сполетелите Хазария нещастия, искал смъртта на кагана от бека и последният решавал съдбата му³⁴⁴.

По-нататък, при темата за религиозния диспут, Йосиф отново подчертава мъдростта на царя. Булан и въобще целият диспут спокойно могат да бъдат сравнявани с притчите за цар Соломон. От потомството на Булан бил Обадия и самият Йосиф. Ясно е, че Булан и Йосиф би трябвало да имат една и съща титла и положение в хазарската държава. Интерес в този смисъл са първите изречения в писмото на Йосиф: „Писмо на цар Йосиф, син на Аарон, цар на Тогарма... могъщ цар, когото не обръщат в бягство (никакви) войски и не заставят да отстъпва назад видът на никакви пълчища“³⁴⁵. Това определение има съответствие (макар и пресилено) в сведенията на източните извори за каганите на Хазария. Когато те из-

³⁴³ Вж. текста в Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 138–142.

³⁴⁴ Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений, с. 218.

³⁴⁵ www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm за пространната и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm за кратката редакция.

лизали от столицата, военните действия били прекратявани³⁴⁶. След това Йосиф определя себе си като „мъдър и почитащ мъдрите... избралият (за себе си) словото на Закона“.

Сведенията на Йосиф позволяват да се мисли, че титлата му, както и тази на Булан, била „каган“. Но те противоречат на Кеймбриджкия документ. Това противоречие отпада ако предположим, че Сабриел и Булан са различни личности. Но тогава трябва да допуснем, че авторът на Документа нарича Йосиф и предшествениците му с титлата, която Сабриел приел за пръв път в Хазария, без двете да са идентични. Това е малко вероятно. Все пак трябва да имаме предвид, че Кеймбриджкият документ представя една еврейска гледна точка за двуцарствието в Хазария, докато писмото на Йосиф е израз на официалната, държавната, която е и хазарска! Ако има различия между двете, те може би трябва да се търсят в традициите на евреи и хазари, както и в разбиранията им за върховната власт. Прави впечатление също, че и в двата документа се говори за юдаизация не само на владетелите и на част от аристокрацията, но и на целия народ, а това е далече от действителността в Хазария.

Според Д. Шапира неяснотата при разпознаването на бека и кагана в Хазарската кореспонденция се дължи на предположението, че бековете придобили много от сакралните функции и качества на каганите и „вярванията, свързвани по-рано с кагана, били пренесени към фигурата на бека“³⁴⁷. Ако това е така, ние не можем да говорим за двуцарствие в Хазария, а за замяна на един сакрализиран владетелски род с друг, като и в двата случая владетелите (бековете или каганите) са носители както на светската, така и на свещеническата власт. Но сведенията за хазарското двуцарствие идват не от Хазарската кореспонденция, а от източните извори. Без тях тази тема може би нямаше да съществува. Затова подобно „изземане“ на властови пълномощия едва ли е възможно с оглед данните, които имаме за Хазария.

По същата причина не може да се приеме и мнението на А. Тортика, според когото хазарското двуцарствие е всъщност смяна на управляващата династия. Каганът не само загубил властта си, но и статутът на

³⁴⁶ Вж. например *Степанов, Цв.* Развитие на концепцията за сакралния цар, с. 227. Тази аналогия е отразена и в представата за каганите като умиротворители на света (вж. *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 115, бел. 415).

³⁴⁷ *Shapira, D.* Judaization of Central Asian Traditions, p. 510.

жената на бека се издигнал и тя приела титлата хатун³⁴⁸ (титла, която в степния свят се дава само на жената на кагана). Това твърдение не е подкрепено с доказателства. Според А. Тортика и династическите бракове станали право на хазарските бекове. Той се основава на сведението от Кеймбриджкия документ за аланката, която се омъжила за Йосиф след подчиняването на Алания от баща му Аарон³⁴⁹. В същото време А. Тортика отбелязва, че известието на „Арменската география“ за хатун, която била от народа на барсилите, показва „особеното и практически равно на хазарите положение на това племе в каганата“³⁵⁰. Сведенията, с които разполагаме за X в. говорят единствено за взимането на жени от подчинените страни и племена и нямат отношение към хазарската хатун. Трябва също да се има предвид, че нейното високо положение в държавата е било немислимо без сакралната личност на кагана.

От друга страна, А. Тортика твърди, че през X в. хазарските кагани запазили „само правото на ритуално многоженство, описано от Ибн Фадлан“³⁵¹. Но Ибн Фадлан свързва с хазарския каган както 60-те наложници, така и 25-те жени, дъщери на подчинени владетели³⁵². Тезата на А. Тортика не само не изяснява властовите прерогативи на двамата хазарски владетели, но и, както ми се струва, води до противоположно заключение. Ако известията на Кеймбриджкия документ за аланката, жена на Йосиф и на Ибн Фадлан за волжката българка, вероятно жена на Аарон (както приема А. Тортика³⁵³), се отнасят до споменатите 25 жени, те показват Аарон и Йосиф по-скоро като кагани, отколкото като бекове.

Имайки предвид по-силно застъпената еврейска традиция в Кеймбриджкия документ, би следвало да се запитаме какво разбира авторът под понятието KGN и дали наистина става дума за кагана. Не е ли възможно под това понятие да е предадена просто еврейската титла „коген“, въпреки че в документа се подчертава, че KGN е титлата на съдията на езика на хазарите? Би могло тя да се отнася не за кагана, а за замест-

³⁴⁸ Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 214–217.

³⁴⁹ Пак там, с. 214.

³⁵⁰ Пак там, с. 211.

³⁵¹ Пак там, с. 222–223.

³⁵² Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжска България 921–922. С., 1992, с. 76.

³⁵³ Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 214; Ибн Фадлан не споменава Аарон, а само, че българката била женена за хазарския цар (Ибн Фадлан, с. 62).

ника, ако има отношение към хазарското двуцарствие и ако в Хазария бекът е бил нещо като висш съдия, както съобщават източните извори. Разбира се, тази мисъл е твърде хипотетична. Споменавам я, само защото съществува и такава възможност. Както ще видим по-долу, при маджарското двувластие, което най-вероятно произлиза от хазарското, наместникът има съдебни функции.

Сред подписаните „Киевското писмо“ (X в.) на местната юдейска община има двама, след чиито имена стои титлата Коген и един Левит³⁵⁴. Ако приемем обвързаността на титлата коген с хазарския каган, не би следвало да се предполага масовата ѝ употреба в подчинени или свързани с Хазарския каганат общини. Едно интересно съобщение на ал-Якуби (897 г.) споменава името на наместника на хазарския каган – Язид Булаш³⁵⁵. Подобно име не се среща в Кеймбриджкия документ и в писмото на Йосиф. От сведенията на хазарския владетел може да се направи изводът, че Язид Булаш е живял по времето на Обадия. Или Язид Булаш може да е бил негов наместник. Но ние не разполагаме с имената на предшествениците на Обадия след Булан, тоест Язид Булаш може да е бил и хазарският бек преди Обадия.

Известията на арабо-персийските автори от X в. за хазарското двуцарствие недвусмислено посочват мястото и ролята на кагана и бека в Хазария. Но дали наистина те отразяват действителността там? Проблемът е в подобната информация, дадена от източните автори и за формата на управление на русите и на маджарите. От особена важност са сведенията за маджарите, чието устройство и форма на управление може да се разглежда като „конструирана“ от хазарите и в някои отношения повтаряща хазарската³⁵⁶.

Според Гардизи и Ибн Руста маджарите имали двама владетели, които носили титлите „кенде“ и „дюла“. Кенде, съпроводен от 20 000 конника, бил първият по ранг, но действително управляващият бил дюла, който

³⁵⁴ Голб, Н., О. Прицак. Цит. съч., с. 31, 42–43.

³⁵⁵ Бейлис, В. М. Арабские авторы IX – первой половины X в. о государственности и племенном строе народов Европы. – В: ДГТ СССР. Материалы и исследования 1985 год. М., 1986, с. 141.

³⁵⁶ Вж. последно *Howard-Johnston, J. Byzantine Sources for Khazar History.* – In: *The World of the Khazars. New Perspectives*, pp. 184–191.

отговарял за военните и останалите дейности в държавата³⁵⁷. М. Артамонов смята (заради 20-те хиляди конника), че кенде бил военен предводител, докато в дюла били съсредоточени всички останали дейности. Ученият свързва титлата кенде и със споменатия от Ибн Фадлан кендеркаган при хазарите, чието място било след бека³⁵⁸. Лице с титлата к.нд.р. се среща в „Шахнаме“ като сражаващо се отдясно на кагана³⁵⁹. Тази титла е близка до българския ичиргубоил (третия по ранг в България), който се сражавал отдясно, за разлика от кавхана, който бил отляво³⁶⁰. Титлата дюла (джила) може да се приеме и за разновидност на споменатия от Ибн Фадлан като наместник на кендеркагана джавшигар³⁶¹ (или четвъртата по ранг титла в Хазария). От сведенията на Ибн Руста и Гардизи може да се направи изводът, че маджарите имали подобно на хазарското двойно царство³⁶², макар Д. Дьорфи да твърди, че „санът на кенде не бил още с облика на крайната характеристика на свещения цар, изолиран от простосмъртните, както става през IX–X в. сред хазарите“³⁶³.

³⁵⁷ *Бейлис, В. М.* Цит. съч., с. 143; *Golden, P. V.* *Khazar Studies*, p. 19; *Заходер, Б. Н.* Каспийски свод сведений, с. 227–228; *същият*, Каспийски свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, маджары, народы севера, печенеги, руси, славяне. М., 1967, с. 48–49. Съществуват и византийски и западноевропейски извори, които говорят за повече от един владетел на маджарите – вж. *Györffy, G.* *Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids.* – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII, 1994, (1–2), p. 88.

³⁵⁸ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 346–347.

³⁵⁹ *Заходер, Б. Н.* Каспийски свод сведений, Т. I, с. 227.

³⁶⁰ Вж. например *Гюзелев, В.* Цит. съч., с. 113.

³⁶¹ *Заходер, Б. Н.* Каспийски свод сведений, Т. I, с. 228.

³⁶² *Spinei, V.* *Op. cit.*, p. 33; *Заходер, Б. Н.* Каспийски свод сведений, Т. II, с. 49.

³⁶³ *Györffy, G.* *Op. cit.*, p. 91. А. Рона-Таш не приема тезата за съществуването на двойно царство при маджарите, тъй като те нямали сакрален владетел (*Róna-Tas, A.* *The Khazars and the Magyars.* – In: *The World of the Khazars. New Perspectives*, p. 275). Голяма част от символиката и същността на представата за сакралния владетел може да се открие обаче в запазените предания за легендарния маджарски владетел Алмуш (Алмош). Алмуш е споменат от Константин Багрянородни заедно с Леведия и сина на Алмуш Арпад като маджарски воевода, достоен да бъде издигнат за маджарски владетел по волята на хазарския каган. Каганът най-напред се обърнал към Леведия, но той предложил владетел на маджарите да стане Алмуш или Арпад. Така Арпад станал първи владетел на маджарите. Той бил начело и при преселението им на запад от Карпатите (*Константин Багрянородни*. Об управление империей, с. 161). Според легендата Алмуш, който бил син на Емешу (унгарската прародителка, заченала от сокола Турул), бил убит при пристигането на маджарите в днешна Унгария „в тържествен ритуал, за да прехвърли силата и мъдростта си върху наследниците си“ (*Берлингер, Г.* Митологичен речник. С., 2008, с. 34, 204).

Според В. Спинеи при усядането на маджарите на Среден Дунав титлата дюла принадлежала на Арпад, а кенде – на Курсан. Курсан бил убит през 904 г. в сражение срещу баварците, след което се засилила властта на Арпад³⁶⁴. Обратно, М. Артамонов приема, че титлата кенде била на Арпад, която той получил под формата на кендер-каган от хазарите³⁶⁵. Вижда се, че източните извори не са достатъчни за разбирането на маджарското двуцарствие. За разлика от сведенията за хазарите, тук има едно важно известие на Константин Багренородни: „Освен княза, началника на войската, който винаги е от племето на Арпад, при маджарите имало двама съдии, гилас и кархан, от които първият стои над втория“³⁶⁶. Или гила (джила-дюла) и кархан били тези, които ограничавали властта на главния владетел и имали съдебни функции³⁶⁷. В това известие е явна близостта на титлата кархан с тархан. Би следвало да си припомним значението на титлата тархан като съдия и споменаването му като цар на Хазария, вероятно предшественик на бека.

Отново Ибн Руста и Гардизи отбелязват форма на двуцарствие у русите. Според тях русите имали цар, който се наричал каган и притежавал съдебна власт. Властта на този каган била ограничена от жреци или знахари. Той, подобно на хазарския, живеел на остров³⁶⁸.

По-голям интерес относно руското двуцарствие представлява съобщението на Ибн Фадлан. Той не използва титлата каган за владетеля на русите, а го нарича цар (малик). Основното му занимание било да спи с наложниците си, да пие и да се развлича. Царят имал наместник, който командвал войската и го замествал в държавните дела. При спор между двама души и ако царят не можел да постигне помирение между тях, по негово желание проблемът се решавал чрез двубой, а на страната на

³⁶⁴ *Spinei, V.* Op. cit., pp. 33, 70.

³⁶⁵ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 346–347. Според Г. Вернадски кендер-каганът представлял маджарската етническа група в хазарското правителство (*Вернадский, Г. В.* Цит. съч., с. 232).

³⁶⁶ *Заходер, Б. Н.* Каспийский свод сведений, Т. I, с. 228. Вж. текста в *Константин Багренородный*. Об управлении империей, с. 167.

³⁶⁷ *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 347.

³⁶⁸ *Коновалова, И. Г.* О возможных источниках заимствования титула „каган“ в древней Руси. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10, с. 117–118; *Заходер, Б. Н.* Каспийский свод сведений, Т. II, с. 78; *Бейлис, В. М.* Цит. съч., с. 143–144.

победителя било и правото³⁶⁹. Това предполага и функцията на съдия за ограничения от своя наместник руски владетел. Тези сведения наподобяват руската система на управление на хазарската³⁷⁰.

Т. Нуунан смята, че известието на Ибн Фадлан не се отнася за държавата на русите с център в Киев, тъй като Рюриковичите били далече от подобна практика. Подобно управление може да е съществувало сред руските общности в днешна северна Русия³⁷¹. От друга страна, някои представители на рюриковата династия носели титлата каган³⁷². Но приемането на тази титла „не било съпроводено от каквито и да е елементи на държавно-административната система на Хазария“³⁷³. Според В. Петрухин „разказите за церемониалния бит на „царя на русите“, както и на самия хазарски каган, предназначени за „външен“ наблюдател (Ибн Фадлан), не трябва да се свързват пряко с реалиите на този бит (това се отнася и до прословутия проблем за „двувластието“ в Хазария и Русия)“³⁷⁴. С други думи, излиза, че представите на населението за царската власт може и да не се осъществяват в съвременната му политическа действителност. Но разбирането им е важно, тъй като често на тях се крепи самата власт, особено ако тя е сакрализирана. И кое всъщност е реалното в представата за една власт, като се има предвид, че за архаичния човек, а и не само за него, „истински реално е сакралното, защото единствено то е абсолютно, действа ефективно, създава и прави нещата да траят“³⁷⁵.

Според сведението на един китайски пътешественик от XII–XIII в., отнасящо се за византийците, „техните царе не се задържат дълго време.

³⁶⁹ Ковалевский, А. П. Цит. съч., с. 146.

³⁷⁰ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 238; Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений, Т, I, с. 205; Golden, P. B. The Question of the Rus' Qaghanate. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VI, p. 87.

³⁷¹ Noonan, T. S. Op. cit., pp. 92–93. Подобно е мнението и на А. Тортика (*Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария*, с. 222).

³⁷² Вж. за проблемите около т. нар. Руски каганат Новосельцев, А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. – История СССР, 1982, 4, с. 150–159; Golden, P. B. The Question of the Rus' Qaghanate, pp. 81–97; Коновалова, И. Г. Цит. съч., с. 117–125; Петрухин, В. Я. К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана, с. 73–74, 77; *свѣцѣят*, Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей, с. 75–76; Степанов, Цв. Владетел, доктринерика и титулни практики в Източна Европа през VI–IX век, с. 198–208.

³⁷³ Коновалова, И. Г. Цит. съч., с. 125.

³⁷⁴ Петрухин, В. Я. Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей, с. 76.

³⁷⁵ Елиаде, М. Митът за вечното завръщане. Архетипи и повторение. С., 2002, с. 18.

Избират най-способния и го слагат на престола, но ако в империята се случи нещастие или необикновено събитие, ако завее или завали в неподходящия сезон, тогава бързо сменят императора с друг³⁷⁶. Разбира се, подобни обичаи никога не са били прилагани във Византия³⁷⁷. Колкото до Хазария, не бива да се забравя, че според „Повест временных лет“ през 965 г. самият каган бил начело на хазарската войска срещу руския княз Светослав³⁷⁸. По същото време (както беше посочено) властта на арабския халиф била твърде слаба, той бил преди всичко една сакрална фигура.

Проблемът следователно е не само доколко и как традицията на степните народи и юдаизмът са повлияли на развитието или промяната на структурата на властта в Хазария, но и дали езическото и еврейското население на каганата е успяло впоследствие да ги обедини на фолклорно и митологично ниво. А. Поляк цитира една легенда, според която „Авраам научил потомството си от Кетура на чудотворното Божие име: „Ползвали се от него, когато се молили за дъжд и победа (на война). Били сред тях и такива, които се поселили в Хорасан. Дошли при тях хазарите и казали: Този, който ви е научил на това, заслужава да бъде най-значителен от земните жители или цар на земята. Затова (хазарите) назовали царете си кагани“³⁷⁹. Тук аналогията е със староеврейската титла „хахам“ (мъдрец, равин), уподобена от хазарите на каган, след като „узнали за Авраам като обладател на вълшебни знания, посредством магията на словото“³⁸⁰. Тази легенда е близка до един генеалогичен мит на тюрките: Нишинду (Ичжинишиду), наречен „син на вълчицата“, притежавал свръхестествени способности: можел да предизвиква вятър и дъжд. Той имал две жени: едната била дъщеря на духа на лятото, а другата – на духа на зимата. Старият му син, роден от първата жена, също притежавал такива способности и затова го избрали за главен владетел с името Тукюе³⁸¹. Или „възвисяването на един от древнотюркските родове, повлякло след

³⁷⁶ Дагрон, Ж. Цит. съч., с. 39.

³⁷⁷ Вж. например *Острогорски, Г. История на византийската държава. С., 1996; Божилов, Ив. Византийският свят. С., 2008.*

³⁷⁸ *Повест временных лет. Т. 1. М., 1950, с. 244.*

³⁷⁹ Поляк, А. Н. Цит. съч., с. 99.

³⁸⁰ *Пак там.*

³⁸¹ *Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Цит. съч., с. 36; Кляшторний, С. Г. Древнотюркские рунические памятники, с. 105.*

себе си образуването на тюркската държава, се свързва пряко със способността да се оказва въздействие на стихииите³⁸². Според друга легенда Ной научил Яфет на тайното Божие име, с което можело да се предизвика дъжд по време на суша. Яфет изписал името на камъче и го окачил на шията си, използвайки го, когато било нужно. Преди смъртта си той предал камъчето на Огуз, но чичо му също го поискал. Затова Огуз го дал на Тюрк. Впоследствие между тюрките и огузите избухнала война за камъчето. Тогава се намесил Чин, един от синовете на Яфет, който бил умен човек и имал много гадатели, определящи съдбата. Те научили тюрките на занаята си³⁸³. Тези легенди, предаващи представата за висшата власт, която може да предизвика дъжд и да осигури победата при война, подсказват да се обърнем към един значим божествен образ, свързан с царската власт, който не е споменат в изворите за Хазарския каганат – Великата Богиня.

1.6. Свещената царска власт и култът към Великата Богиня в Хазария

За да бъде истински владетел, хунският шан-ю трябвало да притежава сакрална благодат. Чрез нея той осигурявал благоденствието на народа си, плодородието, успешните военни походи и др. Тази свръхестествена сила се предавала по наследство само в управляващия род³⁸⁴. При иран-

³⁸² Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Цит. съч., с. 36.

³⁸³ Короглы, Х. Г. Огузский героический эпос, с. 88–89. Образът на чудотворното камъче има интересна успоредница в българските приказки. Там то се намира под земята в леговището на змиите и помага на героя да не огладнява. Камъчето е „средство за постигане на временна смърт“. То е източник на различни познания (например – да се разбира езикът на животните). След вкусването от безценния змийски камък, героят става „в определена степен родствен с подземното царство на змиите“. След като излиза от леговището им, той се жени за една от тях. Камъчето „е символ, който фокусира в себе си сноп от семантични признаци. Определяща в него е лунарната символика, която в случая изразява специфичния преход между живота и смъртта – особено състояние, което е необходимо за съществуването в подземния свят“ (Беновска-Събкова, М. Цит. съч., с. 23–25, 37). Явна е връзката на този мотив с идеята за пещерата (леговището на змиите) като място, свързващо подземния свят с този на хората и като местообитание на Великата Богиня (срв. със змиеногата богиня при скитите). Част от тази система е и българското разбиране за змията като „въплъщение на представата за мъртвите прародители“ (нак там, с. 39), а в степния свят владетелят свещеностейства в свещената пещера – култ, тясно свързан с този към предците.

³⁸⁴ Крадин, Н. Н. Империя Хунну, с. 141–142.

ците представата за сакралната благодат (харизма) се изразява с понятието „хварна, фарн“, а при тюрките – с понятието „кут“³⁸⁵. В древен Иран и Туран владетелите се борели за тази харизма и я получавали от Ардвисура Анахита. Притежаването ѝ е свързано и с туранската свещена планина в Канха, която вероятно е била религиозен център, част от култа към Анахита³⁸⁶. Подобно вярване се е запазило и при тюрките, където кут можела да се получи и от свещената планина Отюкен, възприемана като женско божество³⁸⁷. Така и при иранците, и при тюрките най-важното качество, което трябвало да има един владетел, за да управлява, било резултат от благословията и подкрепата на Великата богиня.

Липсата на каквито и да е конкретни писмени сведения за божествения пантеон на народите, съставляващи основата на Хазарския каганат (хазари, българи и алани), затруднява изключително обяснението на тяхната владетелска идеология. С редки изключения, част от които ще бъдат разгледани по-долу, не разполагаме с почти никакви сведения и за съседните и сродни етноси и племена. Необходимо е да се използват готови схеми, изведени от общата митология, както и от по-късните фолклорни представи. По отношение на идеята за властта в Хазария такъв подход се налага от няколко обстоятелства. На първо място, това е сакралната царска власт, която предполага и двойственост, „мъжко-женски“ характеристики, които са обусловени от митологичните представи на населението, подчинено на хазарските кагани. На второ място, както ще се види, разполагаме с не малко косвени сведения (от археологията и фолклора), които дават възможност да се посочат някои връзки между култа към върховното женско божество и царската власт. Тук проблемът е, че тълкуването им е вторично и често резултат от привличането на други, „външни“ за дадената общност примери. Такъв подход би могъл да бъде наречен и структуралистки, но трябва да отбележа, че съм далече от мисълта да „наслагвам“ готови схеми и решения за взаимовръзката между

³⁸⁵ *Golden, P. B. Imperial Ideology*, pp. 44–46; *Степанов, Цв.* Владетелската доктрина в предхристиянска България (един опит за „прочит“ и интерпретация). – В: *Степанов, Цв.* Средновековните българи, с. 182–183; *Masao, M.* Op. cit., pp. 58–75.

³⁸⁶ *Вайнберг, Б. И.* Етногеография Турана, с. 203–204, 209; *Ghal'e Khani, G., P. Ghasemi, Sh. Razmjooee.* Op. cit. (www.transoxiana.org/12/ghasemi_khani-iranian_immortals.php).

³⁸⁷ *Потанов, Л. П.* Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. – Тюркологический сборник 1972. М., 1973, с. 283.

култа към кагана с все още неясните очертания на култа към едно върховно женско божество в Хазария.

Струва ми се, че основата, на която може да се стъпи, е Фрейзъровият сюжет за „горския цар“ и Немийската Диана, сюжет, който представлява „един фундаментален мит за края на космическата ера и началото на нова“³⁸⁸. За да се определи какво олицетворяват поотделно кагана или царя, е необходимо да се познава хазарската митология. Засега обаче тя може да се разглежда единствено с оглед митологията на българите и аланите. Все още не са открити паметници или селища, които със сигурност могат да бъдат свързвани единствено с хазарите. Допълнителен проблем е, че за разлика от българите и аланите, които имат своите наследници, и по тази причина проучването на техните древни митологични вярвания е въпрос на време, хазарите изчезват напълно и днес не съществува етнос или народ, който може да се отъждестви с тях. А именно подробностите, нюансите в идеите за света на боговете и света на хората са важни и определят специфичното в представата за властта. По отношение на Хазария тези нюанси остават неясни. Засега може само да се предложат определени насоки за търсене, но не и да се разбере митологията на хазарите, българите и аланите. Още по-трудно би било това за всеки един от изброените народи поотделно.

Както вече стана дума, един от древните модели, показващ връзката между Великата богиня и царската власт, е изложението от Дж. Фрейзър култ към Немийската Диана. Светилището ѝ се намирало в гора до езе-

³⁸⁸ Камбъл, Дж. Източна Митология. С., 2004, с. 405–406. Прилика с този сюжет се наблюдава и днес в народните вярвания в Средна Азия. В мазара на Ходжа Барор („господин късмет“) във Ферганската долина е запазен един от най-архаичните култове. Интересна е представата, че Ходжа Барор не е умрял, а изчезнал, и трябва да се върне. Основният култ там обаче е към една група дървета (главното от които „бременно“), които в определени дни и часове пускат сок, лекуващ безплодие. О. Горшунова прави връзка с легендата за зачеването на Заратустра от напитка, приготвена от свещеното растение Хаома, смесена с мляко. На мястото на светилището няма езеро, но съществува легенда, че някога е имало. Светилището наследило култа към върховното женско божество, най-вероятно Анахита (вж. Горшунова, О. В. Священные деревья Ходжи-Барора. Фитолатрия и култ женского божества в Средней Азии. – ЭО, 2008, 1, с. 71–82). Вж. за други подобни светилища в Средна Азия, както и за наследството на култа към Анахита, Снесарев, Г. П. Под небом Хорезма (этнографические очерки). М., 1973, с. 98–117; *свщият*, Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983, с. 80–100, 159–168; Сухарева, О. А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков. – В: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975, с. 5–93.

ро, разположено под отвесни скали. Огънят играел важна роля в култа към богинята, носеща и титлата Веста. Но Диана била преди всичко свързвана със свещеното дърво – дъб, пазено от Горския цар, който като наследник на Вибрий (първия от поредицата царе) бил и неин съпруг. По-точно – на водната нимфа Егерия, която е едно от възплъщенията на Немийската Диана³⁸⁹. Вероятно Горският цар олицетворява Юпитер, а „богинята, на която служел и за която се женел, била самата Богиня на Небето, същинската жена на Небесния бог“³⁹⁰. От особен интерес е връзката между нимфата Егерия и мъдрият цар Нума, който бил неин съпруг и любовник. Те тайно се срещали в свещената гора на Диана. Егерия надарила цар Нума с „неприсъщата за смъртен мъдрост“ и със законите, които той дал на римляните³⁹¹. Така „легендата за сватбата на Нума и Егерия напомня за свещения брак, който старите римски царе обикновено сключвали с богинята на растителността и водата, за да са в състояние да изпълняват своите божествени или магически функции“³⁹².

Голяма част от земите на Хазария някога са принадлежали на скитите. Те са най-древният степен народ, за чиято религиозна система има конкретни сведения. Според Херодот върховното божество на Скития била Хестия, наричана от скитите Табити (Пламтящата). Той споменава още две богини: Гея (Апи) и Афродита Небесна (Артимпаса)³⁹³. Трите богини отразяват нюансите в образа на Великата богиня като майка (Апи) и нейната дъщеря Табити като небесна Дева, на обединеното и същевременно представено в отделни възплъщения земно (хтонино) и небесно (уранично) начало. Според генеалогичната легенда на скитите, предадена от Херодот, след като заспал и си загубил конете, Херакъл (Таргитай) ги открил в една пещера. Но за да ги получи отново, имал любовна връзка с владетелката на пещерата, представена в образа на т. нар. змиенога богиня (полудева, полузмия). От тази връзка се родили трима сина, най-

³⁸⁹ Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 9–14, 145.

³⁹⁰ Пак там, с. 659.

³⁹¹ Пак там, с. 11, 145.

³⁹² Пак там, с. 146.

³⁹³ Абаев, В. И. Култ „семи богов“ у скифов. – В: Древний мир. М., 1962, с. 445; Раевский, Д. С. Очерки идеологии, с. 87; *същият*, Модель мира, с. 36; Маразов, Ив. За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Проблеми на изкуството, 1976, 4, с. 45. Вж. текста в Херодот. История. Част II. Кн. IV–IX. С., 1990, с. 25 (IV, 59).

малкият от които бил Скит. От него произлезли скитските царе³⁹⁴. Полуз-мийският облик на прародителката на скитите, както и пещерата, която тя обитавала, говорят за хтоничната ѝ същност и за връзката ѝ с плодотворните функции на земята. Затова се смята, че богинята е Апи (Гея – Земята). Тъй като етимологичното значение на думата „апи“ означава „вода“, може да се приеме, че при скитите тази богиня е олицетворявала земята и водата. Или това е била Великата Богиня-майка.

Диодор нарича змиеногата богиня „родена от земята Дева“³⁹⁵, тоест дъщерята на Великата богиня. Тя заченала Скит от Зевс. Същевременно Таргитай бил син на Зевс от дъщерята на река Бористен. Различните женски образи всъщност представят една богиня. Като съпруга на Зевс тя е Великата Богиня-майка, но като Дева тя зачева от сина си Таргитай, за да се родят скитите и първият им владетел. Брактът на богинята Дева осигурява плодородието на земята. Затова и скитският цар всяка година чрез символичната си първа оран оплождал девствената земя и така осъществявал брачната си връзка с богинята³⁹⁶. Така скитската Велика Богиня-майка е и Дева. Вероятно подобно вярване отразява и мита за Хера, която възстановявала девствеността си, като се потапяла във водите на Канатос³⁹⁷.

Брактът на скитския цар с богинята може да се разглежда и като съюз на два огъня – „божествен, висш, възпътен в богинята на огъня Табити, и телесен, възпътен в слънцето и представен от неговата епифания – царят“³⁹⁸. Чрез сватбата на слънчевия огън (олицетворен от скитския цар) с божествения (Небесната богиня – Табити), Слънцето (царят) получавал нова сила. Затова и брактът на скитския цар с богинята ставал всяка година. Това вярване е свързано с представата за отслабването, смъртта на слънцето и неговото ново раждане. Така се стига до ежегодното убийство на ритуалния наместник на скитския цар. Първоначално той спял (равнозначно на временна, символична смърт) до свещените

³⁹⁴ *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 21–22; *Маразов, Ив.* Цит. съч., с. 51; *Венедиков, Ив.* Раждането на боговете. Ст. Загора, 1997, с. 142–146. Вж. *Херодот.* История, с.11–12 (IV, 8–10).

³⁹⁵ *Диодор.* Историческа библиотека (II, 43), цит. по *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 24.

³⁹⁶ *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 20, 24, 42, 45, 48–49; *същият*, *Модель мира*, с. 38, 41, 53; *Маразов, Ив.* Цит. съч., с. 50, 52; *Абаев, В. И.* Цит. съч., с. 447–448.

³⁹⁷ *Маразов, Ив.* Цит. съч., с. 49.

³⁹⁸ *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 102.

златни царски предмети. След като се събудил символичният скитски цар имал ясно определен срок на живот (на власт) – една година³⁹⁹.

Може да се каже, че подобни представи (душенето) се отразяват по-късно в инвеститурния обичай на каганите на тюрките и хазарите. Като тях скитският цар бил посредник между подвластния му народ и света на боговете и така отговарял за плодородието и за благополучието на скитите⁴⁰⁰. Ежегодното убийство на символичния скитски цар напомня мита за Адонис, съпруг на Ищар, който всяка година „умира, минавайки от слънчевата земя в мрачния свят“⁴⁰¹. Богинята е тясно свързана с царската власт, за което говорят и думите на асирийския владетел Саргон (ок. 2350 г. пр. Хр.): „Майка ми била жрица. Тя ме заченала и родила тайно. Тя ме поставила в една кошница... и ме пуснала по реката... Когато богинята Ищар се влюби в мене, аз получих царската си власт“⁴⁰². Според Дж. Камбъл при Саргон и при владетеля на Вавилон Хамурапи (ок. 1728–1686 г. пр. Хр.) се наблюдава промяната в култа към Великата богиня в резултат на появата на слънчевите мъжки божества. „Формулата е извлечена от по-старите митове за богинята и сина ѝ, но с прехвърляне на интереса върху сина ѝ, който вече не е божество, нито посветена жертва, а парвеню с политически амбиции... небесното тяло, на което сега оприличават монарха (Хамурапи – б. м., Б. Ж.), вече не е сребрилата луна, която умира и възкръсва, и е светлина, но също и мрак, а златното слънце, чието сияние е вечно и пред което се разбягват сенките, демоните, враговете и двусмислиците. Изгряла е новата епоха на бога-слънце и оттук нататък следва изключително интересно, митологично обръкващо развитие (известно като „соларизация“), при което цялата символна система на предишната епоха трябва да се преобърне така, че луната и лунният бик да бъдат отдадени на митичната сфера на женското начало, а лъвът, слънчевият принцип – на мъжкото“⁴⁰³. Въпреки това част от старата символна система, а и смисловото ѝ съдържание,

³⁹⁹ Пак там, с. 110–112; Маразов, *Ив.* Цит. съч., с. 51.

⁴⁰⁰ Раевский, *Д. С.* Очерки идеологии, с. 163.

⁴⁰¹ Фрейзър, *Дж.* Цит. съч., с. 304; прототип на Адонис е умиращият и възкръсващ шумерски бог Тамуз, съпруг и син от непорочното зачатие на Богинята майка (*Камбъл, Дж.* Източна Митология, с. 50).

⁴⁰² Венедиков, *Ив.* Медното гумно. Ст. Загора, 1995, с. 74.

⁴⁰³ Камбъл, *Дж.* Западна митология, с. 84–86.

се запазват на много места по света и съществуват в един своеобразен „конфликт“ с новата слънчева царска символика. В степния свят и по-специално в Средна Азия владетелите продължавало да бъдат свързвани с бика (включително слънчевият Митра), а богините – с лъвовете. По отношение на сакралния, убиван ритуално, цар е възможно представата за умиращата луна да е заменена от представата за умиращото слънце.

Смъртта на Атис (фригийския Адонис) била оплаквана всяка пролет, след което било чествано неговото възкръсване. Той бил обичан от Майката на боговете Кибела и същевременно бил неин син⁴⁰⁴. Според Диодор Кибела била дъщеря на лидийския цар Меон и жена му Диндимена, получила името си от планината Диндима. Тъй като Меон не искал дъщеря, тя била оставена в планината Кибелос, където била спасена и хранена от рисове и лъвици. Детето било отгледано от една овчарка, която го кръстила на планината – Кибела, а децата я наричали „Планинска майка“. По-късно Кибела се влюбила в Атис, наричан Папас – Татко (срв. със скитския Папай-Зевс). Цар Меон обаче убил Атис, а Кибела прогонил. Богинята стигнала до пещерата на Дионис. Тогава Аполон се влюбил в нея и я отвел със себе си, но във Фригия настъпил глад и суша. За да се спасят, фригийците трябвало да почитат Кибела като божество и да погребат изображение (символичен образ) на Атис, тъй като не могли да намерят трупа му⁴⁰⁵.

Именно Небесната Дева Табити (Хестия) е върховното женско божество, „царицата на скитите“. Прозвището на богинята – „Пламтящата“ – показва ясно връзката ѝ с огъня. Олимпийската Хестия е богиня на домашното огнище, на огнището като цяло. Като пазителка на държавното огнище тя дала обет да остане девствена, неомъжена. Бидейки покровителка на царското огнище, Табити била покровителка и на династията на

⁴⁰⁴ *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 327. Според една легенда майка му Нана („майка“), също образ на Великата богиня, заченала девствена (*нак там*).

⁴⁰⁵ *Венедиков, Ив.* Раждането на боговете, с. 346–347. Вж. за фригийския култ към Кибела и царската власт *Василева, М.* Цар Мидас между Европа и Азия. С., 2005. Мидас бил син и първожрец на Кибела (отъждествявана със скала/планина). Според фригийските представи познанието идва от света на мъртвите. Владетелят възстановява реда в космоса и в обществото, от него зависи благополучието на държавата. Той възплъщава качества на божеството на умиращата и възкръсваща природа. Фригийската ритуална практика е свързана с течаща вода, извор, дъбрава. „Богинята заема важно място и в погребалния обред. Тя е повелителка на живота и смъртта на фригийския владетел“ (*нак там*, с. 22, 36, 82–88, 98, 120).

скитските царе⁴⁰⁶. Ролята на Табити като пазител на домашното огнище показва богинята като божество, осъществяващо връзката между Долния и Средния (на хората) свят. Може да се предполага, че култът към нея бил част от култа към предците, затова образът на Табити е близък до змиеногата богиня⁴⁰⁷. Статуите на Хестия в гробницата от Свещари в България подсказват, че за траките богинята имала хтонична същност и била свързана с подземното царство⁴⁰⁸. Според едно важно сведение на Диодор „Агатон Даймон (Доброто Божество) при ариите дал законите на Заратустра, при гетите, за които се казва, че обезсмъртяват, Хестия дала закони на Залмоксис, при евреите Йехова на Моисей“⁴⁰⁹. Хестия като законодател напомня представата за Егерия и Горския цар, но трябва да се подчертае идентичността в ролите на богинята на Небесния огън и на Яхве. Тази аналогия не е случайна, тъй като в Библията Господ дава законите на Моисей като огън⁴¹⁰. Учението на Залмоксис представлява „норми на живот, установени от един земен владетел, на който богинята Хестия е дала всъщност законите... Залмоксис и Хестия са свързани с държавата, с развитието на религиозната и политическата власт на царя“⁴¹¹.

Според Страбон Залмоксис се поселил в една пещера в планината, недостъпна за други, и там живеел, без да влиза в допир с външни лица, освен с царя и неговата свита⁴¹². Подобно е съобщението на Ибн Фадлан за хазарският каган, който не бил посещаван от други, освен от царя

⁴⁰⁶ Раевский, Д. С. Очерки идеологии, с. 87–92; Маразов, Ив. Цит. съч., с. 49–50.

⁴⁰⁷ Маразов, Ив. Цит. съч., с. 49.

⁴⁰⁸ Венедиков, Ив. Раждането на боговете, с. 351.

⁴⁰⁹ Венедиков, Ив. Медното гумно, с. 199. Вж. текста на Диодор, Историческа библиотека (I, 94) на адрес www.sigilla.com/diodorus.html.

⁴¹⁰ Венедиков, Ив. Раждането на боговете, с. 349.

⁴¹¹ Пак там, с. 332.

⁴¹² Венедиков, Ив. Медното гумно, с. 200–201. Вж. текста в Страбон. География (кн. VII, глава 3, 5) на адрес <http://antichniavtori.wordpress.com/sgcontents>. Текстът на античния автор е твърде интересен с оглед представата за двуцарствието в Хазария. Най-напред Залмоксис (мъж от гетите) убедил царя да го вземе за свой съветник, тъй като бил способен да възвестява волята на боговете. В началото бил почитан само като жрец, но по-късно започнали да го наричат бог. Този обичай бил запазен до времето на Страбон (66–63 г. пр. Хр. – ок. 24 г. сл. Хр.) и сред гетите винаги имало мъж, съветник на царя, когото наричали бог. Постепенно пещерите и планината, които той обитавал, станали свещени (*пак там*).

и носителите на двете следващи по ранг длъжности в Хазария (кендеркаган и джавшигар)⁴¹³.

Хтонично-небесните черти на Великата богиня могат да се видят и в една от легендите за Дионис. Майка му, Семела, която олицетворявала богинята на Земята, умряла при неговото раждане „и отишла в подземното царство. Затова Дионис слязъл в царството на мъртвите, извадил оттам Семела и като я завел на небето, тя получила божествена власт и безсмъртие“⁴¹⁴.

Според Херодот най-важната клетва на скитите била в царските Хестии, като лъжливата клетва можела да навлече недъг на скитския цар⁴¹⁵. „Царското огнище е един корен, който свързва народа със земята му... дървото, израстващо от божеството, е стар източен символ. Ще го видим и в сцената на инвестирура в знаменития плъстен килим от Пазирикските могили (датират се между V и III в. пр. Хр. и принадлежали на скитите в Казахстан, района на Алтай – б. м., Б. Ж.)... Както се вижда, богинята, свързана с огнището и дървото като източници за живота, е главно божество на Скития. Ето защо лъжливата клетва в богинята на царското огнище според скитите може да донесе злини на племето, да навреди на плодородието на земята им. И тези бедствия са символично зашифрирани като болест на царя... паралелно на вярването, че узурпацията на властта, тоест нарушаването на законното онаследяване на царското огнище, е причина за болести, безплодие, раздори“⁴¹⁶. Ако приемем, че скитският цар по рождение принадлежал на групата на воините, а сакралната власт – на жреците, според Д. Раевский „абсолютното могъщество на царя може да придаде само получаването на двете функции и именно то се достига по пътя на осъществяване на сакрален брак с богинята на огъня Табити“⁴¹⁷.

Митът за Таргитай и змиеногата богиня подсказва, че скитските царе осъществявали връзката между света на живите и света на мъртвите. Слизането на Херакъл (Таргитай) в подземния свят (пещерата) е извършено най-напред от неговите коне и е предшествано от сън, равнозначен

⁴¹³ Ковалевский, А. П. Цит. съч., с. 146.

⁴¹⁴ Венедиков, Ив. Медното гумно, с. 176, 215.

⁴¹⁵ Раевский, Д. С. Очерки идеологии, с. 87. Вж. Херодот. История, с. 27–28 (IV, 68).

⁴¹⁶ Маразов, Ив. Цит. съч., с. 48.

⁴¹⁷ Раевский, Д. С. Очерки идеологии, с. 104.

на „временна смърт“. Според традиционните представи конете осъществяват връзката между трите свята. В Нартския епос героят Сослан се отправя към света на мъртвите на кон⁴¹⁸. В българския фолклор конят също принадлежи на слизачия герой. Така според една коледна песен от Свищовско Добри-Дан „с добра коня мъти бял Дунав – той е тръгнал надолу (по реката или чрез реката, водата, която може да се свърже с хтоничното възплъщение на Великата Богиня – б. м., Б. Ж.), за да обходи своето двори, което се оказва дворец на владетеля на царството на мъртвите“⁴¹⁹. В песен от Русенско „той е Дан с Даница (Денница), придружаван от момци и моми. Явно в ролята на водач на посветителни обреди той отвежда душите им в света на мъртвите“⁴²⁰. Присъствието на Даница в тази песен едва ли е случайно.

Култът към Небесната Богиня-Дева се е запазил дълго в Северното Черноморие и особено в Крим. Още Херодот нарича върховното божество на таврите Дева⁴²¹. Нейните изображения в Херсонес се отнасят към типа на змиената богиня. На теракотена плоча от града, датирана I–II в. сл. Хр., тя е изобразена с бича глава. Етимологията на името (таври) свързва произхода им с бика. Затова на лицевата страна на някои херсонески монети е изобразена Девата, а на opakото – бикът. Тук е отразено вярването, че таврите произхождат от брака на богинята с бика. Херсонеската Дева неколкократно спасявала града от военна опасност, а две светилища смятали, че притежават меча ѝ. Така тя се доближава до богинята дева-воин Атина, а вероятно подобна роля е имала и Табити⁴²².

Страбон нарича върховната богиня на Боспорското царство, чиито земи по-късно са обитавани от българи и хазари, Афродита Апатура⁴²³. Небесната Афродита е спомената от Херодот като една от трите богини,

⁴¹⁸ Раевский, Д. С. Модель мира, с. 41–42. „Нартски епос“ е название, което се използва за преданията за нартите – кавказки епически герои. Записани са през XIX–XX в. Предполага се, че първоначално епосът бил на осетинците (наследниците на аланите в Кавказ), но той е разпространен и сред останалите кавказки народи. Вж. например Дюмезил, Ж. Осетинский эпос и мифология. М., 1976; *свщият*, Le livre des Héros. Légendes sur les Nartes. Paris, 1965.

⁴¹⁹ Калоянов, А. Българското шаманство. С., 1995, с. 49.

⁴²⁰ Пак там, с. 49–50.

⁴²¹ Херодот. История, с. 38 (IV, 103).

⁴²² Маразов, Ив. Цит. съч., с. 47.

⁴²³ Страбон. География (кн. XI, глава 2, 10) <http://antichniavtori.wordpress.com/sgcontents>.

почитани от скитите, с името Артимпаса⁴²⁴. Името ѝ подсказва връзка с иранската богиня на плодородието и покровителка на младоженците Арти. Култът към богинята бил разпространен и сред населението на Согд, където тя се наричала Артивах (древно-иранското Арти вахви, което означава „Добрата Арти“) ⁴²⁵. Според Страбон, когато боспорската Афродита била нападната от някакви гиганти, извикала Херакъл и се скрила в една пещера, след което героят избил враговете ѝ. Тази легенда напомня за змиеногата богиня на Херодот, а прозвището ѝ Апатура („бърза вода“) – за скитската Апи („вода“) ⁴²⁶.

В античните представи култът към Афродита (Астарта – семитската Афродита) е свързан с култа към Адонис. Майката на Адонис била асирийската принцеса Смирна, която забременяла от баща си. Боговете я превърнали в дърво, което се разцепило и родило Адонис. Афродита (асировавилонската Ишар) дала детето на богинята на подземното царство Персефона. Двете богини се скарали за Адонис и Зевс разпоредил той да прекарва лятото при Афродита, а зимата – при Персефона⁴²⁷. Финикийските царе на Пафос в Кипър се смятали за жреци на Афродита и за нейни любовници. Така те олицетворявали Адонис, от когото вярвали, че произхождат. Афродита, като божествена любовница на Адонис, е отъждествявана с Венера⁴²⁸ (Деницата). Подобно вярване е отразено в българската песен от Русенско, в която Дан и Даница водят душите на мъртвите по река Дунав.

Според Херодот персите възприели култа към Небесната Афродита от асирийците и арабите⁴²⁹. Той има предвид върховната богиня на пер-

⁴²⁴ *Херодот*. История, с. 25 (IV, 59).

⁴²⁵ *Абаев, В. И.* Цит. съч., с. 449–450.

⁴²⁶ *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 57; *Маразов, Ив.* Цит. съч., с. 51. Вж. *Страбон*. География (кн. XI, глава 2, 10).

⁴²⁷ *Венедиков, Ив.* Медното гумно, с. 74–75; *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 306, 312; вж. за шумерските основи на този мотив *Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 58–60.

⁴²⁸ *Фрейзър, Дж.* Цит. съч., с. 312, 326.

⁴²⁹ *Венедиков, Ив.* Раждането на боговете, с. 161. Вж. *Херодот*. История. Част I. Кн. I–III. С., 1986, с. 76–77 (I, 131). Разбира се, култът към женското небесно божество е съществувал при иранските народи независимо от влиянието на Средиземноморието. Иранският култ към Анахита се представя като смес (амалгама) от ирански (свързани и с индийската Сарасвати) и близоизточни традиции (The Encyclopedia of Religion. General editor M. Eliade. Vol. 1. New York, 1987, p. 249; вж. например за Средна Азия *Дьяконова, Н. В., О. И. Смирнова*. К вопросу о култе Наны (Анахиты) в Согде. – СА, 1967, 1, с. 74–83). Възможно е тези култове да са възникнали незави-

сите (иранците) Анахита. Както скитската Велика богиня (в образа на Апи) тя олицетворява земното и водното начало. Анахита живеела на остров на река Ардвиг (Амударя). На Анахита се молели и за победа, което я сближава с Девата⁴³⁰. Предците на Сасанидите най-вероятно били храмови жреци на Анахита, а в Сасанидски Иран са известни каменни релефи, където царската диадема се подава на владетеля от Митра и Анахита⁴³¹.

Интерес представляват и иранските представи, според които Ахурамазда и Ариман са създадени от първичния женски елемент. В иранското манихейство царят на светлината (Бащата на величието), който се отъждествява със Зурван, е наричан както „по-големия брат“, така и „по-голямата сестра“⁴³². Според Ю. Стоянов „Майката на Живота в манихейството, над която в манихейския пантеон е поставен само Бащата на Величието (Зурван), е била свързана с „майка“ на Ормазд и Ариман, която в зурванистката митология еволюирала до равнище на самостоятелна фигура на божество“⁴³³. Арменските павликяни, които били обвинявани в спазване на зороастрийски обичаи, почитали Дева Мария „не само като майка на Христос, а като „небесния Йерусалим“⁴³⁴.

симо един от друг, но също така е явна връзката им с разпространението на култа към неолитната Велика Богиня (вж. тук, бел. 260).

⁴³⁰ *Кляиторный, С. Г.* Древнетюркские рунические памятники, с. 169; *Кляиторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 23–25; *Раевский, Д. С.* Очерки идеологии, с. 46–47; *Толстов, С. П.* По следам, с. 123.

⁴³¹ *Чобанов, Т.* Наследството на Сасанидска Персия, с. 30, 42, 44, 55; *същият*, Свещените дворци на българските канове, с. 61–62, 82. Най-напред Митра и Анахита се споменават като покровители на персийските царе (освен Ахурамазда) в надписите на Артаксеркс II (404–357) (*Шкода, В. Г.* Генезис согдийской культовой архитектуры. – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 450; вж. и *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 1, p. 249).

⁴³² *Стоянов, Ю.* Цит. съч., с. 369; в митраизма Зерван Акарана олицетворява безкрайното, всепоглещашо време. Той е без име, пол и страсти. Представян е с глава на лъв и тяло, обвито от змия. „Той създава и разрушава всички неща, той е господар и разпоредител на четирите Елемента, съставляващи вселената, и той съдържа потенциално в себе си могъществото на всички богове, които сам той поражда“ (*Кюмон, Ф.* Цит. съч., с. 92–93). „Лъвът символизира слънчевата светлина, която е вечна, а змията – никога непреставашите, ритмично въртящи се цикли на лунните приливи и отливи на времето. Точно за това говори неговото име – Зерван Акарана – „Безграничното време“, в което вечността и времето са едно и при все това две“ (*Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 274).

⁴³³ *Стоянов, Ю.* Цит. съч., с. 369.

⁴³⁴ *Пак там*, с. 166–168.

В тибетската религия Бон Ищар, Астарта (Афродита) и Анахита са олицетворени от „майка на сферата Сатриг Ерсан“. На нея се дължало всяко благополучие, идващо през всички времена. Тя била покровителка на трите свята (Небесния, Земния и Долния) и се приемала за майка на целия свят. Имала небесен дворец от злато, където стояла на трон от два огромни лъва. Вярвало се, че Сатриг Ерсан разсейва тъмнината. Подобно на Астарта, това я сближава с Венера (Деницата). От лявата си страна държала огледало, може би образ на Луната⁴³⁵. Богинята с огледало в ръка често се среща на скитските златни токи. Пред нея стои млад скит с ритон. Вероятно тази сцена изразява вярването за брака на скитския цар с Табити⁴³⁶.

Култът към Анахита е свързан и с огъня⁴³⁷. Лъвовете, пантерите и тигрите са свещени животни на Ищар-Анахита. На къснокушанските монети на Хувишка има божество, седящо на лъв с надпис Нано. За древен Хорезъм е характерен култът към богиня, увенчана с царска корона, държаща в ръцете си символите на слънцето и луната, до която стоят лъв или леопард⁴³⁸. На монетите на хорезъмските Сиявушиди е изобразявана богинята на победата Нике, венчаваща царя. Тази сцена може да се види и на партските монети от I в. пр. Хр, тясно свързани с гръко-бактрийските от II в. пр. Хр.⁴³⁹ На стенописи от Пенджикент (Согд) от V-началото на VI в. има богиня, седяща на лъвски трон или на трон със сенмурв. Върху тях през VI в. е нарисувана четириръка богиня, седяща на дракон. Четириръка богиня, държаща в ръцете си символите на слънцето и луната и седяща на лъвски трон, се среща и на сребърни чаши, изработени в Хорезъм. На тези чаши е изобразен и Митра, който се прекланя пред богинята. Така е отразена идеята, че Митра или културният герой (например Рустам), а то ще рече и символичният образ на царя, се намират под нейно покровителство⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Кузнецов, Б. И. Цит. съч., с. 98–99, 175–176.

⁴³⁶ Раевский, Д. С. Модель мира, с. 157.

⁴³⁷ Вишневская, О. А., Ю. А. Рапопорт. Следы почитания огня в средневековом Хорезмийском городе. – В: Этнография и археология Средней Азии. М., 1979, с. 109.

⁴³⁸ Басилов, В. Н. Цит. съч., с. 254–257.

⁴³⁹ Толстов, С. П. По следам, с. 147.

⁴⁴⁰ Беленицкий, А. М., Б. И. Маршак. Черты мировоззрения согдийцев VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 76–82; при съствието на четириръката богиня на хорезъмските чаши понякога се гълкува като влияние от

Според В. Даркевич през VI–VII в. в Хорезъм и Согд станала „реставрация на архаиката“ на нова основа. Начело на хорезмийския пантеон застанала Великата богиня (Анахита), притежаваща върховната власт. Хорезмийските владетели, наследници на Сиявуш (мъжкия спътник на богинята), олицетворявали бога на смъртта и възраждането. Освен владетелка на земята (Средния свят), хорезмийската богиня имала власт над небесните тела (Слънцето и Луната), както и над „царството на мъртвите“. Богинята дарявала победа и била покровител на градовете на Хорезъм⁴⁴¹.

Интересна е близостта между скитския и тюркския пантеон. При скитите Хестия е главното божество, но тя е и върховната Небесна богиня, а Небесният бог липсва, тъй като той би трябвало да е Уран, а не Зевс-Папай, който може и да е син на богинята. Тюркската богиня Умай е женско съответствие на Тенгри, или Небесна богиня и негова съпруга. Подобно на Девата тя, заедно с Тенгри, покровителства воините. Но Умай е и богиня на плодородието и новородените, олицетворява майчинското начало и по-късно носи името Прамайка. В тясна връзка с Тенгри и Умай е и третото божество, споменавано в тюркските надписи – Ъйдук Йер Суб („Свещената земя-вода“), която може да е съответствие на скитската Апи или Богинята-майка⁴⁴². Изяснявайки образа на богинята Умай, С. Кляшторний цитира С. Иванов, според когото при различни тюркски племена съществували архаични представи за „великата съзидателна и жизнена сила, пребиваваща на небето“. Тази жизнена сила по-късно била олицетворена от Умай⁴⁴³.

Индия. Според В. Даркевич този образ е част от представата за Великата Богиня, независимо на какви влияния е бил подлаган. През VI–VII в. четириръката богиня е често срещана в Хорезъм, Согд, Уструшана и Източен Туркестан. Ученият смята, че тази иконография е свързана с иранската Анахита, която е определяна и като богиня с хиляди ръце. За сребърните чаши В. Даркевич приема, че хорезъмските торевти от VI–VII в. са повлияни от образа на Нана на кушанските монети от II–III в., „вдъхновявали се от кушански и „кушано-сасанидски“ образци“ (Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 108).

⁴⁴¹ Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 109–112.

⁴⁴² Венедиков, Ив. Златният стожер на прабългарите. С., 1987, с. 253; Кляшторний, С. Г. Праболгарский Тангра, с. 18–19; Кляшторний, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 157; Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Цит. съч., с. 20, 29–30; Потапов, Л. П. „Иер Суб“ в орхонских надписях. – Советская тюркология, 1979, 6, с. 73, 77; Стоянов, В. Куманология, с. 43.

⁴⁴³ Кляшторний, С. Г. Праболгарский Тангра, с. 19.

Според алтайските народи владение на Умай е млечното езеро „на върха на планината, която се възвисява в центъра на средната земя, в подножието на свещеното дърво, растящо от пъпа на земята и небето“⁴⁴⁴. Млечното езеро се приема за средоточие на вечната плодоносна сила на Космоса. В него Умай се къпе и утолява жаждата си. Но млечното езеро е символ и на сакралната чистота⁴⁴⁵, която при една Небесна богиня се изразява в образа ѝ на Дева. Би следвало да си припомним мита за Хера, която възстановявала девствеността си, потапяйки се във водите на Канатос. Интерес представлява и представата за дървото, което се намира до езеро в планината. Тук се наблюдава прилика с владението на Немийската Диана. Във фолклора на тюрко-монголските народи дървото е обитание и семантичен заместител на женското божество – подател на живота⁴⁴⁶. В тюркските представи дървото и реката са свързани с хтоничното начало. Предполага се, че погребението на дърво съответства на вярването за пътя на душите на умрелите надолу по реката⁴⁴⁷.

Умай е и богинята, която пренася душите на умрелите. Култът към нея е свързан и с огъня (част от представата за дървото и свещената планина като космическа вертикала и за реката в хоризонталния образ на света), наричана е „майка огън“⁴⁴⁸. Обичаят на древните тюрки да погребват мъртвите си с коне подсказва символичната роля на конете (подобно на реката и дървото), осъществяващи връзката между света на живите и света на мъртвите. А според една тюркская легенда огънят-майка язвил на бяло-жълт кон⁴⁴⁹.

Представите за богините, разгледани дотук, произлизат от вярванията за неолитната Небесна богиня. С нея и по-точно с женските божества на Небето и Слънцето е свързано божеството на огъня, огнището. През

⁴⁴⁴ Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Цит. съч., с. 123.

⁴⁴⁵ Пак там, с. 123, 131.

⁴⁴⁶ Пак там, с. 127.

⁴⁴⁷ Пак там, с. 75.

⁴⁴⁸ Потапов, Л. П. Умай – божество древних тюрков, с. 270, 279–280; Аксенов, В. С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка, с. 11–12; *същият*, К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 208; *Нейкова, Р.* Цит. съч., с. 24–25.

⁴⁴⁹ *Нестеров, С. П.* Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990, с. 72, 88.

неолита Слънцето се представяло като огнена жена, попаднала от подземния свят на небето⁴⁵⁰. Женският образ на Слънцето се олицетворявал от Девата като невеста или дъщеря, чиято майка била Небесната Богиня. Тя се смятала за богиня на Небето и небесната влага, подател на дъжд и плодородие, но се приемала и за източник, първопричина както на живота, така и на смъртта и на болестите. Отговорна била за слабата реколта и бедствията. Богинята е свързана с погребалния култ и със задгробния свят. Тя била покровител на мъртвите. Богинята имала двойствена същност и олицетворявала едновременно Небето и Земята, лятото и зимата, живота и смъртта, доброто и злото⁴⁵¹.

Един от символите на богинята било световното дърво, вероятно защото тя се приемала за владетелка на цялата природа. Световното дърво отразява и мотива за предричането на съдбите на хората, защото те зависели от Великата богиня. За свещени се почитали дървета, в плодовете или в ствола на които имало млековиден сок – очевидно млякото на Великата майка на света⁴⁵². Хората умирали по волята на богинята, а белият цвят се свързвал със смъртта. В много случаи с нея бил свързван и червеният цвят. И обратно, белият цвят символизираше небето, а червеният – подземния свят, палеолитното мъжко божество. Съчетанието на бялото и червеното изразява и връзката между мъжкото и женското начало (като в различните времена и традиции бялото и червеното са и мъжки, и женски цветове символи), между подземния и небесния свят, които в една или друга степен били част от представата за Великата богиня не само в най-древни времена. Това съчетание има отношение и към царската власт, както е например в древен Иран. В българската традиция червеното и бялото се свързват с „женския“ месец Март и с мартеницата⁴⁵³.

Липсата на писмени сведения не позволява да се изгради ясна представа за култа към богинята при българите. Не е възможно (поне засега)

⁴⁵⁰ Голан, А. Цит. съч., с. 32, 178.

⁴⁵¹ Пак там, с. 13–15, 41, 139–140; вж. и Камбъл, Дж. Западна митология, с. 19; същият, Източна митология, с. 47–49, 140.

⁴⁵² Голан, А. Цит. съч., с. 156.

⁴⁵³ Вж. Степанов, Цв. Мартеницата (из символния „език“ за изначалието у българите). – В: Степанов, Цв. Светът на средновековните българи. Между реалното и въображаемото. С., 2003, с. 59–67; Голан, А. Цит. съч., с. 44–45, 172.

да се разбере и как е била наричана тази богиня. Хипотезата на Д. Овчаров, който нарича женското божество на българите Умай, се основава само на почитането на тази богиня от тюрките⁴⁵⁴. Според Т. Чобанов изразът от Чаталарския надпис на българския кана Омуртаг „докато тече Тича“ може да означава женско божество. Той приема, че ако липсващото продължение на надписа гласи „докато слънцето свети“, е възможно да се търси семантична връзка с Митра (слънце) и Анахита (вода). В полза на подобно тълкуване говори „натрапващата се близост в концепциите за свещеност и власт“ между българската и персийската владетелска традиция⁴⁵⁵.

Предполага се, че богинята, носена от орел, изобразена на кана №2 и вероятно на кана №7 от съкровището от Над Сент Миклош, е иранската Анахита⁴⁵⁶. О. Минаева подчертава, че „символиката на мотивите и сти-

⁴⁵⁴ Степанов, Цв. Българите от най-древни времена до втората половина на VII век, с. 72; срв. Овчаров, Д. Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите. – В: Овчаров, Д. Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997, с. 23–25; *свщият*, Сакрализация на сакралното в старобългарската култура. – В: Овчаров, Д. Прабългарската религия, с. 147–159; вж. и Раишев, Р. Българската езическа култура, с. 299–300.

⁴⁵⁵ Чобанов, Т. Свещените дворци на българските канове, с. 96. Съществува и едно не съвсем ясно сведение, споменаващо „българи, които наричат славяни“. Те почитали женска статуя и живеели близо до Света гора (Божилков, Ив. Византийският свят, с. 367). Текстът е от житието на Георги III Хагиорит, игумен на Ивирон (1044–1056). От особен интерес е описанието на мястото, обитавано от тази група „славяни“. Става дума за отдалечено място в „усамотена пустиня, между страховити върхове, обрасло с дъбови гори“ (Божилков, Ив. Българите във Византийската империя. С. 1995, с. 17; вж. и останалите сведения за тези българи, *пак там*, с. 16–18). По отношение на култа на българите към женското божество интерес представлява и неизясненият въпрос защо класическият образ на горгоната Медуза се среща на паметници както на простонародното изкуство (рисунки върху тухли и оловни амулети), така и на аристокрацията (бронзов съд от Преслав) в периода след християнизацията на България (Вж. Раишев, Р. Образът на горгоната Медуза в българските земи през ранното средновековие. – Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 7–11). Все пак трябва да се подчертае, че в класическото предание за Медуза може да се открие наследството на древната неолитна Велика Богиня. Според Дж. Камбъл митичният контекст в преданието за Медуза, Посейдон и геройството на Персей включва и митовите за смъртта и възкресението на лунния цар и тези за обредното царевичество (Камбъл, Дж. Западна митология, с. 37, 163–165). Не е без значение, че на бронзовия съд от Преслав горгоната Медуза има от двете си страни по един грифон, което свързва тази композиция с представата за световното дърво (Витлянов, Ст. Цит. съч., с. 340–341 и обр. 1 на с. 353).

⁴⁵⁶ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 128; Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1977, с. 149; Ваклинов, Ст., М. Ваклинова. Съкровището от Над Сент Миклош. С., 1983, с. 10, 14, 30, 46; Аладжов, Ж. Паметници на прабългарското езичество. С., 1999, с. 19–21. Вж. и Минаева, О. Към тълкуването на сцените по кани №2 и 7 на съкровището от Надъ Сент Миклош. – Проблеми

лът на изработка на двете кани, както и на част от съкровището, водят по-скоро към средноазиатска среда⁴⁴⁵⁷. Изключително близко изображение има на един от стенописите на Пенджикент (V–VI в.)⁴⁵⁸. Според Т. Теофилов на каните е отразен митът за птицата Гаруда, която отнася божествената дъщеря Анахита на небето. Ученият смята, че „в каните от Над Сент Миклош старата източна легенда все още носи своята първична митологическа определеност и няма елинистическа адаптация... изложението на легендата се е придържало към основния тематичен вариант, най-добре, най-точно и най-цялостно съхранен на територията на Средна Азия“⁴⁵⁹.

Във връзка с мисията на епископ Израел през 682 г. в Царството на хуните в Дагестан М. Каланкатвази споменава, че жреците, които се противопоставили на отсичането на свещения дъб (!) на върховното божество – богатирът Аспандиат (Тенгри-хан), били слуги на Афродита⁴⁶⁰.

Много въпроси остават неясни в образа на Аспандиат, определен като върховно божество на кавказките хуни. Най-напред прави впечатление, че не съществува смислова връзка между култа към този Тенгри-хан (Аспандиат) и традиционния тюркски Тенгри (Небе, небесен свод). По-логична е връзката на Аспандиат с културния герой, предтеча на владетелите, а на семантично ниво и с оглед култа към Великата Боги-

---

на изкуството, 1988, 1, с. 49–53. Според Н. Овчаров на кана №2 „не е представена просто Анахита, а нейната хипостаза с тюркската (тук – прабългарска) богиня Умай... смесването на двата култа би трябвало да има по-стари корени и да е станало в земите на Средна Азия, където прабългарите живеят дълго време (след II–III в.) в съседство с такива центрове на иранската култура като Хорезъм, Согдиана, Бактрия. Към подобен извод ни насочва анализът на женското изображение от кана №2... Център на разпространението на типа „гола Анахита“ е Хорезъм, за който се предполага, че е и център на култа към Анахита въобще... Сцената с Анахита е изключителен пример за съчетаване на тюркските култови и изобразителни традиции с иранската митология и иконография“ (Овчаров, Н. Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 433–434).

⁴⁵⁷ Минаева, О. Към тълкуването на сцените, с. 53.

⁴⁵⁸ Беленицкий, А. М., Б. И. Маршак. Цит. съч., с. 78.

⁴⁵⁹ Теофилов, Т. Божествени митове и легенди, отразени в произведенията на старобългарското изкуство. – В: *Studia protobulgarica et medievala europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, с. 375.

⁴⁶⁰ *Мовсес Каланкатауци*. История страны Алуанк. Публикувано на адрес www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/aluank2.html.

ня, това е богът син на богинята⁴⁶¹. Не е без значение представянето на Аспандиат като богатир. Култовото средище на кавказките хуни е описано като дъбова гора. Там дъбът на Аспандиат е най-главният, а останалите са посветени на други божества. Този дъб обаче е „глава и майка“ на всички останали, „дарител на живота и всички блага“. Съвсем естествено е тогава особената група жреци, грижещи се за свещените дървета, да бъде определена от М. Каланкатвази като слуги на Афродита⁴⁶². Според С. Кляшторний почитаната от дагестанските хуни Афродита е идентична на тюркската Умай⁴⁶³. Това обаче е само предположение, тъй като липсват достатъчно сведения. Предвид иранската етимология на Аспандиат и Куар (срв. иранското ‘xvar’ „светлина“), споменати от М. Каланкатвази като „хунски божества“, тя може и да е Анахита.

Изследвайки погребалния обичай на българите от района на Северски Донец през VIII–IX в. (използването на дървени (дъбови) конструкции), В. Аксьонов приема, че те споделяли вярването, представлящо задгробния свят като пътешествие по река. Всяко дърво се възприемало като частица от световното дърво, а в тюркската митология то е отъждествявано с река. Заедно с това дървото било олицетворение на огнената стихия, на самия огън и на неговата стопанка – космическата вертикала, Богинята-майка⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ Коренът на името Аспандиат (аспа) означава кон и говори за героя конник (вж. *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 154); срв. и с тълкуването на Мадарския конник като културен герой, обобщен образ на владетеля или като образ на Митра (*пак там*, с. 150–155, *същият*, Мадара и скалният релеф, с. 44–52; срв. *Овчаров, Н.* Цит. съч., 437–438). Вж. и анализа на Р. Нейкова, където Аспандиат (Тенгри-хан) като великан е сравнен с чувашки и български представи за първия човек (*Нейкова, Р.* Цит. съч., с. 153). Според А. Калоянов „Мадара“ била схващана като „женска планина“ (*Калоянов, А.* Цит. съч., с. 281).

⁴⁶² Вж. и *Гмыря, Л. Б.* Култът священных деревьев, с. 13, 23. Когато се опитват да защитят свещеното дърво на Аспандиат, жреците допълнително уточняват (по думите на М. Каланкатвази), че чрез молитвите и даровете към дървото хората били изцелявани от болестите, бедните добивали имущество; чрез него измолвали дъжд и плодородие при суша, прекратявали проливните дъждове и усмирявали гръмоносните облаци. Дървото било защитник на страната (www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/aluank2.html, глава XLI).

⁴⁶³ *Кляшторный, С. Г.* Праболгарский Тангра, с. 22; *същият*, „Народ Аспаруха“, гунны Кавказа и древнетюркский Олимп, с. 123; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 162.

⁴⁶⁴ *Аксенов, В. С.* Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 11–14. Срв. и с обичая на викингите и русите да погребват в кораб. Вж. *Петрухин, В. Я.* Погребальная ладья викингов и „корабль мертвых“ у народов Оке-

При аланите най-архаичен бил култът към Богинята-майка. През VI–VII в. той бил сменен от култа към мъжко божество, олицетворяващо плодородието и небесния огън. През Късното средновековие такова божество е осетинският Аларда, който е свързан с небесния огън и плодородието и произхожда от по-древния образ на Богинята⁴⁶⁵.

Култът към Богинята се запазил дълго сред аланите. За това говори Нартският епос. Там върховното женско божество, Сатана, е възприемано като пазител на живителните сили на народа. Тя била владетел на нартите, към нея се обръщали за съвет при различни проблеми. Сатана била и главна жрица. При глад можела да нахрани всички и от нейната връзка с боговете зависело благополучието на народа. Тя въоръжавала подчинения ѝ народ, а на огледало гадаела за неговото бъдеще⁴⁶⁶. Образът на богинята е свързан както със земята, така и с водата⁴⁶⁷. Според осетинците тя била родена в гробница от мъртва майка, дъщеря на повелителя на моретата. Сатана осъществява връзката между земята и небето. „Тя се появява на света от хтоничния свят, а чрез баща си е съпричастна с жителите на небето. Благодарение на особените отношения с едните и другите, Сатана обезпечавала благополучието на жителите на земята“⁴⁶⁸.

Героят на епоса на карачаевци и балкарци (съседни на наследилите аланите осетинци) Ерзюмек се учил от жена си Сатана на мъдрост. Адиго-абхазката Сатана-Гуаша била вечно млада и красива жена. Тя надарила своя най-млад син Сасриква (когото не е родила и не е кърмила) с ум, хитрост и способността да предвижда бъдещето, да въздейства на природата и хората. Адигската Сатана била възплъщение на ума и красотата, опитен съдия, спътница на изобилието и опора в борбата срещу враговете. На отделни места в епоса богинята е представена и като Дева-воин – когато се сражава с бъдещия си жених⁴⁶⁹.

С оглед на култа към Великата Богиня при аланите, интерес представлява и сведението на Венатиус Фортунат от втората половина на VI в.,

ани и Индонезии (опыт сравнительного анализа) – В: Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. М., 1980, с. 79–91 (www.norse.ulver.com/articles/petruhin/deadship.html).

⁴⁶⁵ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии, с. 23–27.

⁴⁶⁶ Плетнева, С. А. „Амазонки“ как социально-политическое явление, с. 529–537.

⁴⁶⁷ Карпов, Ю. Ю. Цит. съч., с. 342.

⁴⁶⁸ Пак там, с. 343.

⁴⁶⁹ Пак там, с. 338, 341, 344, 346.

който изрежда следните народи, които боготворят Девата: етиопци, траки, араби, даки, алани, перси и бритони. Явно е, че тук не става дума за християнската Богородица⁴⁷⁰.

Композицията, при която от двете страни на божеството или на световното дърво има два огледално отразени лъва, коня, птици или други зоо- и антропоморфни фигури, се среща често на салтовските амулети. Амулетите с протоме на двуглави кончета могат да се приемат и за изображения на протоме на камили или птици. Този сюжет има аналогия и в една група угрофински обици, които се срещат и в някои салтовски селища⁴⁷¹. Възможно е по-ранен местен първообраз да е изображението на Великата Богиня с протоме на животни на група фибули от Крим и Подонието, датирани през VI–VII в., или по времето, когато голяма част от този район била във Велика България на Кубрат⁴⁷². Важно е също да се има предвид, че според В. Фльорова схемата, използвана от салтовските занаятчии, напомня известния вариант на изобразяване на „змиеногата богиня“⁴⁷³. Обстоятелството, че на салтовските амулети протомите на животни са обърнати не към централната фигура, а на противоположните страни, кара В. Фльорова да тълкува сцената като израз на „биполарния характер на слънчевата динамика: прогресивната и регресивната половина на цикъла“. Тя може да се отнася до различни божества от пантеона с различни зооморфни спътници⁴⁷⁴. Д. Дудко допуска, че този сюжет представлява богиня на два коня или птици⁴⁷⁵.

Разглеждайки изображенията на дърво и елени върху една керамична серия от VI–VII в. от градището Урцеки в Дагестан, Л. Гмиря приема тезата на А. Голан, че те изразяват „свещената триада“, в която дърво-

⁴⁷⁰ *Maenhœsen-Helfen, J. O.* Op. cit., pp. 293–294.

⁴⁷¹ *Флорова, В. Е.* Образы и сюжеты, с. 43; вж. и *Мухеев, В. К.* Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. – СА, 1982, 2, с. 156–166; *Голубева, Л. А.* Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища. – В: Маяцкое городище. М., 1984, с. 136–141; *Аксенов, В. С.* Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. – *Finno-Ugrica*, 1998, 1, с. 3–12.

⁴⁷² *Флорова, В. Е.* Образы и сюжеты, с. 46–48.

⁴⁷³ *Пак там*, с. 47.

⁴⁷⁴ *Пак там*, с. 63–64; според В. Аксенов „изображения на извити на противоположни посоки коне или само главите им при много народи се слагали на вещи, принадлежащи на жени, тъй като били свързани с култа към богинята на плодородието, майката на всичко живо“ (*Аксенов, В. С.* Новые находки коньковых подвесок, с. 8).

⁴⁷⁵ *Дудко, Д. М.* Цит. съч., с. 37–40.

то символизира Великата Богиня⁴⁷⁶. Според С. Толстов ранната форма на хорезмийските тамги представлява схематизирано „изображение на женска фигура, имаща тенденция да се преобразува в изображение на дърво, със слети с нея две протомета на коне с извити настрани глави“⁴⁷⁷. Той приема композицията на жена с коне (конници) за централен религиозно-политически символ на сарматските племена⁴⁷⁸. От тази гледна точка е логично предположението на В. Фльорова, че двузъбите и тризъбите знаци, често срещани в Хазария, може да са графично подобие на разглежданата схема. Те напомнят антропоморфна фигура с вдигнати ръце – явно не цялата композиция, а само централната ѝ част. Знаците биха могли да се тълкуват като изображение на върховно божество. Подобни знаци се срещат и на токи от комплекси, свързвани с Велика България, но най-пълно тамговата система от двузъби и тризъби знаци е развита в Сасанидски Иран. Може да се предполага, че салтовските тамги представляват опростен вариант на иранските, които изразяват сакрализираната върховна власт и се свързват със служителите на храмовете. Както вече стана дума, като знаци на царстващия род тризъбецът и двузъбецът били известни сред много народи на Евразия и по-специално (в предхождания период) това се отнася за хорезъмските Сиявушиди и за династията на боспорските царе (I–III в.). Подобни са и тамгите от района на Согд, на кушаните и на ефталитите⁴⁷⁹. Според П. Георгиев боспорските тамги „са графични схеми на божествената инвеститура и божествения характер на царската власт и самия цар“⁴⁸⁰. Така сцената на

⁴⁷⁶ *Гмыря, Л. Б.* Култът на священных деревьев, с. 22. Близост с дагестанските керамични сюжети, изобразяващи световното дърво, се наблюдава на огузката лепена керамика от градището при Самосделка (вероятния Итил?), датирана през X–XI в. (*пак там*, с. 26). Градището при Урцеки е едно от възможните местоположения на град Варачан, описан в изворите като административен и религиозен център на кавказките хуни. Вж. за священната триада *Голан, А.* Цит. съч., с. 159–164.

⁴⁷⁷ *Толстов, С. П.* Древний Хорезм, с. 185.

⁴⁷⁸ *Пак там*, с. 186.

⁴⁷⁹ *Флорова, В. Е.* Образы и сюжеты, с. 43, 53–56; *Полубояринова, М. Д.* Знаки на золотоордынской керамике. – В: Средневековые древности евразийских степей. М., 1981 с. 169, 177–178; *Толстов, С. П.* Древний Хорезм, с. 184–186. Съществуването на общи черти между българската култура и Боспорското царство, както и фактът, че българите няколко столетия живели по неговите земи, предполага повече внимание към боспорското влияние в българската култура (вж. *Станев, К.* Боспорското наследство на прабългарите. Защо Аспарух е носил това име и произход на знака ГYI. – *Минало*, 2005, 1, с. 25–34; *Прицак, О.* Българо-арабска кореспонденция от IX в. – *Минало*, 2006, 1, с. 19).

⁴⁸⁰ *Георгиев, П.* За семантиката на сарматските знаци в Северното Причерноморие, с. 54.

една плочка от диадема представя богинята Нике, която венчава владетеля, възседнал кон. На две плочи от Таманския полуостров от II–III в. със същия сюжет на мястото на владетеля е поставен тризъбецът⁴⁸¹.

Според следваната от В. Фльорова логика българският двузъбец (ипсилонът с двете части), за разлика от двузъбците от района на Дон, изобразява цялата композиция (чрез частите)⁴⁸². Тук е невъзможно да се представят всички мнения относно значението на този знак⁴⁸³. П. Петрова свързва ипсилоната с древноиндийската представа за божествените близнаци-прародители, държащи се за ствола на священото дърво. Този знак изразявал понятието „власт“ и се превърнал в писмен белег на изключителното право да властват над живота и съдбата на хората⁴⁸⁴. Според нея съчетанието на ипсилоната с две части може да се тълкува като: „1) идеограма на божествените близнаци (прародители); 2) писмени знаци за „Бог“; 3) писмени знаци със значение за божествена власт, била тя небесна или ханска (царска)“⁴⁸⁵.

Знакът може и да съчетава представите за божествените близнаци и за Великата Богиня. В осетинския епос родоначалник на нартите е вълчица (вълк), която родила два близнака, а в българските коледарски песни

⁴⁸¹ *Нак там*; според П. Георгиев върху боспорската система от царски знаци оказал влияние (по-скоро бил обединен с тях) елинският тризъбец на Посейдон. Самият Посейдон се приема за покровител на Боспорската държава от IV в. пр. Хр. насетне (*нак там*, с. 51–52, 57). Вж. за архаичните мотиви в класическия сюжет за Посейдон (богът с тризъбец) и връзката с неолитните представи *Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 58 и сл.

⁴⁸² *Флорова, В. Е.* Образи и сюжеты, с. 60.

⁴⁸³ Вж. например *Аладжов, Ж.* Цит. съч., с. 30; *Степанов, Цв.* Ипсилонът с двете части (YI) и неговите значения (към символиката в ранносредновековна България). – В: *Степанов, Цв.* Средновековните българи, с. 133–143; *Георгиев, П.* За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 89–100; *Раишев, Р.* За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две части“. – В: *Приноси към българската археология*. Т. 1. С., 1992, с. 96–102; *Попконстантинов, К.* Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско и техните аналози. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 3. Шумен, 1997, с. 110–121.

⁴⁸⁴ *Петрова, П.* За произхода и значението на знака „ипсилон“ и неговите дофонетични варианти. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XIV (1990), 2, с. 40–41; става дума за близнаците Ашвини. В индийската митология те събират различни противоположности и се отъждествяват с „небето и земята, вечността и времето, жреца и царя, като две половини на духовната личност“ (*Камбъл, Дж.* Западна митология, с. 275).

⁴⁸⁵ *Петрова, П.* Цит. съч., с. 42.

елен води двама братя-близнаци до бъдещите им невестии⁴⁸⁶. В. Фльорова приема, че знакът на двузъбеца е свързан с Великата Богиня. Според нея да се разграничи мъжкият и женският образ, „почти неразличими не толкова сред символите, но и в самата персона на сакралния цар“, е много трудно. В образа на бога на плодородието – сакралния цар – жреца мъжкото и женското начало често са слети⁴⁸⁷.

Представата за божествените близнаци-прародители (братя-демиурзи) е част от митологията на различни тюркски, ирански и угрофински народи, където те са противопоставени един на друг като стопани на Горния и Долния свят⁴⁸⁸. При обските угри това са Нуми-Торум и Хул-Отир. Но главният герой на обско-угорската митология е Еква-Пирищ, изобразяван като гъска или заек, син на гъската Калдаш. Той е „спуснат от небето на земята, за да управлява хората“⁴⁸⁹. При тюрките това вярване е възплътено в образите на Еркиг и Улген. Еркиг като патица взима под водата първата земя⁴⁹⁰.

Подобни идеи могат да се открият и в митологичните образи на грузинската царица Тамара (1184–1207) и нейната сестра. Ю. Карпов съпоставя двете сестри с описанието на грузинската двойка царе от по-ранната епоха. „Формата на двуцарствието подразбирала не толкова антагонизма на владетелите, колкото тяхното взаимодопълване, вероятно произтичащо от социокултурния и митологическия феномен на дуалността, отражен на политическа плоскост“⁴⁹¹. Според грузинските представи царица

⁴⁸⁶ Голан, А. Цит. съч., с. 197; Йорданов, С. Обичаят „свещена пролет“ у прабългарите и механизмът на преселенията им в Северното Причерноморие и на Балканите. – В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В. Търново, 1996, с. 34. В Нартския епос дъщерята на Повелителя на моретата Дзераса (майка на Сатана) ражда преди това близнаци, за единия от които по-късно се жени Сатана (*Дюмезил, Ж.* Осетинский эпос, с. 235).

⁴⁸⁷ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты, с. 126.

⁴⁸⁸ Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа. М., 1976, с. 187; Стоянов, Ю. Цит. съч., с. 173–183; Карпов, Ю. Ю. Цит. съч., с. 361.

⁴⁸⁹ Мелетинский, Е. М. Цит. съч., с. 187.

⁴⁹⁰ Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Цит. съч., с. 98. Подобен сюжет е известен и от някои български приказки. Вж. Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 327–382.

⁴⁹¹ Карпов, Ю. Ю. Цит. съч., с. 349–361.

Тамара не е умряла, а спи и ще се събуди, за да помогне на народа си при нужда⁴⁹².

Божествените братя-близнаци присъстват в митологията на повечето дуалистични религиозни системи. При катарите например представата за тях е развита в две противопоставени мъжко-женски двойки. Те изразяват възгледа, че „всичко съществуващо се управлява от антагонизма между двойки със сходни структури и противоположни същности“⁴⁹³.

Може да се предполага с основание, че в България богинята е свързана с владетелската династия. Подобен смисъл има митът за подхвърленото дете. Обикновено то е отгледано от животно (вълчица, сърна, мечка и др.), което може да е превъплъщение на Великата богиня⁴⁹⁴. Ив. Венедиков приема, че споменатият в „Българския апокрифен летопис“ Испор, носен в кошница три години, отразява този мотив⁴⁹⁵, но по-късно се отказва от тази теза⁴⁹⁶. Представата за подхвърленото дете (владетеля на

⁴⁹² *Пак там*, с. 363; подобно на преданието за Марко, който не е умрял, а живее усамотен на висока планина или скрит в дълбока пещера и ще се върне, за да избави народа си (*Арнаутов, М.* Очерци по българския фолклор. Т. 1. С., 1996, с. 530–531). Вж. за семантичната връзка между Марко и Мара, *Степанов, Цв.* Мадара и скалният релеф, с. 46–49.

⁴⁹³ *Стоянов, Ю.* Цит. съч., с. 370–371. Вж. за светците близнаци в българския фолклор, които представляват своеобразни свещени триади от светци и светици, обединяващи мъжкото и женското начало, *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *същият*, Светци и демони на Балканите. Пловдив, 2008. Изключително интересен е св. Тодор, който обединява женското и мъжкото начало (има андрогинна природа и женско превъплъщение – св. Тодоричка). Св. Тодор е посредник между двата свята. Той пристига на бял кон от долния свят на мъртвите (от гробищата), а белият цвят изразява представата за задгробния свят. На някои места се почита и като светец градушкар. Покровител е на булките и на раждаемостта (свързано с хтоничната натовареност на образа му) (*Попов, Р.* Светци близнаци, с. 83–111). „Св. Тодор Зимни е страховит митичен конник... той е своеобразен първотворец, който установява новия космичен порядък и слага началото на поредния природен и социален цикъл. Превръщайки хаоса в космос, светецът прогонва зимата и смъртта, опложда сам или с копитата на своя вълшебен кон земята и отново се скрива в небесното или в подземното царство на прадедите“ (*пак там*, с. 110–111). Според Р. Попов обредността около празниците на св. Тодор произхожда от (пра)българската езическа традиция (*пак там*, с. 99).

⁴⁹⁴ *Степанов, Цв.* Авитохол – историческа личност или митологема? – Български векове, 1999, 1, с. 56, 64; *Йорданов, С.* За митологичната младост, с. 36.

⁴⁹⁵ *Венедиков, Ив.* Медното гумно, с. 67 и сл.; точните думи са „детище, носено в кошница три години“, като „кошница“ е едното от възможните тълкувания. Другото е „крава“, което за Т. Моллов е по-правилно (*Моллов, Т.* Цит. съч., с. 34). Според Р. Рашев четенето „в кошница“ трябва да се отхвърли в полза на „в крава“ (*Рашев, Р.* Българската езическа култура, с. 317). От тази гледна точка известието на летописа ще бъде разгледано по-долу.

⁴⁹⁶ *Венедиков, Ив.* Прабългарите и християнството, с. 230–232.

българите), спасено по чудесен начин от сърна, се открива в една литовска хроника⁴⁹⁷. Известието е от особена важност, като се има предвид и становището на П. Добрев, според което името Авитохол може да се преведе като „Дете на сърната“⁴⁹⁸. Според Цв. Степанов сърната може да е въплъщение на Великата Богиня и „би могла да играе ролята на предводител и прародител, както вълкът е бил смятан за прародител на тюркските народи“⁴⁹⁹. Пряко отношение към темата има легендата, разказана от Прокопий Кесарийски, за преследваната от братята Утигур и Кутригур сърна, която им показала пътя през оттока на Азовско море, след което Кутригур се заселил от другата страна. Този сюжет е разпространен сред много народи в степна Евразия. Явно сърната е зооморфен образ на бъдещата съпруга на Кутригур и същевременно на върховното женско божество. Богинята, като съпруга или майка, която отглежда героя, узаконява властта на владетеля (като дадена от небето) и тази на династията⁵⁰⁰. Този мотив е запазен в българския фолклор в една приказка за двама братя (Игрил и Богрил), които преследват елен, превърнал се в хубава девойка. Единият от братята остава при нея, а другият се връща. В една българска песен юнак преследва две кошути, които се превръщат в две девойки⁵⁰¹. В „Българския апокрифен летопис“ се споменава, че Испор цар е носен три години в крава. Според античните представи при преселенията кравата играе роля, подобна на сърната⁵⁰². Според

⁴⁹⁷ Добрев, П. История на българската държавност. С., 1995, с. 59–60; Степанов, Цв. Авитохол, с. 56.

⁴⁹⁸ Добрев, П. История на българската държавност, с. 61; вж. и Степанов, Цв. Авитохол, с. 57–58.

⁴⁹⁹ Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 40. Подобна легенда съществувала и при маджарите. Според нея Хунор и Магор (предците на хуните и маджарите) били преведени от елен през Меотида (Азовско море). Вж. Дьёни, Г. Легенда о чудесном олене: исторические корни и интерпретации маджарской праистории. – Известия Уральского государственного университета, 2007, 49, с. 34–43. Ив. Георгиева приема елена в българския фолклор за семантичен еквивалент на световното дърво (Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 48–50).

⁵⁰⁰ Йорданов, С. За митологичната младост, с. 34–35; *свщият*, Обичаят „свещена пролет“, с. 24; Степанов, Цв. Авитохол, с. 64; *свщият*, Власт и авторитет, с. 52; Юхас, П. Тюрко-българи и маджари. С., 1985, с. 405, 421, 424, 426; като превъплъщение на Великата богиня разглежда сърната и Т. Моллов (Моллов, Т. Цит. съч., с. 35).

⁵⁰¹ Юхас, П. Цит. съч., с. 388–389, 434–435.

⁵⁰² Йорданов, С. Обичаят „свещена пролет“, с. 25, 33.

Р. Рашев „Аспарух е роден от богинята-крава, за да получи легитимност за владетелската си функция“⁵⁰³.

В Нартския епос подобен мотив се среща неколккратно. Осетинският герой Хамиц преследва бял заек, който се оказва дъщеря на водното божество, за която се жени. При сватбените игри Сатана се превръща в лисица. Главният герой на осетинския епос Сослан преследва елен, възплъщение на богинята Ацирухс (Божествена светлина), за която се жени⁵⁰⁴. Сослан и Ацирухс се свързват със соларната природа. В алано-осетинската митология Сослан (аналог на скитския Колаксай) е велик полубог и културен герой, получил от небето свещени дарове и запазил ярките черти на божество на умиращата и възкръсващата природа, подател на дъжд и т. н. А ако Сослан е аналог на Колаксай, Ацирухс трябва да е аналог на Табити⁵⁰⁵.

Подобни представи съществуват и сред тюркоезичните народи в Средна Азия. Огуз-каган бил заченат от лъч светлина, който „озарил очите на Ай-каган“. Дева, която се намирала сред лъча, родила синовете му. Сред туркменското племе салари-карамани, което се преселило през XIV в. от Самарканд в Китай, се запазила легендата за трима братя, които срещнали три гълъба. Когато им изгорили перата, гълъбите се превърнали в жени. Едната се наричала Кюн-ана (Слънце-майка), другата Ай-ана (Луна-майка), третата Ютлус-ана (Звезда-майка). Според Х. Корогли образът на Ай-ана е свързан с този на Ай-каган (като небесна жена – Луна-царица), майката на Огуз⁵⁰⁶.

В българския фолклор отношенията между юнака, девойката юнак и самодивата, са отразени по особен начин. Девата юнак винаги е противник на героя. Тя си търси прилика (жених), който може да я спечели след двубой⁵⁰⁷. Самодивата често е помайчима на героя и се бие на негова страна. Според Пл. Бочков „самодивата замества юнаковата майка

⁵⁰³ Рашев, Р. Българската езическа култура, с. 318; едно от най-древните изображения на Великата богиня е крава (още от неолитния период), свързано и с изображението на мъжкото божество като бик. В Ригведа богинята Адити, майка на Митра, Варуна и Индра, е крава (*Камбъл, Дж.* Източна митология, с. 47–49, 75).

⁵⁰⁴ Раевский, Д. С. Модель мира, с. 62; Яценко, С. А. Цит. съч., с. 98–99; Плетнева, С. А. „Амазонки“.

⁵⁰⁵ Яценко, С. А. Цит. съч., с. 101–102.

⁵⁰⁶ Короглы, Х. Г. Огузский героический эпос, с. 39, 42–43, 102.

⁵⁰⁷ Бочков, Пл. Цит. съч., с. 26; Венедиков, Ив. Златният стожер, с. 45.

поради семантиката си на стопанка на дивото, влажното, хтоничното, змийското..., горското..., на утробата, тоест на „майчиното“, на „юнакородимото“. И в този смисъл равенството самодива-майка (помайчима) е напълно логично⁵⁰⁸. В българския фолклор се открояват два женски образа – небесен, на девойката юнак (девата), и хтоничен (самодивата), майка на юнака – културния герой. Двамата образа не са ясно разграничени, доколкото в брак стъпва и самодивата. При това избраникът не може да ѝ откаже, тъй като тя ще му напакости. Бракът със самодива издига жениха в обществото⁵⁰⁹ (подобно на Саргон, когото любовта на Изидя направила цар). В българските представи „самодивата язди сур елен, обюзден със змии и е въоръжена с лък и стрели“⁵¹⁰. Лъкът и стрелата са символи на Великата богиня при степните народи⁵¹¹.

Според друг мотив от България на Кунинското езеро се къпели три моми-змеици, въплътени в златокрили патици, на една от които героят (Стоян) отнел вълшебните предмети, за да му стане жена. Този мотив е част от представата за съпругата-самодива⁵¹². Образът на водоплаващата птица (който се среща и на салтовските амулети) е символ на властта над земния свят (хищните птици са символ на небесния). Но като птици, които могат да летят, да плуват и да се гмуркат под водата, те са и съществата, осъществяващи връзката между световите. Затова не е случай-

⁵⁰⁸ Бочков, Пл. Цит. съч., с. 27–28; в пряка връзка със самодивата-майка е вярването, че юнаците са получили силата си, защото сукали мляко от самодива (Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 148).

⁵⁰⁹ Калоянов, А. Българското шаманство, с. 28.

⁵¹⁰ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 144; значението на епитета „сур“ може да се търси в индоиранските *surija*, *surva* – „слънце“, „небе“ (Степанов, Цв. Власт и авторитет, с. 53).

⁵¹¹ Мороз, Й. Към въпроса за семантиката на лъка и стрелата при древните българи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 448–458; Станилов, Ст. Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от ранносредновековна България (VII–X в.). – Археология, 1981, 1–2, с. 28–35. Лъкът и стрелата са символи на царската власт за много народи и особено за степните (при древните арии, скитите и сарматите, хуните, тюрките и монголите). Като символ на властта лъкът е обвързан семантично с Великата богиня, благославяща владетеля и гарантираща победа при война. Така още в древна Асирия почитаната от асирийските царе Ишар често е изобразявана с лък. Представата за властта, олицетворявана от богинята или от лъка, се среща на различни серии партски монети. На тях владетелят победител е или на трон до богиня, връчваща му венец, или е изобразен само царят, държаш лък в ръка (вж. *Harmatia, J. The Golden Bow of the Huns*. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1951, 1, pp. 107–149).

⁵¹² Калоянов, А. Българското шаманство, с. 29; в българските песни жената-змеица е близка до самодивата или е нейна разновидност (Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 111).

но, че в Скития те се приемали за символ на царската власт⁵¹³. Според О. Минаева „символиката на водоплаващите птици в индоевропейската митология се свързва с култа към Анахита и Сарасвати и като цяло с идеята за плодородието“⁵¹⁴. От друга страна, в български (волжки) археологически находки, както и във фолклорни и етнографски материали на народите от Средното Поволжие, патицата е символ на слънцето, стихията на небето. В татарския фолклор патицата е една от най-широко разпространените птици. Обикновено тя е златна или бисерна и олицетворява слънцето. При кръстените татари бялата патица е жертвена птица, посветена на слънцето⁵¹⁵.

Връзката на момите-змеици от Кунинското езеро със земната власт се вижда и от легендата, според която „в последната битка срещу турците загинала дружина от 40 девойки, водени от Куна кралица“⁵¹⁶. Юнакът (Марко) придобива свръхестествена сила, след като пил мляко от змеица. А „само роденият от змия може да бъде змеборец“⁵¹⁷. В българския фолклор детето юнак се ражда от майка, която забременява без мъж⁵¹⁸, а „болната от „змейска любов“ мома ражда дете в дома на жениха, в пещера на връх планината“⁵¹⁹.

От особено значение е и божественото семейство в българския фолклор. Там Слънцето и Месецът са братя (както е и при Йоан Екзарх), чиято майка живее на небето. Може да се предполага, че майката на Слънцето олицетворява богинята на плодородието. Слънцето е изобразявано като справедлив съдник и като покровител на плодородието. То притежава магически способности и лекува бездетие. Слънцето има и сестра, за която се надбягва с юнак на кон⁵²⁰. Интересна и изключително древна е

⁵¹³ Раевский, Д. С. Очерки идеологии, с. 60; Флерова, В. Е. Образы и сюжеты, с. 50.

⁵¹⁴ Минаева, О. Към тълкуването на сцените, с. 50.

⁵¹⁵ Давлетишин, Г. М. Цит. съч., с. 48.

⁵¹⁶ Калоянов, А. Старобългарските шамани, с. 302.

⁵¹⁷ Бочков, Пл. Цит. съч., с. 39–40.

⁵¹⁸ Венедиков, Ив. Златният стожер, с. 177.

⁵¹⁹ Калоянов, А. Българското шаманство, с. 32.

⁵²⁰ Венедиков, Ив. Златният стожер, с. 258, 265–266, 274, 283, 390; *същият*, Раждането на боговете, с. 120, 124, 135, 139–140. Вж. и Калоянов, А. Коледната песен „Слънце и Юнак“ – семантика и астрономическа основа. – В: Калоянов, А. Старобългарското езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. В. Търново, 2000, с. 62–84. В българските представи Месецът има и женски образ (Месечина) и тогава е сестра на слънцето. Изобразявана е като крава (Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 19, 25–26). Вж. за андрогинната природа на луната (наричана

българската представа, според която Слънцето няма баща. Не случайно в народните вярвания то е биволче, теле⁵²¹.

Сакралната царска власт в Евразия и особено сакралното царубийство са неразбираеми без култа към Великата богиня. Върховното женско божество, както и силната женска власт, са неизменна част от традицията на степните народи. Те се запазват и в средновековните концепции за произхода на царската власт. Знак, показващ съществуването на култа към богинята в Хазария, е тризъбецът. В този смисъл говорят и сведенията за кавказките хуни от VII в.

Не е сигурно дали в Хазария култът към богинята е имал същото смислово съдържание, както в Хорезъм или в Боспорското царство. Не е сигурно и дали той е останал непроменен до X в. Но култът към богинята предопределя двуцарствието и по-силната сакрализация на единия от владетелите. Андрогинността, мъжко-женските характеристики на „синовете на Богинята“ (както божествените персонажи, така и царете) помагат за изясняването на пълномощията на хазарския каган. Той вероятно е олицетворявал „женските“ характеристики на властта. Бил е посредник между световите като възплъщение на световното дърво. Осигурявал е плодородието и съществуването на света.

В своята основа идеите за властта в България и в Хазария водят към степната и средноазиатската традиция⁵²². За българите и аланите в каганата тези идеи не били „чужди“, а част от разбирането им за устройството на света. Хазарското двуцарствие не би трябвало да се извежда от юдаизацията, тъй като езическите идеи в това отношение са явни и обясняват двойното царство. Тези идеи предполагат разнопосочно развитие и не винаги водят до пълна сакрализация на върховния владетел, както е

и Марта, Мара месечина) като образ на Великата богиня и връзката ѝ с Марко, *Степанов, Цв.* Мадара и скалният релеф, с. 46–47. Вж. и *Калоянов, А.* „Месец“ и „Месечина“ в народната астрономия и в българския обреден фолклор. – В: Известия на исторически музей Кюстендил. Т. IV. С., 1996, с. 147–151.

⁵²¹ *Георгиева, Ив.* Цит. съч., с. 19, 25, 28.

⁵²² Вж. например *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в ранносредновековна България; *същият*, България и степната империя; *същият*, Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe; *Golden, P. B.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe; *Pritsak, O.* Studies in Medieval Eurasian History.

описан хазарският каган в източните извори. Ако приемем, че подобни представи са били водещи и в България преди 865 г., разликата е очевидна. В този смисъл Хазарският каганат показва развитие, което може да е било обусловено от възгледите на самите хазари.

Няма сведения за разрыв между хазарската аристокрация и населението на каганата след приемането на юдаизма. Напротив, сакрализацията на личността на кагана най-вероятно се засилила. Проблемите относно легитимността на кагана и зачитането на властта му идват преди всичко от приелите исляма или християнството общности, които имали автономен или полуавтономен статут (например Волжка България и Алания).

ГЛАВА III. ПЕЧЕНЕЗИТЕ В ХАЗАРСКАТА ИСТОРИЯ (КРАЯТ НА IX–X ВЕК)

Определяйки печенежкото нашествие като причина за отслабването на Хазарския каганат, учените обикновено имат предвид разрушаването на салтовските паметници и гибелта на тази култура. Става дума обаче предимно за западните земи на каганата – степната и гористо-степната зона на Северното Черноморие, Кримския и Таманския полуостров. Няма свидетелства за грабежи и разрушения, засягащи цялата територия на Хазария. От друга страна, огромна област, в която били селищата на българския вариант на салтовската култура в степната зона и на българо-аланския в гористо-степната, се смята за опустошена. Но не се знае дали всички разрушения са причинени от печенезите, както и времето, когато това е станало. Подонието обикновено се разглежда като неразделна част от Хазарския каганат. Последиците от печенежкото нашествие имат важно значение за изясняването на хазарското влияние там. Изворите съобщават за съществуването на „Черна България“ и „черни българи“ в Подонието през X в. Важно е следователно да се разбере не само дали те са били част от каганата, а и защо са споменати от своите съвременници като значима политическа сила, когато българските селища би трябвало да са опустошени от печенезите, а населението им да е избягало, избито или подчинено от тях.

В средата на IX в. печенезите заели степите между Волга и Урал. Оттогава са сведенията за стълкновенията им с хазарите и маджарите, които населявали Леведия – степната зона между Дон и Днепър. През 889 г. хазарите в съюз с огузите, чиято територия започвала от река Урал на изток, успели да победят печенезите и да ги изтласкат на запад в Чер-

номорските степи¹. Според византийския император Константин Багренородни, който е един от основните източници за тези събития, след поражението част от печенезите останала по старите си местоживелища, а онези, които не се подчинили на огузите, разбили маджарите. Маджарите били принудени да се изселят на запад от Днепър, като печенезите заели земите им², или степите между Дон и Днепър. В същото време Хазарският каганат запазил влиянието си над маджарите³. Може да се допусне, че от печенежкото нашествие пострадали най-много маджарите, които обитавали степта на запад от българските селища и крепости (Дон и Северски Донец).

Не е известно как са се придвижили печенежките племена през земите на Хазарския каганат на запад от Волга. Вероятно този процес е бил контролиран в някаква степен от хазарската власт⁴. Българо-аланската територия по поречията на Северски Донец и Долен Дон е нямала типично степен облик. Тя била хълмиста земя, прорязана от речни долини, по склоновете на които имало значителна за степта горска растителност. Първоначално тя била интересна за печенезите само доколкото е могла да осигури необходимите им земеделски продукти. Салтовските селища стояли встрани от степната територия, обитавана от маджарите. Гонейки маджарите, възможно е печенезите просто да са преминали през територия, населена с българи, най-вероятно по долното течение на Дон, но без да я опустошават цялата. Предполага се, че именно тогава, в края на IX в., е разрушена Фанагория (в града не са открити останки от X в.)⁵.

¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 349; Плетнева, С. А. Хазары, с. 63; Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь, с. 180; Pritsak, O. The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, X, pp. 8–11; Golden, P. B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Činggisid Nomads of Western Eurasia. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, I, pp. 63–66; вж. и Шушарин, В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 131–179.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989, глава 37, с. 157, глава 38, с. 159.

³ Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, с. 28; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 344–346; вж. и Pritsak, O. From the Sābirs to the Hungarians. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, V, pp. 17–30; вж. специално за хазаро-маджарските отношения Howard-Johnston, J. Byzantine Sources for Khazar History. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 163–193.

⁴ На това особено настоява Howard-Johnston, J. Op. cit., pp. 188–190.

⁵ Плетнева, С. А. От кочевий к городам, с. 48.

Археологическите разкопки от последните години обаче показват, че градът бил напуснат в началото на X в. вследствие на затлачването на пристанището и заливането на разположените до морето квартали⁶.

За значителна последица от печенежкото нашествие се приема началото на постепенната миграция на българите от степната в гористо-степната зона на Донец и Дон. Тогава започнал да се възражда номадският начин на живот в степта⁷. Миграцията на българите обаче била дълъг процес, продължил най-малко до средата на X в. По това време мнозинството от населението в степите на север от Азовско море продължавало да е българско, за което говорят неговите антропологически черти и погребалният обред⁸. Възможно е постепенно част от тези българи да са изпаднали в известна зависимост от печенезите.

Всъщност, познанието ни за резултатите от печенежкото нашествие зависи предимно от археологическите проучвания. Няма достатъчно данни за крепостите, селищата и некрополите на салтовската култура, които да покажат времето на тяхното напускане или разграбване. Няколкото сравнително по-пълно проучени комплекси на салтовската култура в района на Северски Донец и Дон⁹ все пак спомагат да се определи по-точно обликът на салтовските селища през X в.

М. Артамонов приема, че българите и аланите, населяващи степната и гористо-степната зони по Дон и Донец, били съюзници на печенезите при тяхната поява на север от Черно море. Поради това селищата им били унищожени от хазарите. М. Артамонов се противопоставя на твърдението на С. Плетньова, че печенезите заели земите на прогонен-

⁶ Сорочан, С. Б. Об opus spicatum и населени раннесредневековой Таврики. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 119. Днес централната територия на Фанагория, където били общественият и пазарният център (около 15–17 ха), се намира под водата (*пак там*). В последните си работи с подобна теза е съгласна и С. Плетньова, макар да не изключва съвсем възможността градът да е бил напуснат и поради опасност от някакви „външни“ нападения (Плетнева, С. А. Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 111; *същата*, Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 183).

⁷ Михеев, В. К. Подоние в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985, с. 99; Плетнева, С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 17.

⁸ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 99; Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 358.

⁹ Информацията, която е публикувана досега, е незначителна с оглед на всички селища и крепости на салтовската култура. Вж. за това Плетнева, С. А. Очерки хазарской археологии. М., 1999.

ните и избити от тях българи и алани¹⁰. Така още през 60-те г. на XX в. са поставени под съмнение две от важните заключения на С. Плетнъова. Според М. Артамонов долно-донският (българският) степен вариант на салтовската култура, „включвайки и селищата в района на Саркел, както и самият Саркел... прекратил съществуването си чак с падането на Хазарското царство при Светослав“¹¹.

Л. Гумильов подкрепя заключението, че при своето преселение печенезите не са причинили сериозни щети. През 60-те г. на XX в. той свързва печенежкото нашествие с климатичното затопляне от края на IX в. Тогава „по изсъхващите степи се движели номади, гонени от глад и жажда. Те вървели на малки групи, неуловими за войниците от наемната гвардия на хазарските управници. Отрядите им били прекалено слаби, за да превземат градове или да нахлуят в населената делта (на Волга – б. м., Б. Ж.), но блокирали хазарите и фактически станали господари на степите“¹². Климатичните промени се отразили по-слабо на западния край на Великата степ, по бреговете на Днепър, Донец и Дон. „Печенезите, промъкващи се в Поднепровието, възстановили там стадата, в това число и градините си, а с това и военната си мощ, благодарение на което могли да се държат независимо“¹³.

Според В. Михеев, печенезите разгромили градището при Маяки-Царино (на Северски Донец) в края на IX в. По-късно то било застроено отново, но през X в. загубило значението си на голям икономически център. Същото се случило и със Сидоровското градище, разположено

¹⁰ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 357–358; през 1958 г. М. Артамонов смята, че появата на печенезите в степите на северното Черноморие се отразила пагубно на носителите на салтовската култура (за унищожаването ѝ от хазарите няма нито ред). Но това станало най-общо „още в X в.“. Той приема за възможно част от салтовците да са се върнали към номадството и да са се слели с печенезите (Артамонов, М. И. Саркел-Белая Вежа. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 82–83).

¹¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 358. През 1935 г. обаче М. Артамонов е доста категоричен. Според него X в. е времето на най-големия разцвет на Цимлянския район като цяло, а по-голямата част от селищата по Дон и по границата с гористо-степната област изчезнали към XI в. (Артамонов, М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону по материалам Северо-Кавказской экспедиции. Л., 1935, цит. от изданието в интернет на адрес: www.annals.xlegio.ru/hazar/iaimk131/iaimk131.htm).

¹² Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966, с. 92.

¹³ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 212.

непосредствено до Маяки¹⁴. Тази теза обаче не е приемлива с оглед последните резултати от археологическите разкопки, които показват, че разцветът на Сидоровското градище е бил през X в., а западането на Маяки-Царино не може да се свърже единствено с печенезите. Според Е. Кравченко към края на IX в. мнозинството от населението на Маяки се преселило на територията на Сидоровския археологически комплекс и така започнал неговият разцвет¹⁵.

С течение на времето променя мнението си и С. Плетньова. През 1976 г. тя смята, че в средата на X в. печенезите владели цялата степна зона, която дори номинално не влизала в територията на Хазарския каганат¹⁶. През същата година, съвместно с А. Николаенко, тя обнародва статия за Волоконовския комплекс, където твърди, че повечето от салтовските селища били унищожени от печенежкото нашествие, но предимно в степната зона (без гористо-степната)¹⁷. През 1980 г. С. Плетньова допуска, че почти всички приморски градове в Крим и на Таманския полуостров (без Фанагория) били отново застроени, попълнени с бежанци от степите, както и с печенези¹⁸.

Вижданията за крайната дата на салтовската култура стават още по-противоречиви през следващите години. В официалното за съветската археология издание „Археология СССР. Том 18. Степи Евразии в епоху Средневековья“ (Москва, 1981), отхвърляйки дотогавашната горна дата (края на IX – самото начало на X в.), С. Плетньова пише: „Трябва да се помни, че на отделни селища животът продължавал до втората половина на X в., а някъде вероятно и до края му“¹⁹, след което изброява няколко такива селища. Вероятно, за да не остави „погрешно“ впечатление, тя уточнява, че в средата на X в. печенезите „овладели цялата степ,

¹⁴ Михеев, В. К. Цит. съч., с. 23–24.

¹⁵ Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 260; *същият*, Городища среднего течения Северского Донца. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 179, 195. Сидоровският комплекс е най-големият по течението на Северски Донец и заема площ от около 120 ха (*пак там*, с. 194).

¹⁶ Плетнева, С. А. Хазары, с. 65.

¹⁷ Плетнева, С. А., А. Г. Николаенко. Волоконовский древнеболгарский могильник. – СА, 1976, 3, с. 293, 297–298.

¹⁸ Плетнева, С. А. Древните българи в Източна Европа. – ИБИД, XXXIII, 1980, с. 36.

¹⁹ Плетнева, С. А. Восточноевропейские степи во второй половине VIII–X в. – В: Археология СССР. Т. 18. Степи Евразии в епоху Средневековья. М., 1981, с. 64.

разорили всички уседнали селища и много хазарски градове в степната и гористо-степната зони. Размерите на Хазария се съкратили до неголямо... ханство, разположено между Дон, Волга, Терек и Манич, тоест примерно на територията на днешната Ставрополщина²⁰. Явно е, че обхватът на хазарското влияние през X в. не трябва да бъде голям (според изискванията към официалната съветска наука). Явно е също, че територията между очертаните реки доста надхвърля „Ставрополщината“.

Интересно е изследването на С. Плетньова за Дмитриевския комплекс (намиращ се в най-отдалечените северозападни предели на салтовската култура) от 1989 г. Същественото е, че той не е разграбен, а е напуснат доброволно. С. Плетньова приема, че това е следствие от печенежкото нашествие. „Обаче датата на печенежкото нашествие е много „разтегната“ във времето. Нахлуването на печенезите в донските степи станало, съгласно Константин Багренородни, през 90-те г. на IX в., а разрушаването на степните селища и изоставянето им от населението продължило значително по-дълго – цялата първа четвърт на X в., а на Долен Дон – и до втората половина на X в.“²¹.

Десет години по-късно излиза съвместното изследване на С. Плетньова и А. Винников на Маяцкото селище (на другия, североизточен край на салтовската култура). То било обитавано по-дълго от Дмитриевското, като икономическият му разцвет обхванал втората половина на IX и първата половина на X в.²². Там е обобщено, че селищата в гористо-степната зона съществували още неизвестно време след печенежкото нашествие, макар и откъснати от централните владения на каганата, които също западали, оставени без търговски и културен обмен²³.

През 1997 г. С. Плетньова пише, че „след нашествието на печенезите, преминали през степите като ураган, животът все пак се запазил в различни райони на обширната територия на Хазарския каганат. Самите хазари, номадстващи в калмицките степи, въобще не били засегнати от

²⁰ Пак там, с. 65.

²¹ Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989, с. 172.

²² Винников, А. З., С. А. Плетнева. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. Воронеж, 1998, цит. по Винников, А. З., Плетнева, С. А. Издательство Воронежского университета, 1998; Портал „Археология России“, 2005 <http://www.archeologia.ru/Library/book/cac5873a2e75/page201>.

²³ Пак там, с. 212.

нашествието, също така и много от пристанищните градове на Причерноморието и Крим. Там останали и българите, в това число „черните“... Неразграбени се оказали и степните градове на каганата – столицата Итил и Саркел²⁴. През 2000 г. С. Плетньова достига до извода, че в края на IX в. печенезите „просто преминали“ през донските владения на Хазария и се заселили далече на запад в степите около Днепър, Днестър и Прут (в хазарските степи останала само една орда, т. нар. „хазарски печенежи“)²⁵.

Печенежкото нашествие отговаря на първия стадий на номадството според класификацията на С. Плетньова, в който населението няма установени постоянни селища и обикаля в търсене на подходящи пасища целогодишно. Нашествията, които то извършва, са най-опустошителни, защото в тях участва цялото население²⁶. Според П. Голдън печенежкото нашествие представлява миграция на разбити номади, а не завоевателна война. В хода на тази миграция печенезите победили група от по-слаби номади (маджарите), докато уседналите общества останали незасегнати²⁷.

²⁴ Плетнева, С. А. Древние болгары в Восточноевропейских степях. – Татарская археология, 1997, 1, с. 52, (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf); в последната обобщаваща работа на С. Плетньова „Очерки хазарской археологии“ (М., 1999) са изброени редица селища и местности, в които животът продължавал до средата на X в. – Саркел и Танкеевка, с. 45; Маяки, с. 72; населението в Таганрогския залив в древноруско време (XI–XIII в.) оставало същото като в хазарското; подобни процеси се проследяват в редица райони на Долен Дон, с. 134–135; Тепсен в Крим, с. 164 и др.

²⁵ Плетнева, С. А. О заселении славянами Саркела-Белой Вежи. – В: Археология Восточноевропейской лесостепи. Выпуск 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2000, с. 82–98.

²⁶ Плетнева, С. А. Кочевники средневековья, с. 13–14, 33. Отделен е въпросът, доколко в случая може да се говори за стадий от развитието на номадството, а не за тип или вариант, породен от причини, които не могат да се свържат с някаква периодизация на общественото или икономическото развитие. За развитието на номадското стопанство съществуват различни теоретични модели. А. Хазанов например разглежда „таборното“ скотовъдство (първия стадий при С. Плетньова) като строго специфичен тип номадство, който се наблюдава само при преселения, завоевания и при усвояването на нови територии. Този тип (вариант) се различава от целогодишното номадство, което се среща в пустинните райони на Казахстан, Туркмения и Монголия (Хазанов, А. М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., 1975, с. 10–11).

²⁷ Golden, P. B. Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VII, p. 91. Според О. Прицак

В процеса на своето установяване печенезите може да са били пречка за нормалните връзки между различните райони на Хазарския каганат, както и за развитието на международните търговски отношения, но не са причинили краха на Хазария. Не е изключено при техните набези да са били разрушени някои български или алански селища, но за унищожаването на цялата система от селища на салтовската култура не може да се говори. Печенезите били до голяма степен зависими, поради липсата на земеделски сектор (свой или подчинен). Затова те влизали в политически коалиции и само тогава се превръщали в заплаха за някоя от съседните държави²⁸. „Въпреки бедите и разоренията, стоварили се на страната, укрепналата през IX в. икономика на каганата не могла да изчезне внезапно. Много селища, датирани по материала почти до края на X в., продължавали да съществуват, а в големите градове се запазили и се развивали най-сложните изделия“²⁹ – твърди през 2005 г. С. Плетньова.

В дисертацията си от 1992 г. (публикувана между 2000 и 2005 г.) С. Ромашов възражда старата теза за разрушителното значение на печенежкото нашествие за Хазария. Според него печенезите не само опустошили българските и аланските селища в Подонието, но и в Крим и на Таманския полуостров. Нашествието им довело до разпадането на Хазарския каганат и до краха на хазарския свят. Хазария се превърнала във „второстепенна“ държава и загубила своята умиротворяваща и обединяваща роля. Ученият се обосновава с изследванията на С. Плетньова, но онези до 1986 г.³⁰.

печенезите преминали към номадско стопанство, след като били прогонени от огузите в степите между Волга и Урал през първата половина на IX в. (*Pritsak, O. The Pechenegs*, pp. 9–10).

²⁸ Окончателното прогонване на маджарите например става възможно, тъй като те били заети в друг конфликт, а печенезите действали съгласувано с Дунавска България (*Константин Багрянородный*. Цит. съч., глава 40, с. 165). Според „Повесть временных лет“ през 915 г. печенезите за пръв път дошли до руската земя, сключили мир с княз Игор и продължили към Дунав. По-късно той воювал с тях (920 г.), а през 944 г. те били част от неговата войска като съюзници. (*Повесть временных лет*. Т. 1. М.-Л., 1950, с. 31–33). Печенезите не били сериозна заплаха за руската търговия, въпреки трудностите, които създавали (описани от Константин Багренородни, глава 2, с. 37–39), пречейки на свободното придвижване по Днепър. Вж. специално *Golden, P. B. Aspects of the Nomadic Factor*, pp. 58–101.

²⁹ *Плетнева, С. А.* Хазары и Хазарский каганат. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 24.

³⁰ *Ромашов, С. А.* Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава III. Территория Хазарского каганата в период расцвета (VIII–IX вв.). – АЕМАе, 12, 2002–2003, с. 84; *свцият*, Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава V. Распад Хазарского каганата – АЕМАе, 13, 2004, с. 218–222. Най-пълно тезата за разгрома на салтовските селища в

Изводите на А. Тортика показват, че все още не са изяснени причините за края на салтовската култура и по-точно на селищата по течението на Северски Донец и Дон. Вероятно българо-аланските селища се оказали встрани от основния удар на печенезите (насочен срещу маджарите) и „само в незначителна степен били засегнати от печенежки нападения. По-голямата част от салтовските паметници спокойно преживяла появата на печенезите в Източна Европа и няма следи от нападения (пожари или разрушения)“. Според учения за това спомогнали високият военен потенциал на алано-българското население и военната поддръжка на централната хазарска власт³¹.

Константин Багренородни подчертава, че печенезите се делили на осем племена³². Те не успели да създадат единна, централизирана държава. Печенежките племена се ръководели от отделни, независими един от друг владетели, принадлежащи към различни родове, чиято власт била наследствена³³. Не винаги, дори рядко, техните действия имали еднаква външнополитическа насоченост. Самите печенези били нееднородна общност, възникнала най-вероятно от смесване на източно-ирански и тюркски племена още преди придвижването им към Източна Европа в района на Средна Азия³⁴.

Константин Багренородни пише, че печенезите през X в. обитавали степите от двете страни на Днепър³⁵. В анонимната персийска хроника от X в. „Худуд ал-Алам“ се споменават тюркски и хазарски печенези, които

Крим, причинен от печенезите на границата между IX и X в., е изложена от А. Якобсон (*Якобсон, А. Л.* Крым в средние века. М., 1973, с. 56–57, 76–77). Тя вече е остаряла и не се приема (вж. например *Баранов, И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990, с. 152–153, както и разделите, написани от А. Айбабин в Археология СССР. Т. 19 (Степь и Юго-Западный Крым, с. 59–64; 74–81).

³¹ *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 145, 153–158, 505.

³² *Константин Багрянородный.* Цит. съч., глава 37, с. 155–157.

³³ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World, pp. 178–179; вж. и *Pritsak, O.* The Pechenegs, pp. 11–16; *Golden, P. B.* Imperial Ideology, pp. 64–66.

³⁴ *Плетнева, С. А.* Кочевники, с. 24; *Pritsak, O.* The Pechenegs, pp. 6–8; *Армарчук, Е.* Степь копыеносных наездников – взгляд из XX века. – Татарская археология, 2000, 1–2, с. 115 (www.tataroved.ru/publicat/ta_5.pdf). Константин Багренородни специално отбелязва три от печенежките подразделения (най-мъжествените и благородните), които носели името кангар (*Константин Багрянородный.* Цит. съч., глава 37, с. 159). Именно тези кангари се приемат за наследници както на населението, оставило джетиасарската култура в долното течение на Сърдаря, така и на древен Кангой (вж. *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана в древности, с. 100–101, 283–285).

³⁵ *Константин Багрянородный.* Цит. съч., глава 37, с. 157.

М. Артамонов разполага, според известието на византийския император, на запад и на изток от Днепър³⁶. Тъй като източният извор съобщава, че на юг хазарските печенези граничели с аланите, допуска се, че те обитавали част от степите в Северен Кавказ³⁷. В тази връзка е интересно становището на С. Плетньова, която на основата на намерените следи (вероятно) от печенежко население в Самкерц (Тмутаракан) и Саркел предполага съществуването на „мирни печенези“, живеещи в големия многоетничен град (Самкерц) под властта на кагана. „Възможно е именно тях да е наречъл „хазарски печенези“ авторът на персийския географски труд „Худуд ал-Алам“. Те, както и които и да е васални номади, нерядко изменяли на сюзерена си и при възможност ограбвали неговите земи, но водачите на тяхната орда охотно използвали богатата на градската цивилизация и участвали в градската търговия, носейки на пазарите добитък и роби“³⁸. Този извод е важен, защото показва възможността част от печенезите да е била зависима от хазарската държава.

Терминът „хазарски печенези“ се среща единствено в „Худуд ал-Алам“. Там това понятие се отнася за печенезите, преселили се в Северното Черноморие, докато печенезите, които останали по старите си места, са наречени „тюркски печенези“³⁹. Затова цитираното по-горе мнение на М. Артамонов, който разполага хазарските и тюркските печенези съответно на изток и на запад от Днепър, не е приемливо. В „Худуд ал-Алам“ се намира и съобщението за печенезите, които се придвижвали от място на място в зависимост от пасищата в хазарските планини⁴⁰. Не е ясно дали тези планини могат да се отъждествят със Северен Кавказ. Източният извор отразява представата за съществуването на една планинска верига, която минава през цялата земя. В „Худуд ал-Алам“ е единственото описание на тази верига за Източна Европа; там тя минава

³⁶ Артамонов, М. И. История хазар, с. 352.

³⁷ Бубенок, О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы, с. 84. О. Прицак разполага „тюркските“ печенези по горното течение на Северски Донец, а „хазарските“ – в района на Кубан (*Pritsak, O. The Pechenegs*, p. 11).

³⁸ Плетнева, С. А. Кочевники в Таматархе. – РА, 2001, 2, с. 106.

³⁹ Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2, с. 76; *Minorsky, V. Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D. London, 1937* (<http://www.kroraina.com/hudud/index.html>); *Новосельцев, А. П. „Худуд ал-алам“ как источник о странах и народах Восточной Европы. – История СССР, 1986, 5, с. 97.*

⁴⁰ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 72.

„между саририте и хазарите до началото на пределите на аланите, след това върви право на север до края на (пределите на) хазарите, след което пресича областта на хазарските печенези и отделя вътрешните българи от русите“ и свършва в края на пределите на славяните⁴¹. Може да се направи изводът, че хазарските планини, където били пасищата на хазарските печенези, се намирили западно от Дон. С други думи, били са в степната зона на Северното Черноморие. Така се потвърждава становището на М. Артамонов, че територията на печенезите не се е разпростирала на изток от Дон и Северски Донец. От друга страна, археологическите свидетелства за наличието на печенези в някои хазарски градове (ако не са огузи⁴²) показват тяхното етническо присъствие там, без това да означава, че наоколо са били земите на хазарските печенези. Както беше посочено, понятието „хазарски печенези“ не разделя на две общности печенезите, обитаващи европейските степи, а означава всички тях, за разлика от „тюркските“, които останали в Азия⁴³.

Според ал-Бакри и Гардизи печенезите граничели на изток с куманите, на юго-запад с хазарите, на запад със славяните, като „всички тези народи правят нашествия, нападат печенезите, взимат ги в плен и ги продават (в робство)“⁴⁴. Както мисли Б. Заходер, наблюдава се смесване на известията за периодите преди и след печенежкото преселение, но е възможно и да се означават едновременно европейските и азиатските печенези⁴⁵. Важно в случая е сведението за нападенията над печенезите и продаването им в робство от хазарите. Отново според „Худуд ал-Алам“ повечето от робите, които идвали в мюсюлманските страни откъм Хазария, били хазарски печенези⁴⁶. В този смисъл изглеждат напълно правдоподобни думите на хазарския владетел Йосиф, че печенезите били подчинени на неговата власт и му плащали данък⁴⁷. Разбира се, те не трябва да се възприемат буквално. Възможно е печенежките племена, чиито пасища били

⁴¹ Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1, с. 97–98.

⁴² Останките от материалната култура, по които се определя присъствието на печенези или огузи в хазарските земи, са идентични (вж. по-подробно на с. 287–290.).

⁴³ Вж. и Ромашов, С. А. Цит. съч., глава III, с. 169; глава V, с. 239–241.

⁴⁴ Заходер, Б. Н. Цит. съч., Т. 2., с. 73.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm – за пространната редакция, и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm – за кратката.

на запад от Дон, в близост до хазарските (българските и българо-аланските) земи, да са били подчинени на хазарската власт. На основата на сведенията на Константин Багренородни Дж. Хауърд-Джонстън смята, че хазарите са поддържали някакво влияние и контрол над печенезите⁴⁸.

В тази връзка от особено значение са сведенията за българите в Северното Черноморие. В договора, сключен между руския княз Игор и Византия през 944 г., Киевска Русия поема задължението да не напада византийските владения в Крим, както и да не допуска „черните българи“ там. Това е единственото известие в „Повесть временных лет“ за черните българи⁴⁹. Всъщност, писмените извори за тях са от X в. Те се споменават на две места и от Константин Багренородни (писал „За управлението на империята“ между 948 и 952 г.), който определя Черна България като страна, която може да воюва с хазарите⁵⁰.

От същото време са и източните известия за вътрешните българи. Най-напред това понятие се среща в съчинението на ал-Балхи „Карта на климатите“ (около 920–921 г.). Споменава се и от ал-Истахри, чийто труд „Книга за пътищата и страните“, писан около 930–933 г. и преработен през 951 г., е допълнение на ал-Балхи⁵¹. И в двете съчинения сведенията за „вътрешните“ българи са еднакви. Важна и съществена информация по-късно добавя Ибн Хаукал, който, по молба на ал-Истахри, продължава „Книга за пътищата и страните“, чиято последна редакция е от 977 г. През 969 г. Ибн Хаукал посетил южното крайбрежие на Каспийско море, където разбрал от хазарски бежанци за разгрома на Хазарския каганат, както и на вътрешните българи⁵². Вътрешните българи се споменават и от „Худуд ал-Алам“ (982–983 г.)⁵³.

Не е ясно, но е много вероятно „вътрешните“ и „черните“ българи да са една и съща общност⁵⁴. От съчиненията на ал-Балхи и ал-Истахри не

⁴⁸ *Howard-Johnston, J.* Op. cit., pp. 188–190.

⁴⁹ *Повесть временных лет*, с. 34.

⁵⁰ *Константин Багрянородный*. Цит. съч., глава 12, с. 53.

⁵¹ *Новосельцев, А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Русь VI–IX вв. – В: *Древнерусское государство и его международное значение*. М., 1965, с. 408.

⁵² *Пак там*, с. 409.

⁵³ *Minorsky, V.* Op. cit. (http://www.kroraina.com/hudud/hud_45.html). Там се намира и твърде интересно сведение, според което вътрешните българи били във война с всички руси.

⁵⁴ *Вж. Мерперт, Н. Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957, с. 25–29; *Божилков, Ив.* Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979,

може твърдо да се направи изводът, че вътрешните българи били част от Хазарския каганат. Ибн Хаукал обаче пряко свързва техния разгром, причинен от русите, с този на Хазария. Изглежда сигурно, че поне през 60-те г. на X в. те били част от каганата. В тази връзка е важно мнението на С. Плетнѐва, която допуска, че „подчинението на кагана и вероятно службата в неговите войски и други „административни учреждения“ позволили на Константин Багренородни да назове българите, населяващи земите между Боспор и Херсонес, „черни българи“, като така ги отделя от свободните дунавски и волжки“⁵⁵. Надали византийският император се е съобразявал кои българи са свободни и кои не, за да ги нарича „черни“. Това определение произлиза от византийската традиция и вероятно оттам е попаднало в договорните отношения между Византия и Киевска Русия. Напълно е възможно то да е заимствано от Дунавска България. Именно там би било най-логично да се нарекат „черни“ българите, останали в подчинение на хазарския каган (ако се приеме тълкуването на С. Плетнѐва). По-сложно е да се определи кои земи е населявала тази българска общност.

Според В. Седов произходът на името на славянското племе северяни е ирански и означава „черен“⁵⁶. Би следвало да се запитаме дали така не се

с. 163–167; *Димитров, Хр.* Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. – Добруджа, 1989, 6, с. 14–15; *Божилков, Ив., Хр. Димитров.* Protobulgarica (заметки по истории протоболгар до средине IX в.) – Byzantinobulgarica, 1995, 9, с. 47–51; *Генинг, В. Ф., А. Х. Халиков.* Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). М., 1964, с. 124–126. Проблемът за Черна България е разгледан подробно от С. Ромашов с различните гледни точки и литература (*Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава V, с. 248–256).

⁵⁵ *Плетнѐва, С. А.* Очерки, с. 169. Съществуват различни значения на определението „черни“ в степния свят. В тюркската традиция определението „кара-будун“ (черен народ) се отнася до основната маса от населението на държавата, докато „бял“ има значението на „свободен“ и може да се свързва с аристокрацията. (*Гумилев, Л. Н.* Древние тюрки, с. 68; *Golden, P. V.* Khazar Studies, p. 142). От особен интерес е известието на ал-Истахри за разделението на хазарите на черни и бели. Макар източният автор да предполага в това деление съществуването на расово обособени групи, по-вероятно е определението „бели хазари“ да означава висшата прослойка в каганата (аристокрацията), а „черни хазари“ – подчиненото или управляваното от нея население (*Dunlop, D. M.* The History of the Jewish Khazars. New York, 1967, pp. 96, 224; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 400). Възможно е „черен“ да означава и „северен“. Вж. за символиката на бялото и черното в степния свят и *Стенанов, Цв.* Българите и степната империя през Ранното средновековие. Проблемът за Другите. С., 2005, с. 117–118; *Golden, P. V.* The Černii Klobouci. – In: *Golden, P. V.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VIII, pp. 105–107.

⁵⁶ *Седов, В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982, с. 137–138.

е означавала и онази компактна българска общност, заселена в района на Северски Донец в непосредствено съседство със северяните? От особен интерес е и дали савирите, които се споменават между V и VII в. в Дагестан заедно с хазарите, българите, берсилите и други сродни племена, нямат връзка с тази българска общност⁵⁷. В последвалите столетия почти навсякъде, където се разселват българи, се споменава и племе с етноним, подобен на този на савирите. Вторият по значение градски и търговски център на Волжка България носи името Сувар. Севери е името на едно от племената в Дунавска България. От сведенията за българите в Мала Азия става ясно, че през XII в. там е имало две съседни области, които се наричали Булгар и Сувар⁵⁸. Разбира се, уеднаквяването на значението на посочените имена е хипотетично. Но в степния свят деленето на „бели“ и „черни“ е традиционно и съвместява различни смислови характеристики (както във връзка с общественото положение, така и по отношение на посоката – обикновено „черен“ обозначава „север“)⁵⁹. В този смисъл „черни“ може да са били само част от българите в Хазарския каганат, а не всички наследници на останалите под властта на Батбаян племена. От особен интерес е и смисловото запазване на назоваването на общностите около Северски Донец като „черни“. Именно в тази област са били земи-те на Черна Кумания⁶⁰. Възможно е да се търси връзка с наследството на черните българи. На този етап от развитието на науката предположенията, които водят в тази посока, са несигурни.

Няколко от малкото изследвани български селища от района на Северски Донец съществували до монголското нашествие от 20-те години на

⁵⁷ Артамонов, М. И. История хазар, с. 78, 83–84, 131; според В. Мавродин съществува пряка връзка между савирите и черните българи, а създателите на салтовската култура били савиро-българи. (Мавродин, В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945, с. 186–189).

⁵⁸ Тъпкова-Заимова, В. Българи и селджуки в Мала Азия след XI век. – В: *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. С., 2003, с. 48. Дисертацията на М. Даскалов „Племето севери в Североизточна България и Украйна“ (С., 1995) остана недостъпна за мен.

⁵⁹ В тюркските представи например посоката „север“ означава ляво/женско. Тя се противопоставя на юга като дясно/мъжко (Лъвова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск, 1988, с. 43–45).

⁶⁰ Golden, P. B. Imperial Ideology, p. 68; idem, The Polovci Dikii. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, X, pp. 297–298; Стоянов, В. Куманология. Опити за реконструкция. С., 2006, с. 131, 137–139.

XIII в. В тях се доказва етническата приемственост на салтовското (българското) население с населението от последвалия период (XI–XIII в.)⁶¹. В. Стоянов предпазливо споменава за възможната връзка между куманското подразделение Бурчевичи (част от Черна Кумания) и често срещаното в източната литература наименоване за българите Бурджан⁶². Както ще се види по-долу, в някои от тези известия името „бурджан“ се отнася до вътрешните (черните) българи. И накрая, част от Черна Кумания са били и Тертероба, с които се свързва по-късната българска царска династия Тертеровци⁶³.

Най-компактно българи населявали хазарската територия в Крим, на Таманския полуостров, по северното крайбрежие на Азовско море, долното течение на Дон и долното и средното течение на Северски Донец⁶⁴. Това е огромна територия, която едва ли е била населена само от едно българско племе. Засега със сигурност може да се говори за съществуването на християнска българска общност в Крим и езическа българска общност по Дон и Северски Донец. Според ал-Балхи и ал-Истахри вътрешните българи били християни. Само Ибн Хаукал определя вътрешните българи като християни и мюсюлмани⁶⁵, въпреки че той вероятно свързва мюсюлманството с известията за волжките българи. От друга страна, резултатите от археологическите разкопки показват възможността сред българската общност, населяваща района на Северски Донец, да е имало както християни, така и мюсюлмани⁶⁶.

Константин Багренородни не споменава нищо за религиозната принадлежност на черните българи. Дали той би я пропуснал, ако те са били християни? Ако черните българи са били предимно езичници, малко е

⁶¹ Например резултатите от изследванията на Е. Кравченко показват, че през XI–XIII в. на мястото на Сидоровския комплекс е съществувало неукрепено селище, чието население в етническо отношение било същото, както през X в., тоест българско. (*Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца.* – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 260).

⁶² *Стоянов, В.* Куманология, с. 15, 145; вж. и *Golden, P. B.* The Polovci Dikii, p. 298.

⁶³ *Стоянов, В.* Куманология, с. 139–140.

⁶⁴ По-подробно разселението на българите в Хазария е разгледано на с. 308–314.

⁶⁵ *Гаркави, А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 193, 218, 277.

⁶⁶ *Аксенов, В. С.* Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 136–144; *Красильников, К. И.* Этнопроцессы в среде прабългар степного Подонцовья. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 87–88.

вероятно да са обитавали Крим⁶⁷. За това говори и фактът, че Киевска Русия приела задължението да не ги допуска до византийските владения там⁶⁸. Сигурно е, че голяма част от салтовските селища в Крим са били български до средата на X в⁶⁹. В. Майко обаче убедително доказва, че българското население (християнско по вероизповедание) напусна полуострова (или подвластната на хазарите територия) в началото на 40-те г. на X в., при това не в резултат на печенежко нападение, а на доста изострената и сложна политическа ситуация в Крим, свързана с конфликта между Византия и Хазария. На мястото на българите се настанили етнически хазари и алани, които най-вероятно се преселили от района на Долна Волга⁷⁰. Това уточнение е важно, тъй като спомага по-точно да

⁶⁷ Вж. за засилената византийска мисионерска дейност в Крим през IX в. *Иванов, С. А.* Миссия восточнохристианской церкви к славянам и кочевникам: эволюция методов. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10, с. 30. Книгата на С. Иванов „Византийское мисионерство. Можно ли сделать из „варвара“ христианина?“ (М., 2003) остана недостъпна за мен. За археологическите паметници, които говорят за разпространението на християнството сред българите в Крим и християнските храмове там вж. *Баранов, И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтовомаяцкая культура). Киев, 1990.

⁶⁸ В тази връзка доскоро немало учени смятаха договора между Киевска Русия и Византия от 944 г. за доказателство за съществуването на подчинени на русите територии в Крим. За несъстоятелността на това твърдение вж. *Гадло, А. В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII–X вв. – Вестник ЛГУ, 1968, 3, с. 55–65.

⁶⁹ *Майко, В. В.* Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Търново, 1997, с. 109; *Гадло, А. В.*, Цит. съч., с. 64; вж. за българите в Крим и *Баранов, И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья; *Айбабин, А. И.* Памятники крымского варианта салтово-маяцкой культуры в Восточном Крыму и степи. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 55–59, както и главата „Степь и Юго-Западный Крым“, с. 74–81. За мен остана недостъпна работата на *А. Айбабин* „Этническая история ранневизантийского Крыма“ (М., 1999).

⁷⁰ *Майко, В. В.* Крим и Северен Кавказ, с. 109–112; *свѣщѣт*, Иудейські елементи в матеріальній культурі населення Південно-Східної Таврики другої половини X ст. – В: Ruthenica. Т. 1. Киев, 2002 (www.history.org.ua/sub/contents.htm); *Баранов, И. А., В. В. Майко.* Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 109–110. Подобно становище има *А. Айбабин*. И според него българските селища в Крим били унищожени в средата на X в. в резултат на похода на хазарския военачалник Песах (*Айбабин, А. И.* Степь и Юго-Западный Крым, с. 77). Все пак не може да се твърди със сигурност, че след средата на X в. в хазарската част на Крим не са останали християни (българи). За това говорят сведенията от началото на XI в. за Георги Цул. В хрониката на Йоан Скилица той се споменава като владетел на Хазария. В същото време намерените печати с неговото име го свързват повече с византийската администрация на полуострова. Става дума за два печата с текст: „Георги Цул, императорски протоспатарий и стратег на Херсонес“ и „Георги Цул, протоспатарий на Боспор“ (*Соколова, И. В.* Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсонеса. – Палестинский сборник, 23(86), 1971, с. 68–74). Тези сведения едва ли показват

се определят земите на черните българи. Те най-вероятно са се намирали по теченията на Северски Донец и Дон и не са включвали българската общност от южното крайбрежие на Крим, голяма част от която напуснала полуострова в средата на X в. Може да се предполага, че между двете български общности съществували различия не само от гледна точка на религиозното изповедание, но и на политическата им ориентация.

Според А. Сахаров „договорът от 944 г. открива за Русия възможност за активни действия против Хазария с подкрепата на византийски войски“⁷¹. Военните клаузи, засягащи Северното Черноморие, говорят за организирането на „военен съюз на Русия и Византия против Хазарския каганат и неговите съюзници“⁷². Първото известие за участието на руски войски във византийската армия след 944 г. е от 949 г. – тогава бил предприет поход срещу Крит⁷³. От особен интерес е сведението на ал-Масуди за съюзническите действия на двете страни срещу сирийския владетел Сейф ад-Даула през 50-те г. на X в. В последното си съчинение „Книга за предупреждението и преразглеждането“, написано в годината на смъртта му – 956-та, ал-Масуди пише, че много от русите „влезли наскоро в общността ар-Рум (византийската общност) така, както са влезли ал-Арман (арменците) и ал-Бургар (българите)... и ал-Баджанак (печенезите)... И те (византийците) ги поместили (русите, арменците, българите и печенезите) по гарнизоните в много от своите крепости близо до границата с аш-Шамийа (Сирия), насочили ги срещу Бурджан и другите народи, враждебни на тях и заобикалящи техните владения“⁷⁴.

Най-напред, от това известие се разбира, че съюзът между византийци, арменци, българи (дунавските) и руси (за добрите отношения между които по това време говорят и други извори) е включвал и печенезите. Ибн ал-Асир (1160–1234) съобщава за военните действия, водени от

запазването на силна християнска общност под хазарска власт в Крим след 40-те г. на X в. Печатите по-скоро потвърждават разширяването на византийското влияние в Крим след 60-те г. на века, което може да означава и завръщане на някаква част от емигриралото по-рано българско християнско население.

⁷¹ Сахаров, А. Н. Дипломатията на древна Русия. IX – първата половина на X век. С. 1984, с. 228.

⁷² Пак там, с. 227.

⁷³ Левченко, Г. Г. Очерки истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 21.

⁷⁴ Бейлис, В. М. Ал-Мас Уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 23.

византийците, българите, русите и арменците срещу Сирия през 954 и 955 г., без да включва печенезите⁷⁵. От особено значение е допълнението на ал-Масуди, че този съюз не се е отнасял само до военните действия в Сирия, а е бил насочен и срещу останалите врагове на империята.

Единственото конкретно име, което ал-Масуди споменава в тази връзка, е Бурджан. В източната литература това понятие се употребява за два народа – бургундците и българите. В. Бейлис отхвърля възможността под Бурджан да се разбират бургундците (които по този начин са споменати само веднъж) и смята, че Бурджан означава „някакво общо име на европейските противници на Византия, за които нашият автор имал само обща представа“⁷⁶. Обикновено се приема, че в източната литература Бурджан се използва за дунавските българи, но в случая явно не е така. В цитираното известие дунавските българи (бургар) са разграничени от Бурджан. В. Петрухин допуска, че става дума за черните българи⁷⁷. Вероятно ал-Масуди не винаги е свързвал Бурджан с дунавските българи. В съчинението си „Вести за времената“ ал-Масуди подробно описва народа Бурджан (това е единственото подобно описание в източната литература):

„Бурджан са потомци на Йонан, син на Иафет. Царството е голямо и просторно. Те воюват с византийците, славяните, хазарите и тюрките. Византийците са най-върлите им противници. Между ал-Кунстантинийа (Константинопол) и страната на бурджан (разстоянието е) 15 дни път... Бурджан се прекланят пред огъня. Те нямат своя (свещена) книга... Бурджан нямат нито динари, нито дирхеми, а покупко-продажбата се извършва срещу крави и овце. Ако между тях и византийците се сключи примирие, бурджан плащат, като им водят слуги измежду славяните и други като тях“⁷⁸.

Повечето учени приемат, че ал-Масуди има предвид дунавските българи, но с не по-малка сигурност известието може да се отнася за чер-

⁷⁵ Пак там, с. 28; Левченко, Г. Г. Цит. съч., с. 216–217. Много по-вероятно е в това известие да става дума за малоазийските българи в дн. Източна Турция (вж. Венедикова, К. Българите в Мала Азия от древността до наши дни. Ст. Загора, 1998).

⁷⁶ Бейлис, В. М. Цит. съч., с. 30.

⁷⁷ Петрухин, В. Я. Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 83.

⁷⁸ Заимова, Р. Арабски извори за българите. Христоматия. С., 2000, с. 36.

ните (по-точно вътрешните) българи. Вероятно в не всички сведения за народа Бурджан става дума за дунавските българи. Например откъсът за вътрешните българи при ал-Балхи съответства на по-стара традиция в източната литература, свързана с описанието на народите от края на обитаемите местности, или от единия край на земята до другия, както и с описанието на народите, населяващи седмия климат. При ал-Фаргани (починал през 830 г.) двете описания са: „седмият климат започва на изток от севера на страната Яджудж, после минава по страната на тюрките, после – по бреговете на морето Джурджан, откъм северната му страна, после пресича морето на Рум, минава по земята на Бурджан и Славония (ас-Сакалиба) и достига западното море... крайт на обитаемите местности... той започва на изток от страната Яджудж, после минава през страната Тагазгаз и земята на тюрките, после по страната на аланите... после по Бурджан, после – по Славония и стига Западното море“⁷⁹. При ал-Балхи второто описание изглежда така: след страната Яджудж продължава „по горната част на Славония, пресича земята на вътрешните българи и Славония и върви през страната Рум към Сирия“⁸⁰. Ясно е, че на мястото на Бурджан тук се появяват вътрешните българи. Трябва да се има предвид също, че източният автор различава дунавските българи, наречени „велики“ и волжките, наречени „външни“.

Текстът на ал-Истахри е еднакъв с този на ал-Балхи. При Ибн Хаукал смисълът се променя, сведенията за различните български общности до голяма степен се преплитат, като основният стремеж е да се съобщи за унищоженията, причинени от русите⁸¹. За подобно смесване говори друг откъс от Ибн Хаукал, цитиран по Димашки: „от Окръжаващото море излиза трети ръкав на север от Славония, простира се близо до мюсюлманските българи и се завърта на изток“⁸².

Към края на X в. арабският автор Абу-Наср ал-Куми, писал между 984 и 997 г., се придържа към по-старата традиция: „Седмият климат започва на север от страните Яджудж и Маджудж, преминава към тюрките и от север на бреговете на Джурджанското море, минава през земя-

⁷⁹ Гаркави, А. Я. Цит. съч., с. 25; Калинина, Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. М., 1988, с. 130.

⁸⁰ Гаркави, А. Я. Цит. съч., с. 274.

⁸¹ Пак там, с. 218.

⁸² Пак там, с. 222.

та на Бурджан и Славония и свършва при Западното море⁸³. При ал-Масуди това сведение е по-различно: „Ифранджа, Славяни, Нукабарда, Ашбан, Яджудж и Маджудж, Турк, Хазар, Бурджан, Алан, Джалалика и другите, за които говорихме, че живеят под съзвездието козируг, тоест на север“⁸⁴. Ясно е, че в тези известия бурджан и вътрешни българи са взаимно заменими⁸⁵.

От особен интерес, с оглед местоположението на бурджаните, е едно известие на ал-Хваризми от 30-те г. на IX в. Използвайки терминологията на Птолемей за територията на източноевропейската степ (Европейска и Азиатска Сарматия), той я „запълва“ с друго етническо съдържание. Така според ал-Хваризми обитатели на Европейска Сарматия (западно от Дон) са бурджаните, а на Азиатска (източно от Дон) – аланите⁸⁶. Ако сведенията за бурджаните и вътрешните българи се отнасят за една и съща общност, за тази българска група има известия още за периода от края на VIII и началото на IX в. Те не се появяват „внезапно“ в изворите през X в. Най-вероятно с тези българи трябва да се свържат паметниците на салтовската култура от района на Дон и Северски Донец⁸⁷.

Известието на ал-Масуди може да помогне при разглеждането на политическите събития в Северното Черноморие от края на 40-те и нача-

⁸³ Пак там, с. 247.

⁸⁴ Пак там, с. 138; Калинина, Т. М. Ал-хазар и ас-сакалиба: контакти. Конфликты? – В: Хазары. Евреи и славяне. Т. 16, с. 103.

⁸⁵ Прави впечатление, че освен вътрешни българи, в „Худуд ал-Алам“ се споменават и в.н.н.д.р. Това е от особен интерес, тъй като те не се срещат в останалите източни извори, с изключение на Гардизи, където се говори за н.н.д.р. В „Худуд ал-Алам“ в.н.н.д.р. са представени като слаби и бедни (*Minorsky, V. Op. cit. (http://www.kroraina.com/hudud/hud_53.html)*; вж. и Божилков, Ив., Хр. Димитров. Цит. съч., с. 49–51). Хазарският владетел Йосиф свързва създаването на Хазарския каганат с войната срещу в.н.н.т.р., тоест Аспаруховите българи. Дали в сведенията на „Худуд ал-Алам“ не става дума за остатъци именно от това население, което живеело бедно и обособено от останалите български общности в каганата? Това би обяснило съществуването през VIII–IX в. на отделна епископия за оногурите някъде в района на север от Кавказ (вж. Иванов, С. А. Цит. съч., с. 30).

⁸⁶ Калинина, Т. М. Сведения ранних ученых, с. 17, 92–95.

⁸⁷ С. Ромашов категорично отхвърля възможността Черна България да се е намирала в района на Северски Донец, но се основава единствено на предположението, че българските паметници там са опустошени от печенезите в края на IX в. Според него Черна България била в Приазовието (по-точно между реките Дон и Манич), там, където преди това била Оногурия. Тя получила независимост от Хазарския каганат след нашествието на печенезите и започнала да се нарича Черна България (Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава V, с. 251–255).

лото на 50-те г. на X в., за които не се знае почти нищо. Както вече стана дума, известието е от 956-та година. От него става ясно, че по това време в Северното Черноморие имало коалиция, в която участвали русите, печенезите и византийците. Естествено е да се предположи, че нейните действия били насочени срещу Хазария, съответно и срещу черните българи. Дори през този период черните българи да са били независими от хазарите, каквато възможност допуска още М. Артамонов⁸⁸, изправени пред необходимостта да се сражават срещу коалицията, те станали естествен съюзник на Хазария. Според учения „в отношенията си с Византия хазарите са могли да действат само чрез черните българи и всъщност даже с техните сили, тъй като именно последните били непосредствени съседи на кримските владения на империята. Затова в договора на гърците с Игор става дума не за хазарите, а за черните българи, от което обаче не трябва да се прави изводът, че последните по това време окончателно скъсали с хазарите и представлявали съвършено самостоятелно политическо образувание“⁸⁹.

И. Баранов е съгласен със сведенията на хазарския владетел Йосиф за хазарското влияние в Крим. Той смята, че началото на края на хазарското могъщество там „положил източният поход на Светослав от 965 г., в резултат на който били разгромени основните сили на Хазарския каганат и неговите съюзници в Поволжието, самата Хазария, на Дон и Северен Кавказ“⁹⁰. Той се обосновава със следите от повсеместни пожари и разрушения на салтовските селища в Крим. Дотогава „българите били опора на Хазарския каганат в Таврика, стояли на пътя както на руските, така и на византийските интереси“⁹¹. В. Майко смята, че „именно през 40-те-50-те г. на X в. територията на Хазария достига максимални размери“⁹². Подобно на И. Баранов, А. Тортика приема, че краят на сал-

⁸⁸ Артамонов, М. И. История хазар, с. 381–382.

⁸⁹ Пак там, с. 382. Интерес представлява и мнението на В. Спинеи. Според него фактът, че в договора между Киевска Русия и Византия не печенезите, а черните българи се споменават като заплаха за Херсонес, показва възможността печенежката активност в района на север от Черно море да е била ограничена от Хазарския каганат (*Spinei, V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003, p. 121*).

⁹⁰ Баранов, И. А. Таврика в епоху раннего средневековья, с. 153.

⁹¹ Пак там.

⁹² Майко, В. В. Цит. съч., с. 114. Хазарската власт в Крим през X, дори и IX в., се оспорва от редица учени (вж. например Айбабин, А. И. Степь и Юго-Западный Крым. – В: Археология

товските паметници в Подонието е следствие от хазаро-руския конфликт и по-точно от похода на киевския княз Светослав от 965 г.⁹³.

Съвсем различна е гледната точка на А. Новоселцев. Основавайки се на сведенията на Константин Багренородни за народите и държавите, които могли да воюват с Хазария, включително Черна България и Алания, той смята Хазарския каганат за второстепенна сила, която интересувала Византия само от гледна точка на безопасността на кримските ѝ владения⁹⁴. Сведенията на византийския император обаче не би трябвало да се тълкуват в този смисъл. Той показва възможностите на византийската политика, а не политическата действителност в момента на писането на съчинението и още по-малко след това. Императорът дава представа кой народ срещу кого може да се използва по принцип (не само срещу Хазария). Тази представа е изградена на основата на минали събития, както и на евентуални възможности за в бъдеще. Голямото внимание, което отделя на Хазария, по-скоро говори не за слабостта на каганата към ср. на X в., а за неговата сила.

Основавайки се на същите сведения, както и на данните за церемониите във византийския двор, Дж. Хауърд-Джонстън се противопоставя на мнението на А. Новоселцев. Според Дж. Хауърд-Джонстън от сведенията на Константин Багренородни се разбира, че и в средата на X в. за Византия Хазарският каганат бил водеща сила на север⁹⁵. В крайна смет-

СССР. Т. 19, с. 59–64, 74–81; *Науменко, В. Е.* Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 94–116; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 109–110, 133; *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 143, Глава V, с. 256; *Герцен, А. Г.* Хазары в Доросе-Мангупе. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 29–34; *Макарова, Т. И.* Боспор. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 53–55). Но все пак И. Баранов и В. Майко са основните изследователи на салтовските паметници в Крим (вж. допълнително *Баранов, И. А., В. В. Майко.* Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 98–110; *Майко, В. В.* К вопросу о хазарах на Боспоре во второй половине X в. – В: Пантикапей. Боспор. Керчь. Материалы международной конференции. Керчь, 2000, с. 87–93 (<http://annals.xlegio.ru/hazar/small/mayko.htm>).

⁹³ Тези събития довели и до значително изселване на алано-българско население от Подонието, тъй като археологическите разкопки показват, че повечето от обитаваните от него селища са напуснати доброволно (няма следи от разрушения). Ученият предполага, че впоследствие някои български „родове“ се „втели“ в обединенията на печенезите или огузите (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 110, 182, 229, 505, 510).

⁹⁴ *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 219; *Константин Багрянородный.* Цит. съч., пише, че срещу хазарите могат да воюват узите (глава 9 и 10, с. 51), Алания (глава 10 и 11, с. 53) и Черна България (глава 12, с. 53).

⁹⁵ *Howard-Johnston, J.* Op. cit., pp. 172, 181–183.

ка, към момента на похода на Светослав съюзници на русите в Северното Черноморие били единствено печенезите, наречени от Ибн Хаукал „острие, шип на русите“⁹⁶. Това е и времето, в което печенезите, заедно с русите, могат да бъдат „набедени“ за едни от основните причинители на опустошенията на салтовската култура, довели до нейното унищожаване. Според Дж. Хауърд-Джонстън този „фатален“ за Хазарския каганат удар успял не защото Хазария била слаба, а защото бил напълно неочакван⁹⁷.

---

⁹⁶ *Калинина, Т. М.* Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г. М., 1976, с. 100.

⁹⁷ *Howard-Johnston, J.* Op. cit., p. 183.

ГЛАВА III. ХАЗАРИЯ И

МЕЖДУНАРОДНАТА ТЪРГОВИЯ В ИЗТОЧНА ЕВРОПА ОТ КРАЯ НА IX–X ВЕК

През Хазарския каганат преминавали основните пътища, свързващи Арабския и персийския юг със скандинавския север. Митата, които взимали хазарските управници в търговските пунктове, се приемат за един от основните доходи на хазарската хазна. Затова и не малко учени смятат, че развитието на Хазария зависело най-вече от географската ѝ позиция¹.

Търговската дейност през този период била взаимно изгодна не само за държавите, в които се намирали главните търговски центрове, но и за отдалечените от тях племена. В дебрите на големите и слабо обитатели горски масиви, както и в отдалечените северни райони, били местообитанията на животните с ценна кожа – една от най-търсените стоки от ислямския юг. В замяна, на север, най-вече към скандинавските земи, се отправяли огромни количества сребърни дирхеми, които подбуждали интереса на нови и нови групи скандинавци към Източна Европа. Развитието на тази търговия станало възможно след свалянето на Омаядите и възцаряването на Абасидите в Арабския халифат (749 г.). Новата династия спряла агресивната завоевателна политика на предшествениците си, установили се мирни отношения с Хазария, пътищата станали по-сигурни и в резултат около 800 г. сребърните арабски дирхеми достигнали Скандинавския полуостров².

¹ *Dunlop, D. M.* The History of the Jewish Khazars, p. 232; *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 106; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 114; *Плетнева, С. А.* Хазары, с. 68; *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь, с. 170. Вж. и *Pritsak, O.* The Origin of Rus', pp. 15–27; *Noonan, T. S.* Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 207–244.

² *Шепард, Дж., С. Франклин.* Начало Руси 750–1200. СПб., 2000, с. 25–27; *Noonan, T. S.* When did Rūs/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? – АЕМАе, VII, 1987–1991, pp. 213–219; *idem,* Scandinavian-Russian-Islamic trade in the ninth century. – In: A Wosinsky Mor

Втората половина на VIII в. поставила началото на руското (скандинавското) проникване в Източна Европа, което се извършвало по главните търговски пътища – басейните на реките Волга, Ока, Дон и Днепър. През VIII в. хазарската държава владяла средното течение на Днепър и Волга, вероятно целия басейн на Дон, като влиянието ѝ се простирило и върху цялото дясно крайбрежие на Ока. Възникнало съперничество между русите и хазарите за пътищата и народите, живеещи в техните околности, от които се набавяли необходимите за търговията стоки. Конфликтите, както и съюзните отношения между племенните образувания и държавите в Източна Европа зависели от развитието на международната търговия, от притока на сребърни монети от Изтока към Западна Европа.

Не е напълно изяснен началният период на скандинавското етническо и търговско проникване в Източна Европа. За по-ранните търговски връзки между народите по Балтийското крайбрежие и народите на юг може да се съди от останките на скандинавски (шведски) селища от VI–VII в. в прибалтийския район на Източноевропейската равнина. Оттогава са първите следи от източни монети на остров Готланд и в Швеция. Шведските селища обаче просъществували малко време и най-вероятно търговията е била прекъсната³. Не е ясно защо горната им граница – краят на VIII в. – съвпада тъкмо с началния период на руското проникване в Източна Европа, когато връзките между скандинавските народи и Арабския халифат се развивали все по-интензивно. Става дума за селища на територията на днешна Латвия – Гробин, който се намира в земите на прибалтийското племе курши в околностите на днешна Лиепая, и група поселения около устието на Западна Двина (Даугава). Скандинавското присъствие по тези места се датира между втората половина на VII и началото на IX в. Търговията между шведските викинги и местното население била слаба през IX и X в. Тя била подновена в началото на XI в., когато от изток спрял притокът на сребро. Известно изключение се наблюдава на територията на Прусия, на полуостров Самбия, където се от-

Muzeum Ewkönyve/Jahrbuch des Wosinsky-Mor-Museums, XV, 1990, pp. 53–63; *idem*, Coins, Trade and the Origins of Ninth Century Rus' Towns. – In: XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten-Proceedings-Actes II. Berlin, 2000, pp. 934–942.

³ *Мавродин, В. В.* Образование Древнерусского государства. Л., 1945, с. 141.

белязват скандинавски селища между IX и XI в⁴. Най-вероятно те нямат пряко отношение към развитието на търговията с Изтока.

През VIII в. в скандинавските страни се появява нов тип селища. Те постепенно добиват важно значение за международната търговия, свързвайки арабския изток със Западна Европа. В Дания например това е Хедебю, а в Швеция – Бирка. Хедебю се намира в югоизточната част на полуостров Ютландия. Той бил един от големите търговски скандинавски центрове, израснали с притока на източни сребърни монети. Разцветът на селището бил през X в. Значението му намаляло, когато спрял притокът на дирхеми от мюсюлманския свят на запад. Връзката на Хедебю с народите от Изтока се осъществявала чрез Бирка. Бирка е разположен на територията на днешна Швеция, на остров в езерото Меларен. Селището западнало след 60-те г. на X в. (най-късните източни монети, намерени там, са оттогава). Приема се, че това било следствие и от разгромяването на основните хазарски търговски центрове от руския княз Светослав. Друг голям скандинавски търговски център бил остров Готланд, на чиято територия са намерени огромни количества източни и западни сребърни монети. За разлика от Бирка и Хедебю, търговското значение на острова се запазило и след прекъсването на източната търговия. Разцветът му настъпил в последвалите години. По същото време, когато в скандинавските страни били основани Бирка и Хедебю, през втората половина на VIII в., се появили подобни селища и в Източна Европа, на територията на днешна Северна Русия, най-ранното от които е Ладога⁵. Оттогава са първите сведения за русите, които, привлечени от притока на сребърни арабски дирхеми, бързо се включили не само в търговията, но и в борбата за овладяването на основните търговски пътища в Източна Европа.

За развитието на търговията се разбира най-вече по находките на сребърни монети. Могат да се разграничат два периода на проникването на монетите в Източна Европа. От края на VIII до края на IX в., когато преобладават арабските дирхеми, и през X в., когато преобладават

⁴ *Ловмянский, Х.* Русь и норманны. М., 1985, с. 114–116; *Гуревич, А. Я.* Походы викингов. М., 1966, с. 84.

⁵ *Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин.* Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). – История СССР, 5, 1986, с. 70–71; *Гуревич, А. Я.* Цит. съч., с. 48–58; *Шепард, Дж., С. Франклин.* Цит. съч., с. 28–41.

саманидските. От втората половина на VIII в. на пазарите в Арабския халифат имало голямо количество дирхеми, резултат от доброто икономическо развитие в началото на Абасидското управление. Тогава в арабската култура се вляло сасанидското (персийското) и елинистическото наследство. Абасидите разширили кръгозора на арабския свят. Установили се търговски и културни връзки с Китай, Индия, Европа и Африка⁶. Източни търговци (от арабски и еврейски (т. нар. рад(х)анити) произход) се появили на пазарите в Източна Европа. Добивът на сребро бил осигурен от големите залежи в Иран и Хиндукуш. В замяна арабските и персийските търговци получавали от горската зона на Източна Европа кожи, мед, восък, лен, кехлибар, мечове и не на последно място – роби⁷.

До първата третина на IX в. основните монети, намирани в Източна Европа, са от Африка (вероятно свързани с рад(х)анитите). Най-голямо количество е открито в басейните на реките Дон и Северски Донец. Значително по-малко – в Задкавказието и Прибалтика. Търговският път, по който тези монети стигали в Източна Европа, започвал от северното африканско крайбрежие, минавал през Сирия и Задкавказието и оттам стигал до Дон и Северски Донец, по долното и средното течение на които били разположени българо-аланските селища и крепости, откъдето на север продължавал към горното течение на Волга⁸.

От средата на IX в. се развил търговският път от Иран през Кавказ към Хазария. По него преобладават монети, сечени в Рей (дн. Техеран). Най-удобният път от Багдад (съкровищата с багдадски монети са предимно от IX в.; през X в. дирхемите, сечени в Ирак, са главно от Мосул) до Хазария минавал през кавказките проходи на западното крайбрежие на Каспийско море, при Дербент. Съществувал и друг път през Мерв, Бухара и двата главни центъра на Хорезъм по долното течение на Амударя – Ургенч (Гурган) и Кят, оттам по платото Устюрт (източното каспийско крайбрежие) към реките Урал и Волга⁹.

⁶ Даркевич, В. П. Художественный металл Востока, с. 77.

⁷ Пак там, с. 148.

⁸ Калинина, Т. М. Торговые пути Восточной Европы IX века (по данным ибн Хордадбеха и ибн ал-Факиха). – История СССР, 1986, 4, с. 78–80; Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 46–48.

⁹ Калинина, Т. М. Цит. съч., с. 81–82; Гумилев, Л. Н. Цит. съч., с. 214, Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 150.

От края на IX в. или по-скоро от началото на X в. дирхеми (но вече саманидски) се срещат и по Среден Днепър. Тогава русите се установили в Киев, а Исмаил Самани (892–907) основал държавата на Саманидите с център в Бухара. Те започнали да сечат големи количества монети. Саманидите се смятали за наследници на Сасанидите и възродили персийския език и литература в Средна Азия. Те осигурили търговските пътища, което дало тласък на развитието на градовете и на търговията. Саманидските монети били сечени най-вече в Бухара, Нишапур, Самарканд и Мерв. Нараснало значението на пътя от Средна Азия към Хазария, както и на хазарската столица Итил, където се събирали пътищата от Хорезъм към долното течение на Волга и от Задкавказието към северното Каспийско крайбрежие. Растежът на Болгар също е свързан със саманидското монетосечене.

През първата половина на X в. и волжките българи започнали да сечат монети, копие на саманидските. Върху ранните монети на волжките българи било изписвано името на владетеля на Саманидите и мястото на изсичане на монетата – Болгар или Сувар. Впоследствие се запазил обликът на монетата като саманидски, но се изписвало името на владетеля на волжките българи. Влиянието на Саманидите е от съществено значение с оглед издигането на Волжка България като голям икономически и политически център. С тях се свързва разпространението на исляма в степите, приет масово от волжките българи в началото на X в. Най-ранната открита монета на волжките българи е от 918/919 г., а най-късната (от саманидски тип) – от 986/987 г. Съкровища с тези монети се намират най-вече по теченията на Ока и Волга, като достигат и до скандинавските търговски центрове¹⁰.

Между VIII и X в. сребърните монети били наистина важна стока за скандинавците. В Източна Европа и в Скандинавия нямало други източници на сребро, както и алтернативен на дирхемите внос до средата на X в. Сребърните монети били лесно преносими, използвали се като средство за търговия, за престиж и за направата на различни сребърни укра-

¹⁰ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 100–101; Кропоткин, В. В. Булгарские монеты X века на территории Древней Руси и Прибалтики. – В: Волжская Булгария и Русь (к 1000-летию русско-булгарского договора). Казань, 1986, с. 38–40; Даркевич, В. П. Цит. съч., с. 114; Noonan, T. S. Monetary Circulation in Early Medieval Rus'. A Study of Volga Bulgar Dirham Finds. – Russian History/Histoire Russ, 7, pt.3 (1980), pp. 297–306.

шения. Златото през този период почти не се среща в международната търговия, вероятно защото било много по-малко и съответно – много по-скъпо¹¹. Тук, разбира се, трябва да се изключи Византия, която не спряла да сече златни монети и, както и Дунавска България, не участвала в търговията със сребърни монети.

Дирхемите не постъпвали в Източна Европа равномерно. В различни периоди количеството им отразява промените и проблемите в източната търговия. Известни са две големи кризи в притока на дирхеми – от последната четвърт на IX в. и от втората половина на X в. Важно е да се разбере не само от какво са породени те, но и как са повлияли на развитието на Хазарската държава.

Отбелязвайки малочислеността на съкровищата с дирхеми между 870 и 900 г., Т. Нуунан търси причината в Източноевропейската търговия, тъй като в Арабския халифат не се забелязва спиране на сеченето на монети. През втората половина на IX в. на юг от Кавказ няколко християнски и мюсюлмански държави се отделили от пряката власт на Абасидите. По същото време движението на Алидите в Табаристан попречило на търговските връзки в Каспийско море. Като цяло този период бил нестабилен за халифата, свързан с мащабно раздробяване на подвластните му територии. Допълнителна пречка може да е било преминаването на степта на Северното Черноморие под печенежки контрол. Пътищата през степта до Крим и връзката между Дон и Волга били от съществено значение за руско-хазарско-ислямската търговия. Така в резултат на печенежкото нашествие достъпът на руските търговци до долното течение на Волга бил ограничен или дори прекъснат. Появата на саманидските дирхеми в началото на X в. говори за намирането на нов път, свързващ Средна Азия с Итил и Волжка България и заобикалящ станалия опасен район на Азовско море¹².

Тълкувайки изводите на Т. Нуунан, В. Петрухин стига до по-различно заключение. Според него кризата в търговията се дължала на ус-

¹¹ Noonan, T. S. The Vikings in the East: Coins and Commerce. – Birka Studies (3), Stockholm, 1994, p. 216. През VIII в. спира напълно сеченето на златни монети в Западна Европа. Монетните съкровища след 710 г. съдържат само сребърни денарии. Златни монети ще бъдат сечени отново чак през XIII в. (Фавие, Жан. Карл Велики. С., 2002, с. 100–102).

¹² Noonan, T. S. Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. – АЕМАе, 5, 1985 (1987), pp. 198–202.

тановяването на княз Олег в Киев (882 г.), който откъснал от Хазария славянските племена радимичи и северяни. Хазарският каганат блокирал достъпа на русите до Каспийско море и Кавказ и те били принудени да търсят алтернативен път. Притокут на дирхемите (вече саманидски) се възобновил в началото на X в. през Волжка България, заобикаляйки Хазария¹³.

Друг поглед върху причините за кризата от края на IX в. има Дж. Шепард. Според него търговската активност на селища като Ладога, Рюриковото градище (до бъдещия Новгород) или селищата по Горна Волга противоречи на тезата за намаляване на притока на дирхеми. Значителното увеличаване на броя на русите, занимаващи се с търговия, може да е довело до разпространяването на едно и също количество монети на по-голяма територия¹⁴. Без да отрича значението на проблемите в Абасидския халифат и на нашествието на печенезите, Дж. Шепард смята, че се наблюдава по-голямо търсене на сребърни монети. Голяма част от тях се използвали като материал за украшения, но и „монетите сега постоянно преминавали от ръка в ръка, тоест намирали се при русите в обращение от такъв тип, какъвто не е имало по-рано. Затова русите може да са имали по-малко причини да заравят дирхемите в земята“¹⁵.

Изясняването на причините за кризата в търговията от края на IX в. е важно, тъй като помага да се разбере дали промяната на основните търговски пътища е довела до изолиране на Хазарския каганат. От сведенията на Ибн Хордадбех (написал „Книга за пътищата и страните“ около 885–886 г.) и ал-Факих (написал „Книга за страните“ около 903 г.) става ясно, че за да стигнат до Каспийско море, руските търговци минавали през Черно море, откъдето, навлизайки в Хазария, се отправяли

¹³ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 92–93, 132; *същият*, Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Евреи и Славяне. Т. 16, с. 76–78. Вж. и мнението на К. Цукерман, според когото времето на подчиняването на Киев и околните земи от Олег може да се изтегли от 80–90-те г. на IX в. към 20–30-те г. на X в. (Zuckerman, C. On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – Revue des Études Byzantines, 53, 1995, pp. 259–270). Вж. и мнението на В. Петрухин (Петрухин, В. Я. Князь Олег, Хельгу Кембриджского документа и русский княжеский род. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. М., 2000, с. 222–229).

¹⁴ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 97.

¹⁵ Пак там, с. 96.

към долното течение на Волга¹⁶. Тези сведения показват, че през IX в. русите не използвали цялото течение на Волга, както може да се очаква, а се спускали най-напред към северно-черноморските степи. Монетните съкровища помагат да се проследи пътя на русите. Преминаването по речните пътища в горската зона на Източна Европа не било лесно и руските търговци зависели от местното население. От Ладога (където е намерено най-ранното съкровище с дирхеми за Северна Европа от 786–787 г.) на изток се продължавало или направо към Волга по река Молога, или към Белоозеро, откъдето на юг по река Шексна също се стигало до Волга. Надолу по течението на реката се продължавало до устието на река Которосл, откъдето пътят се отклонявал от Волга. За това говори липсата на съкровища с дирхеми по Волга до устието на Ока, както и липсата на селища там. На юг по Которосл пътят водил до Ростовското езеро, южно от което се намирало Сарското градище – търговско селище, възникнало по едно и също време с Ладога. Предполага се, че то е основано през VIII в. от финското племе мери. Още в края на VIII в. и най-вече през IX в. там постепенно се настанило и скандинавско население. Важно е да се отбележи, че Сарското градище не било на нито една от главните реки¹⁷.

Отклонението по Которосл прокарва основния търговски път през Залеския край. Районът бил плодороден и сравнително по-гъсто заселен в сравнение с големите безлюдни горски пространства на равнината. По водната връзка Которосл – Клязма – Ока имало обширни полски пространства с богата получерноземна почва, където се съсредоточавали селищата. Според Дж. Шепард „ако скандинавците често посещавали Сарското градище и другите селища в района, това съвсем не се обяснява с факта, че последните били естествени места за престой на пътешествениците, които се придвижвали надолу по Волга или по нейното корито. Те, най-вероятно, се отклонявали от маршрута поради причината, че Сарското градище било вече известно като местен център за размяна“¹⁸.

Няма особени основания да се твърди, че стигайки Ока, през IX в. руските търговци продължавали до земите на волжките българи. Дори

¹⁶ Новосельцев, А. П. Восточные источники о восточных славянах и Русь, с. 384–385.

¹⁷ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 42–43, 48; Насонов, А. Н. „Русская земля“ и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, с. 173–175.

¹⁸ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 43.

да е било така, те едва ли са го правили често. Нагоре по средното и горното течение на Ока, където се откриват съкровища с дирхеми от IX в., имало още две търговски селища, едното от които е Муром, а другото се намирало на мястото на бъдещия Рязан. Територията на юг от Ока била подчинена на Хазарския каганат. Тук съкровищата с дирхеми свързват Ока с течението на Дон, по чиято дължина има съкровища от IX в. Затова може да се приеме, че през IX в. пътят на русите към Каспийско море и Кавказ минавал от Ока на юг през басейна на Дон или от Горен Днепър към Северски Донец и Дон¹⁹. Точно тази част от пътя (на юг от Ока, по Дон към Кавказ) която пресичала земите на вятичите и българо-аланските крепости и селища, най-вероятно не е била използвана през X в. или поне не толкова, колкото през IX в.

Алтернативният път се развил в началото на X в. през Волжка България, където точно по това време се издигнал като голям пазарен център Болгар. Печенезите, колкото и неудобства да са причинявали за търговските връзки, не биха могли да предизвикат такава значителна промяна. Показателно е, че пътят по Днепър към Черно море, който се намирал в средата на печенежките владения, станал съществено важен за русите през X в.²⁰. По-скоро причината за изместването на пътя на север е в промяната на изходните места, от които дирхемите се внасяли в Източна Европа. Изчезването на абасидските дирхеми и замяната им със саманидски от Средна Азия говори за развитието на пътищата на изток от Дон и Кавказ.

¹⁹ *Пак там*, с. 46–49, 103; Noonan, T. S. The Impact of the Islamic Trade upon Urbanization in the Rus' Lands: The Tenth and Early Eleventh Centuries. – In: Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. Actes du Colloque International tenu au Collège de France en octobre 1997. Paris, 2000, p. 384; *idem*, Coins, Trade and the Origins of Ninth Century Rus' Towns, pp. 936–937. Според А. Тортика Ока свързвала Волга и Дон (вж. *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 449–452).

²⁰ Според С. Ромашов вследствие на печенежкото нашествие Подоние загубило икономическото си значение (*Ромашов, С. А.* Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава V, с. 223). Анализът на П. Голдън обаче показва, че търговията със съседните уседнали общества била от съществено значение за печенезите през този период. Следователно, дори и да са имали възможност, не е било в техен интерес да поставят сериозни пречки за преминаването на международните търговски кервани (*Golden, P. B.* Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'. – In: *Golden, P. B.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VII, p. 95).

В. Петрухин смята, че Хазария блокирала достъпа на русите до абасидските пазари, прекъснала вноса на дирхеми и те били принудени да прокарат алтернативния път през Волжка България, свързващ ги със Саманидите и заобикалящ Хазарския каганат. Болгар станал главен пазар за международната търговия с русите. Обстоятелството, че владетелите на волжките българи започнали да сечат своя монета, било проява на независимост, въпреки че Ибн Фадлан споменава, че те плащали данък на хазарския каган²¹. Като засега оставим настрана въпроса дали по това време Волжка България е била част от Хазария, надали е имало хазарска блокада на търговията в края на IX в. Ако се следва гледната точка на В. Петрухин, блокирани се оказали не русите, а хазарите, които били заобиколени от основните търговски пътища. При това първата половина на X в. е период, през който вносът на дирхеми неимоверно нараства (почти една трета от всички дирхеми са внесени през 40-те и 50-те г. на X в.²²). Струва ми се, че през този период нито русите, нито хазарите са имали интерес или са могли да се блокират взаимно. Много по-вероятно е причината за спирането на притока на абасидски дирхеми да се крие в самия Абасидски халифат.

Южното Каспийско крайбрежие представлява тясна ивица земя, над която се извисява високият и труднопроходим хребет Елбрус (най-високата му точка достига 5604 м). Там са се обособили три области: на югозапад – Дейлем, на юг – Табаристан и на югоизток – Гурган (Джурджан – докъдето през IX в. според източните сведения достигали руските търговци). Местното население се развивало дълго време изолирано. През 40-те г. на IX в. Абасидите покорили окончателно Табаристан, чието население приело масово исляма, но в неговата шиитска форма. Вероятно за това оказали влияние и съседните му дейлемити (от областта Дейлем), които и по-рано давали подслон на привържениците на Алидите. Владетелите на дейлемитите се смятали за наследници на персийските царе,

²¹ Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси, с. 93; *същият*, Русь и Хазария, с. 77–78. Волжка България не е била изолирана от международните търговски пътища както през разглеждания период, така и в предишните столетия (вж. *Kovalev, R. K. Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector.* – АЕМАЕ, 14, 2005, pp. 55–76). В случая става дума за основните пътища, по които се разпространявали сребърните монети.

²² Noonan, T. S. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. – *Harvard Ukrainian Studies*, 16, 1992, p. 248.

като дори присвоили тяхната титла – шахиншах (цар на царете). През 864 г. табаристанците вдигнали въстание и призовали живеещия дотогава в Рей алид Хасан ибн Зайда (864–884) да застане начело. През 872 г. той нахлул в Джурджан, където военните сблъсъци продължавали до самия край на IX в²³. През 900 г. саманидският владетел Исмаил Самани превзел Джурджан и Табаристан (без Дейлем), но в тези области имало постоянни нападения през целия X в²⁴.

В същото време от 869 г. Дербент станал самостоятелно емирство. Югозападно от него се намирал Ширван, независим от 861 г. Двете държави често организирали походи срещу съседните „неверни“ племена в Шандан и срещу сарирците (народи, спадащи към хазарската сфера на влияние според писмото на Йосиф)²⁵.

Хазарите могли да воюват срещу Дербент поради общата им сухопътна граница. Тъй като нямали флот, те не могли да стигнат до южно-то Каспийско крайбрежие. Разглеждайки сведенията за руските походи в Каспийско море, Л. Гумилев смята, че русите били повикани или наети от хазарския владетел²⁶. Походите по-скоро отразяват общите търговски интереси на хазарите и русите, които се опитали да премахнат пречките за търговията по традиционния маршрут. Едва ли е случайно, че в „История на Табаристан“ на Ибн Исфендиар (първата половина на XIII в.) се говори за руски поход в Каспийско море по времето на Хасан ибн Зайда²⁷. Още повече, че следващите руски походи там, за които се знае от източните извори (независимо дали е един или няколко, датирани през 909,

²³ Мюлер, А. История ислама. Т. 1. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. М., 2004, с. 763; Т. 2. От мусульманской Персии до падения мусульманской Испании. М., 2004, с. 42–46; Гумилев, Л. Н. От Руси к России. М., 2004, с. 44.

²⁴ Мюлер, А. Цит. съч., Т. 2., с. 48–52; Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 216–218.

²⁵ Вж. Новосельцев, А. П. Хазарское государство, с. 192–193, 214; Ашурбейли, С. Государство ширваншахов (VI–XVII вв.). Баку, 1983, с. 75–79; Минорский, В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI веков. М., 1963. О царях Ширвана и Баб ал-Абваба, § 32–33, цит. по изданието в интернет на адрес: www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/text.htm.

²⁶ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 218–219.

²⁷ Новосельцев, А. П. Русь и государства Кавказа и Азии. – В: Пауцто, В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 99.

910 и 913 г.²⁸), съвпадат с военните действия на хазарите срещу Дербент (901 г., 909 или 912 г. в съюз със сарирците и шанданците)²⁹.

Може да се каже, че въпреки общите усилия на русите, хазарите и Саманидите, Каспийско-Кавказката търговска връзка с мюсюлманския Изток останала затворена през X в. Единствената алтернатива бил пътят на изток от Волга към държавата на Саманидите. Хазарите, дори и да са искали да прекъснат достъпа на русите до Каспийско море, нямало защо да го правят, тъй като самите те били изолирани от новите мюсюлмански държави южно от Кавказ и по южното Каспийско крайбрежие. Руските походи в Каспийско море наистина говорят за съществуването на общи интереси въпреки присъединяването на северяните и радимичите от Олег. Затова е много вероятно Л. Гумильов да е прав, предполагайки договореност между Олег и Хазария, разделяща сферите на влияние в Източна Европа³⁰.

Според Т. Нуунан новият път не изолирал Хазария от международната търговия. Той водел едновременно до Итил и Болгар. Средноазиатската търговия с Хазария и Източна Европа била „отговор на безредията в Азовската степ, настъпили в резултат на печенежката миграция“³¹. От съществено значение било превръщането на Волжка България в голямо търговско средище. Руските търговци започнали да пътуват по-често до Болгар, отколкото до Итил. Т. Нуунан допуска също, че е възможно

²⁸ Според А. Новоселцев походът е един (*Новосельцев, А. П.*, Хазарское государство, с. 212–213). На същото мнение е и С. Ромашов (*Ромашов, С. А.* Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). (Часть V–VII). Глава VI. Хазария, Русь и Норманны в X в. Катастрофа 960-гг. – АЕМАе, 14, 2005, с. 107–110). М. Артамонов (*Артамонов, М. И.* История хазар, с. 370) и С. Плетнева (*Плетнева, С. А.* Хазары, с. 66) приемат, че походите са три.

²⁹ Последният поход на русите в Каспийско море, преди да разгромят Хазария, е от 943 г., преди дейлемитите да превземат Багдад (945 г.). Вероятно този поход имал предвид авторът на Кеймбриджкия документ, след което русите били подчинени на властта на Хазария (вж. последно *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава VI, с. 110–119). Д. Дънлоп допуска възможността хазарите да са затворили пътя по Волга за руския военен (не търговски) флот след 943 г. (*Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 241).

³⁰ *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь, с. 215. В. Петрухин допуска подобряване на руско-хазарски отношения в началото на X в., отражение на което били руските Каспийски походи. В крайна сметка, потокът на сребърните монети през Кавказ и Хазария не бил възстановен. Блокадата на Русия от Хазария съвпадала по време с влизането на Киевска Русия в хазарската сфера на влияние – 40-те г. на X в. (*Петрухин, В. Я.* Начало этнокультурной истории Руси, с. 93–94; същият, Варяги и хазары в истории Руси. – ЭО, 1993, 3, с. 72–77).

³¹ *Noonan, T. S.* Khazaria as an Intermediary Between Islam and Eastern Europe, p. 202.

Хазария да е била заобикаляна от сухопътните кервани, пътуващи между държавата на Саманидите и Волжка България, при това умишлено, тъй като за тях било по-удобно да стигнат до Итил. Приемането на исляма според него говори за незачитане на хазарската власт, а държавата на българите по Волга станала независима най-късно през 950 г., когато нейните владетели започнали да сечат собствени дирхеми³². Така „заязването на Хазария било съпроводено от развитието на волжко-българските пазари като главно пристанище на вноса на дирхеми в Източна и Северна Европа“³³.

Дж. Шепард тълкува появата на сребърните монети на волжките българци като израз на нарасналите икономически възможности на техния владетел³⁴. Той не смята, че хазарите останали изолирани от Източната търговия. Пътят по Волга от Болгар до Итил продължавал да се използва, а българите „могли да избират този или другия път, водещ към мюсюлманските страни“³⁵.

А. Новоселцев се съмнява, че Волжка България се освободила от хазарска зависимост след посещението на Ибн Фадлан. Търговските интереси изисквали единството на народите по Волга, като първенство имал този, който владеел устието на реката. Според него Волжка България станала самостоятелна след походите на Светослав от средата на 60-те г. на X в³⁶.

Фактът, че българите на Волга започнали да сечат собствени монети в началото на X в. е необичаен, като се има предвид, че нито една друга българска общност от Ранното средновековие не е секла собствени монети (включително Дунавска България в легитимния си царски период след 927 г.). Монети не са секли и българите от района на Дон и Северски Донец, чиито земи през IX в. били част от маршрутите на търговията

³² Noonan, T. S. European Russia, с. 500–1050. – In: The Cambridge Medieval History, vol. III, с. 900–1024, Cambridge, 1999, pp. 504–505; *idem*, Fluctuations in Islamic Trade, p. 250; *idem*, The Vikings in the East, pp. 219–220.

³³ Noonan, T. S. The Vikings in the East, p. 220; вж. и Noonan, T. S. Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 207–244. Според Т. Нуунан пътят през Хазария бил на второ място по значение за преноса на дирхеми след пътя Хорезъм – Волжка България. Ролята на хазарите в търговията през X в. била по-скоро незначителна, тъй като 90% от нея минавала през Волжка България (pp. 234–237).

³⁴ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 100.

³⁵ Пак там, с. 102.

³⁶ Новоселцев, А. П. Хазарское государство, с. 199; подобно е мнението и на Г. Давлетшин (Давлетшин, Г. М. Волжская Булгария: духовная культура, с. 83).

с дирхеми. Но доколко сеченето на монети от владетелите на Волжка България говори за тяхната независимост от хазарите? В Саманидската държава монети били сечени в различни центрове, без това да означава, че те били независими от саманидския владетел. Когато през първата половина на X в. волжките българи изписвали името на саманидския владетел върху своите монети, те признавали ли неговата власт?

Приемането на исляма е сред причините за появата на монетите на волжките българи. В ислямския свят сеченето на монети е не толкова форма на независимост (най-малкото теоретично всички са подчинени на халифа, както населението на Хазарския каганат – на кагана), колкото израз на икономическо благосъстояние и форма на престиж. Като се има предвид, че Ибн Руста и Ибн Фадлан изрично подчертават, че руските търговци предлагали стоката си само в замяна на сребърни монети³⁷, появата на дирхеми с имената на търговските центрове на българите (Болгар и Сувар), посочва местата, където е могла да се извърши тази обмяна. Волжка България съсредоточила на своя територия голямо количество сребро, предназначено предимно за износ. Това е необходимото условие, за да може да възникне и да съществува един международен търговски център³⁸. Монетите говорят за нарасналото самочувствие на владетелите на волжките българи. Ако те са искали да подчертаят престижа си, сеченето на монети би имало по-голям отзвук в ислямския свят и сред русите, отколкото сред хазарите. Доколкото през IX в. в Хазария са сечени копия на абасидски монети, които се включили в международния търговски обмен³⁹, практиката на волжките българи не е новост, просто обемът е доста по-голям. Но и обхватът на Източната търговия през първата половина на X в. бил много по-голям в сравнение с IX в.

³⁷ Цит. по Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 96.

³⁸ Пак там.

³⁹ Кротошкин, В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967, с. 120–121; вж. и Kovalev, R. K. Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. – In: East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages, pp. 220–251. Според Р. Ковалев причините за появата на хазарските монети се дължат на спадането на продукцията на дирхемите през 20-те г. на IX в., на желанието да се привлекат руските търговци и да се осигурят монети за населението и посетителите на каганата. Разбира се, тук трябва да бъде изключена специалната емисия от 837/8 г., тъй като тя е свързана с идеологията на властта. Близки имитации на ислямските дирхеми хазарите сечат до последните години на IX в. (Kovalev, R. K. Creating Khazar Identity through Coins, pp. 225–226, 238).

Обикновено за изострените отношения между волжките българи и хазарите се съди от съчинението на Ибн Фадлан, където българският владетел Алмуш иска пари от халифа, за да построи крепост, която да му служи за защита от Хазария⁴⁰. Но самият Алмуш казва, че не би го затруднило да построи крепост със свои средства. Чрез тези пари той търсел благословия от халифа в Багдад⁴¹. Така или иначе, посолството на Ибн Фадлан не му донесло тази благословия.

Какво отношение може да е имал хазарският каган към монетите на волжките българи, както и към приемането на исляма от тях, когато в източната търговия през X в. Саманидите били може би главният партньор на Хазария? При това проблемите, които създавали дейлемитите например, били еднакво неприятни както за Хазария, така и за Саманидите и за халифа в Багдад. Ал-Масуди изрично подчертава, че много мюсюлмански търговци и занаятчии се заселили в Хазария, заради безопасността и справедливия ред там. Така той допълва сведението на ал-Истахри, който споменава само мюсюлмански търговци и занаятчии в Итил⁴². Докато хазарската столица не бъде открита, за значението ѝ в международната търговия може да се съди само по съобщенията от писмените извори⁴³. А те разглеждат Итил и Болгар като част от един търговски път. Ако приемем, че Болгар се развил като голям център през X в., трябва да се има предвид, че съобщенията за Итил, които говорят за мюсюлманската търговска общност в него, се отнасят за същото столетие; най-ранното от тези сведения е на Ибн Руста (писал между 903 и 913 г.)⁴⁴. Ал-Масуди

⁴⁰ Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг., с. 121.

⁴¹ *Пак там*, с. 141. Вж. за взаимоотношенията между Волжка България и Хазария и за възможността за военен сблъсък между тях около утвърждаването на исляма Степанов, Цв. Търговия и зависимост: между историческите факти и историческата памет за българо-хазарските отношения (IX–X в.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 535–542.

⁴² Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 155, 188.

⁴³ Разкопките през последните години в района на днешен Астрахан (Самосделското градище) дават основания да се твърди, че е открит Итил. Това може да бъде потвърдено или отхвърлено при изследването на по-голяма площ от градището през следващите археологически сезони. Вж. Зиливинская, Э., Д. Васильев. Городище в дельте Волги. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 42–54. Правят впечатление данните за значително присъствие на българско население в Самосделка през IX–X в., чиято керамика е аналогична на керамиката на волжките българи (*пак там*, с. 52).

⁴⁴ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 186. И. Коновалова подчертава, че сведенията за водния път между Итил и Болгар се появяват за първи път през X в. при ал-Истахри и Ибн Хаукал. Те сви-

съобщава и за непрекъснатото движение на кораби между земите на българите и на хазарите⁴⁵. Затова може да се твърди, че Болгар и Итил се развили едновременно като търговски средища, разположени на Волга, тясно свързани със Средна Азия. Намалялото значение или прекъсването на търговията с дирхеми по Кавказко-Донския маршрут едва ли се е отразило съществено на Хазария, чиято столица продължавала да бъде значителен пазарен център за източната търговия. Влиянието на иранското и средноазиатското изкуство върху хазарския художествен стил от първата половина на X в. показва, че Итил запазил тесните си контакти с Изтока⁴⁶.

Ако наистина пътят по Дон загубил до голяма степен значението си за източната търговия, той продължавал да се използва в Хазарския каганат. Променил се и обликът на Саркел. През IX в. той обслужвал сухопътната търговия между Европа и Азия, бил част от Пътя на коприната. За тази цел в него били съоръжени два кервансарая, единият от които бил разрушен през X в. Към началото на X в. коприна от Китай вече не се внасяла в Европа, като основен износител станала Византия⁴⁷. Коприната била от интерес за руската търговия с Византия⁴⁸ и вероятно подтикнала постепенното придвижване на русите на юг към среден Днепър и установяването им в Киев. Според Р. Ковальов разрушаването на саркелските кервансарая около 900 г. се дължи на проблемите по търговския път по Северски Донец след нашествието на печенезите. Той смята, че през X в. международният път по Северски Донец вече не се е използ-

---

детелстват, че този път станал оживен към средата на X в. (Коновалова, И. Г. Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 129). Ал-Балхи, ал-Истахри и Ибн Хаукал подчертават значението на Хазария, Византия и Дунавска България за руските търговци (*Dunlop, D. M. Op. cit.*, p. 99; *Гаркави, А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, с. 221, 277). Ибн Руста споменава за търговията между хазарите, волжките българи и русите, както и че русите продавали робите си в Итил и в Болгар (*Гаркави, А. Я.* Цит. съч., с. 263, 267).

⁴⁵ Цит. по *Даркевич, В. П.* Цит. съч., с. 149.

⁴⁶ *Плетнева, С. А.* Саркел и „шелковый“ путь. Воронеж, 1996, с. 155.

⁴⁷ *Пак там*, с. 154–156. Според Р. Ковальов саркелският кервансараян комплекс бил третият по големина сред известните досега съвременни на Саркел средноазиатски кервансарая. Това показва важноста на селището в системата на международната търговия (*Kovalev, R. K. Commerce and Caravan Routes*, pp. 81–84). В. Фльоров оспорва наличието на кервансарая в Саркел (*Фльоров, В. С.* Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этиод к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 155).

⁴⁸ *Шепард, Дж., С. Франклин.* Цит. съч., с. 176.

вал⁴⁹. Но, ако приемем, че изобщо става дума за кервансарай, разрушен бил само единият от двата кервансарая в Саркел. През X в. в Хазарския каганат се засилило значението на пътя по Дон, свързващ Азовския регион и Крим с българо-аланските селища по Северски Донец, среден и горен Дон, както и на север с вятичите. Развили се и връзките на тази част от Хазария с Итил⁵⁰.

Доскоро можеше да се твърди, че за промяна на значението на пътя по Дон и Северски Донец говори и развитието на селището Маяки (на Северски Донец), което западнало към края на IX и през X в. вече не било голям икономически център на салтовската култура⁵¹. Но, както беше споменато по-горе, разкопките от последните години показват, че то било изместено от Сидоровското градище⁵². А. Тортика приема, че пътят по Северски Донец както през IX, така и през X в. не е бил част от международните търговски маршрути в Източна Европа. Според него липсват убедителни доказателства, че този път продължавал на запад към Киев⁵³. Дори това да е така, хазарските крепости, разположени на 20–30 км една от друга (разстояние, равно на еднодневен преход), показват, че основното пътно трасе продължавало от Северски Донец не на запад, а на изток по Тиха Сосна и оттам към горното течение на Дон⁵⁴.

Голямо значение за развитието на Днепърския път има не толкова руското проникване в Източна Европа, колкото византийската политика на север през втората половина на IX в. През иконоборческия период (726–843 г.) се наблюдава рязко съкращаване на притока на византийски монети и може да се твърди, че до 30-те г. на IX в. Византия нямала голямо влияние в Северното Черноморие⁵⁵. С управлението на византийския

⁴⁹ Kovalev, R. K. Commerce and Caravan Routes, pp. 104–105.

⁵⁰ Тези проблеми засягат вътрешното развитие на Хазарския каганат и са разгледани на с. 247–249.

⁵¹ Михеев, В. К. Подоние в составе Хазарского каганата, с. 23–24.

⁵² Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 266.

⁵³ Тортика, А. А. Доно-Донецкий торговый путь и славяне Днепровского левобережья: историографические традиции и реальность. – Східний світ, 2006, 3, с. 29–37; вж. специално Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 430–497.

⁵⁴ Вж. например Kovalev, R. K. Commerce and Caravan Routes, pp. 87–92; вж. по-подробно на с. 236–243.

⁵⁵ Даркевич, В. П. К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным). – КСИА АН СССР. Т. 138. М., 1973, с. 95. Това засяга преди всичко търговията и прякото

император Михаил III (843–867) заглъхнали противоречията, раздиращи византийското общество, и се възродила мисионерската дейност. Възходът на Византия започнал след 856 г., когато Михаил III с помощта на чичо си Варда отстранил майка си от регентския съвет. Варда възстановил светското образование, създавайки Магнаурската школа. През 858 г. патриаршеският престол бил зает от преподавателя в Магнаура Фотий (858–867, 877–886)⁵⁶. По негово време станали възможни Хазарската (860–861 г.) и Великоморавската (863 г.) мисии на Светите братя Кирил и Методий, както и покръстването на България през 864 г. От 867 г. са първите сведения за проникването на християнството от Византия сред русите⁵⁷.

Византийският център в Северното Черноморие бил Херсонес. Той се намирал на югозападното крайбрежие на Кримския полуостров. Селището било важно пристанище, разположено на прекия морски път от устията на Дунав през Днепър към Кавказ. То снабдявало Византия със стоки от Северното Черноморие – кожи, мед, восък, роби, риба и сол. От особено значение за града, както и за Византия, били контактите с народите, населяващи степта, не само защото те били посредник в търговията със северните области (такава роля играли през IX в. маджарите, а през X в. – печенезите), а и защото градът бил лесно уязвим откъм степта, тъй като е отдалечен от главната планинска верига на полуострова. На 20 км източно от него, в планините, се намирал центърът на кримските готи Дорос (готите се заселили там след хунското нашествие). Те, като християни и като поданици на Византия през по-голямата част от историята си, защитавали града от нападения от север⁵⁸.

византийско политическо влияние и не се отнася до разпространението на християнството сред подчиненото на Хазарския каганат население. Разпространението на християнството до голяма степен може да се свърже и с прогонените от Византия иконопочитатели, които намират подслон в Крим. Вж. за византийско-хазарските отношения в Крим през VII–VIII в. *Науменко, В. Е.* Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 94–116.

⁵⁶ *Острогорски, Г.* История на византийската държава. С., 1996, с. 304–307.

⁵⁷ Вж. за византийското мисионерство *Иванов, С. А.* Миссия восточнохристианской церкви к славянам и кочевникам: эволюция методов. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10, с. 16–39. Вж. също *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 73–74, 84; *Науменко, В. Е.* Византийско-хазарские отношения в середине IX века. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 231–244.

⁵⁸ *Оболенски, Д.* Византийската общност. Източна Европа 500–1453 г. С., 2001, с. 42–46; през втората половина на IX–X в. територията на кримска Готия била владяна от Хазарския кага-

През IX в. търговските връзки между русите и Херсонес били слаби. Пътят от Скандинавия до Черно море по Днепър се развил едва към края на века, а и Херсонес не можел да съперничи на големите пазарни центрове на Изтока. С много по-голямо значение през този период били хазарските центрове в Крим и на Таманския полуостров като Самкерц (Тмутаракан), Боспор и Фанагория. Херсонес започнал своя възход през втората половина на века, като от 866/867 г. до края на X в. сякъл медни монети. Но и през X в. търговията на русите с града не била особено развита. Основен посредник между тях били печенезите⁵⁹.

Връзката на русите на юг с Византия се осъществявала направо с Константинопол. От началото на X в. тази връзка ставала все по-важна за Киевска Русия. Така руската държава се ориентирала към Византия, която достигнала своето най-голямо могъщество през втората половина на X и началото на XI в. В същото време традиционните съюзни отношения между Хазария и Византия се развалили⁶⁰. Причини за това могат да се търсят в постоянните опити на хазарите да възстановят търговската връзка с Абасидите, като ги подкрепяли в борбата им срещу дейлемитите. Абасидите били основният противник на Византия на нейната източна граница. Византийско-руската търговия до голяма степен възпрепятствала контактите на хазарите със Западна Европа. Вероятно поради това се засилила връзката на Хазарския каганат с ислямския свят. Хазарският каганат запазил влиянието си в Крим и на Таманския полуостров и така контролирал не малка част от черноморската търговия. Липсват сведения за преки връзки с Константинопол или с Дунавска България. Косвени сведения има за Трапезунд, където, според ал-Масуди „имало винаги много търговци: гърци, мюсюлмани, арменци, а също и тези,

нат. Там се намирал един от най-големите хазарски центрове – Мангуп (Дорос) (*Баранов, И. А. Таврика в епоху раннего средневековья*, с. 58). Вж. и *Герцен, А. Г. Хазары в Доросе-Мангупе*. – В: *Хазарский альманах*. Т. 1, с. 29–34.

⁵⁹ *Якобсон, А. Л. Крым в Средние века*. М., 1973, с. 58; *Шепард, Дж., С. Франклин*. Цит. съч., с. 137–138.

⁶⁰ Гоненията срещу евреите във Византия по времето на византийския император Роман Лакапин (919–944) може да са важна причина за, но и следствие от византийско-хазарския конфликт. За тях съобщава и Кеймбриджкият документ, обвързвайки византийската политика с руско-хазарския сблъсък в Крим от 939–940 г. Според ал-Масуди много византийски евреи избягали в Хазария. Вж. например *Голб, Н., О. Прицак*. *Хазарско-еврейские документы*, с. 141, 163–164.

които идват тук от страната на кашаките (касогите), тоест от района на хазарската област на влияние⁶¹.

Развитието на Киев през X в. поставя и друг въпрос. По същото време, когато по Горна Волга съкровищата с дирхеми започват да намаляват, те нарастват в района на Среден Днепър и откъм десния бряг на реката⁶². Според Т. Нуунан началният период на развитието на Киев като град е свързан с промените в източната търговия през X в. (първите дирхеми, които се срещат в района на Среден Днепър са саманидски). Същевременно не е много ясно по кой път дирхемите достигали до Среден Днепър. Ученият смята, че са се използвали и двата пътя: от Волжка България по Ока и от Хазария – по Северски Донец. Връзката на Киев с Изтока била активна през първата четвърт на X в., но „нарастващите конфликти между Киевска Русия и хазарите може да са разстроили участието на Киев в ислямската търговия през втората четвърт на X в., период, който наблягал на растящата търговия между Киев и Константинопол“⁶³. Ако

⁶¹ Новосельцев, А. П. Хазарское государство, с. 115. Византийските печати, открити в Судея, свидетелстват за преките търговски отношения на града с Константинопол и други византийски пристанища в Мала Азия (*Айбабин, А. И., Т. К. Макарова*. Крым в VIII–IX века. Хазарское господство. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 59).

⁶² Noonan, T. S. The Impact of the Islamic Trade, p. 386.

⁶³ *Ibid*, p. 388. Разривът между Хазария и Византия е от съществено значение за отделянето на русите от влиянието на хазарите (за подчиненост на Киевска Русия говори Л. Гумилов, според когото границата между IX и X в. е „кулминацията на юдео-хазарското могъщество“ (*Гумилов, Л. Н.* Древняя Русь, с. 212), както и Дж. Шепард, според когото търговските пътища поставяли русите в зависимост от волжките българи и византийците така, както и от хазарите (*Шепард, Д., С. Франклин*. Цит. съч., с. 166). Основен източник на дирхеми за Русия през X в. бил Болгар. По това време Византия полагала усилия да привлече русите към себе си. За това говорят текстовете от споразумението и договорот между Византия и Русия от 907 и 911 г., когато русите били освободени от задължението да плащат мита в Константинопол (*Шепард, Дж., С. Франклин*. Цит. съч., с. 161–162, 166). Каспийските походи от началото на X в. отговаряли на желанието на русите да се сдобият с необходимите арабски дирхеми. Неуспехът им може да е бил допълнителна причина за търсенето на други пазари (вж. по този въпрос и *Zuckerman, C.* Op. cit., p. 269). Руските походи в Каспийско море, както и договорите с Византия, са може би наистина резултат от опитите на Хазария и Византия да неутрализират и използват Киевска Русия за политическите си цели. Както се разбира от едно писмо на патриарх Николай Мистик (901–907; 912–925) до българския цар Симеон (893–927), след 917 г. Византия се опитвала да организира коалиция срещу България, която включвала печенезите, маджарите, русите и аланите (*Златарски, В. Н.* История на българската държава през Средните векове. Т. 1., част II, С., 1994, с. 247–249). Такава коалиция е могла да действа и срещу Хазария. Притокът на дирхеми към Киев намалява около средата на X в. В същото време няма данни за спад в икономическото развитие на Киевска Русия, ориентирана вече изключително към Византия (*Шепард, Дж., С. Франклин*. Цит. съч., с. 209).

изострянето на руско-хазарските отношения се дължи на намаляването на притока на дирхеми към Киев, това показва, че Хазарският каганат е бил способен да контролира търговията и по пътя, свързващ Киев с Волжка България чрез Ока. А. Винников предполага нарастването на търговското значение на района на горен Дон в посока към Ока (земята на вятичите), през чиято територия в началото на X в. минавала част от притока на дирхеми⁶⁴. Така областите около горните течения на Дон и Северски Донец, които безспорно били под хазарски контрол през X в., най-вероятно са могли да влияят върху търговския поток по Ока. Като цяло може да се твърди, че територията на юг от Ока била подчинена на Хазарския каганат до 60-те г. на X в. По течението на Ока били насочени и преките търговски интереси на волжките българи. Не случайно се предполага съществуването на тяхна търговска фактория в самия Муром⁶⁵.

Връзката с Киев е важна, защото оттам минавал сухопътният път от Западна Европа към Изтока. Той бил продължение на пътя от Испания и Франция през Регенсбург, Прага, Краков, Перемишл и през Киев към Саркел и хазарската столица Итил. В края на VIII или началото на IX в. развитието му е свързано с рад(х)анитите – евреи търговци, обслужващи сухопътната търговия между Европа и Изтока⁶⁶. Митническият устав на Рафелщетен, съставен между 903 и 906 г. показва, че русите са използвали този път през IX в.⁶⁷. Според някои учени значението му нараства през X в., когато в редица градове на Западна Европа като Майнц, Аугсбург,

⁶⁴ Винников, А. З. Славяне лесостепного Дона в Раннем Средневековье (VIII – начало XI века). Воронеж, 1995, с. 69.

⁶⁵ Дубов, И. В. Великий Волжский путь. Л., 1989, с. 140–143. Търговският път, свързващ Болгар с Киев, вероятно бил известен и на арабските търговци още през първата половина на X в. (по сведенията на ал-Истахри). Той е използван най-интензивно от началото на XI до средата на XII в. (Коновалова, И. Г. Цит. съч., с. 132). Използването на този път през първата половина – средата на X в. се приема и от А. Тортика. Той допуска също, че по него е могло да се търгува както с Болгар, така и непосредствено с Итил (Тортика, А. А. Доно-Донецкий торговый путь, с. 32; *същият*, Северо-Западная Хазария, 460–461). Вж. и Белорыбкин, Г. Н. Путь из Булгара в Киев в районе Верхней Суры. – В: Волжская Булгария и Русь. Казань, 1986, с. 89–97.

⁶⁶ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 153; Паушто, В. Т., Цит. съч., стр. 138; Симеонова, Л. Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70-те години на XI в.). С., 2006, с. 23–25.

⁶⁷ Назаренко, А. В. Русь и Германия в IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1991. М., 1994, с. 25–26; *същият*, Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М., 2001, с. 80–82. Смыслът на този устав е утвърждаването на правилата, съществували

Регенсбург и Прага се създали еврейски общини. Съществуват сведения, че през първата половина на X в. в Киев също имало еврейска община. Предполага се, че тя е включвала и население с хазарски произход⁶⁸. Според А. Назаренко евреите, занимаващи се предимно с търговия с роби, имали водеща роля по пътя от Западна Европа към Хазария. Тези евреи били рад(х)анитите, описани от Ибн Хордадбех в края на IX в. Използването на пътя през X в. се доказва от кореспонденцията между Хасдай ибн Шафрут и хазарския владетел Йосиф.⁶⁹

Според Л. Гумильов рад(х)анитите монополизирали сухопътната търговия между Китай и Европа. На международната търговия се крепяла и еврейската община в Хазария. Според него съществували общи търговски интереси между рад(х)анитите и викингите в Западна Европа (особено при организирането на викингските грабежи, които осигурявали роби), които могат да бъдат проследени и в Източна Европа като взаимодействие между варягите и хазарите. Еврейските общини били свързани в огромна търговска организация, образуваща единно цяло по пътищата от Европа до Китай⁷⁰. Така за Л. Гумильов Хазарския каганат бил държава, обслужваща еврейската търговия.

Както вече стана дума, сведението за рад(х)анитите е на Ибн Хордадбех и се отнася за IX в. От него се разбира, че те идвали от Испания и Франция, един от центровете им се намирал в Северна Африка, а понякога един от маршрутите им минавал през Хазария и оттам продължавал към Средна Азия⁷¹. Чрез монетите, сечени в Африка, Т. Калинина оп-

---

по времето на Людовик (840–876) и Карломан (876–880) (*Шепард, Дж., С. Франклин*. Цит. съч., с. 135; *Назаренко, А. В.* Древняя Русь, с. 108).

⁶⁸ *Голб, Н., О. Прицак*. Хазарско-еврейские документы X века. М., 1997, с. 36, 53–58.

⁶⁹ *Назаренко, А. В.* Русь и Германия, с. 26–27; А. Назаренко предполага, че нашествието на маджарите от края на IX в. създадо проблеми за този търговски път и той бил изместен на север. Ученият приема, че това е една от причините за развитието на Прага като икономически и политически център (*Назаренко, А. В.* Древняя Русь, с. 101–108).

⁷⁰ *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь, с. 153–155.

⁷¹ *Назаренко, А. В.* Русь и Германия, с. 26–27; *Калинина, Т. М.* Цит. съч., с. 79; *същата*, Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 111–113. Според М. Гил на запад рад(х)анитите стигали не до Франция или Германия, а до Италия, в която се намирала споменатата от Ибн Хордадбех област Франджа. Той приема, че центърът на рад(х)анитите бил в Ирак, като името им произлизло от местен топоним. Те не представлявали организирана група. Общото между тях било само мястото на произхода (*Gil, Moshe.* The Rādhānite Merchants and the Land of Rādhān. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XVII, 1974, 3, pp. 299–328). Вж.

итва да определи пътя на рад(х)анитите и времето, в което те търгували в Източна Европа. Най-много африкански монети постъпват в Източна Европа между края на VIII и първата четвърт на IX в. Те достигат Балтийското крайбрежие, но са най-разпространени по Дон и Северски Донец⁷². Другият път, по който до Хазария достигали дирхеми, сечени предимно в Азия, няма връзка с рад(х)анитите. Сведенията за него са на ал-Факих⁷³. Може да се направи изводът, че рад(х)анитите търгували до средата на IX в. и не използвали всички сухопътни връзки между Европа и Азия.

Според Т. Нуунан, тъй като „рад(х)анитите изглежда не се споменават в по-късните извори, е възможно появата на руско-хазарско-ислямската търговия, започнала в късния VIII–ранния IX в., някак да е разстроила и може би дори заменила този северен маршрут на рад(х)анитите“⁷⁴. Според Дж. Шепард установяването на маджарите в Централна Европа нарушило търговските връзки между източната и западната част на континента, което се отразило на дейността на рад(х)анитите⁷⁵. Поражението, нанесено на маджарите от Отон I през 955 г., и последвалите усилия на византийските и германските мисионери, открили възможността за постоянна търговия с Централна Европа по Дунав⁷⁶.

А. Новоселцев, според когото в Хазарския каганат търговията се намирала изцяло в ръцете на еврейските търговци, не приема да е имало преки търговски отношения между хазарите и Западна или Централна Европа. Той се обосновава с трудностите при осъществяването на връзката между Хасдай ибн Шафрут, който разбрал за съществуването на Хазария едва преди написването на писмото си (най-вероятно през 50-те г. на X в.), и хазарския владетел Йосиф⁷⁷. Подобна е гледната точка и на В. Петрухин. Според него Хазарският каганат бил изолиран от

за рад(х)анитите и Степанов, Цв. Търговия и зависимост, с. 532–534; Симеонова, Л. Цит. съч., с. 137.

⁷² Калинина, Т. М. Торговые пути, с. 79.

⁷³ Пак там, с. 81–82.

⁷⁴ Noonan, T. S. Fluctuations in Islamic Trade, p. 250. Според Т. Калинина откъсът за руските търговци в съчинението на Ибн Хордадбех вероятно показва, че в източноевропейските земи търговията се извършвала не от рад(х)анитите, а от русите (Калинина, Т. М. Заметки о торговле, с. 113). Според О. Прицак търговската активност на рад(х)анитите в Европа била между 750 и 830 г. (Pritsak, O. The Origin of Rus', p. 25).

⁷⁵ Шепард, Дж., С. Франклин. Цит. съч., с. 135.

⁷⁶ Пак там, с. 215; вж. и Симеонова, Л. Цит. съч., с. 136–137.

⁷⁷ Новоселцев, А. П. Хазарское государство, с. 115.

юдейските общини извън византийското Средиземноморие. За това говори и преписката между Йосиф и Хасдай ибн Шафрут, която станала възможна след като руската княгиня Олга през 50-те г. на X в. установила връзка със Западна Европа. Киевска Русия по-скоро изолирала, отколкото свързвала хазарите със Западна Европа⁷⁸.

Доста неточна е присъщата на съветската наука теза, според която „именно за сметка на търговията със световните центрове на робовладението, Багдад и Кордоба, богатеели владетелите на Итил“⁷⁹ или: „Към средата на X в. . . икономиката на Хазария се опирала само на широките международни търговски връзки, установени в нея с близки и далечни народи и държави. Голяма роля играла за това транзитната търговия. . . Хазария се превърнала в типична паразитираща държава. . . малко паразитно ханство, тормозещо развитието на икономиката в съседните страни, пречещо на тяхната търговия с Изтока“⁸⁰. М. Артамонов, следвайки марксисткия обяснителен модел, вижда причините в юдаизацията на Хазария. „От този момент бил загубен контактът на правителството с народа и на мястото на скотовъдството и земеделието дошла епоха на посредническа търговия и паразитно обогатяване на управляващия елит“⁸¹. Едва ли може сериозно да се твърди, че земеделието и скотовъдството прекъснали развитието си през първата половина на IX в., когато хазарският елит приел юдаизма.

П. Голдън не е съгласен с виждането на М. Артамонов и смята, че то е „произволно допускане, неподкрепено от историческите факти“⁸². Той се обосновава с традициите на номадските народи. Централизираните държави, създадени от тях (каквито били Хазарският каганат и Златната орда), се грижели за сигурността на търговията в замяна на митническите такси, които получавали⁸³. Като цяло в науката се приема, че търговията със земеделските общества била по-важна за евразийските номади, отколкото за самите земеделци. За номадите заниманието с търговия било

⁷⁸ Петрухин, В. Я. Русь и Хазария, с. 76.

⁷⁹ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 225.

⁸⁰ Плетнева, С. А. Хазары. М., 1976, с. 68–69.

⁸¹ Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, с. 457.

⁸² Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 111.

⁸³ *Ibid*, p. 110.

престижно и те били готови по военен път да възстановяват правото си на достъп до пазарите в уседналите общества⁸⁴.

Международната керванна търговия, която минавала през степта, била извършвана от специализирали се в тази дейност търговци от уседналите държави, каквито били например согдийците, които владели търговията в Тюркския каганат. Пътят на север, който минавал през Хазарския каганат, бил прокаран най-вероятно от търговци от Хорезъм и от страните, подчинени на Арабския халифат. „Керванната търговия винаги е свързана най-напред и преди всичко с политическата и икономическата ситуация в широкия външен свят, който понякога обхваща няколко континента. Номадите могат понякога да се присъединят към тази търговия, осъществявайки в нея собствените си интереси. Но, като правило, те нито създават тази търговия, нито определят нейното развитие и бъдеще“⁸⁵. Разбира се, тези думи биха подхождали повече за печенезите, отколкото за Хазарския каганат, който безспорно е наследил много от структурите и поведението на повечето номадски обединения в предишните столетия, но през IX и X в. не може да бъде определен като типична номадска държава.

В Хазария се намирили няколко от големите за времето си търговски центрове, които привличали разнородно население. На някои места, като в Итил например, търговците и занаятчии мюсюлмани (интересен факт е например, че в изворите за Итил не става дума за търговци евреи) живели в обособен квартал. Доколко обаче търговията била определяща за стопанството на Хазарския каганат? През X в. намалело значението на сухопътния керванен път от Западна Европа през Северното Черноморско крайбрежие и Кавказ към Средна Азия и Китай. В същото време в Хазария не се наблюдава сериозен икономически спад. Археологическите изследвания тепърва биха могли да дадат повече яснота в тази посока.

Според Д. Дънлоп „развитието на Хазария зависело по-малко от възможностите на страната, отколкото от благоприятната ѝ позиция на кръстопът на важните търговски пътища“⁸⁶. Тълкувайки сведенията на ал-Истахри, ал-Масуди и писмото на хазарския владетел Йосиф, ученият

⁸⁴ Хазанов, А. М. Социальная история скифов, с. 256.

⁸⁵ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, p. 211.

⁸⁶ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 232.

стига до извода, че в средата на X в. страната била благоденстваща⁸⁷. Означава ли това, че тя е запазила и контрола си върху важните търговски пътища?

П. Голдън също разглежда Хазария като търговска държава. Според него икономиката ѝ се основавала на приходите от митническите такси. Те зависели от способността на каганата да контролира търговските пътища. За целта през IX–X в. хазарските владетели поддържали наемна армия, на която плащали с дохода от търговията. Тъй като постепенно подчинените тертории намалявали, приходите от митническите такси спадали, докато накрая станало трудно да се поддържа наемна армия. Така постройката, на която се крепяла хазарската държава, рухнала през втората половина на X в.⁸⁸.

Не може да бъдем сигурни, че промените в международната търговия през X в. довели до отслабването на Хазария. Безспорно през X в. каганатът загубил поречието на Днепър и по-голямата част от Черноморската степ. Но връзката през Киев към Западна Европа не била особено активна през IX в. Дори да приемем, че печенезите представлявали проблем за търговските връзки и заради тях пътят се изместил на север, не може да отречем хазарската власт над вятичите (тоест над голяма част от пътя по Ока), както и над някои от угрофинските племена в този район. Едва ли преди средата на X в. (а може би и до 60-те г.) станали напълно независими и волжките българи. Хазарските търговски центрове в Крим и на Таманския полуостров като Боспор и Самкерц или Итил, а вероятно и Самандар, не западнали през X в. Дори, поне що се отнася до Итил, може би добили по-голямо значение. Затова каквито и загуби да е понесла Хазария, те не били от съществено значение за контрола ѝ върху пътищата на източната търговия.

Т. Нуунан свързва падането на Хазария с неуспеха ѝ да се справи с последиците от кризата в постъпленията на дирхеми, настъпила заради държавата на Саманидите през 50-те г. на X в. Според него „когато хазарите могли да се приспособят към новите условия и да използват търговските отношения между ислямските страни и Източна Европа, както те направили след кризата от 875–900 г., тогава се развивали добре. Когато

⁸⁷ *Ibid*, p. 241.

⁸⁸ *Golden, P. B. Khazar Studies*, p. 111.

хазарите не могли повече да правят това, както изглежда било в случая след 950 г. с началото на кризата със среброто в ислямските страни, тогава икономическата основа на каганата се разяла и хазарската държава рухнала⁸⁹. Защо обаче хазарите да не са могли да се приспособят? Вярно е, че този път притокът на сребро от Изтока не се възобновил. Русите например се насочили към западноевропейските сребърни денарии, достъпът до които станал възможен след 50-те г. на X в. Най-ранното съкровище в Източна Европа, съдържащо денарии, е от около 980 г. Същевременно притокът на дирхеми спрял напълно чак в началото на XI в. Последните дирхеми, сечени от волжките българи, са от края на 80-те г.⁹⁰. Тези дати са достатъчно отдалечени от походите на Светослав (60-те г. на X в.), за да имат пряко отношение към падането на Хазария. Нещо повече, дирхемите били от съществено значение за руската държава, но това не може да се твърди и за Хазария. Търговията с Изтока продължила да се развива⁹¹, намалил само притокът на дирхеми, но 50-те г. на X в.

⁸⁹ Noonan, T. S. *Khazaria as an Intermediary*, p. 204.

⁹⁰ Noonan, T. S. *The Impact of the Islamic Trade*, p. 382, 391; *idem*, *Monetary Circulation*, p. 306. Интересен проблем във връзка с промените в търговията в средата на X в. е развитието на руските градове. Старите търговски центрове, които възникнали покрай източната търговия, западнали през този период и на тяхно място, или в техните околности, се изградили нови княжески центрове. Този процес може да бъде съпоставен със западането на някои скандинавски търговски центрове, например Бирка. За развитието на руските градове вж. *Петрухин, В. Я., Т. А. Пушклина. К предьстории древнерусского города. – История СССР, 1979, 4, с. 100–112; Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин. Начальные этапы урбанизации и становление государства (по материалу Древней Руси и Скандинавии). – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1985 год. М., 1986, с. 99–108; Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). – История СССР, 1986, 6, с. 70–77; Даркевич, В. П. Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.). – ВИ, 1994, 10, с. 43–60; Толочко, П. П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. Според А. Назаренко „с развитието на регионалните държавни структури и местния пазар значението на далечната търговия постепенно спада; откритите търговско-занаятчийски селища от типа на балтийските „вики“ – скелет на далечната международна търговия – навсякъде западат, отстъпвайки както в Северна, така и в Източна Европа място на „нормалните“ раннофеодални градове“ (*Назаренко, А. В. Древняя Русь, с. 75*).*

⁹¹ *Даркевич, В. П. Художественный металл Востока, с. 149; Фехнер, М. В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей. До середины XIII в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 46–54; същият, Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе. – СА, 1982, 2, с. 57–70. Монетите са само една от стоките, които се пренасяли през хазарската територия. Освен това, както ще се види в главата за хазарското стопанство, някои от тези стоки се произвеждали в различни центрове в самата Хазария, откъдето се разпространявали, заедно с вносните, по маршрутите на международните търговски пътища*

били едва началото на този процес. Няма данни той да е повлиял на икономиката на Волжка България. Трябва ли тогава да се твърди, че е повлиял на Хазария, която имала по-слаб интерес към дирхемите, най-малкото защото не е секла собствени монети или поне не в такова количество? Въпросът следователно е, доколко хазарската икономика е зависела от международната търговия през X в.?

Според Т. Нуунан жизнеспособността на Хазарския каганат се основавала на доходна международна търговия и добре развит вътрешен пазар, като Хазария оцеляла толкова дълго, защото имала предимно самозадоволяваща се и независима от вноса икономика. Въпреки това, той все пак приема, че изместването на основното търговско трасе от Хазария към Волжка България след 900 г. причинило голяма загуба за хазарската хазна, която застрашила политическата сила на каганата. Хазарската икономика не могла да преодолее намалените доходи от външната търговия⁹². Но ние всъщност нямаме представа както за степента на влияние на каганата върху международната търговия, така и доколко хазарите били „заобикаляни“ от нея през X в.! Кризисните периоди въздействат върху развитието и възможностите на една или друга държава, но не са единственото условие, което ги определя. В случая кризата е обща и се отнася за доставките на сребро, които в Източна Европа засягат най-вече Киевска Русия и Волжка България. Въпросът всъщност е, защо сравнително високо развитата икономика на Хазария не е могла да осигури съществуването на каганата?

(вж. например за различни видове гerdани или мъниста *Ковалевская, В. Б.* Торговые пути Северного Кавказа в Раннем средневековье (по данным обработки компьютерных карт распределения сердоликовых бус V–IX вв.). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 227–238; *същата*, Связи Восточной Европы в эпоху Хазарского каганата (на основании анализа массового археологического материала). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 52–68). Вж. за търговията с роби *Тортюка, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 347–429.

⁹² Noonan, T. S. Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate, pp. 243–244.

ГЛАВА IV. ХАЗАРСКАТА ИКОНОМИКА. СТОПАНСКА ИНТЕГРАЦИЯ ИЛИ РАЗПАД?

При разглеждането на икономиката на Хазарския каганат за основа се използват два типа източници – писмени и археологически. Те се представят обстойно предимно в трудовете на археолози (например на С. Плетньова, М. Магомедов, В. Михеев, И. Баранов¹) или нумизмати (Т. Нуунан²). Повечето от обобщаващите исторически съчинения за Хазария придават второстепенно значение на археологията. Ако това е обяснимо за Д. Дънлоп³, тъй като до края на 50-те г. на XX в. има твърде малко археологически публикации за салтовската култура (а и тя все още не се свързва категорично с хазарската държава), то е донякъде изненадващо за М. Артамонов⁴. Археологическите данни липсват и в по-късните трудове на П. Голдън и А. Новоселцев⁵. Много от изводите, до които се стига само чрез писмени извори, са несигурни. Показателно е

¹ Вж. Плетнева, С. А. От кочевий к городам, *passim*; *същата*, Очерки хазарской археологии, *passim*; Магомедов, М. Г. Образование Хазарского каганата, с. 95–154; Михеев, В. К. Подонье в составе Хазарского каганата, с. 25–97; Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья, с. 69–104.

² Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 253–318.

³ Dunlop, D. M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, NJ, 1954.

⁴ Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962.

⁵ Golden, P. V. Khazar Studies. Vol. 1. Budapest, 1980; Новоселцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. Своеобразно допълнение към работата на П. Голдън е рецензията на Ч. Балинт – Balint, C. Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, T. 35, 1981, (2–3), pp. 397–422. Според А. Новоселцев, „За икономиката на Хазария засега можем да говорим само в общи черти, предимно на основата на писмените извори. За съжаление, като се изключат някои страни на градското стопанство, археолозите още не ни осигуряват с достатъчно и главно с комплексен материал по този проблем.“ (Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 113). Макар и не обхващащи цялата територия на каганата, през първата половина на 80-те г. на XX в. излизат монографиите на В. Михеев и М. Магомедов (вж. тук бел. 1), на които стъпва Т. Нуунан при разглеждането на хазарската икономика (вж. тук бел. 2).

мнението на Т. Нуунан, че е „невъзможно да се разбере какво се случва в Европейска Русия между 500-та и 1000-та г., използвайки само писмени извори“⁶.

Когато се разглежда археологията на Хазария, обикновено се имат предвид салтовските паметници, които се приемат за култура на хазарската държава⁷. Тя принадлежи на трите основни етнически групи в каганата: хазарите, българите и аланите. Но и в хипотетично най-малката си територия, Хазария включвала многобройни групи население от Северен Кавказ (различно от българите, хазарите и аланите, живеещи там), както и угрофински и славянски племена от гористо-степната и горската зона на Източна Европа. Тук възниква въпросът дали тяхната материална култура, различна от салтовската, трябва да се смята за част от културата на Хазарския каганат? Допринасят ли тези общности за по-доброто разбиране на икономиката на Хазария или те са имали самостоятелно, не зависещо от каганата, стопанство?

През първата половина на X в. Хазарският каганат се простирал на огромна територия, обхващаща основни климатични и географски зони на Източна Европа (части от степната и гористо-степната зони, от крайбрежията на Черно и Каспийско море, от поречието на две от най-големите източноевропейски реки – Дон и Волга, заедно с техните притоци, планински и полупланински райони на север от главното било на Кавказ и в Крим). Това предопределя голямото разнообразие от стопански практики в каганата, което се отбелязва от писмените, а е видимо и от археологическите свидетелства. То не се дължи на етническите различия и често се отнася до стопанството на една и съща етническа общност (например българите).

Основен проблем при разглеждането на икономиката на Хазария е, че огромната територия на каганата не е равномерно изследвана от археолозите. За големи райони липсват каквито и да е писмени извори. Само областта на салтовската култура по поречието на Дон в степната и гористо-степната зона обхваща над 500 000 кв. км⁸. Досега там са откри-

⁶ Noonan, T. S. Coins, Trade and the Origins of Ninth Century Rus' Towns. – In: XII. Internationaler Numismatisher Kongress, p. 934.

⁷ Плетнева, С. А. Очерки, с. 3.

⁸ Пак там, с. 129; *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 7.

ти над 700 паметника⁹. Много от тях не са изследвани, а резултатите от разкопките на повечето не са публикувани¹⁰. По думите на С. Плетньова „полученият с големи финансови, физически, интелектуални и духовни усилия материал лежи без движение по рафтовете на архивите и хранилищата... даже прекрасно изучените райони и групи паметници на донската степ остават малко известни на специалистите“¹¹. Изобщо не са проучени големи участъци от самото поречие на Дон на север от Саркел, особено от лявата страна на реката, по поречието на най-големите ѝ притоци Хопер и Медведица. Така „десетки хиляди квадратни километри в междуречието на Дон и Волга остават за всички археолози медиевисти... „непозната земя“, въпреки че не е изключено именно там да можем да намерим отговори на много въпроси от историята и културата на хазарите и другите народи, номадстващи и заселващи се по тези плодородни и богати земи“¹².

Макар и само малка част от изследванията на салтовските паметници да е публикувана, издаденият материал дава обща представа за хазарското стопанство. Тя е достатъчна, за да се направят необходимите изводи, още повече, че не съществуват съществени различия между западните области на каганата (Крим, Приазовието и поречието на Дон) и отдалечения от тях Дагестан. Сравнително рядко при разглеждането на хазарските (от Хазарския каганат) салтовски паметници се привличат данни от Дунавска и Волжка България, както и от Алания. Обикновено това се прави, за да се покаже етническата близост на населението на отделни райони на Хазария с населението на тези държави, но не и за да се търси общото в икономическото им развитие, въпреки несъмнено близката и в редица отношения сходна култура. Изцяло извън обсега на изследванията за Хазария остава северозападното Предкавказие, обитавано от касогите (зихите), въпреки че данните за два некропола на тази територия (Дюрсо и Борисовския) показват присъствието на население, свързано със салтовците¹³.

⁹ Плетнева, С. А. Очерки, с. 25, 73, 85.

¹⁰ Пак там, с. 14, 29, 75, 115.

¹¹ Пак там, с. 131.

¹² Пак там, с. 83.

¹³ Пак там, с. 15, 48; Гадло, А. В. Тмуророканские этюды II (държава Инала и его потомков). – Вестник ЛГУ, 1989, 3, с. 9–20; от особен интерес е двуобредността на некрополите

Почти същото може да се каже и за славянското и угрофинското население в гористо-степната зона. За угрофините в Хазарския каганат няма почти никакви археологически данни. Писмените извори, в които става дума за буртасите (най-често възприемани като предци на днешните мордовци), биха могли да се използват в тази посока. Славянските паметници в гористо-степната зона (роменско-боршевските) и преди всичко селищата, разположени в непосредствена близост до салтовските, представляват особен интерес поради наличието на салтовско население в тях. Благодарение на монографиите на А. Винников и А. Москаленко може да се проследи развитието и взаимовръзката между салтовското и славянското население по поречието на Дон¹⁴. Липсват по-подробни данни за областта на запад от Северски Донец, сред роменските паметници, особено по поречията на реките Ворскла, Псьол (на която се намира Битицкото градище, определяно и като административен център на

(наличието на погребения с трупоиоизгаряне и трупополагане). Подобни погребения и инвентар (украшения) са открити по горното течение на Северски Донец и във Волжко-Приуралския гористо-степен район (вж. например *Михеев, В. К.* Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. – СА, 1982, 2, с. 156–166; *Аксенов, В. С.* Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. – *Finno-Ugrica*, 1998, 1 с. 3–12; *свцият*, Об этнической неоднородности кремаций VIII – первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 5–24; *свцият*, Погребальный обряд могильника Сухая Гомольша. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 371–401; *свцият*, Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка). – В: Дриновски сборник. Т. 2. Харков-София, 2008, с. 125–137; *Аксенова, Н.* Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 221–231). Важно е да се има предвид, че двубредните некрополи от Дюрсо и Борисово имат успоредища и в Дунавска България (*Димитров, Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, с. 84–86); вж. и *Дмитриев, А. В.* Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 200–206; *Гаврилухин, И. О., А. В. Пьянков.* Древности и памятники VIII–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 195–200.

¹⁴ *Москаленко, А. Н.* Славяне на Дону (Боршевская культура). Воронеж, 1981; *Винников, А. З.* Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье. VIII – начало XI века. Воронеж, 1995.

каганата) и Сула¹⁵. Славянски селища имало и сред салтовските в района на Харков¹⁶.

В повечето случаи, когато става дума за стопанството на Хазария, съществено значение имат теориите за развитието на номадската държава. Д. Дънлоп и П. Голдън приемат хазарската икономика за типично номадска, със слабо развити земеделски и занаятчийски сектори, силно зависима от международната търговия¹⁷. Изводите им се основават само на писмените извори и най-вече на сведенията на източните автори. Трябва да се има предвид, че те съвсем не са изчерпателни и засягат предимно източните хазарски земи – областите около Итил и Самандар. Сведенията за стопанството на западните хазарски земи са главно от археологическите разкопки. Източните автори съобщават за развити хазарски земеделски райони, но тъй като ал-Истахри изрично споменава, че в Хазария не се произвеждало нищо, освен рибен клей, се приема, че земеделските и занаятчийски продукти не стигали, за да осигурят самодостатъчното съществуване на хазарската икономика¹⁸. В същото време

¹⁵ Винников, А. З. Цит. съч., с. 131; вж. и Березовец, Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури. – Археологія, 1965, 19, с. 47–67; *свщият*, Славяне и племена салтовской культуры. – В: Славяните и Средиземноморският свят VI–IX век. С. 1973, с. 271–274; Сухобоков, О. В., Г. А. Вознесенская, В. В. Приймак. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. – В: Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989, с. 92–105; Сухобоков, О. В. Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепової України (археологічний аспект). – В: Хазарський альманах. Т. 3, с. 160–175; Ромашов, С. А. Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава III. Территория Хазарского каганата в период расцвета (VIII–IX вв.). – АЕМАе, 12, 2002–2003, с. 161.

¹⁶ Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 7.

¹⁷ Dunlop, D. M. The History of the Jewish Khazars. New York, 1967, pp. 224, 228, 231–234; Golden, P. B. Op. cit., pp. 106, 111. П. Голдън отбелязва и сведенията за развито земеделие и градски живот в Хазария (*ibid*, р. 106). Освен приходите от търговията, изворите споменават и други източници за издръжката на войската. Така в едно известие от „Дербент-наме“ се отбелязва, че хазарските войски в региона на Кавказ се издръжали от златни и сребърни мини (Dunlop, D. M. Op. cit., р. 227); вж. и изданието на Дербент-наме в интернет на адрес: www.vostlit.info/Texts/rus13/Dag_chron/Derbend_name/text.phtml. Разработването на сребърни мини в Кавказ през VIII–IX в. има и археологическо потвърждение (Ковалевская, В. Б. Северокавказские древности. – В: Археология СССР. Т. 18, с. 85).

¹⁸ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 228–232. Още през 1962 г., основавайки се на сведенията от писмените извори, Б. Заходер приема хазарското общество за уседнало или полууседнало. Номадството се развивало в райони на степната зона, които не били пресечени от големите речни магистрали, въпреки че и там се забелязвала тенденция към уседнало земеделие, съчетано с лов и риболов (Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1, с. 141–142).

Д. Дънлоп предполага, че ако хазарите имали повече природни богатства и склонност към производствена дейност, биха могли „да си върнат чрез дипломатия или завладяване разбунтуваните народи и постепенно да възстановят политическата и търговската си система в тяхната предишна територия. Тези условия обаче отсъствали“¹⁹. Наистина ли не е съществувала подобна възможност?

Съчетавайки писмените и археологическите свидетелства, Т. Нуунан стига до съвсем противоположен извод. Според него скотовъдството, земеделието и занаятчийството били еднакво добре развити в Хазария. Разнообразието на хазарската икономика било нейната сила, осигурила съществуването на каганата около три века – внушителен период за една номадска държава²⁰. Доходите на хазарската държава били достатъчни и тя не била зависима от международната търговия.

За такова ярко противоречие в изводите освен писмените извори, които не са категорични, има значение и представата на учените за характера на номадската държава и, съответно, икономика. Пряка връзка с темата имат тезите за процесите на усядане сред номадите. При какви условия се случва то и до какъв тип развитие води? Какъв е обликът номадското общество, преминало през период на масово усядане? Доколко процесите на усядане са необратими и от какви условия зависят? Каква е степенята на съчетаване на скотовъдството и земеделието в подобно общество и, накрая, какво определение трябва да се даде на хазарската държава, ако земеделският ѝ сектор е станал равностоен или дори преобладаващ в икономиката ѝ? Съществуват няколко подхода при търсенето на отговор на тези въпроси.

IV.1. Теоретични постановки за моделите и развитието на номадската икономика

Характерен за съветската археология е еволюционният подход, според който номадите преминават през няколко етапа на развитие докато усед-

¹⁹ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 234.

²⁰ *Noonan, T. S.* The Khazar Economy, pp. 293–296; вж. и критиката на Т. Нуунан на тезата на Д. Дънлоп в: *Noonan, T. S.* Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives*, pp. 207–208.

нат. За Хазарския каганат този подход най-пълно е изложен от С. Плетнѐва²¹. Първият стадий на номадството е таборното или целогодишното номадстване, при което цялото население се придвижва заедно със стадата в търсене на подходяща паша. В този стадий се наблюдава масова миграция, обикновено под формата на нашествие, в търсене на нова, подходяща за обитаване територия²². Вторият стадий има две разновидности: полуномадска и полууседнала. Първата се определя като близка до таборната, а втората – като „по същество почти уседнала“²³. През този стадий територията, използвана за паша, намалява, появяват се зимни и летни пасища. Първоначално възниква т. нар. „куренна“²⁴ форма на номадството, последвана от аилната, когато част от обеднялото население остава на зимните пасища и през лятото (с времето те се превръщат в постоянни селища, за които се използва терминът „стойбища“). Това обедняло население започва да се занимава със земеделие и в някои случаи – със занаятчийство (например грънчарство)²⁵. Именно тази форма на номадското стопанство в двете ѝ разновидности се смята за присъща на началния етап на усядане на българското население в района на Дон, започнал според С. Плетнѐва през VIII в.²⁶.

„Третият стадий на номадството по същество вече не е „номадство“ в пълния смисъл на думата. Основната маса от населението минала на този стадий към уседналост, занимавала се със земеделие и усвоила многобройни занаяти... В началото това били, очевидно... старците и болните, тоест хора, действително неспособни да се придвижват... най-бедните членове на номадските обединения. Именно те, за да не умрат от глад, започнали да разорават съседните със зимовищата участъци на степта под формата на бостани, градини и ниви“²⁷. Този етап в Хазария започнал през VIII в. Според С. Плетнѐва не може да се отбележи точ-

²¹ Плетнѐва, С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967; *същата*, Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982.

²² Плетнѐва, С. А. Кочевники средневековья, с. 14–15.

²³ Пак там, с. 36.

²⁴ „Курень“ е термин, заимстван от източния автор от XIII в. Рашид ад-Дин и означава разположението на племето в кръг, като в центъра му се намирал старейшината (Плетнѐва, С. А. От кочевий к городам, с. 69).

²⁵ Плетнѐва, С. А. Кочевники средневековья, с. 37–38.

²⁶ Пак там, с. 52; *същата*, От кочевий к городам, с. 13–19, 181.

²⁷ Плетнѐва, С. А. Кочевники средневековья, с. 77–78.

на хронологическа граница между втория и третия стадий. Тя приема, че и трите форми на номадско стопанство съществували едновременно през VIII–IX в. Така уседналото хазарско общество съхранило и двете разновидности на номадското стопанство от втория стадий (куренната и аилната). В същото време С. Плетнѐва говори за устойчива уседналост на населението²⁸. В крайната степен на третия стадий номадите вече не били номади, тъй като с номадско скотовъдство се занимавал само елитът на обществото. „Основната маса от населението била земеделска, занимаваща се успоредно с развъждането на разнороден добитък, не рядко под формата на отгонно скотовъдство (в предпланините – на алпийските пасища, в степите – по горните течения на реките, където ливадите били много широки и богати на сочни треви)“ – твърди С. Плетнѐва²⁹.

В последната си обобщаваща работа С. Плетнѐва допуска и друга възможност за обяснение на развитието на стопанството на българското население по средното течение на Северски Донец. За тази област еволюционният подход е представен от К. Красилников³⁰. Според С. Плетнѐва няма данни, от които да се съди, че ранните селища-пасища (стойбищата) възникнали преди уседналите. Тя приема съществуването на летни пасища на уседналото население, което се занимавало с отгонно скотовъдство³¹.

Еволюционният подход е подложен на съмнение още в съветско време от някои етнологзи. Така А. Хазанов говори само за типове, варианти на номадството, а не за степени на развитие. В неговата класификация са определени пет основни форми на номадско скотовъдство, първите три от които са разновидности на целогодишно придвижване без постоянни селища. От особен интерес са четвъртата и петата, определени като характерни за евразийската степ³²:

„4. Цялото население номадства през пролетта, лятото и есента в меридионално или вертикално направление, връщайки се през зимата към

²⁸ Плетнѐва, С. А. От кочевий к городам, с. 19–20, 181.

²⁹ Плетнѐва, С. А. Кочевники средневековья, с. 78–79.

³⁰ Красилников, К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – СА, 1981, 4, с. 110–125.

³¹ Плетнѐва, С. А. Очерки, с. 74–75.

³² Хазанов, А. М. Социальная история скифов, с. 10–11.

постоянните си жилища. Заедно с номадското скотовъдство се практикува земеделие, но само като помощен вид стопанство.

5. Част от населението номадства през по-голям или по-малък период от годината в меридионално или вертикално направление, докато другата живее уседнало и основно се занимава със земеделие³³.

Тези две форми на номадското скотовъдство са определени като полуномадски. По-нататък А. Хазанов изрично подчертава, че да се разглеждат отбелязаните типове номадство само като последователни етапи от развитието на номадското стопанство, изглежда неточно³⁴. Тезата за куренната форма на номадството, от която впоследствие се развива аилната, също не е приета от А. Хазанов. Според него в сведението на Рашид ад-Дин става дума за специфична постройка, използвана при опасност, което обяснява и самият автор³⁵.

До подобни изводи достига през 70-те г. на XX в. и Г. Марков. Той също обръща внимание на отбранителното значение на построяването на лагера на номадите в кръг и добавя, че „елементи на обществена организация, аналогични на куренната, са съществували при всички номадски скотовъди във всички епохи на тяхната история“³⁶. Според Г. Марков за номадско или полуномадско стопанство може да се говори само, когато основата за съществуването на номадите е екстензивното скотовъдство при сезонни придвижвания. В полууседналото общество скотовъдството е отделен отрасъл (с него се занимават овчари), който е равен по значение или е подчинен на земеделието³⁷.

Според А. Хазанов земеделието има доминиращо значение в полууседналата икономика. Възможни са сезонни миграции на отделни скотовъдни групи или семейства. Техните придвижвания обаче са на по-близко разстояние в сравнение с миграциите на едно полуномадско общество при същите природни условия³⁸.

³³ Пак там, с. 11.

³⁴ Пак там, с. 13.

³⁵ Пак там, с. 269.

³⁶ Марков, Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М., 1976, с. 57.

³⁷ Пак там, с. 9–10.

³⁸ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, p. 21.

Друг вариант на скотовъдно стопанство, при което мнозинството от населението води уседнал живот, е миграционната паша (отгонното скотовъдство), когато за пашата и добитъка се грижат овчари. Понякога пасищата са отдалечени от селищата. Скотовъдството продължава да бъде важен отрасъл от икономиката и тя може да бъде определена като смесена. Разновидност на този тип скотовъдство е планинската паша (трансхумантното или яйлажното скотовъдство). През лятото стадата са по планинските пасища, а през зимата – в низините. Подобна форма на скотовъдството може да съществува заедно с полуномадството и номадството³⁹.

Според А. Хазанов номадската икономика е нестабилна и се влияе от климатичните промени и болестите, които спохождат добитъка. Поради това тя рядко произвежда необходимите излишъци за търговия с уседналите общности, което прави номадите зависими от контакта си с тях. Развитие на номадската държава се определя от способността ѝ редовно да се снабдява със земеделски и занаятчийски продукти⁴⁰. Те може да се добият чрез грабеж или чрез данък (трибут), вземан от подчинени земеделски общества, запазили своята икономическа и социално-политическа организация. Съществува и пряко данъчно облагане на подчинено земеделско общество, чиито земи са завладени, а завоевателите са наследили съществуващата отпреди система. Възможно е и създаването на земеделски и занаятчийски сектори от самите номади, но обикновено след като преселят на своя територия земеделско и занаятчийско население⁴¹.

Начините на осигуряване на необходимите за номадското общество продукти определят няколко варианта на развитие на номадските държави. При първия уседналото общество или държава запазват своята самостоятелност, като зависимостта им се изразява само в плащането на данък. В други случаи земеделците и номадите живеят в една държава, на една територия, но не в едни и същи селища. Започва постепенно усядане

³⁹ *Ibid*, pp. 22–24. Невъзможно е тук да се разгледат всички варианти на номадското скотовъдство. Важно е да се има предвид, че нередко в рамките на една общност се срещат различни практики, които могат да бъдат отнесени както към полууседналото, така и към полуномадското стопанство. Литературата по въпроса е огромна, вж. например *Erdélyi, I. Archaeological Expeditions in Mongolia*. Budapest, 2000, Introduction: Nomads and Semi-Nomads, pp. 1–10; *Крадин, Н. Н. Империя Хунну*. М., 2001, с. 74–91; *Кальонски, А. Юруците*. С., 2007, с. 230–245.

⁴⁰ *Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World*, pp. 203–206.

⁴¹ *Ibid*, pp. 224–225.

на номадите, създават се градове, които са административни, търговски и занаятчийски центрове. Възможно е номадското общество да продължи процесите на усядане и да се превърне в земеделско – градско, но и да се стигне до намаляване на значението на земеделието и занаятчийството, упадък на градовете и разпадане на самата държава⁴². Зависимостта на уседналите общества, изразена в плащането на данък, е най-често срещаната в номадските държави. Аристокрацията на земеделските общества се запазва, но интересите ѝ често са противоположни на аристокрацията на номадите. Така в държавата съществуват два привилегирани слоя. Това се приема за една от причините за неустойчивостта на номадските държави. Развитието им води до по-тясно интегриране на земеделското и скотовъдното население и до сливане на двете привилегирани прослойки⁴³.

При втория вариант, който понякога произлиза от първия, част от номадите и земеделците (обикновено аристокрацията) постепенно се интегрират в единна социално-политическа, понякога и икономическа система. Номадите и земеделците живеят в едни и същи екологични зони. В третия вариант се изгражда единна социално-икономическа и политическа система, която се основава на разделението на труда между скотовъдите и земеделците. Възможно е номадската държава да се развива и чрез вътрешно усядане без завоевание или подчиняване на земеделско население. Такава промяна може да бъде резултат и от религиозно движение⁴⁴.

⁴² *Ibid*, pp. 231–232. Теорията, че развитието на степното („номадско“) общество е силно зависимо от отношенията с т. нар. външен (уседнал) свят, се приема от много учени. Вж. например *Barfield, Th. Steppe Empires, China, and the Silk Route: Nomads as a Force in International Trade and Politics.* – In: *Nomads in the Sedentary World.* Richmond, 2001, pp. 234–249; *idem, The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier.* – In: *Empires. Perspectives from Archaeology and History.* Cambridge, 2001, pp.10–41; *Крадин, Н. Н.* Кочевые общества в контексте стадийной эволюции. – *ЭО*, 1994, 1, с. 62–72; *свѣцѣят*, Общественный строй кочевников: дискуссии и проблемы. – *Вопросы истории*, 2001, 4, с. 21–32; *свѣцѣят*, Империя Хунну, с. 29–40, 95–137; *Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Империя Чингис-хана. М., 2006, с. 29–55, 119–125.

⁴³ *Хазанов, А. М.* Социальная история скифов, с. 163–164, 190–191.

⁴⁴ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World, pp. 232–233. Според Н. Крадин трябва да се прави разлика между класическите „номадски империи“ и подобните им земеделско-скотовъдни империи, в чиято история скотовъдният елемент играел голяма роля. Такива били Арабският халифат, държавата на Селджуките, Дунавска и Волжка България, Османската империя. Той определя три модела на номадски империи, отразяващи взаимоотношенията между земеделските и номадските общества. При първия номадите експлоатират земеделците от разстояние чрез набези

Т. Нуунан също не приема еволюционния подход за развитието на номадското стопанство. Той се съмнява и в поддържаната от А. Хазанов теория за силната зависимост на номадската икономика от земеделските общества. В тази връзка той цитира Никола ди Козмо⁴⁵, според когото номадите били по-малко зависими от уседналите общества. Те практикували различни форми на земеделие сами или пък включвали земеделци в държавите си⁴⁶. Т. Нуунан обръща особено внимание и на теорията на Д. Дьорфи⁴⁷, който, изследвайки маджарите в Унгария, създава модел на номадския живот, характерен за Източна Европа. Той определя стопанството на маджарите като полуномадско. През зимата те се установявали около големите реки и се занимавали с риболов. През пролетта засявали на подходящи места жито, след което се придвижвали с добитъка към летните пасища. При настъпването на жътвата събирали реколтата и се завръщали в зимните си селища край реките. Т. Нуунан обаче не е сигурен дали унгарският модел може да се използва при разглеждането на номадското стопанство в Северночерноморските степи. С други думи, не е ясно дали този модел е пренесен от маджарите оттам или е усвоен след настаняването им в новите територии⁴⁸.

Теоретичните модели за номадското стопанство не са достатъчни за изясняването на хазарската икономика и не спомагат да се разберат причините за развитието или за упадъка на Хазария. Всяка степна империя съчетава земеделско, скотовъдно и занаятчийско стопанство. Те съществ-

---

или взимане на „подаръци“. При втория земеделците са зависими от номадите и им плащат данък. При третия номадите завладяват земеделското общество и се преселват на неговата територия. Тогава се осъществява регулирано облагане на земеделците и гражданите. Този вариант вече не е толкова „номадска“, колкото „уседнало-земеделска“ империя, с преобладаване на номадско-скотовъди в политическата сфера и във военната организация (*Крадин, Н. Н. Общественный строй кочевников, с. 25; същият, Империя Хунну, с. 44–47; Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова. Цит. съч., с. 54–55*).

⁴⁵ *Di Cosmo, N. Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History. – The Journal of Asian Studies, 53 (1994), pp. 1092–1126.*

⁴⁶ *Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 253–255.*

⁴⁷ *Gyorffy, Gy. Système des résidences d’hiver et d’été chez les chefs hongrois du X siècle. – АЕМАе, 1, 1975, pp. 45–153.*

⁴⁸ *Noonan, T. S. The Khazar Economy, p. 254, 258.* Според П. Голдън тази форма на номадското скотовъдство е типична за аристокрацията на източноевропейските/ западноевразийските номади и е отразена в писмото на хазарския владетел Йосиф (*Golden, P. B. Imperial Ideology, p. 63*); вж. и *Мухеев, В. К. Северозападная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 89–90.*

вуват едновременно в много свои разновидности, които се определят не само от голямото етническо разнообразие, но и от различията в географската среда, климата и др. За да се разбере хазарската икономика, трябва да се обособят различни икономически зони, както и да се направи опит да се намерят връзките между тях.

IV.2. Началото на процеса на усядане в хазарските земи

Според М. Артамонов „най-забележителното явление от историята на Хазария през VIII в. било значителното развитие на уседналостта и свързаното с нея земеделие, при това не само в старите земеделски области в предпланините на Кавказ и в планините на Южен Крим..., но и в приморските области на Източен Крим и Таманския полуостров, по долните течения на Кубан и Дон... Нещо повече, уседналото земеделие възникнало в дълбочина в степната зона и специално в граничещата от север с нея гориста степ, там където в течение на много столетия живеели само номади и където не само във времето след хуните, но и преди това, нищо подобно не е съществувало“⁴⁹. Този процес обикновено се означава с термина „масово усядане“. Приема се, че преди VIII в. само скитите от Третото скитско царство уседнали масово (на границата между III-то и II-то столетие пр. Хр.)⁵⁰.

Масовото усядане сред номадските общества в степната зона наистина е рядко явление. Причините са много, но най-важната вероятно (като се изключи влиянието на климата⁵¹) е, че номадите не са искали да оставят привичния си начин на живот. Известна форма на уседналост е съществувала винаги в номадските племена. Но усядала малобройна част от населението, която поради бедност била принудена да се занимава със земеделие. Такова принудително и често временно усядане било покровителствано от богатите слоеве на обществото. Уседналите номади обаче не били пълноправни членове на общността и губели важни

⁴⁹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 235.

⁵⁰ Хазанов, А. М. Социальная история скифов, с. 13, 248–249, 259–261; вж. и Noonan, T. S. The Khazar Economy, p. 294.

⁵¹ Климатът като фактор в развитието на икономиката в степите ще бъде разгледан по-долу.

привилегии и възможности за защита. Затова те били склонни да се върнат към номадството, когато това било възможно⁵². От тази гледна точка масовото усядане означава, че се е променил начинът на мислене и се е разрушила традиционната система от ценности на номадите. Означава, че се е разпаднало самото номадско общество⁵³.

Неблагоклонността на степните територии за развитието на земеделие е причина най-често масовото усядане да е резултат от миграция извън степната зона. Тя може да бъде постепенна, обхващайки продължителен период от време, или да стане изведнъж⁵⁴. Особеното в Хазария е трайното усядане в различни зони на чисто степната територия.

Възникването на салтовската култура обикновено се обяснява с масова миграция. В началото или в средата на VIII в. част от аланите се придвижила от района на Северен Кавказ в гористо-степната зона около горното течение на Северски Донец. Там те пренесли основните белези на културата и на стопанството си. Миграцията на аланите обаче представлява преселение на земеделско население от една зона в друга и не може да служи за пример на преминаване на номади към масово усядане. Ако разглеждаме салтовската култура като присъща преди всичко на аланите, не би следвало да има особени затруднения при обяснението на причините за възникването ѝ⁵⁵. Но тъй като тя се възприема като

⁵² *Хазанов, А. М.* Социална история скифов, с. 150–151; *същият*, *Nomads and the Outside World*, pp. 83–84, 199.

⁵³ *Khazanov, A. M.* *Nomads and the Outside World*, p. 199.

⁵⁴ *Ibid*, pp. 200–201.

⁵⁵ Подобен подход е характерен за някои руски учени, например: *Афанасьев, Г. Е.* Этническая территория бургасов во второй половине VIII – начале X в. – СЭ, 1984, 4, с. 31–40; *същият*, Где же археологические свидетельства существования хазарского государства?. – РА, 2001, 2, с. 43–54. Приемането на салтовската култура единствено за аланска е пример за некоректност при етническото тълкуване на паметниците. Културата на българите е свързана с късносарматските паметници от района на северното Каспийско крайбрежие и долното течение на Волга между II и IV в. (*Ангелова, Е.* Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – Археология, 1995, 2, с. 5–8). Българите се различават лесно от аланите по погребалните обичаи и антропологическия тип. Естествено, в районите, където двете общности живеели заедно, се получава смесване както на антропологическия тип, така и на погребалните обичаи. Но до 80-те г. на XX в. такова смесване се отбелязва само за периода след VIII в. (*Плетнева, С. А.* Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 9–18; *Кондуктурова, Т. С.* Палеоантропологические материалы из Маяцкого могилника. – В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М., 1984, с. 201, 236). Аланският погребален обичай (изграждането на катакомби) не е част от сарматските

култура на хазарската държава и принадлежи както на аланите, така и на българите и на хазарите, преселението на аланите не би могло да даде търсения отговор⁵⁶.

Определянето на VIII в. като долна граница на салтовската култура може да е коректно, но съвсем не означава, че процесите на усядане, развиващи се сред българското и хазарското население, не са започнали по-рано. Невероятно изглежда тезата, според която преселващите се на север алани, минавайки през земите на българите, успели за няколко години така да им повлияят, че българите не само преминали към масово усядане, но и възприели аланската земеделско-скотовъдна икономика и култура⁵⁷. Еволюционният подход пречи да бъде обяснено развитието на земеделието сред българските варианти на салтовската култура. Той не позволява да се търсят уседнали български общности преди втората половина на VII–VIII в., макар и да има такива данни.

Ярък пример в това отношение е описанието на И. Баранов на усядането на част от българите в Крим. До средата на VII в. икономиката

погребални традиции и вероятно показва по-голяма връзка на аланите с традициите на старото местно население от Северен Кавказ (меотите). Това е и причината да се постави „под въпрос прякото участие на алани в етногенеза на прабългарите“ (Ангелова, Е. Цит. съч., с. 15). Вж. по-подробно на с. 37–44.

⁵⁶ През 1962 г. М. Артамонов определя като салтовска преди всичко културата на аланите в гористо-степната област. Въпреки това той отделя степния и т. нар. зливкински (български) тип. Според него салтовската култура не е на Хазарския каганат. Ученият смята, че хазарите са я унищожили. Тук трябва да се разбира аланският ѝ вариант, тъй като българският продължил да съществува до 965 г. (Артамонов, М. И. История хазар, с. 357–358). Постепенно става ясно, че салтовската култура е характерна както за населението в района на Дон, така и за населението в района на Волга и в Дагестан. Нейни носители са три големи етноса: българи, хазари и алани. Затова първоначално С. Плетнева определя осем варианта на салтовската култура, които включват Алания, Дунавска и Волжка България. (Плетнева, С. А. От кочевий к городам, с. 7–8). С течение на времето културата на трите държави се разглежда самостоятелно, а за салтовска се приема културата на Хазарския каганат. (Плетнева, С. А. Очерки, с. 11–12). Основен неин носител и при тази гледна точка са българите, хазарите и аланите, които определят етническият облик на останалите пет варианта (именувани Горнодонски, Долнодонски, Приазовски, Кримски и Дагестански).

⁵⁷ По подобен начин са представени нещата от С. Плетнева през 1967 г. (От кочевий к городам, с. 185). Същевременно в същия труд пише, че „именно българите, смесени с някакво количество алани, били основните създатели на салтово-маяцката култура“ (нак там, с. 188). Що се отнася до аланите, мнението на В. Михеев, че развитието на стопанството в гористо-степната зона (аланската) на салтовската култура в района на Северски Донец не може да се обяснява с процесите на усядане, е напълно логично (Михеев, В. К. Северозападная окраина Хазарии, с. 89). Подобно е мнението и на А. Тортика (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 120–121).

им била номадска, съответна на първия етап (целогодишния – таборен) на номадството. Тези българи зимували в пасищата по северния бряг на Азовско море. Минавайки през Таманския полуостров те прекарвали пролетта в Крим, след което се премествали в степите отвъд Перекопския провлак. През зимата се завръщали на северния бряг на Азовско море. Хазарското нашествие затворило тази българска група в Крим⁵⁸. „Следствие от тези събития било струпването на многохилядни стада добитък на относително неголямата площ на кримската степ, непригодна за интензивна целогодишна експлоатация. Те (българите – б. м., Б. Ж.) нарушили екологичното равновесие в степите на Таврика, нуждаещи се от ежегодно възстановяване на тревната покривка, постигано при предишната кратковременност на сезонните пасища“⁵⁹. Това довело до масово съкращаване на стадата, което било първопричина за усядането на българите в Крим⁶⁰. Хипотезата на И. Баранов е напълно възможна.

Странното е, че именно тези българи пренесли салтовската култура в Крим. Тя била възприета от тях в аланска (?) среда в Приазовието и на Долен Дон⁶¹. Като се остави настрана, че не се знае дали е имало уседнали алани в Приазовската степ непосредствено преди средата на VII в.⁶², ясно

⁵⁸ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 15. Подобно е мнението и на А. Айбабин (*Айбабин, А. И.* Памятники крымского варианта салтово-маяцкой культуры в Восточном Крыму и степи. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 56). Процесът на усядане при българите е представен от А. Тортика като следствие от външна принуда или миграция, свързани с хазарското нашествие (българите на Аспарух) или с хазарския натиск (българите в Крим или в Подонието). Според него някаква форма на усядане е забележима при българите, когато от края на VII в. и до средата на IX в. се появили малочислени „следи от прехода на номадите към уседнал или полууседнал начин на живот“ в различни места на Източна Европа (на границата на степите, в гористо-степната област и в предпланините). Затова А. Тортика приема, че за българите процесът на усядане имал значително по-малка роля, отколкото се е предполагало по-рано. Този процес бил прекратен към средата на IX в. и българите започнали да се вливат в номадските групи на маджарите и печенезите (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 112–129). Въпреки това А. Тортика смята за „очевидно, че уседналият характер на населението от средното Подоние... не може да се обясни като еволюционен процес на усядането на номадите българи и е по-скоро свързан с изначално уседналият характер на по-голямата част от преселилото се тук в средата на VIII в. салтовско население“ (*пак там*, с. 129).

⁵⁹ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 15.

⁶⁰ *Пак там*.

⁶¹ *Пак там*.

⁶² Причината толкова настойчиво да се търси аланско влияние в българския вариант на салтовската култура е голямата му близост с късносарматската култура. Както беше посочено (вж. бел. 55), тя не може безрезервно да бъде определяна като аланска.

е, че земеделските и занаятчийски умения на тези българи били усвоени преди настаняването им в Крим. Важно е да се отбележи, че според И. Баранов земеделското стопанство на българите в Крим между средата на VII-и и първата половина на VIII в. осигурявало достатъчно количество излишък за пазарите на византийския Херсонес⁶³. Или става дума за масово усядане, но няма сигурни данни за стопанството на българите преди средата на VII в. Както ще се види по-нататък, в началния етап на салтовската култура в Крим се отбелязва присъствието и на други групи българи, или свързано с българите население, чието стопанство не може да се определи единствено като номадско скотовъдство. Съществен е и изводът, отново на И. Баранов, според когото „може да се предполага, че сред носителите на салтово-маяцката култура в Крим не е имало алански компонент“⁶⁴.

Периодът между V и VII в. е един от най-неясните в историята на степите на север от Кавказ и Черно море поради постоянното движение на народите и племената в региона⁶⁵. Засега е трудно, дори почти невъзможно, на основата на археологически данни да се отбележат специфични особености, които да помогнат за етническото разграничаване на отделните общности.

Може да се предполага, че постоянната борба за територии и пасища често принуждавала част от населението или цели племена да се оттеглят към граничните за степта райони на гористо-степната зона, Крим, Северен Кавказ и Дагестан. Там за тях било невъзможно да развият екстензивно скотовъдство и доброволно или принудително започнали

⁶³ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 73–79.

⁶⁴ Пак там, с. 105.

⁶⁵ Така например след смъртта на Атила от Централна Европа към Северното Черноморие се придвижила част от подчинените му племена, начело с неговия син Хернак. По същото време, пристигайки откъм Волга, на север от Кавказ и Черно море се появили племената сарагури, уроги/огури и оногури, преследвани от савирите. Не след дълго (в началото на VI в.) и савирите, гонени от аварите, се настанили в Източна Европа. В средата на VI в. дошли и самите авари, които подчинили голяма част от племената, обитаващи района на Северното Черноморие. Веднага след тях тюрките, преследвайки аварите, успели да подчинят повечето от племената на изток от Дон и в Дагестан (вж. коментар на изворите и анализ у Артамонов, М. И. История хазар, с. 60–138). Според И. Ляпушкин „затишието“, което се установило през VII в., способствало за разпространението на земеделието в степната зона (Ляпушкин, И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 145–147).

да усядат. Така през V в., притиснати от хуните и други нашественици, аланите се оттеглили в Северен Кавказ на територията на бъдещата Алания⁶⁶. Едва ли е случайно, че в „Църковната история“ на Захарий Ритор (ср. VI в.) е отделено специално внимание на българите и аланите, които имали градове⁶⁷. Обстоятелството, че те са споменати и сред народите, които имали скотовъдно номадско стопанство, не би трябвало да се възприема като противоречие. По-скоро известието показва разновидност на смесената земеделско-скотовъдна икономика, характерна за българите и аланите през следващите векове⁶⁸.

Археологическите изследвания в Дагестан потвърждават сведенията на Захарий Ритор. Областта на Терско-Сулакското междуречие била гъсто заселена с уседнало население, етнически свързано с аланите, българите и хазарите още от VI в. Този район се разглежда от М. Магомедов дори като център на усядането на хазарските племена⁶⁹. Съществено за паметниците там е, че е възможно да се проследи приемственост в културата от късносарматския период (II–IV в.) до хазарското време включително (VII–VIII в.), тоест до началния период на салтовската култура. Типичен пример в това отношение е Андрейаулското градище (датирано от II до VIII в.), където се наблюдава уседналост сред по-голямата част

⁶⁶ Кузнецов, В. А. Аланские племена Северного Кавказа. М., 1962, с. 14. Основната система от селища обаче се появява към края на VI-началото на VII в. (Ковалевская, В. Б. Кавказ и аланы. М., 1984, с. 134–135, 144; Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан. – РА, 2007, 2, с. 75–77; *свщата*, The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 61–62).

⁶⁷ Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 33; вж. текста на Захарий Ритор в: Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 57.

⁶⁸ Основавайки се на цитираното сведение на Захарий Ритор, Цв. Степанов предполага, че част от българите започнали да усядат още към V в. Стопанството им било „полуаграрно, полуномадско, което подходило както на стадия на тяхното развитие, така и на специфичните екологични условия и климат в земите на север от Кавказкия хребет“ (Степанов, Цв. Българите от най-древни времена до втората половина на VII век, с. 38). През този период – „IV–VI в., сред българските племена преобладавало скотовъдството в неговите разновидности, а вече към VII в. се забелязват и редица елементи на трайна уседналост, които археолозите напоследък най-често фиксират в района на Кримския п-в. Там още тогава се срещат особен тип селища, които носят отчетливите белези на уседналия начин на живот“ (*пак там*, с. 63). Вж. и Степанов, Цв. Цивилизационно равнище на българите до X век: другите за нас и ние за себе си. – В: История на българите. Изкривявания и фалшификации. С., 2002, с. 32–34. П. Голдън също обръща внимание на едновременното практикуване на скотовъдство и земеделие от българите през този период (Golden, P. B. Khazar Studies, pp. 46–47).

⁶⁹ Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 49–50.

от неговите обитатели през целия период на съществуването му⁷⁰. Хазарската икономика в Дагестан била предимно земеделска още от VII в. Тя не се различава съществено от икономиката на Хазария през X в. Подобно стопанство се отбелязва навсякъде, където по археологически път се откриват паметниците на българи, алани и хазари между VIII и X в. Именно това кара М. Магомедов да предположи, че появата на салтовската култура в района на Дон през VIII в. се дължи на миграцията на част от трите етнически общности от Дагестан, причинена от арабските нашествия⁷¹. Макар подобно развитие да е много вероятно, то е само една от възможностите при разглеждането на салтовските паметници от района на Дон.

Черноморското крайбрежие било използвано предимно за зимни пасища от номадите, докато през лятото особено подходящи били пасищата на север, в южните покрайнини на гористо-степната зона. Между V и VII в. степната и гористо-степната зони били обитавани от разнообразно по произход население. В степната зона живеели номади, чиито паметници от типа Сивашовка могат да се свържат евентуално с българско по произход население⁷².

⁷⁰ *Пак там*, с. 100; важно е да се отбележи и приемствеността в развитието на керамичния комплекс от късносарматския до салтовския период на няколко градища в района на Терско-Сулакското междуречие (*пак там*, с. 179). Вж. също Ангелова, Ст., Л. Дончева-Петкова. Градциии в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 1990, 7, с. 65.

⁷¹ *Магомедов, М. Г.* Цит. съч., с. 193. Тази теза е подобна на тезата на С. Плетньова, която приема, че причината за миграцията на аланите от Северен Кавказ към района на Дон била арабското нашествие (*Плетнева, С. А.* От кочевий, с. 184–185). В по-новите си трудове тя е склонна да се съгласи с В. Михеев, според когото аланите били преместени насила в гористо-степната област от хазарската власт (*Михеев, В. К.* Подонье, с. 97; *същият*, Северозападная окраина Хазарии, с. 89; подобно е мнението и на *А. Гадло* (Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. СПб., 1994), чиято работа остана недостъпна за мен), където са имали задължението да охраняват границите (*Плетнева, С. А.* Очерки, с. 24–25, 42). Същото мисли и *А. Тортика* (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 131). *В. Ковалевская* приема, че преселването на аланите е станало не през първата, а през втората половина на VIII в. (по-точно между 754 и 763 г.). То било резултат от арабо-хазарските взаимоотношения и от политиката на каганата за укрепване на района на Кубан (свързана и с преселване на българи в този район) след пробива на Абасидите в Централен Кавказ през 50-те г. на VIII в. Така аланското преселение към Северски Донец било организирано от хазарите, едновременно с което те разширили подвластната си територия на северо-запад (*Ковалевская, В. Б.* Связи Восточной Европы в эпоху Хазарского каганата (на основании анализа массового археологического материала). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 65–67).

⁷² *Раишев, Р.* Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007, с. 70–117; от същия тип са и паметниците от първия период на салтовската култура в Крим (средата на VII – първата поло-

Ако по този въпрос в науката няма особени разногласия, не така стоят нещата с паметниците на населението в гористо-степната зона – пастирско-пенковската и волинцевската култура, както и паметниците от типа Малая Перешчепина⁷³. В пастирско-пенковската и волинцевската култура (традиционно смятани за славянски) има твърде силно степно влияние. Това дава основание на М. Артамонов да свърже тези паметници с българското племе кутригури⁷⁴.

Волинцевската археологическа култура съществувала между VIII и X в. Според М. Артамонов нейни носители били кутригурите, останали в гористо-степната зона от ляво на Днепър. Волинцевската керамика се разглежда като продължение на пастирско-пенковската. В същото време волинцевски керамични форми се срещат в салтовската керамика⁷⁵. В. Майко смята, че волинцевската керамика се разпространява от Битицкото градище. Според него то било хазарски център в славянските земи, „по един или друг начин свързани с прабългарския свят“⁷⁶. Едва ли е случайно, че в селищата с волинцевска керамика в района на

вина на VIII в.), определяни като български от И. Баранов (*Баранов, И. А.* Цит. съч., с. 15–103). А. Айбабин приема част от тези паметници за хазарски (*Айбабин, А. И.* Погребение хазарского воина. – СА, 1985, 3, с. 190–202). Мнението на А. Комар и Е. Круглов, които смятат всички паметници за хазарски и така отхвърлят българското присъствие в степите на Северното Черноморие между V и VII в., едва ли може да бъде прието. Вж. по-подробно на с. 302–304.

⁷³ За основните мнения и литература вж. *Раишев, Р.* Цит. съч., с. 119–143.

⁷⁴ *Артамонов, М. И.* Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. – Археология, 1969, 3, с. 1–8; *същият*, Некоторые вопросы отношения восточных славян с болгарам и балтам в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья. – СА, 1974, 4, с. 245–254; *същият*, Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. – В: Славяните и Средиземноморския свят, VI–IX в. С., 1973, с. 267–274; *същият*, Первые страницы русской истории в археологическом освещении. – СА, 1990, 3, с. 271–288. Към тази теза се присъединява и Ст. Ваклинов (*Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура, с. 31).

⁷⁵ *Артамонов, М. И.* Етническата принадлежност, с. 3, 8; *същият*, Первые страницы, с. 277; *същият*, Некоторые вопросы, с. 252–253. Керамика, близка до волинцевската, се среща и в Дунавска България (*Плетнева, С. А.* От кочевий, с. 121). Волинцевски елементи има и сред салтовската керамика в Крим от средата на IX в. в центрове като Судак/Сугдея (*Баранов, И. А., В. В. Майко.* Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена в Средното Поднепровие и Таврика. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 4. В. Търново, 1995, с. 78).

⁷⁶ *Майко, В. В.* Комплексът прабългарски паметници от VII–X в. край с. Морское в Югоизточен Крим. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 138; *Баранов, И. А., В. В. Майко.* Комплексът салтовски съоръжения в Судакската крепост. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5, с. 80–81.

Воронеж се настанило и салтовско население⁷⁷. В. Петрухин разглежда волинцевската керамика като славянска с елементи на салтовската. Според него волинцевската керамика показва областта на подчинените на Хазария славянски племена⁷⁸.

Пастирско-пенковската култура заема огромна територия, простираща се в гористо-степната зона от Прут до Северски Донец, като навлиза в степната зона по средното течение на Буг и при Днепърските прагове. В отделните ѝ райони преобладават различни културни влияния – балтско, славянско, степно. Стопанският ѝ облик е земеделски. От съществено значение е, че основните занаятчийски центрове (например Пастирското градище или Канцирка, развиващи грънчарство или металообработване) били безспорно свързани със степното население⁷⁹. Важно е да се има предвид и, че керамиката в последния етап от развитието на Пастирското градище (VIII в.) се доближава до салтовските форми. Затова С. Плетнева приема съществуването на все още неизследван вариант на салтовската култура⁸⁰.

За масово присъствие на степно население в пастирско-пенковската култура говорят паметниците на север от Днепърските прагове. Това

⁷⁷ Винников, А. З. Славяне лесостепного Дона в Раннем Средневековье, с. 120, 145.

⁷⁸ Петрухин, В. Я. Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 73–74; *свицият*, Сказание о хазарской дани в контексте летописной истории. – В: Древнетюркский мир: история и традиции. Казань, 2002, с. 43–44 (www.tataroved.ru/publicat/drev_turk.pdf). О. Сухобоков поддържа трудно доказуемата теория, че волинцевската керамика е тясно свързана със славянското племе северяни. Те са идентични със споменатите от изворите за Дунавска България севери, които се завърнали в гористо-степната зона в района на Битицкото градище. Там заедно с някаква част от населението на Велика България (степното влияние в културата) оказвали отпор на хазарската експанзия (Сухобоков, О. В. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). – Восточноевропейский археологический журнал, 3(4), май-июнь, 2000, (www.archaeology.kiev.ua/journal/030500/suhobokov.htm); *свицият*, Тюркомовні народи в історії населення лівобережжя Дніпровської лісостепової України (археологічний аспект). – В: Хазарський альманах. Т. 3, с. 163–167).

⁷⁹ Горюнов, Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья. Л., 1981, с. 63–82; Рашев, Р. Цит. съч., с. 139–141.

⁸⁰ Плетнева, С. А. От кочевий к городам, с. 7; вж. и Рашев, Р. Цит. съч., с. 140–141. Пастирското градище е опожарено около средата на VIII в. вероятно вследствие на предполагаемите хазарски походи от това време (Приходнюк, О. М. Фибулы Пастырского городища. – В: Археология Восточноевропейской лесостепи. Выпуск 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2000, с. 69). Затова едва ли е възможно да се приеме предположението (например на С. Ромашов), че Пастирското градище било център на Хазарския каганат така, както било Битицкото (Ромашов, С. А. Цит. съч., с. 161).

дава основание да се обособи локален „номадски“ вариант на културата, както и да се предположи усядането на кутригурите в началото на VII в.⁸¹. Най-ясно връзката на пастирско-пенковската култура с някои български племена се проявява с появата на нейни елементи почти навсякъде, където може да се проследи миграцията на българите след средата на VII в. Това се отнася за паметници от района на Дунавска България, Крим, долното течение на Дон и Таманския полуостров⁸². Разпространението им може да се свърже с разпадането на Велика България. Така М. Артамонов обяснява появата на този тип паметници в Дунавска България с присъствието на кутригури сред българите на Аспарух⁸³. Според В. Майко под натиска на хазарите кутригурите били принудени да мигрират в Подунавие, Панония и вероятно в Таврика. „Там те се смесили с родственото оногурско население, при което запазили някои особености на керамичния комплекс, различни от този на оногурския. Резултат от това смесване било и създаването на салтово-маяцкия керамичен комплекс на кримския вариант на тази култура“⁸⁴. Трябва да се има предвид и, че най-късните паметници на пенковската култура (до края на IX в.) се намират

⁸¹ Рашиев, Р. Цит. съч., с. 141; Баранов, И. А., В. В. Майко. Пастирско-пенковската култура, с. 77; на основата на пастирската керамика, намерена в някои славянски селища на Молдова, И. Хинку и И. Рафалович предполагат усядането на българи там в периода VI–VII в. (*Хънку, И. Г., И. А. Рафалович*. Славяне и тюрко-болгары в VI–X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. – В: Славяните и Средиземноморския свят VI–IX в., с. 165–167). Вж. и Флеров, В. С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996, с. 33–37.

⁸² Рашиев, Р. Цит. съч., с. 142–143; Артамонов, М. И. Етническата принадлежност, с. 7–8; Баранов, И. А., В. В. Майко. Пастирско-пенковската култура, с. 76–78; Майко, В. В. Цит. съч., с. 136; вж. и Ангелова, Ст., Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 62–68; *същите*, Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България. – Археология, 1992, 1, с. 14–21.

⁸³ Артамонов, М. И. Етническата принадлежност, с. 8.

⁸⁴ Майко, В. В. Цит. съч., с. 138. Според А. Тортика хазарското нашествие довело до „частично разрушаване на предишната система на разселване на прабългарите и на тяхната племенна структура“ (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 93–94). Вследствие „престават да съществуват големите прабългарски съюзи и даже племена. Отломки на номадски групи с различен племенен произход – кутригури, утигури, оногури и т. н. – търсят убежище от хазарите в покрайнините на степната зона в Крим, на левия бряг на Днепър и в Донецката гористо-степна зона... Става смесване на различни традиции, в това число и погребални, възникват нови варианти на погребалната обредност. Във всеки отделен случай се наблюдава различен пропорционален състав на представители на едни или други етнически групи в новите родово-племенни структури. Това определило формирането на определени културни традиции и особености на погребалната обредност при техните потомци“ (*нак там*, с. 94).

в зоната на салтовската култура по горното течение на Северски Донец и по река Оскол⁸⁵.

В района на пастирско-пенковската култура, свързан с масовото присъствие на степно, българско по произход население, се намират повечето паметници от типа Малая Перешчепина. Става дума за девет паметника, като четири от тях (Малая Перешчепина, Макуховка, Новие Сенжари и Лимаровка) са съсредоточени на север от Днепърските прагове, в зоната на най-силно степно присъствие в пастирско-пенковската култура. Два от тях (Вознесенка и Новогригориевка) се намират малко по̀ на юг, при праговете, на границата между паметниците от типа Сивашовка и пастирско-пенковските. Един (Келегей) е до устието на Днепър, обиколен от паметниците Сивашовка. Така седем от общо девет паметника са в района на Днепър, както сред паметниците от типа Сивашовка, така и сред пастирско-пенковските. Останалите два са разположени на запад в района на Южен Буг (Глодоси) и Днестър (Ясиново) между паметниците на пастирско-пенковската култура и тези от типа Сивашовка⁸⁶. Според

⁸⁵ *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 46–48; вж. и *Любичев, М. В.* Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. – В: Древности. Харьков, 1994, с. 87–100. Тясно свързан с тази тема, както и с произхода на волинцевската култура, е въпросът за т. нар. сахновски паметници (керамика). Приема се, че тази култура (смятана за славянска) възникнала на среден Днепър към средата на VII в. и съществувала до средата на VIII в. Появата на сахновските паметници в района на Северски Донец, както и съществуването им едновременно със салтовските, дават основание да се приеме, че част от „сахновците“ се преселили там от района на среден Днепър към втората половина на VIII в. (*Любичев, М. В.* Паметници типа Сахновки на Северском Донце. – В: Вісник Харківського національного університету ім В. Н. Каразіна. №566. Історія. Випуск 34, Харків, 2002, с. 13–27; *същият*, Салтово-сахновские контакты в свете материалов поселения Нижний Бишкин 2 на Северском Донце. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 277–296).

⁸⁶ *Рашев, Р.* Цит. съч., с. 119–136; традиционно в съветската историография този тип паметници се свързва с хазарите (вж. например *Айбабин, А. И.* Погребение хазарского воина, с. 190–202; *същият*, Келегейское погребение военного вождя. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 28–35). След излизането на работата на Й. Вернер през 1984 г. (българско издание: *Вернер, Й.* Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988) са все по-малки съмненията относно принадлежността на паметниците от типа Малая Перешчепина на аристокрацията на Велика България. Спорен остава въпросът за характера на някои от тях – дали става дума за съкровища или погребения (в Малая Перешчепина – на Кубрат, във Вознесенка според внимателно предложената хипотеза на *Ст. Ваклинов* (Цит. съч., с. 35–37) – на Аспарух). Вж. и първото пълно издание на предметите от Малая Перешчепина: *Залеская, В. Н., З. А. Лвова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фоянкова.* Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище. С., 2006. В заключението *З. Лвова и Б. Маршак* не отричат възможността в Малая Перешчепина да е погребан Кубрат, както и виждането, че

Р. Рашев „принадлежността на перешчепинската група към културата на северно черноморските българи и по-точно на нейната аристокрация най-добре обяснява в исторически план нейната поява. Това е управляващата върхушка на населението, което обитава същите територии и оставя паметниците от групата Сивашовка. Разполагането на част от тези паметници на територията на Пенковската култура дава основание да се предполага директна връзка между нейното население и Велика България“⁸⁷.

С. Плетньова тълкува съкровището от Малая Перешчепина като свидетелство за дълбокото проникване на българи в гористо-степната зона. Те взели непосредствено участие в създаването на пастирско-пенковската култура⁸⁸.

предметите там представляват съкровище, принадлежало на владетелския двор на Велика България. Според тях хазарската теза е допустима само ако съкровището е попаднало в ръцете на хазарите след разгрома на Велика България (с. 102–117). В тази връзка прави впечатление твърде некоректната интерпретация на този тип паметници в полза на хазарската теза от А. Комар: *Комар, А. В.* Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). – В: *Vita Antiqua*, 2, Киев, 1999; публикувано на сайта на Сервер восточноевропейской археологии: www.archaeology.kiev.ua/pub/komar.htm; *същият*, Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы). – В: Восточноевропейский археологический журнал, 3 (4), 2000, публикувана и на сайта на списанието: www.archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm. Вж. по-подробно *Станилов, Ст.* Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 42–72; *Рашев, Р.* Цит. съч., с. 132–134. Според С. Плетньова няма съмнение, че съкровището от Малая Перешчепина е принадлежало на аристокрацията на Велика България. Тя смята, че е възможно Вознесенка и Глодоси да са оставени от хазарите, като добавя, че данните за това не са достатъчни (*Плетнева, С. А.* Очерки, с. 172–176). Вж. и *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 71–90.

⁸⁷ *Рашев, Р.* Цит. съч., с. 135. Връзката между паметниците от типа Сивашовка и перешчепинската група се приема и от В. Науменко (*Науменко, В. Е.* К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 64–70), както и от О. Приходнюк (*Приходнюк, О. М.* Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 128–129). Според Ст. Станилов паметниците от типа Малая Перешчепина принадлежали на българския елит в района на Днепър до първата половина на VIII в. (Цит. съч., с. 64). Прави впечатление все по-често срещаната теза, че центърът на Велика България е бил в района на среден Днепър (вж. например *Науменко, В. Е.* Цит. съч., с. 69; *Станилов, Ст.* Цит. съч., с. 63). Според В. Петрухин паметниците от типа Малая Перешчепина на среден Днепър, както и Битицкото градище, показват, че от средата на VII в. този район добил централно значение за „номадските империи“, давайки им власт над гористо-степната зона на Източна Европа (*Петрухин, В. Я.* Русь и Хазария, с. 73).

⁸⁸ *Плетнева, С. А.* Древние болгары в восточноевропейских степях. – Татарская археология, 1997, 1, с. 43–44 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf).

Може да се направи изводът, че наченки на характерната за салтовската култура смесена земеделско-скотовъдна икономика, съчетаваща форми на уседналост и номадство, се забелязват още във Велика България. Вероятност за съществуването на уседнало българско население през VII в. има и на Таманския полуостров⁸⁹.

Прегледът на изброените по-горе паметници и археологически култури от периода между V и VII в. помага да се разбере по-добре възникването на салтовската култура. Процесът на усядане в Хазарския каганат не е резултат само от държавнически или от външнополитически натиск. Може да се предполага, че той се осъществил постепенно от различно по произход и стопанство население в продължение на няколко века. Важно е да се има предвид, че номадско е било стопанството на населението, живеещо в степите. През V в. част от него се оттеглило към граничните със степта зони, където започнало да усяда. Този процес довел до появата на ранните български паметници, свързани с уседнал начин на живот, в Дагестан, в Крим и на територията на пенковската култура⁹⁰. Така още в средата на V в. може да се говори за уседнали алани и българи⁹¹. В същото време номадите и уседналото в покрайнините на степите население не са живели изолирано. Най-често това са едни и същи племенни групи, над които властвал един аристократичен елит. Смесената им икономика се запазила и по времето на Хазарския каганат. От съществено значение е и липсата на голяма хронологическа дистанция между усядането на аланите в централната част на Северен Кавказ и на част от българите и хазарите (както вероятно и някаква група

⁸⁹ *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 138. Процеси на усядане, свързани най-вероятно с българско по произход население, се отбелязват за края на VII в. и в района на Средна Волга (Самарска Лука) – вж. *Матвеева, Г. И.* Поселения VIII–IX вв. в Среднем Поволжье. – В: Из археологии Поволжья и Приуралья. Казань, 2003, с. 107–117; *Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина.* Муромский городок. Самара, 2005, с. 5–12).

⁹⁰ *Рашиев, Р.* О возможности выделения самых ранних археологических памятников болгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология, 1998, 2 (3) (www.tataroved.ru/publicat/ta_3.pdf).

⁹¹ *Степанов, Цв.* Българите от най-древни времена, с. 38; *същият*, Цивилизационно равнище, с. 27–35. Масовото усядане на скитите през Третото скитско царство (III в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.) също не е пример за внезапен и бърз процес. Наченки на уседналост се забелязват още през Второто скитско царство (IV–III в. пр. Хр.). Съществува вероятност нашествието на сарматите да е ускорило усядането на скитите (III в. пр. Хр.) (*Хазанов, А. М.* Социальная история скифов, с. 259).

алани) в Дагестан, които могат да се датират през V–VI в. Нашествията допълнително преразпределяли пасищата и неминуемо водили до оттегляне от степта и усядане на групи от занимаващото се преди това със скотовъдство население. Възможно е хазарското нашествие от втората половина на VII в. да е засилило този процес при повечето българи и да го е забавило сред самите хазари.

През VII в. Дагестан вероятно е бил най-развитият икономически район от гледна точка на смесеното земеделско-скотовъдно стопанство. Именно там по писмени извори и по археологически път се отбелязва наличието на градове, както и на изкуствени напоителни канали. Вероятно от значение е пряката приемственост в развитието на Дагестан от II–III в. насетне. През втората половина на VIII в. и през IX–X в. вече се обособили два основни икономически района на Хазарския каганат – северозападното Каспийско крайбрежие и западните земи на каганата (Крим, Таманския полуостров и долното течение на Дон).

IV.3. Погонуето

Макар да са част от една географска зона, европейската и азиатската степ имат съществени различия. Една от основните причини е посоката на течението на големите реки, които минават през тях. Докато в Азия те извираат предимно от планините, разположени на юг, и пресичат степта на север към тундрата, в Европа те текат в обратна посока, от север на юг, вливайки се в Черно или в Каспийско море. Големите реки на Източноевропейската равнина като Днепър, Дон и Волга били основните нишки, които свързвали северните народи с южните цивилизации. Те служели и за географски ориентир в необятното и непознато равнинно пространство на „варварския“ свят. Чрез тях античните и средновековните писатели определяли границите му и местообитанията на различните племена и народи. В представите на античните учени Дон и Азовско море обозначавали границата между Европа и Азия, между европейска и азиатска Сарматия⁹². Преминаването през тези, разделящи степното пространство, реки не било лесно и ставало предимно през подходящи

⁹² Вж. например *Скрипкин, А. С.* Цит. съч., с. 43.

бродове. Те обаче не били много. През VI в. Прокопий Кесарийски описва как една сърна показала пътя на кутригурите и утигурите през границата, която обозначавали Дон и Азовско море. Граница, която дотогава те „никога дори не се опитвали и изобщо не мислели“ да преминат⁹³. През X в. Константин Багренородни споменава Дон като граница на хазарското пространство, отвъд която се простирали земите на печенезите, отбелязана и от построения с византийска помощ през 30-те г. на IX в. Саркел⁹⁴.

Приемайки Дон като гранична река за Хазария, би трябвало да си дадем сметка, че всъщност всички земеделски области на каганата били разположени в повече или по-малко гранични територии. Това се отнася за селищата в Крим, на север от Кавказ и в Дагестан. Ако Саркел се намирал на границата, по същия начин би трябвало да се възприема и Итил. Река Волга, на която била построена хазарската столица, била толкова гранична за Хазария, колкото и Дон. На изток от Волга през VIII и IX в. били пасищата на печенезите, а през X в. – на огузите. Същото се наблюдава и на запад от Дон, откъдето започвали пасищата на различни номадски общности, например през IX в. – на маджарите, а през X в. – на печенезите. Излишно е да се определя с точност някаква ясно обособена гранична линия, обозначаваща края на хазарското пространство. Дон не може да бъде етническа граница, тъй като от двете страни на реката се срещали едни и същи етноси. Не е граница и на салтовската култура, тъй като тя била разпространена и на запад. Не може да става дума и за граница с някоя друга държава, тъй като подчинените на Киевска Русия и на Дунавска България територии били твърде далече. Дон не е граница и на хазарското политическо влияние. И през X в. то се простирало над райони, разположени на запад от реката.

⁹³ Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 60; ал-Масуди отбелязва невъзможността реките да се пресичат от номадите през лятото. Това ставало през зимата, когато те замръзвали. Именно през този сезон хазарските отряди трябвало да отблъскват номадските нападения (*Минорский, В. Ф.* История Ширвана и Дербенда X–XI веков. М., 1963, приложение III, Масуди о Кавказе, §8 (www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril3.htm). Вж. специално за преминаването на водните пространства от номадите *Тортика, А. А.* Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I–II тыс. н.э. – Вісник Харківського державного університету. № 441: Історія. – Вип. 31. – Харків, 1999, с. 32–44.

⁹⁴ *Константин Багрянородний.* Об управленіи имперіей, глава 42, с. 171–173.

В географско отношение Дон разделя европейската степ на две половини. На изток степта е безводна. Там се простира Арало-Каспийската низина с непълноводни реки и бедна почва. На запад от Дон степта се пресича от дълбоки долини и дерета на пълноводни реки, чиито склонове били обрасли с гори. На високите и открити пространства над речните корита били земеделските ниви и пасищата. Обширни горски пространства имало не само западно от Дон, но и по цялото долно течение на реката⁹⁵. Наличието на значителни за степната зона гори, както и на достатъчно вода (и изобилие от риба) и на плодородна почва, вероятно е основната причина за съсредоточаването на цялата система от селища в Хазария на запад от Дон, най-вече в поречията на Северски Донец и неговите притоци. Източно от реката са открити само два значителни центъра – Саркел и Семикаракорското градище. Те били изградени на важни търговски кръстопътища и обслужвали най-вече бродовете на Дон. Саркел и Семикаракорското градище били част от стопански райони със смесена земеделско-скотовъдна икономика, чиито селища били разположени по западното крайбрежие на реката. Високият десен бряг предпазвал селищата от пролетните наводнения. Източно от Саркел степта била използвана предимно за пасище⁹⁶.

Областта на Долен Дон от Саркел до устието на реката била най-плодородната земя на Хазария. Тя заема площ от около 50 000 км². Досега там са открити близо 100 селища, съсредоточени в поречията на многобройните малки и по-големи притоци на Дон. Разположението на селищата създава впечатление за „значителна населеност на региона като цяло“⁹⁷.

Селищата по течението на Долен Дон образуват самостоятелно обособен икономически район. В него живеело уседнало население, занимаващо се със земеделие и със скотовъдство. То отглеждало различни житни култури, плодове, зеленчуци, лозя. Именно салтовското насе-

⁹⁵ Голубовский, П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII в. Киев, 1884, с. 1–2, 13; Захoder, Б. Н. Цит. съч., с. 113.

⁹⁶ Плетнева, С. А. Саркел и „шелковый“ путь, с. 144; *свѣцата*, Очерки, с. 100, 113. Вж. за Семикаракорското градище, което най-вероятно не е било обитавано през X в. (за разлика от разположените на отсрещния бряг селища) Флеров, В. С. „Семикаракоры“ – крепость Хазарского каганата на Нижнем Дону. – РА, 2001, 2, с. 56–70; *свѣцият*, Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 156–158.

⁹⁷ Плетнева, С. А. Очерки, с. 85.

ление разпространило винарството след VIII в. по долното течение на Дон⁹⁸. Реката обединявала селищата в един „икономически най-богат блок, свързан с кримските градове на запад и с Итил на изток“⁹⁹. Според С. Плетнева Саркел бил в „централната част на най-плодородните земи в басейна на Дон. Това била най-важната област на Хазария, гъсто заселена със земеделско население“¹⁰⁰.

Ясно е, че представата за Дон като гранична река за Хазария е неточна. Всъщност долното течение на Дон обозначава центъра на обширен икономически район, който се простирал далече на запад. От една страна, той включвал поречието на Северски Донец, от друга – Крим. Саркел и Семикаракорското градище се намирали на важен за търговските и административни отношения в каганата кръстопът. Може да се твърди, че Саркел (особено през първата половина на X в.) осъществявал връзката по вода между западната и източната част на Хазария, между Дон и Волга. Семикаракорското градище било разположено на 100 км на юг от Саркел по течението на Дон, на мястото, където се срещали пътищата, минаващи северно от Кавказ и тези, идващи от Крим¹⁰¹. Много по-подходящо би било районът на Долен Дон да се разглежда като своеобразен икономически център, отколкото като периферия на каганата¹⁰².

Западно от Дон степната зона се разделя от Донецкия кряж – хълмиста верига със средна височина около 300 м. На юг до крайбрежието на Азовско море се простират степни и не особено плодородни земи. В хазарско време те били използвани предимно за пасища. Северното край-

⁹⁸ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 20; *същата*, Очерки, с. 85, 113–117; Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 98.

⁹⁹ Плетнева, С. А. Очерки, с. 117.

¹⁰⁰ Плетнева, С. А. Саркел, с. 142.

¹⁰¹ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 47; *същата*, Очерки, с. 113; *същата*, Саркел и „шелковън път“, с. 146–148; вж. и Флеров, В. С. „Семикаракоры“, с. 58–68; *същият*, Донские крепости Хазарии: былое и настоящее. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 61–71.

¹⁰² С. Плетнева приема Саркел за център на обширна земеделска област в района на днешното Цимлянско водохранилище (Плетнева, С. А. От кочевий, с. 109; *същата*, Саркел, с. 142). Тя смята, че той се превърнал в погранична крепост след нашествието на печенезите, които разорили селищата, намиращи се по дясното крайбрежие на Дон. Затова и византийският император Константин Багренородни разглежда селището като гранично за Хазария. Така той описва ситуацията от средата на X в., а не от времето на построяването на селището през 30-те г. на IX в. (Плетнева, С. А. Очерки, с. 89–100).

брежие на Таганрогския залив било подходящо за паша през пролетта, когато скотовъдството било съчетавано с риболов. През лятото тревата изсъхвала и крайбрежието добивало полупустинен облик. Същото се отнася и за степта по северното крайбрежие на Азовско море, както и в Кримския полуостров¹⁰³.

На север от Донецкия кряж се намира долината на Северски Донец. Горното ѝ течение преминава през гористо-степната зона на салтовската култура, а средното и долното – през степната. По естествен път Донецкият кряж отделя южната суха част на степта от плодородната на север. По крайбрежието на Северски Донец и на неговите притоци били разположени селищата на многобройно и различно по произход салтовско население. Особено гъсто бил заселен районът на левите притоци на реката като Оскол или Айдар, чиито горни течения навлизат и в гористо-степната зона. Северски Донец, подобно на Дон, бил основната пътна артерия в тази част на Хазария.

От мястото на вливането на Северски Донец в Дон до най-отдалечените селища по горното течение на реката разстоянието е около 1000 км. По средното и горното течение на Северски Донец били построени редица крепости (градища). Те се появяват след снижаването на Донецкия кряж и ограждат под формата на дъга подстъпите към каганата както от югозапад, така и от северозапад. В района на Харков очертаната от крепостите ивица завива на североизток, за да се слее отново с Дон при Маяцкото градище на 700 км на север от Саркел. Затова определянето на тази огромна, приблизително 200 000 км² и сравнително гъсто заселена площ като граница едва ли е съвсем уместно.

В. Михеев разглежда Подонието и долината на Северски Донец, като един икономически район¹⁰⁴. На границата между VIII и IX в. там възникнало комплексно стопанство. „Земеделието, занаятчийството и търговията се съчетали с екстензивните форми на скотовъдството, практикувани от най-имотните слоеве на населението... Осъществил се редовен и устойчив обмен между града и селото, а стоките постоянно и специално се произвеждали за пазара“¹⁰⁵. В района на Дон и Северски

¹⁰³ Плетнева, С. А. Очерки, с. 132; Баранов, И. А. Цит. съч., с. 7.

¹⁰⁴ Михеев, В. К. Подонье, с. 51–52.

¹⁰⁵ Пак там, с. 97–98.

Донец се изследват два от вариантите на салтовската култура и затова той рядко се разглежда цялостно. Те имат различна етническа характеристика – в гористо-степната зона преобладавало аланско население, а в степната – българско. Отликите между двата варианта не са съществени и по-скоро са резултат от географските особености на отделните области¹⁰⁶.

IV.4. Селища и крепости

Гористо-степните селища и крепости били тясно свързани с минаващия покрай тях търговски път. Безспорно е и отбранителното им значение като убежища за околното население и за търговците по тези земи. Някои крепости обаче били прекалено малки, за да поберат населението от близките селища. Защитна роля вероятно е имала веригата от пет крепости, разположена по десния бряг на Северски Донец в степната зона. Две от тях – Маяки и Сидорово са със значителни размери на оградената площ (по около 18 ха)¹⁰⁷. Подобно по големина е и укреплението на Судак/Сугдея в Крим (20 ха). И. Баранов определя крепостите с площ от 20 и повече хектара като центрове, служещи за съсредоточаване на големи количества войски във военно време¹⁰⁸. Судак, както и Маяки, били важни търговски и занаятчийски средища¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Според А. Тортика населението на северозападна Хазария било „в единен историко-географски контекст с хазарските владения в източното Приазовие и по долното течение на Дон“ (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 230). Това единство било обусловено и от наличието на естествен воден път, свързващ чрез Дон и Северски Донец населението от гористо-степната зона с басейните на Азовско и Черно море (*нак там*, с. 231).

¹⁰⁷ Михеев, В. К. Подонье, с. 12, 19; вж. и Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 242–275.

¹⁰⁸ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 57, 67.

¹⁰⁹ Плетнева, С. А. Очерки, с. 70, 159; в ограденото от крепостната стена на Судак пространство е открито и езическо светилище, свързвано с българското население на града и съществуващо в периода VIII–X в. (Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 145–159; Баранов, И. А., В. В. Майко. Комплексът салтовски съоръжения в Судакската крепост, с. 71–87; *същите*, Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 98–110). Е. Кравченко разглежда Маяки и Сидорово и като културно-идеологически центрове, свързани с разпространението на мюсюлманството и християнството (Кравченко, Э. Цит. съч., с. 268).

Интересно е да се отбележи, че в един значителен участък на реката (около 150 км) няма нито едно укрепление. Донецкият кряж се намира южно от него, а укрепления се появяват след снижаването на хълмовете. Донецкият кряж вероятно е служел за естествено укрепление, отделящо южната степ от долината на Северски Донец. Този район е изследван от К. Красилников. На територия от 40 000 км² са открити около 300 селища (с размери от 2 до 16 ха), от които нито едно не е било укрепено¹¹⁰. Те се намират в долината на средното течение на Северски Донец и неговите леви притоци. Селищата започват от устието на река Каменка на запад и стигат до река Деркула на изток, на север включват горните течения на реките Айдар, Красна и Борова, на юг граничат с Донецкия кряж¹¹¹.

Тази област била сравнително гъсто населена¹¹². В селищата по средните течения на реките се развивало еднакво земеделие и скотовъдство. Земите около горните им течения служели предимно за пасища и също били заселени¹¹³. Следвайки еволюционната теория, К. Красилников предполага, че селищата с преобладаващо значение на скотовъдството били по-ранни от останалите, но все пак приема, че населението от земеделските селища използвало пасищата по горните течения на реките¹¹⁴. Според С. Плетнъва няма доказателства за по-ранното възникване на т. нар. стойбища. Тя предполага, че те били летни пасища на уседнало-

¹¹⁰ Плетнъва, С. А. Очерки, с. 73; Красильников, К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья, с. 110–119. Важно е да се има предвид концентрацията на неукрепени селища във вътрешността на Добруджа в езическия период на Дунавска България. В този район крепости започнали да се строят към края на IX или началото на X в. (Атанасов, Г. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: Изследвания в чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров [Studia balcanica, 23]. С., 2001, с. 188). Вж. и Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX век. С., 2008.

¹¹¹ Красильников, К. И., Цит. съч., с. 110, бел. 1; много неукрепени селища извън областта на някоя крепост се откриват и по горното течение на Северски Донец (вж. Любичев, М. В. Салтово-сахновските контакти, с. 277).

¹¹² За сравнение в Североизточна България, на територията на Добруджа, която била една от най-гъсто заселените области на Първото българско царство, са открити над 250 селища на площ от около 20 000 км². Предполага се, че тези данни отговарят приблизително на население, наброяващо 100 000 души. (Атанасов, Г. Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието, с. 195).

¹¹³ Красильников, К. И. Цит. съч., с. 122–123.

¹¹⁴ Пак там, с. 123–125.

то население, занимаващо се освен със земеделие и занаятчийство и с отгонно скотовъдство¹¹⁵.

В района на река Оскол (ляв приток на Северски Донец) също преобладават неукрепените селища. Укрепените (четири на брой) са разположени по горното и долното течение на реката, където минавал основният търговски път. Укрепленията по горното течение на Оскол свързвали крепостите от горното течение на Северски Донец (на запад) с крепостите, разположени по течението на Тиха Сосна (на изток)¹¹⁶. По течението на река Оскол, както и на останалите леви притоци на Северски Донец, не са минавали търговски маршрути. Пътят обикалял около гъсто заселената с неукрепени селища област, без да я пресича. Характерно за селищата по Оскол е развитието на металургия, основана на местни находища¹¹⁷.

Селищата и крепостите в гористо-степната зона заемат територия от около 100 000 км², на която са открити над 300 паметника. Особеност на района е голямото количество укрепени селища на близко разстояние едно от друго в долините на горното течение на Северски Донец (средно на всеки 20 км) и на Тиха Сосна (на 15 км). Близкото разстояние между тях (равнозначно на еднодневен преход) и разположението им в права линия дава основание да се приеме, че те служели за пътни станции¹¹⁸. Според Г. Афанасиев крепостите били гранична укрепителна линия, като имали значение и за търговията¹¹⁹. Едва ли обаче може да се добие

¹¹⁵ Плетнева, С. А. Очерки, с. 74–75.

¹¹⁶ Винников, А. З., С. А. Плетнева. На северных рубежах Хазарского каганата, с. 40.

¹¹⁷ Пак там. Съществуват и други центрове на металургично производство, свързани с българското население от степната зона (вж. Колода, В. Железопроизводство болгарских племен северного Причерноморья. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 277–294).

¹¹⁸ Плетнева, С. А. Очерки, с. 61–63. Към подобно тълкуване води и сравнението с основния път в Дунавска България между Дунав и Стара планина през Плиска. Там крепостите също са разположени средно на около 20 км една от друга. Пътят минавал през центъра на държавата и не представлявал гранична укрепителна линия (Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, с. 103).

¹¹⁹ Афанасиев, Г. Е. Донские аланы. М., 1993, с. 122, 148–150; като гранична линия разглежда крепостите и В. Михеев. Те „изолирали“ (?) поданиците на каганата от славянското население (Михеев, В. К. Северозападная окраина Хазарии, с. 90–91). Според С. Ромашов тези крепости очертавали границата на Хазарския каганат, отвъд която се простирали земите на славянските „даниници“ на хазарите (Ромашов, С. А. Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава III, с. 148).

пълна представа за предназначението на градищата като се разглеждат изолирано от околните селища. Укрепените селища в долината на Северски Донец били обиколени от неукрепени, понякога с много по-големи размери¹²⁰. Без да отрича, че крепостите служели за убежища при военна опасност, С. Плетнѐва предполага, че те били своеобразни замъци на салтовската аристокрация. Липсата на ясно изразен културен слой в укрепените територии дава допълнителни основания за свързването на градищата с аристокрацията, за която се предполага, че номадствала със стадата си през лятото и обитавала крепостите само през зимата¹²¹. Интересен допълнение е обстоятелството, че крепостите по Тиха Сосна са малки по размер и са построени в центъра на вече съществуващи големи селища. Те не са обиколени от няколко селища, както в района на Северски Донец¹²². Според С. Плетнѐва градищата по Тиха Сосна съчетават функциите на крепости, замъци и спирки за търговските кервани, както градищата по Северски Донец¹²³.

От северозапад и североизток гористо-степните селища на салтовската култура граничели с редица славянски градища, намиращи се под властта на хазарския каган. Крепостите били разположени по продъл-

¹²⁰ Например градището при Сухая Гомолша заема 2 ха, а селището до него – 30 ха; около градището при Мохнач са открити 10 големи селища; до градището при Маяки има две селища, едно с площ 30 ха, другото – 9 ха; около Сидоровското градище площта със следи от обитаване е около 100 ха (*Михеев, В. К.* Подонье, с. 7–8, 12–13, 19; *Плетнева, С. А.* От кочевий, с. 30; *Кравченко, Э.* Цит. съч., с. 249, 265–266).

¹²¹ *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 27, 33 (предположението за сезонното пасищно номадство, с което се занимавала салтовската аристокрация, се основава на известието на хазарския владетел Йосиф); *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 24–25.

¹²² Вж. *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 61–63; *Винников, А. З., С. А. Плетнева.* Цит. съч., с. 38–40

¹²³ *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 63; Тъй като некрополите от гористо-степната зона обикновено съдържат оръжие, се приема, че там било съсредоточено военизирано население (*Плетнева, С. А.* Очерки, с. 24–25, 42; *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 268, 278. Вж. и *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 133). Тези некрополи съдържат най-вече алански погребения. За българското население, което обитавало предимно областта на юг от аланите, не е било присъщо погребването с оръжия (както и в Дунавска България). Затова не може да се определи каква била неговата военна повинност. Едва ли може да се приеме виждането на А. Тортика, че липсата на инвентар и оръжие в българските погребения в степната зона показва по-голямата бедност на местното население в сравнение с гористо-степното (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 128–129). Появата на разнообразен инвентар и оръжие в някои български некрополи е по-скоро изключение (както в Хазария, така и в Дунавска и във Волжка България). Вж. *Рашев, Р.* Единство и различия в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 16–41.

жението на търговския път на северозапад към Киев и Чернигов и на север към Ока. Славянските селища били тясно свързани с хазарската икономика. По-задълбочено е изследвана тази връзка при боршевската култура по средното и горното течение на Дон¹²⁴. Забелязва се специализация на селищата в непосредствена близост до салтовските в ловенето на животни с ценна кожа, обслужваща както салтовците на юг, така и международната търговия¹²⁵. В много от селищата има данни за съвместно съжителство на славянско и салтовско население. Едва ли е случайно, че там, където се открива волинцевска керамика, през IX–X в. се настанили салтовци¹²⁶.

Подобна е характеристиката и на славянските селища на запад от салтовските, свързани с племето на северяните. Може да се приеме, че голяма част от славянското население, чиито селища били в непосредствена близост до салтовските, останало в Хазария и след края на IX в., когато Олег присъединил северяните към Киевска Русия. Не е много ясно докъде се разпростирало прякото хазарско влияние на запад. Битицкото градище на река Псьол например също съчетава салтовски и волинцевски черти¹²⁷.

Със сигурност славянското население около горното течение на Северски Донец останало в Хазария. Стопанството му било свързано с хазарското Подоние, населено предимно от българи и алани. Затова е твърде вероятна тезата на В. Колода, според когото ако е имало някакво противопоставяне между източните племена на северянския съюз и Хазарския каганат, то постепенно е прераснало във „взаимно проникване на културите и етносите, а на отделни паметници започнало да се формира синкретично по своя произход и култура население“¹²⁸.

¹²⁴ Москаленко, А. Н. Цит. съч., с. 131–141; Винников, А. З. Цит. съч., с. 122–145.

¹²⁵ Винников, А. З. Цит. съч., с. 45, 69.

¹²⁶ Пак там, с. 81, 100–106, 122, 140–145.

¹²⁷ Сухобоков, О. В., Г. А. Вознесенская, В. В. Приймак. Цит. съч., с. 104; Москаленко, А. Н. Цит. съч., с. 140. Според В. Петрухин Олег покорил само част от племенните общности на северяните и радимичите. Той приема, че районът на Переяславл (населен с волинцевско население) бил присъединен към Киевска Русия чак в края на X в. (Петрухин, В. Я. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995, с. 120–121).

¹²⁸ Колода, В. В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца). – В: Восточноевропейский археологический журнал, 6(13), ноябрь–декабрь, 2001 (www.archaeology.kiev.ua/journal/061101/koloda.htm); вж. и Тортика, А. А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья – Приднестрия в

Славянските селища продължавали хазарската пътна система, свързваща арабския свят и Византия с Киевска Русия и Скандинавия. На веригата от крепости, построена по дължината на тази система, трябва да се гледа не като на гранична бразда, а като на линия от административни и търговски центрове (пътни станции). Между салтовското и славянското население не са съществували сериозни противоречия, а постоянен обмен и взаимодействие¹²⁹. Според А. Тортика подчиненото славянско население се развивало в „достатъчно мирни условия“ в Хазарския каганат. При появата на маджарите, а по-късно и на печенезите, северозападна Хазария изиграла ролята на „заслон“ срещу техните нападения¹³⁰.

Естествено е да се предположи, че не всички укрепени селища имали еднакъв статут и функции. За това говорят не само разликите в размерите им (от 0.5 до 18 ха), но и материалите, с които са построени. За принадлежността на целия район към хазарската административна система свидетелстват няколко крепости с тухлени стени. Според източните извори (ал-Истахри) използването на този материал било специална

контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 140–150; *свицият*, Северо-Западная Хазария, с. 365–366, 373–376. Л. Гумилов предполага, че в средата на X в. (40-те г.) някои славянски племена, свързани с общностите на северяните и радимичите, били подчинени отново от каганата (*Гумилов, Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь, с. 223, 226, 235–236, 254–255).

¹²⁹ Важен, но все още неизяснен е проблемът за уличите и тиверците, споменавани в руските летописи като славянски племена. Според Новгородския Първи летопис (XV в.) уличите живеели надолу по Днепър, на юг от поляните. Заедно с тиверците по-късно те населявали територията между Буг и Днестър на юг до Дунав. Според А. Насонов тяхното преселение по тези места станало най-късно през IX в., когато в степите се настанили маджарите, а след тях и печенезите (*Насонов, А. Н.* „Русская земля“ и образование территории Древнерусского государства, с. 41–42). От друга страна, според Е. Михайлов, натискът на руската държава принудил първо да се изселят тиверците, а след това, към средата на X в. – и уличите (*Михайлов, Е.* Руси и болгары през ранното средновековие до 964 г. С., 1990, с. 109). В Никоновския летопис (XVI в.) пише, че преселението на уличите станало по времето на руския княз Игор в резултат на войната, която водил с тях неговият воевода Свенелд (ПСРЛ. Т. 9–10. Никоновска летопис. М., 1965, с. 26). Хр. Димитров стига до извода, че уличите, а и тиверците, били част от българското население на север от Дунав (*Димитров, Хр.* Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. – Добруджа, 1989, 6, с. 13–14). О. Бубенок приема, че тиверците и уличите не били славяни, а потомци на местното сарматско население (*Бубенок, О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI-начало XIII вв.). Киев, 1997, с. 91). Според Л. Гумилов през 40-те г. на X в. уличите били съюзници на хазарите (*Гумилов, Л. Н.* Древняя Русь, с. 221).

¹³⁰ *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 90.

привилегия на кагана¹³¹. Тухлени и правоъгълни по план укрепления се срещат в Дагестан още от III–IV в. Присъщи са и за ранния хазарски период (VII–VIII в.)¹³². В Подонието тухлени са стените на Саркел, който безспорно е бил построен по поръчка на хазарския каган¹³³. С тухлени стени и квадратен план било и Семикаракорското градище¹³⁴.

Особен интерес представлява линията от четири тухлени крепости с квадратен план по течението на Тиха Сосна (на североизточната граница на салтовското пространство, където се намира и Маяцкото градище). Те били построени на пътя, свързващ горното течение на Северски Донец с горното течение на Дон. Той минавал северно от гъсто населената долина на средното течение на Северски Донец и неговите леви притоци. Крепостите изпълнявали функцията както на хазарски административни центрове, така и на своеобразни кервансарай, подобни на кервансарайта в Саркел¹³⁵.

За наличието на хазарски административни центрове в отдалечените северни райони говорят и крепостите, изградени от големи обработени каменни блокове (за разлика от повечето каменни крепости в гористо-степната зона, чиито стени не са толкова масивни и са изградени от трошени камъни). Известни са три такива укрепления в района на Дон: Маяцкото и Верхне Олшанското градище на Тиха Сосна и Деснобрежно-то Цимлянско градище, разположено на Дон срещу Саркел¹³⁶.

¹³¹ Плетнева, С. А. Очерки, с. 86; Dunlop, D. M. Op. cit., p. 92; Golden, P. B. Khazar Studies, p. 102.

¹³² Плетнева, С. А. Очерки, с. 53–54.

¹³³ За това категорично съобщава Константин Багренородни (*Константин Багрянородный. Об управлени империей*, глава 42, с. 171–173). Плетнева, С. А. Очерки, с. 86.

¹³⁴ Вж. например Флеров, В. С. „Семикаракоры“, с. 58–68.

¹³⁵ Винников, А. З., С. А., Плетнева. Цит. съч., с. 36–40. В. Фльоров отрича съществуването на кервансарай в Саркел (Флеров, В. С. Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона, с. 155; *същият*, „Города“ Хазарии. Что это такое? – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 57).

¹³⁶ Винников, А. З., С. А., Плетнева. Цит. съч., с. 40; Плетнева, С. А. Очерки, с. 54; *същата*, От кочевий, с. 35. През 1991 г. е открито още едно градище (Камишевско), разположено на 1 км от Цимлянското, за което се предполага, че е изградено от големи обработени каменни блокове (Флеров, В. С. Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона, с. 160–161). По същия начин са построени аулите в Дунавска България, които се приемат за укрепени дворци (Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 96). Засага за аули се смятат Плиска, Преслав, крепостта при с. Хан Крум, на остров Пъкуюл луй Соаре, Дръстър, при Слон в Карпатите, вероятно и крепостите при Оряхово и Видин (Рашиев, Р. Старобългарски укрепления, с. 126; вж. и Рашев, Р. Българската езическа култура

Огромните средства и енергия, които били необходими за построяването на каменните и на тухлените крепости, свидетелстват не само за голямото значение на Подонието за каганата, но и че то било важна част от неговата територия¹³⁷. Прави впечатление районът на Тиха Сосна, където са построени шест тухлени и каменни укрепления. Към тях може да се добавят и някои салтовски крепости по горното течение на Северски Донец като Верхнесалтовското и Кабановото (Кагановото) градище. Подобно било предназначението и на Хумаринското градище по горното течение на Кубан¹³⁸.

VII–IX век. С., 2008, с. 45). Те били „седалища на гарнизони или резиденции на хана или на местни военни управители... имали не само военностратегическо предназначение, но и представителен характер; техният градеж носи особеностите на официалното монументално строителство в Дунавска България“ (Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 224).

¹³⁷ Афанасиев, Г. Е. Донские аланы, с. 147. Вж. по този въпрос за Семикаракорското градище Флеров, В. Донские крепости Хазарии, с. 66. Според С. Плетньова още по-големи усилия били необходими за построяването на Цимлянското градище, тъй като в околността нямало камъни. Каменните блокове били пренасяни най-малко от 100 км разстояние от каменоломни, разположени на север по течението на Дон (Плетнева, С. А. От кочевий, с. 40). Това предположение обаче е отхвърлено от В. Фльоров (Флеров, В. С. Правобережное цимлянское (деснобережно цимлянское) городище по раскопкам 1987–1988, 1990 гг. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 164).

¹³⁸ Афанасиев, Г. Е. Донские аланы, с. 134, 138; Плетнева, С. А. От кочевий, с. 32; *същата*, Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 118–119; Свистун, Г. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 403–415; Биджиев, Х. Х. Хумаринское городище (VIII–X вв.). – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 115–124; *същият*, Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII–X вв. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 35–40. Хумаринското градище е една от най-големите крепости на салтовската култура. То превъзхожда по размер (40 ха) всички укрепления от района на долното течение на Дон и Северски Донец (Флеров, В. С. „Города“ Хазарии, с. 66–67). За сравнение – вътрешният град на Плиска е с площ от 48 ха, заедно с външния – 2300 (Рашев, Р. Българската езическа култура, с. 129; Владимиров, Г. Дунавска България и Волжка България, с. 68). Площта на Саркел била 2,08 ха, а на Семикаракорското градище – 4,3 (Флеров, В. С. Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона, с. 156). Вж. за Верхнесалтовското градище Аксенов, В. С. Форпост Верхний Салтов. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 72–76. В. Аксенов разглежда Верхнесалтовското градище като административен център на Хазарския каганат в северните земи. Селището било занаятчийски и търговски център. Многочислен и многоетничен военен контингент (съставен от алани, българи, угрофини и славяни) осигурявал търговските пътища, както и подчинението на околните племена (Аксенов, В. С. Цит. съч., с. 76). Все още комплексът при Верхний Салтов не е напълно изследван, самото градище е малко по площ (Флеров, В. С. „Города“ Хазарии, 60–62).

IV.5. Хазарските „климати“

В писмото си до Хасдай ибн Шафрут хазарският владетел Йосиф изброява основните средища на западните хазарски земи¹³⁹. Едва ли е случайно, че 11 от споменатите 12 селища (без Саркел) се намират на Кримския и на Таманския полуостров. От тях само едно (Самкерц) е на Таманския полуостров, останалите 10 са в Крим. Така полуостровът е представен от самия Йосиф като един от най-важните райони на каганата. Подобно съсредоточаване на хазарски административни средища се отбелязва в Дагестан от източните извори. Ибн Хордадбех и авторът на Худуд ал-Алам споменават 9 града в Дагестан (от общо 10 с Итил)¹⁴⁰. Тези сведения, както и резултатите от разкопките на градищата, карат М. Магомедов да нарече културата на хазарската част от Дагестан „култура на градовете“¹⁴¹.

По-голямата част от територията на Крим е продължение на степната зона. Над южната част на полуострова се извисява планинска верига, която достига 1500 м височина. Крайбрежието, което остава на юг от планините, представлява тясна и плодородна равнина с типичен средиземноморски климат, позволяващ отглеждането на маслини и лози¹⁴². Южните склонове на планините са прорязани от дълбоки и плодородни речни долини. Най-голяма плътност на селищата имало в районите с подходящи условия за различни зърнени култури и лози. Това са крайбрежната зона на равнината и планинските склонове. Степната зона е суха и неплодородна. Била е използвана за пасище. Най-гъсто заселени със салтовско население били речните долини в предпланинските райони на централната и източната част на Крим, Керченския полуостров, част

¹³⁹ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 54.

¹⁴⁰ Плетнева, С. А. Хазари. М., 1976, с. 30.

¹⁴¹ Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 46. С. Плетньова приема, че градищата с площ над 30 ха може да се смятат за останки на градове (Плетнева, С. А. Очерки, с. 180; вж. и Плетнева, С. А. Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 110–124). В Дагестан с такива размери са пет градища: Таргунско (30 ха), Урцекско (35 ха), Таркинско (60 ха), Андрейаулско (68 ха), Верхнечирюртовско (120 ха) (Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 45). Вж. и мнението на В. Фльоров („Города“ Хазарии, с. 67–73). Вж. също Ромашов, С. А. Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). Глава IV. Города Хазарского каганата. – АЕМАе, 13, 2004, с. 185–217.

¹⁴² Оболенски, Д. Византийската общност. Източна Европа 500–1453. С., 2001, с. 42–43.

от северозападното и югоизточното крайбрежие¹⁴³. В Крим се намира и най-голямото укрепено селище на Хазарския каганат (с изключение на Дагестан) – Мангуп¹⁴⁴. Стените му са изградени от големи обработени каменни блокове, подобно на Маяцкото или на Цимлянското градище. Според И. Баранов големите крепости в Крим като Мангуп, Сугдея, Боспор и др. ограждали пустеещи територии. Това позволявало съсредоточаването на значителна войска в тях¹⁴⁵.

Съществува видима зависимост между стопанските интереси на планинското население и населението от низините, без значение дали планинците влизали в Хазарския каганат. Високите планински пасища били необходими на населението, чиито селища се намирали в низините и което се занимавало със скотовъдство. По същия начин за планинците били необходими пасищата в низините. Тази зависимост най-ясно се проследява в Дагестан¹⁴⁶.

Терско-Сулакското междуречие представлява голяма степна равнина, която на запад граничи с предпланински район (широк от 20 до 50 км), прорязан от обширните долини на реките Терек, Аксай, Яриксу, Акташ и Сулак. На юг от Сулак низината се стеснява и като крайбрежна ивица

¹⁴³ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 7, 9; вж. и Майко, В. В. Территориальные группы прабългарских памятников Таврики VII – первой половиной X вв. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 151–165.

¹⁴⁴ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 58; неговата площ е 90 ха. Най-голямото по площ хазарско укрепление в Дагестан е Верхнечирюртовското градище (вероятно известният от изворите Беленджер) с площ от 120 ха. Площта на останалите е далече по-малка от 90 ха (Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 45).

¹⁴⁵ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 66–67; вж. и Марваков, Т. Селищни структури на Първото българско царство и Кримска Хазария. Проблемът за аулите. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–2. С., 2007, с. 205–211. Според Т. Марваков има „сходство в организацията на териториите на Първото българско царство и Кримска Хазария. Подобни крепости са познати от територията на целия Хазарски каганат... Общо е главното тяхно предназначение – да се държат под контрол големи територии, чиято отбрана е организирана от държавата“ (нак там, с. 210).

¹⁴⁶ Според М. Магомедов „доминиращата роля на Хазарския каганат в обширните приморски и предпланински райони на Предкавказието осигурявала прекрасни възможности за занимаване с най-рационалната – отгонна – форма на скотовъдството. През зимата добитъкът се отглеждал в обширните пасища на Прикаспийската низина, които са исторически развили се зимни пасища и в съвременните условия, а през лятото стадата се отвеждали на алпийските пасища в кавказките планини, чиито владетели се намирали в различна форма на зависимост от хазарите. Не се изключвала и възможността за стопанско сътрудничество между тях“ (Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 100–101).

(широка от 2 до 30 км) се простира на разстояние от 160 км до Дербент. Най-плътно заселени били речните долини в предпланинския район¹⁴⁷. Там били и най-плодородните земи, подходящи за отглеждането на различни зърнени култури, овощия и лозя. За разлика от района на Подонието, в Дагестан водните ресурси не били достатъчни, което наложило построяването на напоителни канали. Към Каспийското крайбрежие степната почва ставала все по-неплодородна. Затова Прикаспийската низина в близост до крайбрежието била използвана предимно за пасище¹⁴⁸.

Тук е мястото да обърна внимание на несъстоятелността на тезата на Л. Гумилев, според когото най-плодородните хазарски земи се намирили в района на Каспийското крайбрежие. При това в непосредствена близост до морето, тъй като били заляти от неговите води през X в. Този недоказан факт служи за основа на теорията на Л. Гумилев за кризата в хазарската държава през X в¹⁴⁹. Суха и неплодородна била степта и в района на Итил, или на устието на Волга. Не случайно източните автори, както и самият хазарски владетел Йосиф, съобщават, че нивите и лозя-

¹⁴⁷ *Пак там*, с. 26–35, 178.

¹⁴⁸ *Пак там*, с. 97; Noonan, T. S. The Khazar Economy, p. 267.

¹⁴⁹ *Гумилев, Л. Н. Откритие Хазарии*, с. 114, 143; *свѣщият*, Древняя Русь, с. 54, 65, 212.

Л. Гумилев сам си противоречи, описвайки Северозападното каспийско крайбрежие, т. нар. черни земи (северно от устието на Терек): „Това е дъното на Каспийско море, изсъхнало в доисторическо време. От запад то е ограничено от разклоненията на калмицката степ, на изток то плавно преминава в Каспийско море. Дори е трудно да се определи бреговата линия, тъй като тя зависи от направлението на вятъра. Западният вятър пропъжда водата, оголвайки дъното, източният донася огромни маси вода, наводнявайки крайбрежието, понякога на не по-малко от десет километра. Името „Черни земи“ е дадено на тази мрачна равнина заради това, че през зимата тук пада много малко сняг, който се смесва с финия прах и пясък. Обаче именно в зимно време тук довеждат на паша овцете от Дагестан и Калмикия... Лятното слънце изгаря неизядената от овцете трева и местността се превръща в пустиня... Дори ако хазарите владеели равнините на северо-западното Прикаспийско крайбрежие, те са живеели на други места, по-приветливи и удобни“ (*Гумилев, Л. Н. Откритие*, с. 72–73); „През II в. хазарите обитавали долните течения на Терек и Сулак. На Волга те се разселили по-късно не през сухите степи, а по брега на Каспийско море... В това време, когато степните водоразделни пространства били владяни последователно от сарматите (III в. пр. Хр.), хуните (IV в.), българите (V в.), аварите (VI в.), маджарите и печенезите, хазарите спокойно живеели в гъстите крайбрежни храсталаци, недостъпни за номадите, с които те винаги били врагове“ (*Гумилев, Л. Н. Древняя Русь*, с. 55); „Дълго време хазарите господствали в равнинния Дагестан, в Терско-Сулакското междуречие... хазарите живеели на северния бряг на Терек и на брега на Каспийско море между устиата на Терек и Сулак... предпланинските и степните райони на Дагестан не били заселени от хазари“ (*Гумилев, Л. Н. Древняя Русь*, с. 65).

та на гражданите на Итил се намирали далече от града¹⁵⁰. Най-вероятно изворите са напълно коректни. Описвайки Самандар, същите автори споменават за лозята и градините, които се намирали в неговата околност¹⁵¹. Тази картина отговаря и на данните на археологията за околностите на големите селища в Дагестан¹⁵². Когато ал-Истахри споменава, че хазарската страна (по Д. Дънлоп и П. Голдън; хазарите – по Б. Заходер) не произвежда нищо, което може да се изнася в други страни (по Д. Дънлоп и П. Голдън; не произвеждат и не изнасят нищо – по Б. Заходер), освен рибен клей¹⁵³, има предвид очевидно околността на Итил.

Текстът на ал-Истахри за Източна Европа описва различни области и народи заедно със стоките, които произвеждали, от гледна точка на мюсюлманската търговия. Основните стоки в Итил, които представлявали интерес за източната търговия, били вносни и не се обработвали на мястото. Но в повечето случаи те идвали от области, които били подчинени на Хазария! Затова известието на ал-Истахри не може да служи за аргумент за липсата на развито хазарско производство и не противоречи на представата за околностите на Итил, която се гради както на писмени, така и на археологически данни.

Земеделieto било основа на хазарското стопанство в Крим, като тук се забелязва по-висока степен на уседналост в сравнение с района на Подонието. Земеделieto, както и скотовъдството осигурявали излишъци, предназначени за пазара. От занаятите били добре развити грънчарството и металообработването. Салтовските занаятчии обслужвали не само

¹⁵⁰ Артамонов, М. И. История хазар, с. 397; Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 257–259; Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 224–225; Golden, P. B. Op. cit., pp. 102–104; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 113.

¹⁵¹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 398; Noonan, T. S. The Khazar Economy, p. 257; Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 227–228; Golden, P. B. Op. cit., p. 103. Археологическите разкопки през последните години в района на Астрахан дават възможност да се твърди, че е открит голям салтовски занаятчийски център за периода IX–X в. Дори и това да не е Итил, открито е значително по размерите си селище, обитавано от земеделско и занаятчийско население, в района на устието на Волга (Зиливинская, Э., Д. Васильев. Городище в дельте Волги. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 42–54; Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина. Раскопки на городище Самосделка в Астраханской области в 2000–2004 гг. – РА, 2006, 4, с. 24–35; Зиливинская, Э. Ритон с городища Самосделка (Астраханская область). – Проблемы на изкуството, 3, 2007, с. 26–31).

¹⁵² Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 97.

¹⁵³ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 96; Golden, P. B. Op. cit., p. 103; Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 141.

Крим, но и Саркел и района на Подонието¹⁵⁴. На север, към салтовските селища по Дон и Северски Донец, се отправяли различни стоки. Очевидно може да се твърди, че в Хазария съществувал добре развит вътрешен обмен, захранван от производството на собственото ѝ население.¹⁵⁵

Грънчарски и металургични средища, чиято продукция била предназначена за пазара, възниквали почти във всички райони на Подонието. Това се отнася както за по-отдалечените селища като Маяцкото градище (там се намирал един от големите керамични центрове¹⁵⁶) или за областта на долината на Оскол (специализирала се в металургичното производство), така и за района на Саркел, разположен приблизително в центъра на западните хазарски земи. Не всички изделия били пренасяни на далечно разстояние. Разпространението на керамиката обикновено не надвишавало радиус от 100–150 км. Например с кухненска керамика, произвеждана в района на Долен Дон или по средното течение на Северски Донец, се снабдявали селищата по горното течение на реката, както и по горното течение на Оскол¹⁵⁷. За търговията на далечни разстояния се разбира най-вече по находките на амфори. Специализираните центрове за производство на амфори в Крим и на Таманския полуостров търгували с целия район на Подонието. Разпространението на амфорите показва съществуването на оживени връзки между носителите на различните варианти на салтовската култура в западната част на Хазария. Амфори, произведени в Крим, се откриват и в боршевските селища по горното течение на Дон¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 78–81; вж. и Айбабин, А. И., Т. К. Макарова. Крим в VIII–IX века. Хазарское господство. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 53–67.

¹⁵⁵ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 116; *същата*, Очерки, с. 22. На Таманския полуостров са открити 82 селища, които обхващат цялата му територия. Стопанството на местното население (в мнозинството си от български произход) е смесено – земеделско-скотовъдно. Може да се говори за „оживени и устойчиви вътрешни икономически връзки, както и за връзки с външния свят“ (Паромов, Я. М. Поселения и дороги на Таманском п-ве в VIII–XIII веках. Хазарский период (VIII – начало X в.). – В: Археология СССР. Т. 19, с. 161).

¹⁵⁶ Винников, А. З., С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 157.

¹⁵⁷ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 107–108; Баранов, И. А. Цит. съч., с. 103. Вж. и Флеров, В. С. Распространение лощеной керамики на территории Салтово-Маяцкой культуры. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 170–181.

¹⁵⁸ Плетнева, С. А. От кочевий, с. 129–131; *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 144; *същата*, Очерки, с. 22; Михеев, В. К. Подонье, с. 98; Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 175–176; Винников, А. З. Цит. съч., с. 69, 135. Вж. и Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 480–483; според А. Тортика основните търговски връзки на населението на Подонието били с

Когато се обяснява значението на международната търговия за Хазария, не бива да се говори само за митата, които обогатявали хазарската хазна, и за сигурността, която каганатът давал на транзитно преминаващите търговци и стоки. Поради добре развитите си вътрешни връзки, икономика и търговия Хазария представлявала голям и важен пазар за чуждестранните търговци. Находките от монети не винаги са първостепенен показател за развитието на търговията. Монетите били сравнително малко в каганата и нямали толкова важно значение за хазарското стопанство, както например за икономиката на Киевска Русия. Вносът в Хазария се състоял главно от бижута, мъниста и други, често пъти луксозни, стоки. Подобни стоки били произвеждани и в Хазария. Хазарското производство задоволявало не само вътрешното (салтовско) търсене. Хазарски стоки са откривани в редица славянски и угрофински селища в гористо-степната и горската зона¹⁵⁹.

Според С. Плетньова през X в. се развил самостоятелен хазарски художествен стил в приложното изкуство. Към него спадат някои предмети от Саркелското съкровище от средата на X в. (дирхемите там са от периода между 907 и 954 г.), създадени в придворните работилници на Итил. Поясният набор от съкровището е характерен именно за X в. Произвеждани най-вероятно в Итил, подобни поясни набори достигали до Волжка България, Крим и Киевска Русия. „Всички богати воители на югоизточна Европа носели такива пояси, подчертавайки така единството на стила, разпространил се по това време“. Съкровището показва и връзките между Саркел и Итил през посочения период¹⁶⁰.

Крим и Таманския полуостров (*нак там*, с. 494–495), а пътищата по течението на Дон и Северски Донец имали преди всичко регионално (за Хазарския каганат) търговско значение и не били свързани с източната търговия (*нак там*, с. 479, 485–486).

¹⁵⁹ Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 283–284. Според Т. Нуунан „салтовските занаятчии произвеждали както за вътрешния пазар в Хазария, така и за износ на север. Накратко, Хазария... била голям занаятчийски производител“ (*ibid*, p. 284). Вж. и Ковалевская, В. Б. Торговые пути Северного Кавказа в Раннем средневековье (по данным обработки компьютерных карт распределения сердоликовых бус V–IX вв.). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 227–238; *същата*, Связи Восточной Европы в эпоху Хазарского каганата (на основании анализа массового археологического материала). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 52–68.

¹⁶⁰ Плетнева, С. А. Саркел и „шелковый“ путь, с. 115, 155–156; Макарова, Т. И., С. А. Плетнева. Пояс знатного воина из Саркела. – СА, 1983, 2, с. 62–76.

Долното течение на Дон и Кримският полуостров могат да се определят като най-развитите и най-богатите земи на западната част на Хазария през IX–X в. Вероятно именно тях е имал предвид Константин Багренородни, пишейки за деветте климата (области) на Хазария, които били в близост до Алания. Според византийския император „от тези девет климата идва целият живот и изобилие на Хазария“¹⁶¹.

Според М. Артамонов „климатите“ се намирили в Крим или в Кавказ и били заселени от земеделско население, което снабдявало все още номадстващите хазари с необходимите продукти¹⁶². А. Новоселцев измества смисъла на известието на византийския император, приемайки, че става дума за областите на западна Хазария, описани в писмото на Йосиф. Така той отъждествява народите, подчинени на кагана, с климатите, които представлявали административно-териториална единица на хазарската държава, управлявана от тудун¹⁶³. Следвайки сведението на Йосиф, А. Новоселцев определя като климати земите на буртасите, волжките българи, марийците, част от славяните и „някои други територии, очевидно в Подонието“¹⁶⁴. Той приема, че тези области или народи осигурявали данъците за хазарите, чиято собствена територия била бедна на природни ресурси¹⁶⁵. Така хазарските „климати“ се оказват всъщност извън хазарските земи.

Константин Багренородни обаче е достатъчно конкретен, обяснявайки, че „климатите“ са най-богатите хазарски земи, разположени в близост до Алания. Дори хазарската държава да е била разделена на управлявани от тудуни „климати“ и нейният владетел Йосиф да изброява имена на народи с подобен статут, това не означава, че описаните от византийския император „климати“ се отнасят до цялата хазарска територия. Става дума само за най-богатите и развити райони! Затова С. Плетньова приема, че „климатите“ се намирили в Кримския и в Таманския полуостров¹⁶⁶.

¹⁶¹ *Константин Багрянородный*. Об управлени империей, глава 10, с. 53.

¹⁶² *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 363.

¹⁶³ *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 108.

¹⁶⁴ *Пак там*, с. 108–109.

¹⁶⁵ *Пак там*, с. 108.

¹⁶⁶ *Плетнева, С. А.* Саркел и „шелковый“ путь, с. 155.

Едва ли е случайно, че през XI в. византийските и руски извори разбират под Хазария именно този район¹⁶⁷.

Разглеждайки специално този въпрос, А. Тортика смята, че „хазарските климати“ били разположени по долното и средното течение на Дон до Саркел (включително района на Самкерц и на реките Манич и Сала), като обхващали и северозападна Хазария (земите между Северски Донец, Оскол и Дон). Според А. Тортика е възможно част от климатите да са включвали и хазарските територии в Дагестан¹⁶⁸. Това е допустимо не само заради добре развитото хазарско стопанство там, но и защото Дагестан граничи с Алания в Кавказ. По-нататък, по неясни причини, А. Тортика следва логиката на А. Новоселцев, която определя за „плодотворна“. Той е съгласен, че климатите били административно-териториални единици, управлявани от тудуни, и също включва към тях земите на буртасите, волжките българи и т. н. Според А. Тортика Константин Багренородни описва области, които не били заселени от хазари, а от „някакви други уседнали и земеделски етноплеменни групи“¹⁶⁹.

Константин Багренородни споменава аланите като заплаха за Хазария, тъй като живеели в съседство с „климатите“ и могли да ги ограбват и причиняват големи вреди¹⁷⁰. Възможно е аланите да са причинили неприятности на Хазария през 20-те г. на X в., но след 932 г. Алания най-вероятно отново била подчинена на Хазария или поне станала съюзник

¹⁶⁷ Например Йоан Скилица описва руско-византийската експедиция от 1016 г. срещу Георги Чул в Хазария, която се намира в Крим. (Соколова, И. В. Печати Георгия Чулы и события 1016 г. в Херсонеса. – Палестинский сборник, 23 (86), 1971, с. 68). Още по-интересна е титлата на тмутараканския княз Ростислав Владимирович (1064–1066): „архонт на Матраха (Тмутаракан), Зихия и цялата Хазария“ (Гадло, А. В. Тмутороканские этюды IV (старшие Ярославичи и Ростислав). – Вестник ЛГУ, 4, 1991, с. 5–7; Артамонов, М. И. История хазар, с. 440–441).

¹⁶⁸ Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 165; вж. и Тортика, А. А. „Климаты“ Константина Багрянородного и Северо-Западная Хазария: проблема локализации и идентификации. – В: VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ 4–5 червня 2003 р. Київ, 2003, с. 139–141.

¹⁶⁹ Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 165–166. Думите на византийския император са следните: „(Знай), че девет климата на Хазария са в близост до Алания и аланите могат, разбира се, ако искат, да ги грабят и да причиняват големи загуби и бедствия на хазарите, тъй като от тези девет климата идва целият живот и изобилие на Хазария“ (Константин Багрянородный. Об управлении империей, глава 10, с. 53). От този текст едва ли може да се направи изводът, че „климатите“ не са били обитавани от хазари.

¹⁷⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей, глава 10, с. 53

на каганата¹⁷¹. Според С. Плетньова известието за „климатите“, от които идвало богатството на Хазария, показва укрепването на връзките между източната и западната половина на каганата през X в¹⁷². През VIII в. в северните предпланински райони на Кавказ било заселено българско население. Селищата му се намирали непосредствено до аланските и ограничавали достъпа на аланите към Крим и долното течение на Дон¹⁷³. Само в района на Ставрополските възвишения са открити над 50 постоянни селища, подобни по стопанството си на селищата в Подонието. Отбелязват се постоянните връзки на тази област с Крим и Таманския полуостров¹⁷⁴. Според С. Плетньова българите изместили аланите от предпланинските райони и осигурили стабилен достъп до планинските пасища. Хумаринското градище на горното течение на Кубан, чийто гарнизон бил съставен от българи, било голям и важен хазарски център в земите на аланите¹⁷⁵. Със задачи за контрол и охрана на подстъпите към хазарските (салтовските) земи било натоварено и населението, заселено по това време

¹⁷¹ Византийското влияние се засилва сред аланите заедно с християнизацията им и има политическо значение в началото на X в., свързано с дейността на патриарх Николай Мистик (901–907; 912–925), и по-точно с времето на неговото второ патриаршество през 912–925 г. (Кузнецов, В. А. Аланские племена Северного Кавказа. М., 1962, с. 127–129; Кулаковский, Ю. А. Христианство у алан. – ВВ, V, вып. 1–2, 1898, с. 3–8). От сведенията на ал-Масуди може да се разбере, че влиянието на християнството и на Византия в Алания продължило до 932 г., когато князете на аланите, които били християни, се отрekli от вярата си. М. Артамонов свързва това с известието в Кеймбриджкия документ за войната, която водил срещу аланите с помощта на огузите (ориг. тюрките – б. м., Б. Ж.) хазарският владетел Аарон (Артамонов, М. И. История хазар, с. 362–634). Същият извор споменава аланите като съюзници на Йосиф срещу Византия през следващите години (Голб, Н., О. Прицак. Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим, 1997, с. 141; вж. за тези събития и Zuckerman, C. On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – Revue des Études Byzantines, 53, 1995, pp. 254–255). Затова, основавайки се на сведенията на Константин Багренородни, не бива да се приема безрезервно, че Алания била напълно независима от Хазария и заедно с това враждебна към нея. Вж. и Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан. – РА, 2007, 2, с. 75–88; същата, The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 59–73.

¹⁷² Плетнева, С. А. Саркел и „шелковый“ путь, с. 155.

¹⁷³ Кузнецов, В. А. Цит. съч., с. 30, 76, 88; Ковалевская, В. Б. Северокавказские древности, с. 89; Биджиев, Х. Х. Поселения древних болгар, с. 35–40; Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан, с. 83–87; същата, The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus, p. 63.

¹⁷⁴ Плетнева, С. А. Очерки, с. 188.

¹⁷⁵ Пак там, с. 188–190; вж. и Биджиев, Х. Х. Хумаринское городище, с. 115–124. За редовните търговски връзки на Хумаринското градище с Крим свидетелстват намерените керамика и амфори (пак там, с. 123).

в земите на касогите¹⁷⁶. Откъм североизток аланските земи граничели с калмицката степ, в която били хазарските пасища, но е възможно там да е била разположена и хазарска система от селища¹⁷⁷.

След като разказва как хазарите напусkali Итил в началото на пролетта и всеки отивал към своята нива или лозе, хазарският владетел Йосиф добавя: „А аз, моите князе и роби тръгваме и се придвижваме на разстояние от 20 фарсаха, докато не стигнем до голямата река, наречена В-д-шан и оттам обикаляме страната си“¹⁷⁸. Според П. Голдън хазарският владетел следвал традиционния тюркски номадски цикъл. Той и неговият двор напусkali града, който служел за зимно пасище, през април и завършвали цикъла през декември¹⁷⁹. Близки са разсъжденията и на М. Артамонов и С. Плетньова. С. Плетньова приема, че към подобен цикъл се придържала и аристокрацията в западната част на Хазария¹⁸⁰. Т. Нуунан също смята, че хазарската аристокрация продължавала да следва традиционния номадски цикъл, който имал по-скоро идеологическо, отколкото стопанско значение, и може да бъде наречен „ритуален номадски пасторализъм“¹⁸¹. Така „този, който не принадлежал към управляващия елит, работел на полето, което било видим знак за неговия по-нисък политически и социален статут... Каганът и, без съмнение, повечето членове на свитата му имали свои ниви и лозя в Итил..., обработвани от наемни земеделци или роби, и по-голямата част от продуктите от тях отивала за собственика, тоест за хазарския управляващ елит“¹⁸².

Според Ю. Кобищанов сведението на Йосиф може да се тълкува като доказателство за съществуването на система от типа на т. нар. полю-

¹⁷⁶ Гадло, А. В. Тматороканские этюды II, с. 11, 14.

¹⁷⁷ Плетнева, С. А. Очерки, с. 203–205.

¹⁷⁸ Текстът на писмото на Йосиф е от П. К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка. Л. 1932, качен на сайта на Гумилевича – www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm, за пространната редакция, и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm, за кратката.

¹⁷⁹ Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 105.

¹⁸⁰ Артамонов, М. И. История хазар, с. 398; Плетнева, С. А. От кочевий, с. 47, 147; *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 24; *същата*, Очерки, с. 33, 203.

¹⁸¹ Noonan, T. S. *The Khazar Economy*, p. 259.

¹⁸² *Ibid.* Ал-Истахри и Ибн Хаукал са оставили съобщението, че населението на Итил било облагано с различни данъци, с които се издържал каганът. Според Ибн Руста и Гардизи наместникът (бекът) сам се разпореждал с получения „харадж“ (Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 142, 220–221; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 142; Noonan, T. S. *The Khazar Economy*, p. 290).

дие в Хазария¹⁸³. „При полюдието носителят на раннодържавната власт (вожд-жрец, свещен цар) или неговият заместник (наследник на престола, близък роднина, наместник, посланик и т. н.) обхождал по традиционен маршрут подвластните му общини, княжества и погранични земи, осъществявайки тук своите привилегии, и изпълнявайки своите основни функции“¹⁸⁴.

Полюдието осигурявало данък от натуралния излишък, събиран в главната или в една от резиденциите на владетеля. Често заедно с обикалящия земите си владетел се придвижвали и търговци, които обменяли продукти между различните региони на държавата¹⁸⁵. Така основните икономически функции на полюдието били: „издържане на владетеля и семейството му, двора и гвардията, доставка на продукти в столицата или главните градове и, накрая, доставка по магистралите на далечната търговия на стоки като злато, роби и др.“¹⁸⁶. Полюдието спомагало и за укрепването на личните връзки на владетеля с хората от свитата му и с населението на областите, през които минавал. В същото време владетелят утвърждавал властта си в пограничните райони и „приемал знаци на вярност, усмирявайки непокорните и отблъсквайки набезите на враговете“¹⁸⁷.

* * *

Терминът „номадска икономика“ изкривява представата за икономическото развитие на Хазария между VIII и X в. В последните си трудове С. Плетньова приема за доказани „общата уседналост на населението на каганата и главно земеделският характер на неговата икономика, макар и в отделни области да са се запазили сезонното номадство или отгон-

¹⁸³ Кобищанов, Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизации. М., 1999, с. 220–223. Съществуването на подобна система в Хазария се приема и от С. Плетньова (Плетнева, С. А. Города в Хазарском каганате, с. 117), както и от В. Фльоров (Флеров, В. С. „Города“ Хазарии, с. 66) и Цв. Степанов (Степанов, Цв. Цивилизационно равнище на българите, с. 29).

¹⁸⁴ Кобищанов, Ю. М. Цит. съч., с. 3.

¹⁸⁵ Пак там, с. 237–238.

¹⁸⁶ Пак там, с. 240.

¹⁸⁷ Пак там, с. 241–245.

ното скотовъдство¹⁸⁸. Според нея тезата за номадството на хазарите и техните поданици е отдавна преодолян мит¹⁸⁹. Още през 1976 г. тя пише, че „икономическата основа на каганата било земеделско-скотовъдното стопанство, повсеместно развитите занаяти, широката вътрешна търговия, в която вносът и износът играли по същество почти еднаква роля, и накрая, митата и данъците, вземани от търговските кервани... и от съседните по-слаби народи“¹⁹⁰. В същия труд, но за X в., С. Плетнева се придържа към официалните виждания: „Икономиката на Хазария се опирала сега само на широките международни търговски връзки, установени с близки и далечни народи и страни в предишните времена. Голяма роля играела при това транзитната търговия, нерядко и спекулативната препродажба. Хазария се превръщала в типична паразитираща държава. Нейните владетели се издържали от милостинята на търговския капитал, когото дотогава организирали, тъй като той се нуждаел от власт, гарантираща повече или по-малко успешно защитата на интересите му, защитата на търговските градове, в които се съсредоточил целият икономически живот на каганата... Голямото държавно образувание с устойчива икономическа основа и силна централна власт, което успявало да сплоти около себе си разноетничните народни маси, се разрушило. От него останало малко паразитно ханство, тормозящо развитието на икономиката в съседните страни, пречещо на търговията им с Изтока. Достатъчен бил един силен тласък, за да изчезне от лицето на земята. Последният удар на Хазария нанесла Русия“¹⁹¹.

Подобни твърдения са задължителни за официалната съветска историография след 40-те г. на XX в. Налагането им в науката е свързано с кампанията срещу космополитизма и антисемитизма и започва с една статия във в-к „Правда“ от декември 1951 г., последвана от поредица публикации на Б. Рыбаков¹⁹². Обект на критиката са М. Артамонов и неговият екип, които по това време подготвят издаването на резултатите от

¹⁸⁸ Плетнева, С. А. Очерки, с. 207.

¹⁸⁹ Плетнева, С. А. Хазары и Хазарский каганат. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 22.

¹⁹⁰ Плетнева, С. А. Хазары, с. 57.

¹⁹¹ Пак там, с. 68–69.

¹⁹² Иванов, В. Об одной ошибочной концепции. Правда, 25 декабря 1951. Рыбаков, Б. А. Русь и Хазария (к вопросу исторической географии Хазарии). – В: Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М., 1952, с. 128–150; *същият*, К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. – СА, 17, 1953, с. 23–104.

разкопките на салтовските паметници в Подонието. Науката за Хазария е засегната и от „развенчаването“ на маризма след известния „езиковедски“ труд на Й. Сталин¹⁹³, публикуван през същата 1951 г. Независимо дали теориите на Н. Мар имат научно основание, той е цитиран повсеместно в научните трудове от 30-те и 40-те г. Критиката срещу позоваването на неговите теории става повод, чрез който се отхвърлят „неудобни“ тези и учени. В специално излязлото издание „Против вулгаризацията на марксизма в археологията“ сред критикуваните учени са М. Артамонов и В. Мавродин заради написаното от тях за Хазарския каганат¹⁹⁴. С. Плетньова нарича 1951 г. „страшна“. Според нея науката за Хазария тогава претърпяла „съкрушителен удар“¹⁹⁵. Самият М. Артамонов през 1962 г. обяснява, че статията във в-к „Правда“ предизвикала „някаква“ намеса в науката. След нея били публикувани работи, които „принизили“ историческото значение на хазарите и създадената от тях държава¹⁹⁶. През 60-те г. става възможно публикуването на няколко основополагащи труда, свързани с историята на Хазария¹⁹⁷. Чрез тях в съветската наука се налага представата за Хазарския каганат през X в. като „малко паразитно ханство“ и „търговска държава, пречеща на международната търговия“. „Виновни“ за това били евреите и юдаизацията.

В тази схема, но по различен начин, се вписва и Л. Гумильов. Той обаче смята, че началото на X в. е времето на най-силното политическо

¹⁹³ Сталин, Й. Марксизм и вопросы языкознания. М., 1951.

¹⁹⁴ Мерперт, Н. Я. Против извращения хазарской проблемы. – В: Против вулгаризации марксизма в археологии. М., 1953, с. 165–190. Сред критикуваните е и В. Абаев (*Крупнов, Е. И.* Об этногенезе осетин и других народов Северного Кавказа. – В: Против вулгаризации марксизма в археологии, с. 141–164.

¹⁹⁵ Плетнева, С. А. Очерки, с. 9.

¹⁹⁶ Артамонов, М. И. История хазар, с. 37; може би трябва да се запитаме, защо в тази работа М. Артамонов твърди, че салтовската култура (аланският ѝ вариант в гористо-степната зона) била унищожена от хазарите (*нак там*, с. 357–358). През 1958 г. той се придържа към по-общоприетото мнение, че тя била унищожена от печенезите, макар и (доколкото се разбира от написаното) не веднага след тяхното нашествие (*Артамонов, М. И.* Саркел-Белая Вежа. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 82–83). Струва ми се, че изключването на връзката между салтовската култура и хазарите е целяло осигуряването на възможност за по-сериозни изследвания поне на аланския ѝ вариант.

¹⁹⁷ Освен работата на М. Артамонов, през 1962 г. излиза и книгата на Б. Заходер „Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв.“, която засяга основните въпроси от хазарската история. През 1966 г. Л. Гумильов издава „Открытие Хазарии“. През 1967 г. излиза работата на С. Плетньова „От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура“.

влияние на каганата. Това влияние не се дължало на хазарите, а на евреите и на търговския капитал. Хазарите били всъщност най-угнетеното малцинство в собствената си страна. Според терминологията на руския учен през VIII–IX в. хазарското общество представлявало „етническа химера“ (поради невъзможността евреите и степните народи да образуват една общност), докато през X в. тя станала „социално-политическа“¹⁹⁸. Този извод почива на теорията на Л. Гумилов за политическите анти-системи (част от тях са и юдаизмът, манихейството, богомилството, но и марксизмът и комунизмът). Чрез „зигзагът на историята“ те преминават през вековете, оказвайки влияние на различни общества и народи. Затова, когато четем работите на Л. Гумилов за Хазария, трябва да имаме предвид, че той описва Съветска Русия¹⁹⁹.

Би могло да се твърди, че много от защитаваните в съветско време тези за хазарската държава вече са преодолені от науката. Така според В. Петрухин хазарската икономика била разнообразна и зависела от традициите на народите в каганата. Той смята, че археологическите паметници на Хазария са „ярки свидетелства за установяването на градска цивилизация там, където по-рано се простирали само степи и се изви-

¹⁹⁸ Гумилов, Л. Н. Древняя Русь, с. 149, 156–176, 213, 245. Така след похода на княз Светослав от 965 г. „гилбелта на юдейската община в Итил дала свобода на хазарите и всички околни народи“ (*нак там*, с. 242). Прави впечатление представянето на Киевска Русия като освободител, закрилник на угнетените под хазарската власт народи, включително на самите хазари. Според В. Петрухин съветската доктрина е стара и официозна (*Петрухин, В. Я.* „Отмстить неразумным хазарам...“. Хазарский каганат и евразийский аспект начала российской истории. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 19). Известно връщане към тази стара доктрина, особено по въпроса за размерите и влиянието на Хазарския каганат, може да се забележи в статията на Е. Галкина (*Галкина, Е. С.* Территория Хазарского каганата IX-первой половины X в. в письменных источниках. – ВИ, 9, 2006, с. 132–145).

¹⁹⁹ На тази страна от работите на Л. Гумилов ми обърна внимание А. Кальонски, за което му благодаря. Вж. за образа на хазарите в Русия, както и за тезите на Л. Гумилов, *Шнирельман, В. А.* „Свирипые хазары“ и российские писатели: история взаимоотношений (заметки о „народном хазароведении“). – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 288–309; *същият*, Лев Гумилов: от „пассионарного напряжения“ до „несовместимости культур“. – ЭО, 2006, 3, с. 8–21; *същият*, The Story of a Euphemism: The Khazars in Russian Nationalist Literature. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 353–372; *Кизлов, М., Д. Михайлова.* Хазары и Хазарский каганат в европейских националистических идеологиях и политически ориентированной научно-исследовательской литературе. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 34–62; *Тортика, А. А., В. К. Михеев.* „Иудео-хазарский“ период истории Хазарского каганата: к продолжению критического анализа концепции Л. Н. Гумилева. – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 109–116.

сявали древните могили²⁰⁰. Според В. Фльоров археологическите разкопки разкриват „една самообезпечена и самодостатъчна държава“²⁰¹. Според Т. Нуунан земеделието, скотовъдството и занаятчийството в Хазария били добре развити. Те често се срещали едновременно в едно и също селище²⁰². Ученият определя няколко района, в които преобладавало скотовъдството, като околностите на долното течение на Волга, включително с Волгоградската област или Ворошиловградската област по Северски Донец²⁰³. Според него номадските и (полу)уседналите народи активно търгували в каганата. „Множество малки производители търгували житото или животните си за храни и сечива и така осигурявали необходимото за оцеляването си“²⁰⁴. Районите с развито земеделие и занаятчийство се редували с райони, в които преобладавало номадското скотовъдство. Една от основните причини за това бил климатът и околната среда, тъй като не навсякъде било възможно да се развива земеделие²⁰⁵.

IV.6. Ролята на климата за развитието на Хазария

Съществуват не малко теории, които опитват да обяснят ролята на климата при номадството или в процесите на усядане. По-сухият климат бил сред причините за възникването на номадското стопанство²⁰⁶. На границата между II и I хил. пр. Хр., равновесието в елементите на традиционното смесено земеделско-скотовъдно стопанство в някои планинско-степни области било нарушено и отделни общности били принудени да станат номади. Те изоставили земеделието, с което вече не могли да се

²⁰⁰ Петрухин, В. Я. „Отмстить неразумным хазарам...“, с. 23.

²⁰¹ Флеров, В. С. Донские крепости Хазарии, с. 61.

²⁰² Noonan, T. S. The Khazar Economy, p. 293.

²⁰³ *Ibid*, p. 264.

²⁰⁴ *Ibid*, p. 290.

²⁰⁵ *Ibid*, p. 264. Подобна е и гледната точка на А. Новоселцев, според когото усядането ставало там, където условията били удобни за земеделие. Където те не били благоприятни, продължавало да преобладава скотовъдното номадство (Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 114). Вж. и Степанов, Цв. Цивилизационно равнище, с. 32–35.

²⁰⁶ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, p. 95.

прехранват, и преминали към по-изгодното за тях екстензивно скотовъдство²⁰⁷.

В степната зона скотовъдството преобладавало поради ограничените възможности за развитие на земеделие. Иригационните системи били по силата само на добре осигурени финансово държави. Затова най-често номадите усядали в подходящи за развитието на земеделие райони²⁰⁸. Важно е да се има предвид, че сухият климат може да предизвика както преминаването от земеделие към скотовъдство, така и обратното, вследствие на намаляването на площта на пасищата²⁰⁹. Редно е да се зададе въпросът, дали значителното разширяване на земеделските територии в степната зона на Източна Европа след втората половина на VII в. не е свързано с промени на климата.

Климатично затопляне от VI–VII в. довело до разширяването на обработваемите земи в Западна Европа²¹⁰. В средата на VII в. се отчита връхната точка на един продължителен период на засушаване, започнал през I в. сл. Хр. Според И. Баранов има пряка връзка между усядането на номадите и продължителното засушаване, което причинило съкращаване на пасищата²¹¹. Развитието на земеделието в степната зона на Източна Европа продължило до следващите климатични промени през X в.

Все още изследванията на историята на климата не са сигурни. Въпреки това, на основата на наблюденията върху промените в развитието на алпийските ледници, както и от някои други данни, е възможно да се отбележат периоди на затопляне и засушаване. Така се разбира, че между 750 и 1150 г. е имало климатично затопляне. Между IX и XI в. освен затопляне е имало и засушаване. Не е ясно обаче как климатичните промени са се отразили върху различни райони в Европа, тъй като затоплянето и засушаването влияят положително или отрицателно на стопанството в зависимост от географската среда. При това, разликата в средната годишна температура между затоплянето през VIII–XII в. и охлаждането след това едва ли е била повече от 1° C²¹².

²⁰⁷ Марков, Г. Е. Цит. съч., с. 278.

²⁰⁸ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, p. 200; Марков, Г. Е. Цит. съч., с. 279.

²⁰⁹ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, p. 200.

²¹⁰ Фавие, Ж. Карл Велики. С., 2002, с. 63.

²¹¹ Баранов, И. А. Цит. съч., с. 17.

²¹² Ладюри, Э. Ле Руа. История климата с 1000 года. Л., 1971, с. 179–187.

Според Л. Гумильов между края на IX и началото на XI в. е имало значително климатично затопляне. Тогава се повдигнало и нивото на Каспийско море. Ученият изгражда стройна наглед теория за влиянието на подобни периоди върху народите от степната и горската зони. Според него измененията в климата зависят от промяната на пътищата на атлантическите циклони. Тъй като Каспийско море събира водите си главно от Волга, покачването на нивото му говори за увеличаване на влажността в горската зона. Във Волго-Окското междуречие по ниските места се появили блата, реките придошли и станали големи наводнения, пагубни за развитието на местните стопанства. В същото време степите изсъхнали и се превърнали в пустиня. Силата на степните народи отслабнала и те били принудени на малки групи да търсят спасение в по-влажни места. Така Л. Гумильов обяснява преселението на печенезите в степите на Северното Черноморие, където в края на IX в. условията за живот били по-добри от условията в азиатските степи. Климатичното затопляне обаче не попречило на хазарската държава и довело до нейното най-голямо могъщество, тъй като била намалена съпротивителната сила на околните народи, а основата на хазарското стопанство била търговията, която не се повлияла от климата²¹³.

Л. Гумильов има предвид юдаизираният елит на каганата. Стопанството на самите хазари пострадало от климатичното затопляне. Техните ниви и градини били залети от Каспийско море²¹⁴. Същевременно природните условия в долината на Терек се влошили, а в долината на Дон – не, тъй като Дон събира водите си в горската зона, където степента на влажност била увеличена²¹⁵.

Безспорно промените на климата имат огромно значение, но прилагането на всяка обща теория рискува да се допуснат много неточности. Природното разнообразие в степта и в нейните покрайнини предполага

²¹³ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь, с. 65–66, 211–213; *същият*, Открытие, с. 60–63, 114; *същият*, Викинги не солгали. – Природа, 5, 1977, с. 97. Вж. по-подробно за теорията за климатичните промени Гумилев, Л. Н. Истоки ритма кочевой культуры Серединной Азии (опыт историкогеографического синтеза). – Народы Азии и Африки, 1966, 4, с. 85–94 (www.gumilevica.kulichki.net/articles/Article81.htm); Алексин, А. А., Л. Н. Гумилев. Каспий, климат и кочевники Евразии. – В: Труды общества истории, археологии и этнографии. Т. 1. Казан, 1963, с. 41–55, публикувано и в сп. Татарская археология, 1997, 1, с. 7–23 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf).

²¹⁴ Гумилев, Л. Н. Открытие, с. 114.

²¹⁵ Пак там, с. 179.

различни възможности за развитие при едни и същи климатични промени. Това е посочено и от самия Л. Гумильов за долините на Терек и Дон. Ето защо неговите изводи и най-вече мащабното им приложение намират редица възражения.

Л. Гумильов смята, че пустинята е „враждебна“ на скотовъдството и не разглежда района на Средна Азия. Според Б. Вайнберг това противоречи на фактите от древната и средновековната история и археология и на всички данни на етнографията. Пустините на Средна Азия и районът на гористо-степната зона, който също е изключен от теорията на Л. Гумильов, „поглъщали“ част от номадското население, придвижващо се по степите при неблагоприятни периоди, а скотовъдците в пустинната зона на Средна Азия понякога се вълчили в това движение²¹⁶. Според Б. Вайнберг „изселването на печенезите от Приаралието не може да свидетелства за изсушаването и изменението на климата, тъй като тяхното място заели огузите, а после огузите били изместени от кипчаките, което най-вече свидетелства за обратното – номадите активно се борели за земите в Приаралието в периода между VIII–XII в.“²¹⁷. Б. Вайнберг не приема и връзката, която прави Л. Гумильов между измененията в нивото на Каспийско море и промените на климата в Евразия. Нивото на морето се качило през този период, но според М. Артамонов и С. Плетньова, както и според М. Магомедов, водата не заляла градините, лозята и селищата на хазарското население в Дагестан и по северното крайбрежие, където се намирал Итил²¹⁸.

В. Аксьонов свързва пряко разрушенията на скелетите в погребенията на Нетайловския некропол в долината на Северски Донец с изменението на климата през IX–X в. Тогава започнал период на съществено увлажняване на климата в Европа. Покачили се водите на Днепър и за-

²¹⁶ Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана в древности, с. 46–47.

²¹⁷ Пак там, с. 58. Според Н. Крадин съвременните палеогеографски данни не потвърждават пряката връзка между периодите на засушаване или увлажняване на степите с тези на упадък или разцвет на номадските империи (Крадин, Н. Н. Общественный строй кочевников, с. 23). Вж. и Pritsak, O. The Origin of Rus', p. 11.

²¹⁸ Артамонов, М. И., С. А. Плетнева. Еще раз о степной культуре Евразии. – Народы Азии и Африки, 1970, 3, с. 91; Магомедов, М. Г. Цит. съч., с. 181–182; Вайнберг, Б. И. Цит. съч., с. 58. Според други учени затоплянето и засушаването обхващали времето между VI и XI в., като нивото на водата в Каспийско море било ниско. В горската зона падали малко дъждове и реките били маловодни. Вж. Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 463–466.

хранващите го подпочвени води. Вероятно се качило нивото и на подпочвените води в района на Нетайловския некропол. Така може да се обясни и лошото състояние на костните останки в него. Тази промяна станала през X в.²¹⁹.

Увеличението на влажността би могло да повлияе отрицателно на земеделското стопанство в Подонието. Така Л. Гумильов вероятно е прав, когато приема, че климатичните промени през X в. причинили разстройството на хазарската икономика. Тези промени обаче не се отразили на номадското стопанство, доказателство за което е растящата сила на печенезите и огузите например. Кризата била свързана по-скоро със земеделието. Но тя вероятно имала по-сериозни последици за населението в района на Дон, отколкото за населението в Прикаспието. Повечето от селищата на салтовската култура били изоставени. По същото време – през втората половина на X и през първата на XI в. – били изоставени и селищата на боршевците по горното течение на Дон и по река Воронеж²²⁰. Това се случва и със селищата на роменската култура (свързвани със северяните) след края на IX в.²²¹. Така през X в. се разрушава селищната система в един огромен район на Източна Европа. Ако печенезите създавали сериозни притеснения на салтовското население в долината на Северски Донец, логично е то да се опита да изгради ефективна укрепителна система²²². Интересен пример в това отношение е наличието на изоставени недостроени укрепления като Волчанското градище²²³.

²¹⁹ Аксенов, В. С. Погребальный обряд Нетайловского могильника. – РА, 2, 2006, с. 59–60.

²²⁰ Москаленко, А. Н. Цит. съч., с. 148; Винников, А. З. Цит. съч., с. 123.

²²¹ Тимошук, Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. М., 1995, с. 185.

²²² Според М. Артамонов подобни набези могли най-много да предизвикат преместването на населението в съседни и по-безопасни за нападения области. „В повечето случаи между номадите и уседналото население, не разполагащо със сили за отпор, се установявали отношения на зависимост на вторите от първите с изплащането на регулярен данък в замяна на несигурната печалба от грабежите. В случая със салтовската култура ние имаме съвсем друго – пълното ѝ унищожение“ (Артамонов, М. И. История хазар, с. 357).

²²³ Колода, В. В. Новые исследования Волчанского городища. – Восточноевропейский археологический журнал, 1(1), ноябрь-декабрь 1999, www.archaeology.kiev.ua/journal/011299/koloda.htm. Изоставено недостроено укрепление от първата половина на X в. има и на територията на Цимлянското градище (Плетнева, С. А. Саркел, с. 112). Най-вероятно са били изоставени и Дмитриевското и Маяцкото градища (Флеров, В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993, с. 64). Следи от пожар и разрушения има например във Верхнесалтовското градище. Според В. Аксьонов, ако се приеме втората половина на X в. като горна граница

Ако приемем, че проблемите за земеделското стопанството в района на Дон се оказали от съществено значение за съществуването на Хазария, то русите впоследствие пробили хазарската отбрана именно оттам. Населението на земеделските селища вероятно постепенно преминало към скотовъдна икономика, но степта била заета от печенезите. Не е било възможно те да бъдат изместени от население, загубило икономическата си опора²²⁴.

Подобно обезлюдяване се наблюдава и на територията на Дунавска България – в Добруджа. При това тя останала слабо населена до XVI в.²²⁵. Без да омаловажава значението на нашествията, Г. Атанасов приема, че климатичните промени от X в. предизвикали засушаване, което прогонило земеделците от Добруджа и Лудогорието към територии с по-ниски температури и целогодишно течащи реки. „След засушаванията и изтеглянето на земеделците в средата на XI в. е логично демографският вакуум във вътрешността на Добруджа и Лудогорието да бъде запълнен от номадите скотовъди – първоначално печенези, после узи, кумани, след тях татари и юруци“²²⁶.

Без да е ясно дали има връзка с измененията на климата, трябва да се отбележи, че между VI и X в. се наблюдава значително развитие на иригационно земеделие, металургия и занаятчийство от население с полуномадска и полууседнала икономика в района на Алтай. През този период стопанството на населението там било значително по-уседнало, отколкото в следващите векове²²⁷.

В Северен Кавказ между X и XII в. се отбелязва значително намаляване на броя на селищата (4–5 пъти) и рязко увеличаване на площта и стопанската територия на останалите селища. Нараснало значението на земеделието при запазването на отгонното скотовъдство в планинските

на салтовската култура, тези разрушения са били причинени от походите на Светослав между 965 и 968 г. (Аксенов, В. С. Форпост Верхний Салтов, с. 76).

²²⁴ Според В. Михеев нашествието на печенезите причинило големи размествания сред салтовското население в степната зона. Част от него мигрирала на север към гористо-степните салтовски селища, а друга се върнала към номадството, вливайки се в печенежките орди. Така Хазария загубила плодородните си земи и пасища и икономическата ѝ система била разклатена (Михеев, В. К. Подонье, с. 99).

²²⁵ Атанасов, Г. Цит. съч., с. 191–202.

²²⁶ Пак там, с. 196.

²²⁷ Марков, Г. Е. Цит. съч., с. 42.

и предпланинските райони. В степната зона нараснало значението на номадското скотовъдство²²⁸.

При отчитането на климатичното влияние върху развитието на икономиката в Хазария трябва да се има предвид, че промените, които настъпвали, не ставали изведнъж или дори за едно десетилетие. Тъй като населението на Хазарския каганат съчетавало изключително разнообразни стопански практики, обусловени и от различните природни условия по места, климатичните промени вероятно довели до също толкова разнообразни възможности за развитието на стопанството. Засега климатичните промени не може да бъдат посочени като основна причина за западането на Хазария след средата на X в., но данните, с които науката разполага, са достатъчно основание за по-сериозни изследвания в тази посока.

---

²²⁸ Ковалевская, В. Б. Северный Кавказ в X–XIII вв. – В: Археология СССР. Т. 18, с. 224, 228. Според И. Аржанцева причина за напускането на много от селищата на аланите би могла да бъде промяна в състава на почвата вследствие от земетресения (*Arzhantseva, I. A. The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus*, pp. 66–67).

ГЛАВА V. „ВЪТРЕШНИ“ ЕТНИЧЕСКИ ОБЩНОСТИ В ХАЗАРИЯ

Все още не са изяснени начините на поддържане на авторитета на кагана и причините за лоялността на неговите поданици. Твърде опростено е да се твърди, че хазарите успявали да се наложат със сила над останалите етноси и така осигурявали целостта на държавата. Не се знае и кои етноси (ако това не са били само хазарите) приемали доброволно властта на кагана и осъществявали политиката на каганата по места. Може да се приеме, че „вътрешни“ общности в Хазария са били носителите на салтовската култура (хазарите, българите и аланите), която е официалната (държавната) култура на каганата. Българите и аланите, поданици на каганата, имали в съседство близки държави – Алания и Волжка България (отделен проблем е Черна България), чиито отношения с Хазария били сложни, тъй като и двете били част от каганата. Всъщност Алания и Волжка България могат да бъдат определени като „външни“ за Хазария общности. Известията на писмените извори, според които в един или друг период Алания или Волжка България са имали или могли да имат военни сблъсъци с Хазария, не са доказателство за статута им в каганата и за зависимостта, в която се намирали владетелите им спрямо кагана. Към X в. и още повече към средата на X в. (времето на хазарския владетел Йосиф) би следвало да се приеме подчиненото им положение в Хазарския каганат, въпреки че мнозинството учени смятат обратното, особено за Алания.

Възможно е Дунавска България също да е оказвала влияние над „вътрешните“ общности в Хазария, особено през X в., когато тя вече била християнска държава. Сред българите в каганата преобладавали езичниците, но не малко от тях били християни и мюсюлмани. Религиозната принадлежност често означава и политическо влияние. Затова може да се допусне, че политическите отношения между Хазария, Византия и Арабския халифат въздействали върху българите и аланите в каганата.

Или българите и аланите могат да бъдат определени както за „вътрешна“, така и за „външна“ етническа общност в хазарската държава. Трябва да се има предвид, че аланските и най-вече българските общности, пръснати из цялата територия на каганата, имали различна степен на подчиненост на централната власт. Не бива да се забравя също, че в района на салтовската култура българите най-вероятно са били мнозинството от населението на Хазария.

Докато салтовската култура дава някаква насока за „вътрешните“ общности на каганата, ролята на етносите с различна култура остава неясна. Информацията, с която науката разполага, е изключително малко. Въпреки това трябва да се посочи в каква степен могат да бъдат определени като „вътрешни“ за Хазария бургасите, касогите, а през X в. – и огузите. Може да се споменат още много кавказки, източноевропейски или средноазиатски народи. Границата между „вътрешен“ и „външен“ в Хазарския каганат е неопределима ако не се отчитат различните възможности за взаимодействие на етносите с централната власт, различния статут на отделните райони (често със смесен етнически състав) и подчинените на каганата държавни образувания. Същевременно в науката се поддържат неприемливи тези, които засягат етническото тълкуване на паметниците на Хазарския каганат или политическото подчинение (зависимост) на отделни области, съставна част от него.

V.1. Проблеми на държавното устройство

Според неоеволюционната теория Хазария би могла да се причисли към т. нар. *chiefdom* (вождество) или да бъде определена като „ранна държава“. Без да навлизам в подробности относно тези понятия, ще отбележа, че границата между тях е твърде размита, особено след въвеждането на понятия като сложно-съставен *chiefdom* или използваното от Н. Крадин за степните империи понятие „суперсложно вождество“¹. Постепенното

¹ *Крадин, Н. Н.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения. – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 11–61; *същият*, Общественный строй кочевников, с. 21–32; вж. и *Степанов, Цв.* Българите от най-ранни времена, с. 44–46, 54–55. За мен остава неясно мнението на А. Тортика, според когото населението на Подонието било организирано в няколко прости вождества, обединени в сложни,

разширяване на обхвата и характеристиките на chiefdom допълнително го доближават до ранната държава, като двете стават трудно различими и се използват според предпочитанията на отделните учени.

От особена важност са няколко характеристики на chiefdom, които се преплитат с тези на ранната държава. Това са сакралният статут на върховния владетел и свързаната с него широка подкрепа на властта от подчиненото население; включването на други народи (племена), образувайки своеобразна конфедерация или подчинявайки ги, налагайки им данък. Тези народи (племена), имащи най-разнообразен произход, са културно хомогенни в рамките на държавата, което допринася за етническата им интеграция. Аристокрацията (която осъществява и функцията на държавен бюрократичен апарат) се съсредоточава в различни търговски и занаятчийски средища, които се превръщат в административни центрове².

Възможно е салтовската култура да представлява онази хомогенна културна общност, от която зависело съществуването на Хазарския каганат. През IX–X в. в нея влизали не само българите, аланите и хазарите (основните носители на културата), но и угри, печенези или огузи, славя-

---

подчинени на суперсложното вождство Хазарски каганат (*Тортика, А. А.* Особенности этно-социальной организации алано-болгарского населения Подонья-Придонецья в хазарское время (VIII–X вв.). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 333–353). Вж. и *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 133–143. Все пак А. Тортика смята, че терминът „сложно вождство“ е „схематичен“ и „тромав“. По-подходящ за Хазария е терминът „каганат“, който включва всички признаци на сложното вождство, определени от Н. Крадин (*нак там*, с. 141–143). Вж. и *Di Cosmo, N.* Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge, 2004, pp. 167–173.

² Вж. по тези проблеми: *Claessen, Henri J. M., P. Skalnik.* The Early State. The Hague-Paris-New York, 1978, особено статията на *R. Cohen*, поместена в този сборник („State Origins: A Reappraisal“, pp. 31–75), както и на *Khazanov, A. M.* Some Theoretical Problems of the Study of the Early State, pp. 77–92; *Earle, T. K.* Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. – Annual Review of Anthropology, 1987, 16, pp. 279–308; *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World, pp. 164–169; *Васильев, Л. С.* Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом). – Народы Азии и Африки, 1980, 1, с. 172–186; *същият*, Протогосударство-чифдом как политическая структура. – Народы Азии и Африки, 1981, 6, с. 157–175; *Плетнева, С. А.* Кочевники средневековья, с. 79–80; *Мельникова, Е. А.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-восточной Европе (постановка проблемы). – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995, с. 16–33; *Белков, П. Л.* Вожди и бигмены (о механизмах становления вождства). – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 126–139; *същият*, Раннее государство, предгосударство, протогосударство: игра в термины? – В: Ранние формы политической организации, с. 165–187.

ни и различни кавказки племена. Всички те би следвало да бъдат определени като „вътрешни“ за Хазария, независимо от наличието в непосредствена близост на държави, образувани от същите племена и народи. Те от своя страна представляват съществен „външен“ фактор, който влияел на процесите на интеграция в Хазария. Често тези държави били част от каганата. Системата на взаимодействие (културно, търговско и етническо) между народите на каганата е наречена най-напред от П. Голдън Рах Chazarica (или „хазарският свят/ред“). Това взаимодействие се основавало на приемането на властта на кагана от даденото общество³. Според С. Ромашов „хазарският свят“ осигурявал добросъседските отношения (или мирното съвместно съществуване) между многочислените народи на каганата⁴. Тази гледна точка е малко идеалистична, тъй като не бива да се изключва възможността за вътрешни сблъсъци в „хазарският свят“. Каганатите са пример за постоянни конфликти между различни етноси, съставна част от тях. В този смисъл военните конфликти не са причина за отпадането на отделни области или за разпада на каганата. Те не винаги довеждат до съществени промени в устройството на владенията на кагана земи.

Ако се отделим от еволюционния подход при търсенето на модел, който може да се използва за Хазария, би следвало да приемем, че тя е държавно образувание, разновидност на степните империи. Степните империи се различават по държавното си устройство, административен апарат и териториално деление⁵. Може би най-близко до Хазарския каганат стои каганатът на тюрките и някои от последвалите го каганати от Средна и Централна Азия. Покорените племена и народи запазвали вътрешната си автономия (често могли да имат и самостоятелна външ-

³ Вж. Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 9–10.

⁴ Ромашов, С. А. Историческая география Хазарского каганата, Глава III, с. 82–83; Глава V, с. 218.

⁵ Pritsak, O. The Origin of Rus', pp. 17–18; Barfield, Th. Steppe Empires, China, and the Silk Route: Nomads as a Force in International Trade and Politics. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 234–249; *idem*, The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. – In: Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge, 2001, pp. 10–41; Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова. Империя Чингис-хана, с. 51–55; Крадин, Н. Н. Общественный строй кочевников, с. 21–32; Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, pp. 231–233; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Государства и народы евразийских степей, с. 8–11, 80–82.

на политика), задължавайки се да плащат данък на централната власт и да пращат войски при нужда. Затова повечето учени наричат степните империи „конфедерации“ – термин, който не е приемлив например за А. Хазанов, или „федерации“ – термин, неприемлив за С. Ромашов⁶. Става дума за т. нар. данническа система, присъща на Тюркския каганат, но и на много други степни империи. Обложените с данък общности съхранявали своята социална и икономическа структура (независимост). Тази система възпрепятствала обединяването на аристокрацията на водещия етнос (принадлежаща обикновено към „царското“ племе) с аристокрацията на подчинените народи, което се смята за една от причините за възникването на конфликти в каганата. В някои случаи, но не навсякъде (не в цялата подчинена територия), били изпращани представители на централната власт (тудуни), които без да изземват функциите на местната, следели за събирането на таксите от търговския обмен и местните данъци. Или подчинението на големи райони от една степна империя се изразявало в признаването на върховенството на кагана, което зависело и от способността на водещия народ или племена (често става дума за няколко племена, дори с различен произход, осъществяващи каганската власт по места) да я налага със сила. При слабо управление възниквали сблъсъци, но те не водели до разпадането на каганата. Според А. Хазанов такова било управлението на подчинените територии в държавите на скитите, хуните, усуните, тюрките, хазарите и др⁷.

П. Голдън приема, че на върха на социално-политическата пирамида в степните империи стоял родът на кагана и неговото („царското“) племе. До тях били „вътрешните“ племена, присъединени към държавата („конфедерацията“) още в самото начало. Част от „вътрешните“ били и „сватовските“ племена, от които били жените на управляващата аристокрация. Доброволно присъединените племена запазвали своите владетели, като приемали понякога представител на управляващото племе за някои

⁶ *Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World*, p. 152; *Ромашов, С. А.* Цит. съч. Глава III, с. 83.

⁷ *Хазанов, А. М.* Социальная история скифов, с. 159–163, 190–191 (конкретно за Хазарския каганат, с. 260); подобна форма на подчинение била прилагана и в древен Кангюй (*нак там*, с. 161). Вж. за Кангюй и *Габуев, Т. А.* О локализации „малых“ владений Кангюя, публикувано в електронното издание „Открытый текст“ на 23. 11. 2007 г. (<http://opentextnn.ru/history/archaeology/library/?id=1961&txt=1>) Вж. и *Крадин, Н. Н.* Общественный строй кочевников, с. 26–27.

административни длъжности. „Външните“ племена били присъединени към държавата насила. Техните владетели обикновено били заменяни от членове на управляващата династия. Под тях в йерархията се нареждали плащащите данък васали (често те били уседнали земеделско-търговски общности), поробените племена, робите и др.⁸

В завладените райони тюрките налагали различни форми на „васално-данъчна“ зависимост. Завоюваните от тюрките общности в Средна Азия например запазвали социалната, икономическата и политическата си системи, като задълженията им към каганата се изчерпвали с плащането на данък, чието събиране се контролирало от тудуните. Местните владетели получавали тюркски титли и така ставали част от административната система на каганата. Те се задължавали да изпращат войски при нужда. Зависимостта на согдийските градски центрове например се ограничавала само с плащането на данък⁹.

В Уйгурския каганат (744–840) подчинените племена също били облагани с данък, за събирането на който отговаряли чиновници, пратени от централната власт. Някои от тези племена обаче се смятали за равноправни на уйгурите (например басмилите и източните карлуки)¹⁰. Подобна била системата и в наследилата уйгурите държава на хакасите (Киргизкия каганат – след 840 г.)¹¹. Освен степните империи, такъв тип устройство имала и Кавказка Албания¹², с чиито традиции Хазарският каганат бил тясно свързан.

⁸ *Golden, P. B.* Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia. – In: *Golden, P. B.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, I, pp. 50–51. Различна е гледната точка на А. Тортика, според когото „вътрешен“ се отнася само до владетелския род или племе, а „външен“ (например „простия народ“, „будун“ при тюрките, „черните“ хазари или в-н-н-тр от Хазарската кореспонденция) – до подчинените номадски племена, които не обвързвали произхода си с легендарен или действителен основател на номадското обединение (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 50).

⁹ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World, pp. 255–257; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 86–91; *Гумилев, Л. Н.* Древние тюрки, с. 171.

¹⁰ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World, p. 257; *Гумилев, Л. Н.* Цит. съч., с. 413–419; *Плетнева, С. А.* Цит. съч., с. 89.

¹¹ *Плетнева, С. А.* Цит. съч., с. 93.

¹² *Гаджиев, М. С.* Древний город Дагестана. Опыт историко-топографического и социально-икономического анализа. М., 2002, с. 230, 240. Централизирана държавна система нямало и в Согд. Согдийските държави образували своеобразна конфедерация, като всяка имала своя владетелска династия. Тази система се запазила до края на VII в. В Согд нямало организирана държавна религия, въпреки че мнозинството принадлежало към маздаизма и зерванизма, включ-

Наистина, административната система на степните империи била удивително еднообразна във формите на подчинение на покорените, завоюваните или присъединените народи. В Хазарския каганат обаче се наблюдава различие. Това може да се дължи както на липсата на достатъчно сведения за отделните каганати, така и на едновременното съществуване в хазарската държава на практики, специфични за отдалечени една от друга във времето и в пространството степни империи. В Хазария не била позната или използвана присъщата за тюркските каганати „уделно-лествична“ (улусна) система. При нея основните земи се разпределяли на дялове, управлявани от представители на един и същи род (синовете, братята и други роднини на кагана). Тези дялове не се владели пожизнено, а имали йерархичен статут. При смърт на върховния владетел, мястото му се заемало от следващия по ранг (най-възрастния брат, а ако нямало такъв – най-големия от синовете или племенниците). По същия начин се унаследявала властта и в отделните дялове¹³. В Източна Европа след IX в. подобна система съществувала в Киевска Русия¹⁴.

Що се отнася до Хазария, хазарският владетел Йосиф е категоричен, че властта се предавала от баща на син. Това потвърждава и Йоан Екзарх¹⁵, който добавя – „и от брат на брат“. Вероятно той има предвид, че при липсата на пряк наследник (син) властта оставала притежание на един род. Подобно допускане е възможно и с оглед династичната линия,

---

ващи и елинистични, и индийски будистки влияния. Може да се говори и за религиозна толерантност спрямо другите култове (например несторианството и манихейството) (*Frye, R. N., B. A. Litvinsky. The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia. – In: History of Humanity. Vol. 3. Paris, 1996, pp. 466–467.*)

¹³ *Гумилев, Л. Н.* Цит. съч., с. 65–66; *Golden, P. B. Khazar Studies, pp. 40–41*; подобна система била прилагана и от хуните, при които първоначално властта се предавала от баща към син (*Крадин, Н. Н.* Империя Хунну. М., 2001, с. 56–57, 145, 227–229; вж. и *Хазанов, А. М.* Социална история скифов, с. 195–199). Наследяването на властта от баща към син и от чичо към племенник не са несъвместими в степните държави. Затова преминаването от едното към другото не е рядко явление. И двете са обусловени от вярването, че върховната власт принадлежи на целия управляващ род, а не само на едно негово разклонение (*Хазанов, А. М.* Социална история скифов, с. 195–196).

¹⁴ Вж. например *Шепард, Дж., С. Франклин.* Начало Руси, с. 223–226, 268–282, 355–360; *Golden, P. B. Imperial Ideology, p. 39.*

¹⁵ *Йоан Екзарх.* Шестоднев. С., 2000, с. 159; вж. за т. нар. родова държава *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в ранносредновековна България, с. 63–64. Пред св. Кирил Философ хазарите изрично подчертали обичая си да поставят владетели все от един род (Пространно житие на Кирил. – В: Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, с. 27).

предадена от Йосиф, където един път престолът е наследен от брат. Но тези сведения са от IX–X в.

Макар и да е малко вероятно, би могло да се предполага съществуването на „уделна“ система в езическия период на хазарската държава. Основание за това дават сведенията за устройството на Кубратовата Велика България, където отделните райони се управлявали от синовете на българския владетел¹⁶. В следващия период обаче както в Дунавска, така и във Волжка България, тази система не била прилагана.

Сравнявайки държавното устройство на Дунавска България и на Хазария, и двете с общи корени в традицията на степните империи, би следвало да се изтъкне едно съществено различие, което се отразява на идеологическо и на административно ниво. В два български надписа върху камък (на кана Омуртаг (814–831) и на кана Персиян (836–852)) се подчертава властта на българските владетели над „многото българи“¹⁷. Прави впечатление липсата на изброяване на други народи в официалните документи или паметници от Дунавска България (с обяснимото изключение при цар Симеон). Тази традиция се запазва до последния владетел на Първото царство Иван Владислав (1015–1018), който в Битолския надпис се нарича „самодържец български“¹⁸.

Съществена разлика показва писмото на хазарския владетел Йосиф. Там той се определя като цар на Тогарма, след което изброява още десет народа, които произхождали от библейския Тогарма (вж. на с. 54–61.). Йосиф посочва, че произхожда от един от синовете на Тогарма – Хазар, но никъде не се нарича владетел на хазарите, а изброява множеството

¹⁶ Вж. по този въпрос *Йорданов, Ст.* За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 5, с. 49–69; *същият*, За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата тьолис-тардуш и двудялбата „българи-котраги“ в „Старата Велика България“. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 6., с. 89–105. Струва ми се обаче, че тезата на учения за прилагането на тази система и в Дунавска България изглежда неприемливо. Вж. и *Тортика, А. А.* Северо-Западна Хазария, с. 49–50.

¹⁷ Вж. *Бешевлев, В.* Първобългарски надписи. С., 1992, с. 142–143, 216; вж. различни тълкувания в: *Николов, Г.* ΤΟΝ ΠΟΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΟΝ. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 3. Шумен, 1997, с. 67–75; срв. *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 84.

¹⁸ *Заимов, Й., В. Заимова.* Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, с. 33. Според Ст. Станилов този израз (владетел на многото българи или на българите) е част от „идеологическата концепция на единовластието“ в България (*Станилов, Ст.* Българската монархия през средните векове. С., 2003, с. 13–14).

народи, които му плащали данък. Липсата на подобно изброяване в Дунавска България би могла да обясни и съществените разлики в държавното устройство между двете държави. Така става ясно защо владетелите на Дунавска България никога не са предявявали претенции към титлата „каган“¹⁹. Вероятно каганатът означава държавно образувание, което се състои от множество автономни политически единици. Именно това се изтъква в писмото на Йосиф, когато става дума за народите и териториите, които владее. Точно обратното показва Дунавска България, където владетелите подчертават властта си единствено над българите („многото българи“). Опростено казано, Дунавска България била държава на българите, докато Хазарският каганат – на множество народи, които, според писмото на Йосиф, водели произхода си от Тогарма (между които и българите, от които се отлъчили прогонените уногундури).

Веднага след като изброява синовете на Тогарма, Йосиф съобщава, че когато предците му (хазарите) били още малочислени, водели войни с много народи, които били по-силни. Някои от тях били прогонени, а други плащали данък „до днешния ден“. След това Йосиф изтъква, че страната, в която живее, преди била владяна от в-н-н-тр-ите (уногундурите). Те били многочислени колкото пясъка в морето, но не могли да устоят на хазарите и избягали в района на Дунавската делта²⁰. Йосиф подчертава важноста на прогонването на народа в-н-н-тр за началото на хазарската държава (липсва каквото и да е споменаване на друго племе в този смисъл). Същевременно, това е единственото известие за уногундурите в писмото на хазарския владетел. Именно те, а не всички българи, се сочат за основния противник, след преодоляването на когото били по-

¹⁹ Съществуват и други възможности за обяснението на този факт. Вж. по този въпрос Степанов, Цв. Владетел, доктринерика и титулни практики в Източна Европа през VI–IX век, с. 197–224; *същият*, Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие, с. 219–232; *същият*, Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries. – АЕМАе, 2005, 14, pp. 263–279; *idem*, From „Steppe“ to Christian Empire, and Back: Bulgaria between 800 and 1100. – In: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden-Boston, 2008, pp. 363–377.

²⁰ Тук и по-нататък цитатите или позоваването на текстовете от писмата на Йосиф са от Коковцов, П. К. Еврейско-хазарская переписка. Л., 1932, качени на сайта на Гумилевика – www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504.htm за пространната редакция и www.Gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0503.htm за кратката.

ложени основите на Хазарския каганат (според тълкуването на писмото на Йосиф)²¹.

Йосиф споменава българи още два пъти в писмото си, но като Б-лг-р (син на Тогарма) и Бул-г-р (народ, плащан данък, най-вероятно волжките българи). Би следвало да се запитаме дали хазарската аристокрация е различавала прогонените българи (в-н-н-тр) от подчинилите се на кагана. Трябва да се има предвид и възможността българи да са съставяли част от каганата и от неговата войска още преди разгрома на Велика България. За това говорят резултатите от археологическите разкопки в Дагестан (приеман от М. Магомедов за първоначална територия на Хазарския каганат), където българите били една от основните етнически групи през целия период на съществуването на каганата²². Това би обяснило в известна степен и нееднозначното поведение на синовете на Кубрат във войната с Хазария.

Литературата, посветена на Велика България, българския владетел Кубрат и неговите синове е огромна. Невъзможно е, а и ненужно, тук да се разгледат генезисът и развитието на всички мнения, затова ще посоча само някои, които се отличават с твърдението за различната позиция на синовете на Кубрат към Хазария. Няма да се спирам и на въпроса дали Безмер от „Именника на българските владетели“ и споменатият от Теофан и Никифор Батбаян са идентични личности. Ив. Божилов и Хр. Димитров допускат, че Батбаян следвал помирителна политика към Хазария, тоест приемал (започнал да плаща данък на хазарите) властта на кагана, поради което неговите братя не признали властта му и се разселили, заедно с подвластните им племена. Поначало между братята нямало съгласие в политиката им спрямо Хазария. Аспаруховите уно-

²¹ Вж. *Плетнева, С. А.* Хазары, с. 22; *Магомедов, М. Г.* Образование Хазарского каганата, с. 178; *Shapira, D.* Bulgar-Khazar Rivalry: Njnts [sic] on Ethnical Historio-Psychology (Judaeo-Turkica VII) – In: Хазарский альманах. Т. 1, с. 215. Според В. Гюзелев в хазарския исторически спомен „основно място заема завладяването на земята на прабългарите-уногондури (В-н-н-т-р) и преследването им от страна на хазарите, тоест съдбата на Аспаруховите прабългари“ (*Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 124). Според Р. Рашев сведението на Йосиф показва, че „началото на хазарската история започва с разселването на българите“ (*Рашев, Р.* Прабългарите и българското ханство на Дунав, с. 161).

²² *Магомедов, М. Г.* Цит. съч., с. 87, 91, 177; *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Ранние тюрки на Северном Кавказе, с. 92, 115–123, 139, 151–160; *Димитров, Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, с. 67–68; *Плетнева, С. А.* Хазары, с. 22, 26–28; *същата,* Древние болгары в восточноевропейских степях. – Татарская археология, 1997, 1, с. 36.

гундури (в-н-н-три) били най-активни в съпротивата срещу хазарите, но не получили подкрепа от Батбаян и затова били лесно победени от тях и принудени да се изселят²³.

Подобно е становището и на С. Плетньова, която смята, че хазарите воювали само с българите на Аспарух (уногундуриите – в-н-н-три), които не били поддържани от Батбаян. Мнозинството от българите останали и приели върховенството на кагана²⁴. Трябва да се приеме, че някои български общности станали съставна част от каганата още при създаването му, а други били присъединени по-късно, вероятно без особена съпротива. Там те имали статут на равнопоставена на хазарите група. Може би косвено доказателство за това, че в хазарската войска е имало българи (не като наемници или пратени там по принуда), е поведението на цар Симеон (893–927) спрямо пленените през 894 г. хазари, воюващи на страната на Византия, чиито носове заповядал да бъдат отрязани²⁵.

Явно е, че хазарският владетел Йосиф разграничава уногундуриите (в-н-н-три) от останалите български общности в Хазария. Но той не споменава всички български групи, населяващи каганата, за съществуването на които има сведения от писмените (черните или вътрешните

²³ *Божилков, Ив., Хр. Димитров. Protobulgarica* (заметки по истории протоболгар до средина IX в.). – *Byzantinobulgarica*, 1995, 9, с. 30–31; *Димитров, Хр.* Болгария и хазари в VII–VIII веках. – *BHR*, 1989, 2, с. 50–52.

²⁴ *Плетнева, С. А.* Хазари, с. 22; *същата*, Древните българи в Източна Европа, с. 29; *същата*, Древние болгары в восточноевропейских степях, с. 36–43.). Вж. и *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 68, 94, 207, 472; *Науменко, В. Е.* К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. – В: *Хазарский альманах*. Т. 2, с. 63–64; *Цукерман, К.* Хазари и Византия: первые контакты. – *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. 8. Симферополь, 2001, с. 330; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, с. 91. Според Д. Ил. Димитров „експанзията на хазарите срещу прабългарите не е довела до някакво сериозно изселване на българи от тези места, а само до налагане на политическото господство на новосъздадения Хазарски каганат“ (*Димитров, Д. Ил.* Цит. съч., с. 76).

²⁵ *Златарски, В.* История на Първото българско царство. Т. 1. Част 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство. С., 1994, с. 289. Според А. Тортика българите постепенно се „втели“ в хазарското обединение и образували войски, използвани например за военни действия в Крим или за покоряването на славянските племена (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 87). Той допуска, че подчинените на Батбаян българи контролирали новите територии (*нак там*, с. 472). Според учения представители на българската аристокрация влезли в състава на хазарския елит, оставайки начело на местните „номадски“ български общности. Тези от тях, които запазили племенното си устройство и военния потенциал, станали основа за споменатата от Константин Багренородни Черна България (*нак там*, с. 68, 87, 105, 127, 207).

българи) и от археологическите извори. Трябва да се има предвид, че в писмото си Йосиф говори за етноси, когато описва източните райони на каганата (най-вече по течението на Волга) и народите от планинската част на Северен Кавказ (където също не споменава българи, макар че има данни за значителното им присъствие там). В западната половина на Хазария (Крим и поречието на Дон) той отбелязва само градове и селища (в Крим, на Таманския полуостров и по долното течение на Дон), без да уточнява кои етноси ги населяват. След това веднага споменава печенезите, които му плащали данък. Би могло да се приеме, че Йосиф разграничава статута на съответните земи. Когато описва територии, населени с етноси, той има предвид автономни, номинално влизащи в състава на каганата държави и племена, чиято зависимост се изразявала в плащането на данък и в някои случаи – в изпращането на войски при нужда²⁶. Когато не споменава етноси, а градски (селищни) центрове, хазарският владетел може би има предвид собствени хазарски територии, независимо какви етноси ги населяват (той никъде не отбелязва и места, обитавани от хазари). Прави впечатление също, че Йосиф пропуска множество центрове, разположени северно или северозападно от Саркел (по течението на Северски Донец и по горното течение на Дон), които са открити по археологически път.

Интересен нюанс е употребеният от Йосиф израз „многочислени като пясъка в морето“ за народа в-н-н-тр (уногундуриите на Аспарух), победен от малочислените хазари, които заели земите им. Макар и да не се споменава, вероятно се подразбира, че хазарите станали многочислени след това. Както вече беше посочено, победата над българите на Аспарух положила основите на хазарската държава, според разбирането на Йосиф. Този израз съответства и на употребявания в българските надписи „многогото българи“. В. Бешевлиев търси неговата успоредица в Орхонските надписи, където се среща в утвърждението, че каганите направили от малочисления народ многочислен²⁷. Подобни определения са част от вла-

²⁶ Показателен пример са бургасите, споменати от Йосиф сред етносите в района на Волга, обложени с данък. Тази информация се потвърждава от източните извори, според които бургасите обитавали страна, подчинена на каганата, и при нужда пращали 10 000-на конна войска (вж. *Заходер, Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1, с. 251–252; *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 120).

²⁷ *Бешевлиев, В.* Цит. съч., с. 143.

детелската идеология на степната империя. Този израз има Библейска – и то Старозаветна – успоредица, която може да даде и малко по-друг смисъл на употребата му в Хазария. Според казаното от Исая (ок. 740–700 пр. Хр.) от народа (израилевия), многочислен като пясъка в морето, само остатъкът (много по-малка величина) ще продължи Божието дело²⁸. Ние не можем да знаем дали Йосиф, обръщайки се към Хасдай ибн Шафрут, един от най-ерудитаните и високопоставени евреи през Х в., е имал предвид точно това значение. Изразът „многочислени като пясъка в морето“ е употребен още веднъж от хазарския владетел за печенезите през Х в.

Когато описват хазарската държава, учените подчертават полусамостоятелния статут на подчинените области, в някои от които били прашанни представители на централната власт (тудуни). Изтъкват се и известията на източните извори от IX–X в. за харема на хазарския каган, който се състоял от 25 жени, дъщери на владетелите на 25 подчинени нему области или държави. Споменава се и наличието на някаква „вътрешна Хазария“, управлявана пряко от кагана, която била всъщност неговия „домен“²⁹.

Към тази тема се отнася тълкуването на сведението на византийския император Константин Багренородни за деветте „климата“ на Хазария. Според А. Новоселцев „климатите“ съответстват на териториално-административните единици в Хазария, равнозначни на изброените от Йосиф области или племена, плащащи данък, а всички те се управлявали от тудуни³⁰. Най-напред ще припомним, че „климатите“ нямат връзка с изброените от Йосиф племена и се отнасят до конкретна географска област, най-вероятно района на Таманския полуостров, Крим и/или течението на Дон (тоест западната половина на Хазария). Именно за тези земи хазар-

²⁸ Камбъл, Дж. Западна митология. С., 2005, с. 233.

²⁹ Вж. например Артамонов, М. И. История хазар, с. 189–191, 272, 382, 406, 408–409; Dunlop, D. M. The History of the Jewish Khazars, pp. 109 (вж. текстът на Ибн Фадлан на с. 112), 224; Магомедов, М. Г. Хазары на Кавказе, с. 103; Noonan, T. S. The Khazar Qaganate and its Impact on the Early Rus' State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev. – In: Nomads in the Sedentary World, pp. 76–77, 81, 85; Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 108–109, 143–144; Плетнева, С. А. Хазары, с. 22–23, 34, 48, 57–59; *същата*, Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 117, *където* „домент“ на хазарския каган е с площ от 650 000 км²! Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, XI, pp. 263–265; Ромашов, С. А. Цит. съч. Глава III, с. 83, 86–90, Глава V, с. 218; Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 144–145.

³⁰ Новоселцев, А. П. Цит. съч., с. 108–109.

ският владетел не изброява племена или народи, плащащи данък, а само градски (селищни) центрове. От друга страна, винаги трябва да се има предвид, че „от каганата зависели множество страни и народи, намиращи се в различни природни условия, стоящи на различни степени на развитие: от царства и племена в Северен Кавказ до далечните марийци на Вятка, от източните славяни на Днепър до аланите около Хорезъм. Естествено, че степенята на подчинение на васалите била различна“³¹. Не може да се предполага, че във всички подчинени територии е имало тудуни. Напротив, сведенията за хазарски тудуни са изключително малко и ограничени във времето. Има само едно споменаване на хазарски тудун в Херсонес (на Кримския полуостров) между 705 и 711 г. Дори и тогава този град бил част от Византия. Следователно длъжността на тудуна означавала представител на кагана, а не местен управител на подчинена територия. В Тюркските каганати тудуните надзиравали администрацията на завладените земи, които продължавали да бъдат управлявани от своите владетели³². Предположението на С. Плетнева, че в Боспор и Фанагория имало български владетел и хазарски тудун³³, е недоказуемо.

В същия период (703–704 г.) управителят на Боспор носел титлата валгица/ балгица/ болгиций. Макар да съществуват различни мнения, ясно е, че това е бил хазарският управител на града (или областта).

³¹ Ромашов, С. А. Цит. съч. Глава III, с. 83. Според Дж. Хауърд-Джонстън „каганатът имал няколко управленски стратегии. Две, директно управление и инвестиция на доверен владетел, отнасящи се до отделена от управляващата хазарите класа на империята, са описани от DAI (De administrando imperio, Константин Багренородни – б. м., Б. Ж.)... По-скоро свободна форма на управление е отбелязана за Волжка България от... Ибн Фадлан. Други системи, включващи назначаването на хазарски управители и признаването на местни племенни вождове, може да се видят при много от уседналите подчинени народи. Вариантите изглежда зависят от големината на подчинените народи, нивото им на институционално развитие и географското разположение на териториите им“ (Howard-Johnston, J. Byzantine Sources for Khazar History. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, p. 192).

³² Golden, P. B. Khazar Studies, pp. 215–216; Науменко, В. Е. Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 97–98. Според О. Прицак в Хазарския каганат съществували три варианта на управление на „градовете-държави“, единият от които бил чрез хазарски управител, наречен тудун (Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion, pp. 264–265). И. Баранов отхвърля въобще наличието на длъжност с името тудун в Хазария (Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья, с. 148–149).

³³ Плетнева, С. А. Хазары, с. 32. Същото се отнася и за становището на А. Тортика, според когото гористо-степната област в района на Подонието била контролирана най-малко от трима тудуна (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 143).

Подобна титла се среща и в Кеймбриджкия документ за управителя на Самкерц Песах (ср. на X в.) – булшица³⁴. Тук става дума най-вероятно за пълновластни административни управители, подчинени пряко на кагана, като и в двата града е нямало друга (местна) власт. Боспор и Самкерц са споменати в писмото на Йосиф в район, в който не се изброяват етноси или племена, плащащи данък.

За мен не е ясно по каква причина А. Новоселцев говори със сигурност за сведения за тудуни не само в Крим, но и във Волжка България³⁵. В известието на Ибн Фадлан, което е единствено за статута на тази българска държава, подчинена на Хазарския каганат, такава титла не се споменава. По това време (началото на X в.) владетелят на волжките българи Алмуш носил титлата „елтебер“³⁶. Същата титла имал и владетелят на кавказките хуни в Дагестан в края на VII в. От писмените сведения е ясно, че и двамата били подчинени на хазарския каган, но ползвали значителна автономия във вътрешната, а в известна степен – и във външната политика. В традицията на степните империи-каганати с титлата елтебер обикновено се означават признаващите каганската власт местни владетели³⁶.

³⁴ Не е ясно какво означава тази титла (ако болгиций и булшица са едно и също), която не се среща никъде на друго място. Според Ив. Божилов и Хр. Димитров тя била на владетеля на черните българи (*Божилков, Ив., Хр. Димитров*. Цит. съч., с. 51–52). Въпреки това, значението на титлата остава неясно – вж. например *Golden, P. B. Khazar Studies*, p. 165; *Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion*, pp. 264–265; *Новоселцев, А. П.* Цит. съч., с. 144; *Науменко, В. Е.* Цит. съч., с. 98–99; *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 255.

³⁵ *Новоселцев, А. П.* Цит. съч., с. 108.

³⁶ *Golden, P. B. The Question of the Rus' Qaghanate*. – In: *Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe*, VI, p. 78; *Кляиторный, С. Г., Т. И. Султанов*. Цит. съч., с. 138–139; *Фахрутдинов, Р. Г.* Об имени и титуле правителя Волжской Булгарии. – Советская тюркология, 1979, 2, с. 63–71. О. Прицак приема, че титлата елтебер била носена от подчинените на кагана владетели на данническите страни. Той изброява седем такива, от които сигурни са само две (страната на кавказките хуни в Дагестан през VII в. и Волжка България през X в.). Останалите са трудно защитими. Определените като самостоятелни Оногур по долното течение на Кама (?) и Волга-Сувар, са всъщност части от Волжка България. За маджарите и буртасите няма сведения, показващи наличието на владетели с титлата елтебер. Съществуването на акацирите, още повече като самостоятелна област в Хазария, е твърде невероятно (*Pritsak, O. The Khazar Kingdom's Conversion*, p. 263). Отделна подвластна категория според О. Прицак били обложените с данък племенни общности (различни славянски и фински племена) (*ibid*, p. 265).

Напълно различна е титлата на владетеля на Алания. Според Ибн Руста (началото на X в.) тя била багатур³⁷, докато при ал-Масуди тя е к.рк.ндадж³⁸. С титлата багатур е назван владетелят на асите (тоест аланите) в грузинския летопис „Картлис Цховреба“³⁹. Константин Багренородни нарича аланския владетел ексусиократор⁴⁰. По времето на византийския император и по-точно след 932 г., когато според ал-Масуди християните били изгонени от аланските земи, а аланският владетел се върнал към езичеството, Алания най-вероятно била част от каганата⁴¹. Явно е, че Волжка България и Алания имали различно положение в Хазарския каганат. Вероятно, както произтича от титлата елтебер, Волжка България била по-тясно обвързана в системата на каганата, отколкото Алания. Подобни отлики в статута на отделни области и племена могат да бъдат очаквани за цялата територия на каганата, дори в райони, приемани за част от „домена“ на хазарския владетел Йосиф.

Отделен и особен случай представлява Самандар (старата хазарска столица преди Итил), който имал собствен владетел. Напълно необяснима е гледната точка на Е. Галкина, според която източните извори свидетелствали, че след средата на VIII в. Дербент и Самандар не принадлежали (или не били подвластни) на хазарите. Тя цитира неправомерно известието на ал-Масуди за царството Джидан (Хайдак, наследникът на известното през VII в. царство на хуните в Дагестан), което показвало независимостта му от Хазария. Привеждат се думите на хазарския владетел Йосиф, че му е подвластна цялата прикаспийска равнина на Дагестан до Дербент, като се изтъква, че Йосиф не назовава имена на зависими племена или народи в този район⁴².

³⁷ Вж. текста на адрес: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril4.phtml?id=1901; интерес в тази връзка представлява сведението на Ибн Асама ал-Куфи, според което през 752–753 г. името на хазарския каган било Багатур (*Артамонов, М. И.* История хазар, с. 241). Срв. и с титлата, употребена от М. Каланкатвази за върховния бог на кавказките хуни Аспандиат – богатир (вж. на с. 141).

³⁸ Вж. текста на адрес: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril3.phtml?id=1900, §16.

³⁹ *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 156.

⁴⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей, с. 53.

⁴¹ Проблемът за статута на Алания (както и на останалите планински райони на Кавказ) е разгледан на с. 245, 251–253, а на Волжка България – на с. 190–193.

⁴² *Галкина, Е. С.* Территория Хазарского каганата IX–первой половины X в. в письменных источниках. – ВИ, 2006, 9, с. 137. Статията на Е. Галкина прави впечатление със своята некорект-

Най-напред, не съществува логика, която би могла да обедини сведенията за Самандар и Дербент. Докато Дербент наистина за кратко бил под хазарска власт и е окончателно загубен за Хазария след края на войните с арабите през първата половина на VIII в., Самандар бил хазарската столица дотогава. Източните автори свързват постоянно този център с Хазария до края на съществуването на каганата, а не обратното, както се опитва да изтъкне Е. Галкина. Ал-Масуди, когото тя цитира, изрично подчертава, че Дербент търпял много вреди от царството Джидан, чийто народ влизал в състава на земите, подвластни на хазарските царе. Столицата му била Самандар, която и във времето на ал-Масуди била населена с хазари⁴³. Съществуват и известия, че хазарски войски подкрепяли владетелите на Дербент (през 916 г. например)⁴⁴. Сведенията на ал-Истахри и Ибн Хаукал позволяват да се направи извода, че Самандар бил вторият по значение град в Хазария, управляван от собствен цар (малик), който бил в роднински отношения с владетеля в Итил⁴⁵.

Хазарският владетел споменава Самандар като подвластно селище. Той не употребява етнически названия и за владяната от него част на Да-

---

ност. Покрай някои интересни наблюдения се прокарват неприемливи и тенденциозни тези, често поднесени като окончателно решение. Така например, следвайки В. Седов, Е. Галкина определя именковската култура като славянска (с. 135; вж. например *Седов, В. В.* К етногенезу волжских болгар. – РА, 2001, 2, с. 5–15). Вж. последно по проблема *Сташников, Д. А.* Об етнокультурных связях населения именьковской культуры. – Славяноведение, 2006, 2, с. 20–30; *Петрухин, В. Я.* Женитба громовержца. Балтийско-финские мифологические параллели и проблемы начальной эпической истории балтов, финнов и славян в Восточной Европе. – Славяноведение, 2006, 2, с. 33–34. Етническата принадлежност на именковската култура е спорна. Тя е определяна като тюркска, мордовска, угрофинска, балтска (*Казаков, Е. П.* Култура ранней Волжской Болгарии. Этапы этнокультурной истории. М., 1992, с. 3–4, 231–232; *Генинг, В. Ф., А. Х. Халиков.* Ранние болгары на Волге, с. 152–153). Не е ясно дали и в каква степен носителите на именковската култура са оказали влияние на волжките българи (*Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина.* Муромский городок. Самара, 2005, с. 4–5; *Матвеева, Г. И.* Поселения VIII–IX вв. в Среднем Поволжье. – В: Из археологии Поволжья и Приуралья. Казань, 2003, с. 107–117).

⁴³ Вж. текста в *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 205.

⁴⁴ Вж. *Минорский, В. Ф.* История Ширвана и Дербенда X–XI вв. М., 1963.

⁴⁵ Тук няма да се спирам на споровете относно местоположението на Самандар и естеството на връзката му с царството Джидан (Хайдак), тъй като те не променят характеристиката на този район на Дагестан като съставна част от територията на Хазарския каганат. Вж. повече у *Артамонов, М. И.* Цит. съч., с. 399; *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Цит. съч., с. 174, 179–216; *Golden, P. V.* Khazar Studies, pp. 234–237; *Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе, с. 159–161; *Новоселъев, А. П.* Цит. съч., с. 127, 144; *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 92–98, Глава IV, с. 194–195.

гестан. Вече беше изтъкнато, че от една страна в писмото му се изброяват племена и държави, плащащи данък, а от друга – непосредствено владени области, чиято етническа принадлежност не е спомената. Нюанс, доловен и от Е. Галкина, която обаче оспорва властта на каганата върху по-голямата част и от двата типа територии⁴⁶.

Всъщност Е. Галкина далеч не е единственият учен, оспорващ сведенията на Йосиф за владенията от Хазария земи. Обикновено те се приписват на по-ранен период – например средата на IX в⁴⁷. Вече беше показано, че подобни съмнения не винаги са основателни. Необходимо е да се имат предвид особеностите в устройството, местоположението и взаимоотношенията между владенията от каганата територии и племена. Те предполагат различна степен на подчиненост, която понякога била формална. Същевременно сведенията на Йосиф отразяват политическата ситуация към момента на писането на писмото. Преувеличено изглежда съобщението за властта на хазарския владетел над печенезите, чиито земи се простирали до земите на маджарите. Възможно е печенезите (въпреки че били разделени на осем полусамостоятелни племена) да са били съюзници на Хазария, когато каганатът, отново по думите на Йосиф, воювал срещу русите. Хазария загубила тази война (която била и срещу Византия) може би и защото печенезите станали съюзници на киевския княз Светослав (945–972), както разбираме от сведенията за походите му срещу България. Той обаче намерил смъртта си в битка срещу тях на Днепърските прагове в рамките на същия военен конфликт. Отношенията на Хазарския каганат с печенезите наподобявали тези с маджарите един век по-рано. Маджарите, вероятно враждебно настроени през първата половина на IX в., станали след това съюзници на Хазария, а първият маджарски владетел бил издигнат с благословията и по желанието на хазарския каган⁴⁸.

⁴⁶ Галкина, Е. С. Цит. съч., с. 132–145.

⁴⁷ Вж. например Артамонов, М. И. История хазар, с. 386–387; Плетньова, С. А. Хазары, с. 68; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 7, 100; Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава III, с. 93, където критикува „хиперкритичното“ отношение към сведенията от писмото на Йосиф за Дагестан, както и Глава V, с. 218, 222–224, 243, където всъщност отхвърля сведенията на Йосиф и говори за разпадането на „хазарския свят“ след печенежкото нашествие от края на IX в. Това твърдение трудно може да се приеме (вж. на с. 155–163).

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империи, с. 159–165. Вж. специално за маджарите и печенезите в Хазария Howard-Johnston, J. Op. cit., pp. 184–191). Дж. Хауърд-Джон-

Съмненията към сведенията на Йосиф не засягат само проблеми, които предполагат разнообразно тълкуване и не са били от съществено значение за „вътрешна Хазария“ или за територията под пряка хазарска власт. Типичен пример е въпросът за хазарската власт в Крим. С особена настойчивост не малко учени (предимно руски и украински) отричат принадлежността на голяма част от полуострова (крайбрежната ивица и планините без района на Херсонес и степната зона на север) към Хазарския каганат не само през X, но и през IX или VIII в. Оспорва се хазарската власт и над Таманския полуостров (Самкерц) по времето на Йосиф⁴⁹. В същото време работещите в Крим украински археолози И. Баранов и В. Майко приемат, че най-голямото господство на хазарите на полуострова е било през средата на X в., като подкрепят и сведенията от писмото на Йосиф⁵⁰. Що се отнася до Самкерц, има всички основания да се предполага, че той бил превзет заедно със Саркел от Светослав през 965–966 г.⁵¹; и още веднъж от неговия син Владимир (980–1014) между 985 и 988 г.⁵².

стън приема за възможно хазарските владетели да са направлявали „печенежките дела“ (*ibid.*, р. 190). Вж. също за отношенията между маджарите и хазарите *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 343–347; *Рона-Таш, А.* Хазары и мадьяры. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 111–124; *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 154–155.

⁴⁹ Вж. например *Науменко, В. Е.* Цит. съч., с. 94–116; *Новосельцев, А. П.* Цит. съч., с. 109–110, 133; *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 143, Глава V, с. 256; *Герцен, А. Г.* Хазары в Доросе-Мангупе. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 29–34; *Макарова, Т. И.* Боспор. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 53–55. *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 162–164, 197–198, 254–255. Все пак А. Тортика смята, че представите за „пълното изместване на хазарите от Крим в края на IX в. не са съвсем верни“. Той допуска, че хазарите „или са запазили някое от кримските пристанища в района на Керченския пролив, или, по-скоро, имали възможност да проникват в Крим през Азовската степ или Перекопския провлак“ (*нак там*, с. 198).

⁵⁰ *Баранов, И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья, с. 54; *Майко, В. В.* Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X век – до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6, с. 114; *същият*, К вопросу о хазарах на Боспоре во второй половине X в. – В: Пантикапей. Боспор. Керчь. Материалы международной конференции. Керчь, 2000, с. 87–93. Публикувано на адрес <http://annals.xlegio.ru/hazar/small/mauko.htm>; *Баранов, И. А., В. В. Майко.* Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 98–110; вж. и мнението на *Айбабин, А. И.* Степь и Юго-Западный Крым. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 59–64, 74–81.

⁵¹ *Плетнева, С. А.* Кочевники в Таматархе. – СА, 2001, 2, с. 97–107; *същата*, Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 172.

⁵² *Гадло, А. В.* Тмутороканские этюды III (Мстислав). – Вестник ЛГУ, 1990, 2, с. 22–23; *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь, с. 271.

Липсата на достатъчно писмени сведения, все още слабото познаване и многото спорни въпроси около тълкуването на материалите от археологическите разкопки, както и наличието на големи по площ непроучени хазарски територии, възпрепятстват изграждането на ясна представа за Хазария през X в., а и по-рано. Безспорна е разнообразната и многослойна картина на функционирането на държавата и начините на налагане на власт и подчинение. Използването на готови схеми не помага при представянето на държавното устройство на каганата. Сведенията за различни конфликти не доказват откъсването на определен район от Хазария и не говорят за разпадането на каганата. Същото се отнася и за популярната теза за разрушителната роля на печенежкото нашествие от края на IX в. Тя стои в основата на повечето мнения, които отричат принадлежността на дадена област към Хазария. Хазарският владетел Йосиф би могъл да има много и различни по смисъл основания да назовава едно или друго племе, една или друга държава, като подвластен нему район. Обстоятелството, че знанията ни за някои от тях противоречат на написаното от Йосиф, не означава, че трябва да отричаме правото му да ги смята за подчинени (още по-малко да му се вменява, че описва по-ранни времена). И ако това право отговаря на логика, която не ни е ясна, би следвало да се опитаме да я разберем, вместо да твърдим, че сведенията са неверни.

V.2. Пространствени белези

„Всяка територия, която е завзета с цел да бъде обитавана или използвана като „жизнено пространство“, предварително бива преобразувана от „хаос“ в „космос“; това означава, че вследствие на ритуала тя придобива „форма“ и по такъв начин става реална“⁵³. Преобразуването по този начин пространство се означава чрез особени белези (храмове, крепости, дворци), които пренасят идеята за Центъра не само на държавата, но и на космоса, на реда, върху цялата заета територия, тъй като „всеки храм или дворец – и, по-широко, всеки свещен град или царска резиден-

⁵³ Елиаде, М. Мигът за вечното завръщане. Архетипи и повторение. С., 2002, с. 17–18.

ция – е също една „свещена планина“, превръщайки се по този начин в Център“⁵⁴.

Поради липсата на изследвани хазарски дворци, крепостите и евентуално храмовете остават единствените материални паметници, които спомагат да бъдат намерени белезите на пространството, принадлежащо на хазарския ред. Властта на кагана осигурявала благоденствието на подвластното население, бидейки съсредоточена в Център – вертикална ос, свързваща владетеля с Божествената воля и отделните светове. Такива центрове, пръснати на голямо разстояние и сред различни етнически общности, обединявали многоликия образ на Хазария. Те били не само знак за подчиненото положение на населението, но и средство за разпространение на благодатта, която идвала от властта на кагана – предпазването от бедствия и осигуряването на плодородие.

Там, където се разпространяват християнството или исляма, но най-вече сред елита и често по политически причини, срещаме (но не навсякъде) и опити за промяна на модела на отношенията с централната власт (например Алания или Волжка България). Същевременно в много области на Хазария имало не малко християни и мюсюлмани, лоялни на кагана. Гвардията на хазарския цар (бек) била съставена от мюсюлмани – т. нар. лариси.

От източните извори се знае, че само каганите имали право да използват тухли при строеж⁵⁵. Това е един от белезите, които показват, че дадена крепост била построена по желанието и със средствата на централната власт. По схемата на Г. Афанасиев, която се основава на усилията, необходими за построяването на едно укрепление, към тухлените крепости трябва да бъдат прибавени и градежите от обработени каменни блокове⁵⁶. В повечето случаи обща особеност за двата типа укрепления

⁵⁴ *Пак там*, с. 19; строителството на крепости е възхвалявана добродетел на българските владетели (вж. например *Каймакамова, М.* Образуването на българската държава в българската средновековна историопис. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 79–80).

⁵⁵ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 92; *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 102.

⁵⁶ Става дума за т. нар. от Г. Афанасиев 4-ти тип крепостни укрепления (*Афанасиев, Г. Е.* Донские аланы. М., 1993, с. 134, 143–148). Разликата между градищата от 3-ти и 4-ти тип понякога не е ясна. Според Г. Свистун не малко укрепени селища от 3-ти тип могат да бъдат причислени към 4-тия тип укрепления (*Свистун, Г.* Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 403–415).

е квадратният им план, понякога и под формата на квадрат в квадрата (например в Семикаракорск), което не е маловажно, с оглед символиката на квадрата в степния свят. Самият Йосиф описва държавата си като квадрат⁵⁷. В този смисъл, не бива да се подминават и укрепленията, изградени от вал и ров с формата на квадрат.

Представата, според която хоризонталният модел на света се изобразява като квадрат, е обща за иранци, тюрки и угри. Вертикалният и хоризонталният модел на света се пресичат в Център. Населението на Хазария изобразявало това вяръване чрез изписването на квадрат в квадрата. В архитектурата то се изразява в крепостите с вътрешен град (цитадела), както и при някои храмове (капищата в България, храма при Хумаринското градище, светилищата в Маяцкото селище в Хазария⁵⁸). Символично външният квадрат отделя реда от хаоса, или „цивилизваната държава“ от „варварите“. Сакралната сила на ограденото пространство нараства с приближаването към центъра⁵⁹. Невъзможно е тук да се разгледат всички крепости с подобни белези в Хазарския каганат. Те са пръснати на огромна територия (от Дагестан до Дон), изпълнявали са различни функции и вероятно са имали различно положение спрямо централната власт⁶⁰.

⁵⁷ Власкин, М. В., Л. С. Ильюков. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. – СА, 1990, 1, с. 150–152.

⁵⁸ Вж. за храмовете *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура, с. 112–114; *Овчаров, Д.* Прабългарските капища – произход и предназначение. – В: *Овчаров, Д.* Прабългарската религия, с. 50–58; *Степанов, Цв.* Власт и авторитет, с. 48, 156–160; *Чобанов, Т.* Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав, с. 27–35; *свщият*, Свещените дворци на българските канове, с. 60–65; *Бояджиев, Ст.* Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1, с. 310–338; *Биджиев, Х. Х.* Хумаринское городище, с. 121–122; *Винников, А. З., С. А. Плетнева.* На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение, с. 126–140.

⁵⁹ *Нахапетян, В. Е.* Образ мира в изобразителном искусстве Хазарии. – СА, 1994, 4, с. 107–113. Хоризонталният модел на света (квадрат с обозначен център и диагонали) е изобразяван често на различни салтовски паметници в Хазария (*Аксенов, В. С.* К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 208). Вж. по отношение на степната традиция *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 114–117.

⁶⁰ Вж. *Баранов, И. А.* Таврика, с. 54–67, 152; *Флеров, В. С.* Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 151–168; *Магомедов, М. Г.* Образование, с. 42–46, 137–145, 179–180; *Михеев, В. К.* Подонье в составе Хазарского каганата, с. 5–8, 12, 19–22; *Плетнева, С. А.* Очерки хазарской археологии, с. 27–30, 52–54, 82, 86–89, 100–105, 113–115, 140–144, 179–180, 185, 188–189, *Кравченко, Э.* Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 242–275.

Друг белег, който може да свърже възникването и развитието на едно селище с желанието и средствата на централната (каганската) власт, е означената в името му цветова символика. Саркел се превежда като „белия град/дом/крепост“, чийто смисъл е запазен и в руското му название – Беляя Вежа. Едно от тълкуванията на името Самандар е „белият дом/дворец“. Същото се отнася и за все още неизяснения като местоположение ал-Байда⁶¹. Като се има предвид, че стените на Саркел, а най-вероятно и на Самандар, били изградени от тухли (не са били бели), напълно е основателно предположението, че имената им подчертавали издигнатия статут на селищата, тяхната връзка с централната власт⁶². В степния свят белият цвят олицетворявал благородството, издигнатата прослойка, аристокрацията⁶³. Подобно разделение е отбелязано в източните извори и за хазарите, които се делили на „бели“ и „черни“⁶⁴.

От особен интерес е сведението на Константин Багренородни за ежегодно сменяния гарнизон в Саркел, състоящ се от 300 души⁶⁵. Археологическите разкопки показват (на основата на намерената керамика), че вероятно той бил съставен от печенези или огузи⁶⁶. Такава керамика е открита и в Самкерц, който също имал тухлена стена⁶⁷. Наличието на тази керамика във важни центрове на Хазарския каганат и свързането ѝ

⁶¹ Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 125, 131; вж. и Новосельцев, А. П. Термин „вежа“ в древнеруских источниках. – В: ДГТ СССР. Материалы и исследования 1987 год. М., 1989, с. 13–18. Вж. различни значения на „Самандар“ в Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава IV, с. 198.

⁶² Новосельцев, А. П. Хазарское государство, с. 125; по-различно е тълкуването на Ст. Йорданов. Той приема, че е много вероятно белият цвят да е означавал „гранична застава“. Ученият се обосновава с разпространеното сред различни народи определение „белодомци“ за юношите, „натоварени със задачата на гранична стража“. По подобен начин Ст. Йорданов предлага да се тълкуват и българските градове (Белград в Албания, Бесарабия и на Дунав) (Йорданов, Ст. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5, с. 57).

⁶³ Вж. Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 117–118.

⁶⁴ Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 137–139.

⁶⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империи, с. 171.

⁶⁶ Артамонов, М. И. История хазар, с. 308–313. С. Плетнева смята, че печенезите или огузите в Саркел не са използвани за гарнизон (Плетнева, С. А. Саркел и „шелковый“ путь, с. 140–141).

⁶⁷ Плетнева, С. А. Оборонительная стена в Таматархе-Тмутаракани. – В: Историко-археологический альманах. Вып. 6. Армавир, 2000, с. 21–28; публикувано на адрес: <http://rec.gerodot.ru/tmutarakan/pletneva.htm>; същата, Кочевники в Таматархе, с. 97–107.

с гарнизони, пращани от централната власт в различни селища, налага да се направи известно отклонение, за да се обърне внимание на ролята на огузите в Хазария. Присъствието им може да показва статута на дадена област (селище) в каганата.

Отбелязвайки, че керамиката на печенезите и огузите е еднаква през този период, С. Плетнџова приема, че в Самкерц тя означава печенежко население („печенези и отчасти узи“). Според нея то се заселило там през X в., въпреки че намерените монети позволяват и по-ранно датирание – втората половина на IX в. С. Плетнџова обосновава тезата си с по-късната поява на печенезите в този район (след 889 г.) и с предположението, че те се заселили (уседнали) в Самкерц известно време след това. Според С. Плетнџова по същото време (първата половина на X в.) това население („печенези и узи“) се появило и в Саркел⁶⁸. Възможно е обаче да става дума не за печенези или за печенези и огузи (узи), а само за огузи. Подобно уточнение е важно, тъй като към края на IX в. огузите били съюзници на хазарите срещу печенезите⁶⁹.

От особен интерес са резултатите от разкопките, проведени през последните години в Самосделка. Там тази керамика заема съществен дял от общото намерено количество (останалата е българска) за периода от края на IX–X в. Е. Зиливинская предполага, че огузите били основното население на градището при Самосделка през X в.⁷⁰ Тя отбелязва идентичността на керамиката от Самосделка с керамиката от късния период на джетиасарската култура, от т. нар. „блатни градища“, свързвани с държавата на огузите с център по долното течение на Сърдаря (Янгикент), както и с керамиката от района на Отрар, разположен по средното течение на реката⁷¹. Освен че показва непрекъсващите връзки на

⁶⁸ Плетнџова, С. А. Кочевници в Таматархе, с. 102–106.

⁶⁹ Golden, P. B. The Migrations of the Oğuz. – In: Golden, P. B. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, V, pp. 74–77; Pritsak, O. The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, X, p. 10; Артамонов, М. И. История хазар, с. 349–350.

⁷⁰ Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина. Раскопки на городище Самосделка в Астраханской области в 2000–2004 гг. – РА, 2006, 4, с. 24–35; Зиливинская, Э. Ритон с городища Самосделка (Астраханская область). – Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 27.

⁷¹ Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина. Цит. съч., с. 31; вж. за държавата на огузите и „блатните градища“ Толстов, С. П. Города гузов. – СЭ, 1947, 3, с. 55–102; Pritsak, O. The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu. – In: Pritsak, O. Studies in Medieval Eurasian History, XIX, pp. 279–292; Golden, P. B. The Migrations of the Oğuz, pp. 72–80; Левина, Л. М.

Хазария с тази област (да си припомним и съобщенията от IX–X в. за града Ал-Хазар по средното течение на реката), тази керамика е знак за значително присъствие на огузи в предполагаемата хазарска столица (или в нейната околност). Би следвало да се запитаме дали в крепостите на кагана (каквито безспорно са и Самкерц, и Саркел) гарнизонът не е бил съставен от огузите, които обитавали и хазарската столица. С. Плетнъова също отбелязва приликата на керамиката, намерена в Саркел, с керамиката от късния период на джетиасарската култура и „градовете на огузите“ по долното течение на Сърдаря⁷². Още през 1958 г. М. Артамонов предполага, че не печенези, а огузи съставяли хазарския гарнизон там⁷³. Единични екземпляри от подобна керамика са открити и в селища, разположени по горното течение на Северски Донец⁷⁴. Освен в Подонието и на Таманския полуостров (Самкерц), такава керамика се среща и в свързаните с хазарите центрове в Дагестан. През IX–X в. тази керамика получава широко разпространение и в Средна Азия (в Хорезъм (особено Кердер), Фергана и Южен Казахстан). Вероятно промяната на течението на Сърдаря в началото на IX в. предизвикало масово преселване на огузи на юг и на запад (непосредствено до Хазария – на платото Устюрт и в района на Долна Волга). Допуска се възможност част от това население да е съставяло и царската гвардия в Хазария, ларисиите (ал-арсия)⁷⁵.

Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.). М., 1996, с. 5; *Вайнберг, Б. И.* Этногеография Турана в древности, с. 293.

⁷² *Плетнева, С. А.* Саркел, с. 12.

⁷³ *Артамонов, М. И.* Саркел-Белая Вежа. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 77–78.

⁷⁴ *Любичев, М. В.* Салтово-сахновские контакты в свете материалов поселения Нижний Бишкин 2 на Северском Донце. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 290.

⁷⁵ *Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина.* Цит. съч., с. 31–33; *Зиливинская Э. Д., Д. В. Васильев.* Городище в дельте Волги. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 52–53; подобна е гледната точка и на Б. Вайнберг, която свързва ларисиите с населението на кердерската култура по долното течение на Амударя (на територията на Хорезъм), което се преселило там от Джетиасарския район на Сърдаря (*Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 257–259). Ларисиите се приемат за близка или сродна на аланите общност. Ал-Масуди съобщава, че те се преселили в Хазария от Хорезъм и съставяли платената гвардия на хазарския цар (7 000 души) (*Заходер, Б. Н.* Цит. съч., с. 155–157). Към това известие обикновено се добавят и сведенията на ал-Бируни за асите. Той пише, че асите живеели някъде по долното течение на Амударя (възможно е това да е било в района на кердерската култура) и се преселили на територията на каганата (по-точно на крайбрежието на Хазарско (Каспийско) море), когато реката изменила течението си. Според ал-Бируни езикът на асите бил смес от хорезмийски (тоест източно-ирански) и печенежки (най-вероятно

Между другото, подобна керамика е открита за периода X–XI в. и в най-големия център на волжките българи – Биляр⁷⁶.

Отношенията между Хазарския каганат и държавата на огузките ябгу са неясни и най-малкото противоречиви. В средата на X в. ал-Масуди споменава, че всяка зима, когато Волга замръзвала, огузите (чиито зимни пасища били в този район) преминавали с конете си в земите на хазарите. Когато местните хазарски войски не могли да ги спрат, срещу огузите излизал самият хазарски цар и не им позволявал да навлизат в Хазария. Източният автор изрично подчертава, че огузите не могли да преминават реката през лятото⁷⁷. Възможността огузите да воюват с хазарите като техни съседи, е спомената от Константин Багренородни⁷⁸. От сведенията на Ибн Фадлан се разбира, че владетелят на волжките българи Алмуш бил зет на предводителя на войската на огузите Етрек. В същото време хазарите държали при себе си някакви пленници, които огузите искали да разменят срещу арабските пратеници. Главното притеснение на огузите (изказано от най-благородния и най-уважавания от тях – Тархан) било обаче да не би пратениците на Арабския халифат да целят да предизвикат война между огузите и хазарите⁷⁹.

Според една легенда бащата на Селджук, Дукак (Тукак) бил на служба при хазарския владетел, който носил титлата ябгу. Когато Дукак умрял, а Селджук станал пълнолетен, бил издигнат в хазарския двор като военачалник. Жената на хазарския владетел (хатун) не харесвала Селджук и успяла да настрои мъжа си срещу него. Опасявайки се за живота си, Селджук избягал, взимайки със себе си 100 конника, 1500 камили и

тюркски) (Артамонов, М. И. История хазар, с. 407; Бубенок, О. Б., Д. А. Радивилов. Народ аларсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмийских связей). – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 12; Габуев, Т. А. Происхождение алан по данным письменных источников. – ВДИ, 2000, 3, с. 59). Според О. Бубенок и Д. Радивилов сведението за хазарските ларисии говори не само за търговско, но и за военно сътрудничество между Хазария и Хорезъм през IX–X в. (Бубенок, О. Б., Д. А. Радивилов. Цит. съч., с. 17).

⁷⁶ Халиков, А. Х. История изучения Билярского городища и его историческая топография. – В: Исследования Великого города. М., 1976, с. 45.

⁷⁷ Dunlop, D. M. Op. cit., pp. 209–210; вж. за начините на преминаване на реките отномадите в различните сезони Тортика, А. А. Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии, с. 32–44.

⁷⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей, с. 51.

⁷⁹ Ибн Фадлан. Пътешествие до Волжска България 921–922. С., 1992, с. 32–33; Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922, с. 26, 129.

50 000 овце. От особен интерес са имената на синовете на Селджук – Израил, Михаел, Юнус и Муса⁸⁰. Сведението за службата на Дукак и Селджук при владетеля на хазарите се отхвърля с оглед на титлата ябгу. Понеже това била титлата на върховния владетел на огузите, се приема, че всъщност те служили при него⁸¹. Трябва обаче да се има предвид, че става дума за предание, разпространено в Средна Азия, където тази титла е често употребявана и означава върховния владетел. Като се добави и фактът, че така се е наричал владетелят на огузите, не е учудващо представянето на хазарския владетел с титлата ябгу. Затова употребата на титлата не е достатъчно основание да се отхвърли сведението, особено като се има предвид вероятната служба на огузите като гарнизони в различни хазарски крепости през X в. Издигнатото положение на Дукак в хазарския двор, както и обстоятелството, че бил наследен от сина си Селджук, наподобява ролята на бековете в Хазария, известна ни от точните извори.

Учените допускат хазарско влияние в държавата на огузите заради имената на синовете на Селджук, но не го свързват непременно със службата на огузи в хазарския двор⁸². Така „обитателите на империята на Ябгу били под културното влияние на Хазарската империя“⁸³. От съществено значение е запазената представа за тесните връзки между огузите и хазарите. Те били резултат от постоянните контакти между населението около Волга и Каспийско море и Средна Азия по времето на Хазарския каганат. Сведенията за военните конфликти между огузи и хазари, на които често се набляга, не отричат съществуването на културен обмен между обитателите на долните течения на Волга и Сърдаря, които принадлежали на един географски и културен район.

⁸⁰ *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 258–261; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 419–420.

⁸¹ *Dunlop, D. M.* Op. cit., p. 259; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 420; Б. Вайнберг приема, че става дума не за Хазарския каганат, а за владетеля на града Ал-Хазар по средното течение на Сърдаря (*Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 288–289).

⁸² *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 260–261; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 420.

⁸³ *Pritsak, O.* The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu, p. 282.

Крепостното строителство в Хазария е продиктувано от държавната политика и изразява нейната идеология. Затова народността на майсторите, построили отделните крепости, няма съществено значение. Опитите да бъде приписано на византийски майстори цялото строителство в Хазария не изясняват неговия произход и традиции. Подобна гледна точка измества изкуствено културните центрове със значение за Хазария (като Кавказ и Средна Азия), а оттам се изкривява и представата за Хазарския каганат. Този проблем изключително много напомня съществуващите в науката спорове за традициите на крепостното и дворцовото строителство в Дунавска България⁸⁴.

Основавайки се на сведението на Константин Багренородни за византийското участие при построяването на Саркел, Г. Афанасиев приема, че всички хазарски крепости от 4-тия тип (както по Дон, така и в Кавказ) са построени от византийски майстори. Допълнителни доказателства за него са тухленото и каменното строителство, както и квадратният план на крепостите. Така общият облик на крепостното строителство в Хазария се свързва с традицията на Късната античност и ранна Византия⁸⁵. Но антична традиция не означава само Византия или Рим, но и Кавказ, Персия, включително и Средна Азия⁸⁶.

Тухленото строителство не е достатъчно основание за прякото влияние на Византия. По своя размер тухлите, използвани в Саркел, се отли-

⁸⁴ Вж. *Филов, Б.* Старобългарското изкуство. С., 1924; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959; *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура. С., 1977; *Чобанов, Т.* Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. С., 2006; *свщият*, Свещените дворци на българските канове. С., 2008; *Рашиев, Р.* Българската езическа култура VII–IX век. С., 2008; *Бояджиев, Ст.* Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. С., 2008.

⁸⁵ *Афанасиев, Г. Е.* Донские аланы. М., 1993, с. 134–140; *свщият*, Где же археологические свидетельства существования хазарского государства? – РА, 2001, 2, с. 47–51; тази теза липсва в по-ранните работи на Г. Афанасиев. Например, през 1984 г. той просто отбелязва различни европейски и средноазиатски успоредици на крепостното строителство в Хазария, без изрично да го свързва с византийската традиция (*Афанасиев, Г. Е.* Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977–1979 гг. – В: Маяцкое городище. М., 1984, с. 46–48, 54).

⁸⁶ Вж. за строителните традиции в Средна Азия *Беленицкий, А. М., И. Б. Бентович, О. Г. Большаков.* Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.

чават от византийските и имат своите подобия в Кавказ и Средна Азия⁸⁷. Тезата, според която Саркел и останалите крепости били построени от византийски майстори, се отхвърля от М. Артамонов⁸⁸ и В. Фльоров⁸⁹. Според В. Фльоров в Семикаракорск и Саркел са представени едновременно южни (Задкавказки) и византийско-кримски строителни традиции, като е възможно крепостното строителство с тухли в района на Дон да е

⁸⁷ Основните размери на тухлите в Саркел са 25×25 и 27×27 см, като се срещат и по-големи – 30×30 и 34×34 см (Артамонов, М. И. Саркел-Белая Вежа, с. 28; Плетнева, С. А. Саркел, с. 16). Подобни са тухлите и на Семикаракорското градище – 25×25 и 26×26 (Флеров, В. С. „Семикаракорь“ – крепость Хазарского каганата на Нижнем Дону. – РА, 2001, 2, с. 61; *същият*, Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 157). Същите размери се срещат и в редица центрове на Волжка България (Биляр, Сувар, Хулашкото градище и Муромския градец 25–27×25–27), като в Сувар се използвали и 30–31. През IX–X в. в Средна Азия били характерни тухли 29×29 или 25–29 (същите се срещат и в Муромския градец – 29 см), за разлика от по-древната традиция, когато се използвали по-едри тухли със страни 50–55. В Кавказ средният размер на страните е 26–27. (Давлетшин, Г. М. Волжская България: духовная культура, с. 41; Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина. Муромский городок, с. 26, 30). В Цимлянското градище се употребявали и тухли с размери 40×20×10, 37×38×8 и др. (Флеров, В. С. Крепости Хазарии, с. 160). Същите са и в Самкерц – 40×20×6–7, както и в крепостите в Дагестан – Сигитминското, Шелковското, Некрасовското и др. градища – 40×20×10 (Плетнева, С. А. Оборонительная стена в Таматархе-Тмутаракани; *същата*, Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках, с. 172). Тухли с размери 40×20×10 или 43×23×10 се срещат и сред уйгурските градища в Централна Азия (Кызласов, Л. Р. Средневековые города Тувы. – СА, 1959, 3, с. 69). В Самосделка освен тухли с размери 20×21 и 26×27, има и тухли с размери 39–40×8–9 (Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина. Цит. съч., с. 29). Подобни размери 40×40×9, както и тухли със страни 28×28 и 33×33, се срещат и в „блатните градища“ по долното течение на Сърдаря, свързвани с огузите (Толстов, С. П. Города гузов, с. 60–62). Размери 40×40×10 са характерни и за античния Хорезъм (Толстов, С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 91, 119; Вайнберг, Б. И. Цит. съч., с. 133). В Фльоров намира близко подобие на тухленото строителство в Саркел и Семикаракорск с квадратното по план градище Орен-Кала в Азербайджан, където често се използвали тухли от 24 до 28 см (Флеров, В. С. Крепости Хазарии, с. 158).

⁸⁸ Артамонов, М. И. Саркел-Белая Вежа, с. 25–26; *същият*, История хазар, с. 301–302.

⁸⁹ Флеров, В. С. Правобережное цимлянское (деснобережно цимлянско) городище по раскопкам 1987–1988, 1990 г. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 166–168; *същият*, „Семикаракорь“, с. 68. От особен интерес е изследването на Т. Чобанов. Той приема, че при изграждането на стените на Плиска, Преслав и Саркел е използвана иранската мерна система. Това показва, че „Саркел, както и долнодунавските градове били градени от едни и същи майстори, или най-малкото от майстори, работещи в рамките на обща строителна традиция“. Така близостта на салтовската култура с културата на езическа България говори за „обща строителна традиция на българи и хазари, базирана на кавказките практики от епохата на Сасанидите... майсторите, градили отделните паметници (тези от Дунавска България и тези в Хазарския хаганат), принадлежали към родствената строителна традиция“ (Чобанов, Т. Свещените дворци на българските канове, с. 152–153, 164).

дошло най-напред от Итил⁹⁰. Според С. Плетньова строителната традиция на Саркел и Семикаракорск произхожда от Кавказ, по-специално от Дагестан и Кавказка Албания. Тя предполага, че именно чрез Албания в Хазария навлезли строителни практики, характерни за Сасанидски Иран, отразили се в строителството на Саркел⁹¹.

Панцирната техника на строителство на стените се разпространява широко през IV–VII в. в Кавказ, Северното Причерноморие, Близкия Изток и Средна Азия. В Дагестан тя се използва от края на IV или от V в. през албано-сарматския период (тоест след притока на сарматско (късносарматско) население там). В земите на аланите в Северен Кавказ каменни укрепления, построени с подобна техника, се строят масово в края на VI и през VII в. (дотогава се използват големи по площ землени укрепления). През IX–X в. в някои от крепостите (например Горное Ехо) се отбелязва нов строителен период, който се свързва с притока на българско население, изпълняващо функцията на местен гарнизон. Именно през този период е построено Хумаринското градище, също населено с българи. Появата на българи и построяването или възстановяването на крепостите изразява политиката на каганата. Разпространението на византийското влияние и строителни традиции (присъствието на византийски майстори) в Алания се отнася до времето след разгрома на Хазария през 60-те г. на X в. и е характерно за X–XIII в⁹².

През хазарския период в Дагестан се възстановяват старите крепости, като се построяват и нови. Тогава се появява нова за тази област строителна традиция – редуването на пластове бита глина (глинобит) с пластове тухли. Тази техника се използва в Задкавказието (наблюдава се и в долните слоеве на Дербент), но е широко разпространена и характерна за Средна Азия. Така са построени стените на Афрасиаб (Самарканд), Пенджикент, Варахша, чиито тухли също са близки по размер до тези, използвани в Терско-Сулакското междуречие. В Дагестан такива са сте-

⁹⁰ Флеров, В. С. Крепости Хазарии, с. 168.

⁹¹ Плетнева, С. А. От кочевий к городам, с. 44; *свѣцата*, Хазары, с. 50–51; *свѣцата*, Саркел, с. 20; *свѣцата*, Очерки, с. 53–54, 86–89.

⁹² Магомедов, М. Г. Образование, с. 137–138; Гаджиев, М. С. Цит. съч., с. 29, 152–153; Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан. – РА, 2007, 2, с. 75–76; *свѣцата*, The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. – In: The World of the Khazars. New Perspectives, pp. 61–63; Биджиев, Х. Х. Цит. съч., с. 115–124; Афанасьев, Г. Е. Донские аланы, с. 139–140.

ните от третия (хазарски) строителен период на Верхнечирюртовското градище, на крепостта при Тенг-Кала, на Сигитминското, Некрасовското и Шелковското градища⁹³. Заради квадратната форма Г. Афанасиев свързва последните три градища (включително и Хумаринското, както и останалите крепости от 4-тия тип) с византийската (античната) строителна традиция⁹⁴.

Без да отрича възможното византийско влияние, М. Магомедов приема, че появата на крепости с правилен план в Дагестан е резултат от влиянието на строителните традиции на Средна Азия, където подобни крепости съществували още от времето на партите⁹⁵. Ученият смята, че „не само в общите похвати, но и в отделните детайли на строителството, фортификацията на древна Хазария е свързана със средноазиатските традиции. Проводници на тези традиции били, очевидно, самите хазари, тясно свързани със средноазиатския етнокултурен свят“⁹⁶.

Със Средна Азия, Иран и Близкия Изток се свързват строителните традиции и на Волжка България (например в Биляр или Муромския градец)⁹⁷. Квадратни, при това построени с редуването на слоеве от тухли и бита глина, са и крепостите на огузите по долното течение на Сърдаря („блатните градища“)⁹⁸. Квадратни укрепления, построени от валове и ровове, са присъщи на традицията на степните народи. Такова е например Иволгинското градище на хуните⁹⁹.

От особен интерес е една линия от 12 квадратни градища, укрепени с валове и ровове (използвани са и тухли), изградени от уйгурите в Тува

⁹³ Магомедов, М. Г. Образование, с. 140; *свцият*, Хазари на Кавказе, с. 113; *свцият*, Древнее Болгарское царство на Кавказе. Махачкала, 2005, с. 77–78. Редуването на пластове от бита глина и тухли е свойствено и на джетиасарската култура (Вайнберг, Б. И. Цит. съч., с. 183; Левина, Л. М. Цит. съч., с. 18).

⁹⁴ Афанасьев, Г. Е. Донские аланы, с. 138–140.

⁹⁵ Магомедов, М. Г. Образование, с. 142; *свцият*, Хазари на Кавказе, с. 114; *свцият*, Древнее Болгарское царство, с. 79.

⁹⁶ Магомедов, М. Г. Образование, с. 143.

⁹⁷ Давлетшин, Г. М. Цит. съч., с. 39; Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина. Цит. съч., с. 30.

⁹⁸ Толстов, С. П. Города гузов, с. 58–65.

⁹⁹ Крадин, Н. Н. Империя Хунну, с. 81; Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. Цит. съч., с. 61; Кызласов, Л. Р. Города гуннов. – Татарская археология, 1998, 2, с. 53 (www.tataroved.ru/publication/ta_3.pdf); известни са повече от десет квадратни градища на хуните, укрепени със стени от бита глина, валове и ровове. „Дерестуйският замък“ се състоял от квадратни външни стени, ограждащи квадратна цитадела (*пак там*, с. 49–57).

(през VIII в.). Почти всички са свързани помежду си и от стена с ров, чиято дължина достига 230 км¹⁰⁰. Те напомнят за българските укрепления, изградени от валове и ровове, разположени в една линия. Например Големият земен вал, дълъг 54 км, по чиято дължина са разположени 35 големи и 28 малки землени укрепления (най-големият български вал се намира в днешна Румъния и е дълъг 300 км). Землени укрепления има и по главното пътно трасе на Дунавска България в посока север-юг. Те служели за лагери на военни гарнизони и били построени по желание-то и със средствата на държавната власт. Тази традиция е изоставена в България през IX в. Тогава се появяват крепости с неправилна форма и от необработен камък, построени със средствата и по инициативата на местното население¹⁰¹.

В Хазарския каганат землени укрепления се изграждат в Дагестан, в степната зона на Северен Кавказ и в обитаваните от българи области на степната зона в Подонието. Укрепления от валове и ровове строят и аланите в равнинната зона на Северен Кавказ¹⁰². Един от ярките примери в района на Терско-Сулакското междуречие е имащото овална форма Андрейаулско градище. В степната зона на Дагестан са открити много крепости с овална или правоъгълна форма, укрепени с тухли или с валове и ровове¹⁰³. Квадратни землени укрепления се намират в околността на Саркел и Цимлянското градище (и на новооткритото през 90-те г. на XX в., изградено най-вероятно от обработени каменни блокове Камисhevско градище), както и в района на Семикаракорското градище, като

¹⁰⁰ *Кызласов, Л. Р.* Средновековные города Тувы. – СА, 1959, 3, с. 66–73; *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 28.

¹⁰¹ *Рашев, Р.* Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982; *свщият*, Преходът от земена към каменна фортификация в Първото българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 301–310; *свщият*, Българската езическа култура, с. 140–142; *Станилов, Ст.* Селища и аули (някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав – VII–VIII в.). – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 100–105; *Евстатиев, Д.* Старобългарските валове сред античните и средновековни земнонасипни съоръжения. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 74–85; *Рабовянов, Д.* За появата на крепостите от групата Цар Асен. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–2. С., 2007, с. 349–356.

¹⁰² *Ковалевская, В. Б.* Северокавказские древности. – В: Археология СССР. Т. 18, с. 83; *свщият*, Кавказ и аланы. М., 1984, с. 146.

¹⁰³ *Магомедов, М. Г.* Образование, с. 143–145, 179.

последните продължават да бъдат обитавани и след изоставянето на градището най-късно в началото на X в¹⁰⁴.

Впечатление прави и една група от осем укрепления, шест от които в една линия, разположени по средното течение на Северски Донец в обитаваната от българите зона. Най-значителните от тях (като Маяки-Царино и Сидоровското – от дясната страна на реката и Кировското и Новоселовското – от лявата) са укрепени с вал и ров. Разстоянието между градищата е не повече от 4–6 км¹⁰⁵. Големи по размер укрепления, изградени от вал и ров, има и във Волжка България, например Муромския градец¹⁰⁶.

Ако пропуснем линията от крепости по горното течение на Северски Донец, разположени в обитаваната от аланите зона на разстояние около 20 км една от друга, но изградени от необработен камък и имащи неправилна форма, впечатление прави линията от крепости по река Тиха Сосна, изградени от обработени каменни блокове (две – Маяцкото и Верхнеолшанското градище) или от тухли (четири – градищата при Алексеевка, Муходеровка, Колтуновка и при с. Красное), разположени на 15 км една от друга. Всички те спадат към четвъртия тип от класификацията на Г. Афанасиев и следователно са построени по заръката и със средствата на Хазарския каганат¹⁰⁷.

Проследяването на важна част от архитектурните практики в Хазарския каганат показва, че е невъзможно проблемът за културното влияние да се решава еднопосочно. Разбира се, византийско влияние в каганата е имало (особено в Крим), но повечето паметници на строителството в Хазария водят към традициите на Средна Азия и Кавказ. Тези традиции съществуват не само в областта на архитектурата, но и в идеологията, и

¹⁰⁴ Ляпушкин, И. И. Карнауховское поселение. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 264; Плетнева, С. А. Саркел, с. 143; *същият*, Очерки, с. 100–109, 115; Флеров, В. С. Крепости Хазарии, с. 151–168; *същият*, Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996, с. 9.

¹⁰⁵ Михеев, В. К. Подонье в составе Хазарского каганата, с. 12–22; Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 242–275; *същият*, Городища среднего течения Северского Донца. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 167–204.

¹⁰⁶ Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина. Цит. съч., с. 16–18.

¹⁰⁷ Афанасьев, Г. Е. Донские аланы. М., 1993, с. 134, 143–148; Плетнева, С. А. Очерки, с. 52–54.

се отразяват в държавното и народното изкуство (независимо от етническата принадлежност на паметниците)¹⁰⁸. Що се отнася до изкуството, връзката на Средна Азия с Дагестан в хазарския период е изключително силна¹⁰⁹. Тя се проследява при различни етноси в Хазарския каганат. Изкуството на Хазария има своите особености на народностно и официално ниво, но води към едни и същи центрове, свързани както с наследството на Сасанидски Иран, така и с традициите на Средна Азия. Това е един огромен и сравнително хомогенен в културно и идеологическо отношение район, чиито западни граници през IX–X в. опират в държавата на маджарите в Средна Европа и в Дунавска България. Ето защо за византийското влияние в Дунавска България или в Хазария, често се дават примери от Мала Азия или Близкия Изток, територии, които също са в по-голяма или по-малка степен част от културата на Изтока (Иран, Кавказ или Средна Азия)¹¹⁰.

Когато говорим за наследството на Сасанидите, трябва да имаме предвид, че тяхната култура се развива в Средна Азия от поне няколко владетелски династии – на Саманидите с център в Бухара (874/5–999), на Тахиридите в Хорасан (820/1–872/3), на Сафаридите в Сеистан (867–903 или 873–900)¹¹¹. Културните връзки между Средна Азия и Източна Европа не са прекъсвали през Ранното средновековие. Не бива да си представяме Хазария или Дунавска България като затворени общности. Не случайно в изкуството на маджарите от това време се наблюдава влиянието на т. нар. „постсасанидски стил“¹¹². Изкуството на Хазария или

¹⁰⁸ Вж. и *Ваклинова, М.* Зад стените на Дербент. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 73–91.

¹⁰⁹ *Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе, с. 155–156.

¹¹⁰ За връзките на изкуството в Хазария със Средна Азия или Иран вж. *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 155–156; *Зиливинская, Э.* Ритон с городища Самосделка, с. 29–31; *Фонякова, Н. А.* Лотос в растителном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. – СА, 1986, 3, с. 36–46; *същата*, История изучения художественного металла племен Юго-Восточной Европы второй половины VIII – начала X вв. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 189–201; *същата*, Хазарское серебро (традиции и иновации). – Проблеми на изкуството, 2007, 3, с. 32–37; *Баранов, И.* Грунтовые могильники второй половины VII–X вв. в Крыму. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 169–170; вж. за византийските успоредици на българските паметници *Рашев, Р.* Българската езическа култура, с. 79–81, 86–90, 125, 127–128, 216–217, 337–338.

¹¹¹ *Минаева, О.* За ролята на Хазария в контактите на изкуството на Първото българско царство с ранноислямското изкуство. – В: Българи и хазари през ранното средновековие, с. 160.

¹¹² *Фонякова, Н. А.* Лотос в растителном орнаменте, с. 37.

на Дунавска България показва не толкова етническата принадлежност на неговите носители, колкото влиянието на културни центрове, разположени в близост до или в земите, от които българите и хазарите, а и аланите, идват в Европа. Такава е и културата на Евразийската степ през този период¹¹³.

Да се прокарават граници на културно влияние в степите е изключително трудно. Културните центрове на Средна Азия и Иран винаги са били тясно свързани със степния свят. Не бива да се забравя, че „до VIII–IX в. Средна Азия (във всеки случай нейният север и запад) и значителна част от Източна Европа, били само части от една обширна историко-етнографска област, развиваща традициите на древната скито-сарматска култура, наситена от влиянието на източния елинизъм“¹¹⁴. По пътищата, свързващи Хазария със Средна Азия и Иран, пътували не само търговци, но и хора, които споделяли общи идеи (както в сферата на религиозните представи, така и в изкуството) и които намирали прием и разбиране сред българите, хазарите и аланите. В Хазария се развивало собствено и специфично изкуство, но в своите корени то било неотделимо от Иран или Средна Азия. Според В. Фльорова „ролята на художествените занаяти на Средна Азия в изграждането на облика на номадските култури често не се дооценява. Учените споменават предимно Византия и Иран, не обръщайки внимание на такива фактори като износът на изделия от средноазиатските градове, придвижването на самите занаятчии, използването на тези занаятчии в станове на каганите, преработката от номадите от различни племенни образувания на общи согдийски образци“¹¹⁵.

При разглеждането на стопанството на Хазария бяха споменати икономическите функции на системата, която Ю. Кобищанов нарича полюдие, според термина, употребен от византийския император Константин Багренородни за практиката на руските князе в средата на X в¹¹⁶. Тази широко разпространена система се среща от дълбока древност при

¹¹³ Вж. и Минаева, О. Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII–IX век. – Проблеми на изкуството, 1991, 1, с. 21–27; *същата*, За ролята на Хазария, с. 167.

¹¹⁴ Толстов, С. П. Новогодний празник „Каландас“ у хорезмийских христиан начала XI века. – СЭ, 1946, 2, с. 108.

¹¹⁵ Флерова, В. Е. Хазарские миниатюры. – Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 22.

¹¹⁶ Вж. на с. 253–254.

степните племена (скитите, както и тюрките). Характерна е за Грузия и Дагестан. Присъщо преди всичко на образувания от типа на ранната държава, полюдието изгражда връзки между отдалечени части на държавата, както и между отделните области с централната власт. Негова съществена особеност е наличието на сакрализирана царска власт. При своята обиколка владетелят събирал данъци, усмирявал разбунтувалите се, осъществявал пряката си съдебна власт, но и осигурявал плодородието и реда. Посещението му давало на областта място във вселенския ред (космос), разбираен и като държавен. Така тя получавала благодатта, която идвала от особата на владетеля¹¹⁷.

Заедно с владетеля на обиколка из страната се отправяли търговци, а вероятно и занаятчии, което спомагало за разпространяването на разнообразни предмети на изкуството, както и за изработването на единен вкус и стил в държавата. В Кавказ полюдието свързвало търговско-занаятчийските градски центрове със земеделските долини, както и номадските племена с планинските общности. Така се обяснява дългото му съхраняване в Грузия и в Дагестан¹¹⁸.

Полюдието обединявало Хазарския каганат с планинските общности и държавни образувания в Кавказ. Една от неговите характерни черти е наличието на повече от един държавен център. Владетелите на Сарир имали поне три, отличаващи се с идеологическите си функции. „В областта Кайтаг се намирили златният трон, златната чаша и другите регалии на тази династия, хазната – в Кумух (страната на лакците), а зимната (главната) резиденция на царя – в Хунзах, в страната на аварците. Особено значение имал религиозният център Дибгаши“¹¹⁹. В Кайтагското уцмийство, чийто разцвет бил в периода между XI и XV в., владетелите имали три резиденции. Интерес представляват някои сходства с устройството на Хазария. Уцмийството се състояло от полунезависими владения, управлявани от бекове. Властта на уцмия била слаба и сакра-

¹¹⁷ Кобищанов, Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. М., 1995, с. 3–4, 29–31, (специално за Хазария, с. 219–223), 227, 238, 241, 245–247, 253, 264–265; възможността в Хазария да е имало система от типа на полюдието се приема от С. Плетньова (Плетнева, С. А. Города в Хазарском каганате, с. 117), както и от В. Фльоров (Флеров, В. С. „Города“ Хазарии. Что это такое? – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 66) и Цв. Степанов (Степанов, Цв. Цивилизационно равнище на българите, с. 29).

¹¹⁸ Кобищанов, Ю. М. Цит. съч., с. 234.

¹¹⁹ Пак там, с. 193.

лизирана. Данъците събирал неговият наместник гаттин, съпроводен от 300 воители. При полюдието той посещавал най-големите аули, които принадлежали на уцмия¹²⁰.

Системата на полюдието се среща и в Средна Азия. През X в. династията на Саманидите прекарвала зимата в столицата Бухара, като в останалото време владетелите обикаляли земите си заедно с войските и харема. Тази практика се запазила и била характерна за Бухарския емират през Късното средновековие и през новото време¹²¹. Не е малка вероятността подобна практика да е съществувала и в Дунавска България¹²².

Възможността система от типа на полюдието да е съществувала в Хазария, би дала отговор на редица въпроси относно единството на общността в каганата, съставена от различни етнически групи и обитаваща райони с разнообразно стопанство. Би могло да си представим Хазарския каганат („вътрешната“ територия) във формата на квадрат, ограден от крепости, построени от държавната власт. Отделни селища, например Саркел или Самкерц, имали статута на владетелски резиденции. Затова може би не е случайно, че техните гарнизони били съставени от огузи. Ежегодната обиколка на хазарския владетел свързвала в едно областите на държавата. Така на практика, но и с оглед сакралната особа на кагана, тази обиколка осигурявала благоденствието и спокойствието на цялата страна.

V.3. Българите, аланите и хазарите в Хазария

Наличната информация за етносите в Хазарския каганат се отнася предимно за отношенията и връзките между българите и аланите. Те се отличават най-вече по погребалните си обреди. Досега не е известен общоприет в науката обред, който може да се отъждестви с хазарите.

¹²⁰ Пак там, с. 197–198.

¹²¹ Пак там, с. 190.

¹²² Станитов, Ст. Селища и аули, с. 105; Степанов, Цв. Цивилизационно равнище на българите, с. 29; срв. и с виждането на Н. Крадин, че системата на управление на империята на хуните съответствала на годишния природен цикъл. Периодично се извършвали специални обреди и ритуали за поддържане на равновесието и стабилността между света на хората и света на боговете. Основни празници като зимните и пролетните и посрещането на новата година се отбелязвали в различни центрове (Крадин, Н. Н. Империя Хунну, с. 212–214).

Може би най-близо до определянето на погребален обичай на хазарите (или на хазарската аристокрация) е М. Магомедов. Той се противопоставя на твърдението, че всички катакомбни погребения в Северен Кавказ (а и в Източна Европа) принадлежат на аланите, и определя специфичен хазарски тип, който произхожда от катакомбните погребения в Средна Азия¹²³. Интересно е да се отбележи, че подобни на хазарските катакомбни погребения се срещат в долината на Сулак (Дагестан) още през IV–V в. Тогава в зоната на контакт между местното и новодошлото номадско население в различни области на Северен Кавказ се появяват катакомбни, ямни и могилни некрополи, отличаващи се със специфични особености¹²⁴. А. Фьодоров и Г. Фьодоров приемат, че тези по-ранни катакомби в Дагестан принадлежат на маскутите (масагетите, сарматско племе, чийто произход е от Средна Азия), които имали своя държава там преди нашествието на хуните през IV в.¹²⁵ Те допускат, че по-късните катакомбни погребения от Верхнечирюртовския некропол са хазарски¹²⁶.

Като хазарска се определя и една широко разпространена между Дон и Волга група могилни погребения, оградени с квадратен (понякога и с кръгъл) ров. Този погребален обичай не е изолиран от погребалните практики, характерни за района на Северното Черноморие и Волго-Донското междуречие в предходните столетия (V–VII в.). А. Комар и Е. Круглов определят за хазарски и паметниците от групата Сивашовка, както и паметниците от Перешчепинския тип. Липсата на писмени сведения за хазари в Северното Черноморие между V и VII в. не притеснява

¹²³ *Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе, с. 33–34, 91–97.

¹²⁴ *Абрамова, М. П., К. И. Красильников, Г. Г. Пятых.* Курганы Нижнего Сулака. М., 2004, с. 61–62.

¹²⁵ *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Цит. съч., с. 36–41; вж. и *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 91–92. В едно арменско съчинение от V в., отнасящо се за събития през IV в., владетелят на маскутите е наречен „повелител на многочислените войски на хуните“. Напълно е възможно сведението да отразява връзките, които са съществували между Дагестан и Средна Азия през III–IV в. Най-ранната безспорна дата за присъствието на хуните в района на Северен Кавказ е 395 г. (вж. *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 51–53).

¹²⁶ *Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.* Цит. съч., с. 101. С. Плетньова също отделя хазарски погребален обред във Верхнечирюртовския некропол. Според нея съседното градище било обитавано от хазари, българи и алани (*Плетнева, С. А.* Хазары, с. 28).

дватама учени и те с лека ръка отхвърлят истинността на известията за българи (включително за Велика България)¹²⁷.

Тезата на А. Комар и Е. Круглов не е нова. Още през 80-те г. на ХХ в. паметници, принадлежащи към групата Сивашовка и към Перещепинския тип (Вознесенка), се определят от А. Амброз и А. Айбабин за хазарски. Те свързват тези паметници с тюркските традиции, и особено Вознесенка – с тюркските поминални храмове¹²⁸. Изключително инте-

¹²⁷ *Комар, А. В.* Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). – *Vita antiqua*, 2, с. 111–136 (<http://archaeology.kiev.ua/pub/komar.htm>); *свѣцѣят*, Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы). – *Восточноевропейский археологический журнал*, 3 (4), (<http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm>); *Круглов, Е. В.* Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI–VIII вв. в восточноевропейских степях. – В: *Хазарский альманах*. Т. 1, с. 79–93; *свѣцѣят*, Хазары – поиск истины. – В: *Евреи и славяне*. Т. 16, с. 427–445. Вж. по-подробно за паметниците от типа Сивашовка и от групата Перещепина, както и критика към тезата на А. Комар и Е. Круглов в: *Рашиев, Р.* Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007, с. 70–136. Вж. също *Рашиев, Р.* О возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – *Татарская археология*, 1998, 2 (3), с. 65–72 (www.tataroved.ru/publicat/ta_3.pdf); *Станюков, Ст.* Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратовата Велика България. – В: *Българи и хазари през ранното средновековие*, с. 42–72; *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 121–126, 169–176, 200–204; *Богачев, А. В.* О времени прихода болгар на Среднюю Волгу. – В: *Проблемы на прабългарската история и култура*. Т. 4–1, с. 15–22; *Флерова, В. Е.* Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? – *РА*, 2001, 2, с. 71–82; *свѣцѣята*, Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. – В: *Хазарский альманах*. Т. 1, с. 169–188; *Приходнюк, О. М.* Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата. – В: *Хазарский альманах*. Т. 1, с. 125–130; *Науменко, В. Е.* К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. – В: *Хазарский альманах*. Т. 2, с. 52–76; *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 71–93; вж. също за етническото тълкуване на паметниците от типа Сивашовка и Перещепина на с. 224–230.

¹²⁸ *Амброз, А. К.* О вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации. – В: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков*. М., 1982, с. 204–222; *Айбабин, А. И.* Погребение хазарского воина. – *СА*, 1985, 3, с. 191–205; *свѣцѣят*, Келегейское погребение военного вождя. – В: *Проблемы на прабългарската история и култура*. Т. 2, с. 28–35; подобна връзка приема и М. Артамонов (*Артамонов, М. И.* История хазар, с. 175, където се подчертава, че в тези находки няма нищо специфично българско или хазарско) и С. Плетнева (*Плетнева, С. А.* Древние болгары в восточноевропейских степях, с. 47, както и *Плетнева, С. А.* Очерки, с. 173–174, където се изтъква, че „ние не знаем все още за нито един поминален храм на основните земи на Хазарския каганат“, както и че „отсъствието на нови данни не позволява в днешно време с абсолютна увереност да се свързват „поминалните“ храмове конкретно с хазарите“). Вж. критиката на *Станюков, Ст.* Хазарската теза, с. 48–50; *свѣцѣят*, Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). С., 2006, с. 182–184; *Рашиев, Р.* Прабългарите през V–VII век, с. 105–110; *Баранов, И. А.* Таврика, с. 113–115.

ресно е мнението на В. Фльорова, която отхвърля тюркския произход на погребенията с ровове и ги определя за сарматско наследство (срещат се и в средносарматския и в късносарматския период). Към тях тя причислява и Вознесенка. Тази погребална традиция, разпространена в Източна Европа и в Средна Азия, няма пряка връзка с тюркските поминални храмове. Тя се среща в различни типове погребения, характерни за европейската степ между V и VII в.¹²⁹ Засега не е изключено погребенията с ровове да се окажат български¹³⁰. В крайна сметка учените все още не са намерили некропол или тип погребение, които може със сигурност да се определят за хазарски. Слабото познаване на предполагаемите райони, заселени с хазари, както и възможността хазарите да са останали номади (тоест да не са имали уседнали селища и некрополи), затрудняват намирането на неоспорими хазарски паметници. Приема се, че основните пасища на хазарите били в Калмицката степ, където са открити погребални могили, оградени с ровове. С. Плетньова не изключва възможността там да се открият и хазарски селища¹³¹.

Изследвайки погребенията с квадратни ровове, по напълно необясними причини Г. Афанасиев заявява, че те нямат аналог в предшестващите традиции, като изключва сарматските паметници. Той свързва българския погребален обред (ямния) с аланите (наследници на сарматите) и подчертава наличието му от дълбока древност. Според учения така „се изяснява“, че българите, които той нарича „псевдобългари“, антропологически се отличават от тюркското население в Зауралието¹³². Но ан-

¹²⁹ Флорова, В. Е. Хазарские курганы с ровиками, с. 72–80. Според А. Тортика е възможно Вознесенка да е поминален комплекс, оставен от хазарски пограничен отряд (Северо-Западна Хазария, с. 85). Той допуска и връзката му с погребенията чрез трупоизгаряне в някои салтовски некрополи. Според него там са погребани местни аристократи, чито предци „играли главна роля в степните райони на югоизточна Европа в предсалтовско време“ (*нак там*, с. 104–105). Или вероятно става дума за български аристократи.

¹³⁰ Плетнева, С. А. Хазары и хазарский каганат. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 23. Съществува и теза, която обвързва този тип погребални паметници с печенезите. Вж. Армарчук, Е. Степь копыеносных наездников – взгляд из XX века. – Татарская археология, 2000, 1–2, с. 108–109 (www.tataroved.ru/publicat/ta_5.pdf).

¹³¹ Плетнева, С. А. Очерки, с. 203–205; липсата на сигурни хазарски паметници може да означава и, че хазарите били съсредоточени в основните градски центрове (което е допустимо с оглед „хазарския“ погребален обред в некропола на Верхний Чирюрт) (вж. и Плетнева, С. А. Кочевники средневековья, с. 51, 99).

¹³² Афанасьев, Г. Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? – РА, 2001, 2, с. 43–55.

тропологическата близост на българите с късните сармати се изяснява още през 50-те г. на XX в., когато е открит некрополът при Нови Пазар в България¹³³. Погребалният обред е една от основните причини да се свързват българите с късните сармати¹³⁴. Изводите на Г. Афанасиев са доразвити от О. Бубенок¹³⁵. Тук не е възможно да се разгледат всички доводи на двамата учени, но повечето от тях се основават на неприемливи и недоказуеми твърдения.

Така според Г. Афанасиев обстоятелството, че котлите с вътрешни уши били присъщи и на аланите, е достатъчно основание да се отхвърли присъствието на българите в Източна Европа¹³⁶. Но котлите с вътрешни уши не са съществена особеност, камо ли основен знак за българска етническа принадлежност. Обикновено за това се съди по погребалния обред, разглеждан в неговата цялост. Според О. Бубенок ритуалното разрушаване на скелетите на умрелите е характерно само за аланите¹³⁷. Този обичай обаче се среща сред всички български общности, включително и в Дунавска България¹³⁸. Същото се отнася и за хокерния тип погребения. О. Бубенок смята долихокраните в някои ямни некрополи в Подонието за аргумент в полза на аланската им принадлежност (тъй като основният антропологичен тип, приеман от повечето учени като отличителен за българите, е брахикранния)¹³⁹. Този показател също не е решаващ за

¹³³ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958.

¹³⁴ Вж. на с. 35–44.

¹³⁵ Бубенок, О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI–начало XIII вв.). Киев, 1997.

¹³⁶ Афанасиев, Г. Е. Где же археологические свидетельства, с. 46. Г. Афанасиев има и други неприемливи тези. Например той отъждествява аланите от гористо-степната зона с бургасите (вж. Афанасиев, Г. Е. Этническая территория бургасов во второй половине VIII–начале X в. – СЭ, 1984, 4, с. 37–40); подобна гледна точка поддържа и О. Бубенок (Ясы и бродники, с. 71–77, 150–151). Вж. критиката на Тортика, А. А. Река „Бургас“ средневековых восточных авторов: проблема локализации и идентификации. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 176–183; същият, Северо-Западная Хазария, с. 302–346; Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава III, с. 177–178; Флеров, В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993, с. 38.

¹³⁷ Бубенок, О. Б. Ясы и бродники, с. 65.

¹³⁸ Флеров, В. С. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар (предварительное сообщение). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 1, с. 177–186; същият, Погребальные обряды, с. 53–60; Аксенов, В. С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 12.

¹³⁹ Бубенок, О. Б. Ясы и бродники, с. 65.

етническата принадлежност на погребаните¹⁴⁰. Долихокрани и мезокрани има и в Дунавска България¹⁴¹. Най-общо казано, според логиката на Г. Афанасиев и О. Бубенок, би следвало Дунавска и Волжка България да са създадени от алани, които по някаква неясна причина нарекли държавите си България.

Подходът на Л. Гумильов по отношение на етническото тълкуване на паметниците също е неприемлив. Въпреки че допуска много общи черти между българите и хазарите, Л. Гумильов твърди, че българите били номади и населявали степите, а хазарите били земеделци и населявали речните долини. Така той поставя знак за равенство между стопанството и етноса и определя етническа граница, която зависи от географските (ландшафтните) особености на даден район¹⁴². Така Л. Гумильов отхвърля вероятността за общо съжителство на българи и хазари в различни области на каганата (например в долината на Терек или по долното течение на Волга), както и възможността да е имало хазари-номади и съответно българи-земеделци. Становището му противоречи на сведенията за български земеделски общности в речните долини на Хазарския каганат (между другото, в неговите изследвания българите „изчезват“ от тази територия след разгрома на Велика България през VII в.). Затова той се противопоставя на тезите на М. Артамонов и С. Плетньова. Според Л. Гумильов „отгъждествяването (? – Б. Ж.) между българи и хазари е основано на неоправдано приравняване на етноса към археологическа, тоест материална култура, представена най-вече от керамика (? – Б. Ж.)... Логиката на авторите (М. Артамонов и С. Плетньова – б. м., Б. Ж.) е проста до крайност, съдовете са по-удобни за изучаване“¹⁴³. В същото време, когато твърди, че е открил хазарски погребения или местата, обитавани от хазарите, Л. Гумильов се обосновава с... намерената керамика¹⁴⁴. Парадоксалното е, че тези погребения са български¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Вж. например *Рашиев, Р.* Единство и различия в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. – В: *Българи и хазари през ранното средновековие*, с. 29.

¹⁴¹ Вж. например *Йорданов, Й.* Антропология на древните българи. Масовият кръгов гроб при Девня. С., 2008, с. 106.

¹⁴² *Гумилев, Л. Н.* Откритие Хазарии, с. 90, 139; *същият*, *Древняя Русь и Великая степь*, с. 55.

¹⁴³ *Гумилев, Л. Н.* *Древняя Русь и Великая степь*, с. 60–61.

¹⁴⁴ *Пак там*, с. 65.

¹⁴⁵ *Флеров, В. С.* Обряд обезвреживания, с. 180; *Плетнева, С. А.* *Очерки*, с. 195.

Според Л. Гумильов през втората половина на X в. част от хазарите се преселили от долното течение на Волга в Подонието, където донесла земеделското стопанство¹⁴⁶. Както много други „тези“ на Л. Гумильов, и тази няма основания. Тя „пропуска“ времето между VIII и X в., когато Подонието е обитавано и от българи, чиято основна стопанска практика било земеделието. Едва ли е необходимо още веднъж да бъде подчертано, че за етническите хазари все още не са открити безспорни белези. Дори разкопките в Самосделка (там все още не е открит некропол) показват присъствието на огузи и българи, но не и на хазари. А според изследващите Самосделка археолози там се е намирал Итил¹⁴⁷.

Не е известно нищо и за ролята на етническите евреи в каганата. Не е открита дори една синагога (за разлика от откритите християнски и езически храмове). Мнението на С. Плетньова, че е възможно да е имало синагога в Саркел, е недоказуема засега хипотеза¹⁴⁸. По тази причина не смятам за нужно да разглеждам тезите на учените за влиянието на юдейската религия и на юдаизираната хазарска върхушка върху населението на Хазария. Такава е например тезата на М. Артамонов за разминаването на интересите на подчиненото на кагана население с интересите на хазарската аристокрация¹⁴⁹. Или на С. Плетньова, според която юдаизирането на Хазария разделило необратимо юдаизираната хазарска аристокрация от огромното мнозинство разнородно население, което било удържано в подчинение с военна сила¹⁵⁰. Подобни са вижданията на Л. Гумильов, който дори приема, че след юдаизацията хазарите били най-угнетеното малцинство в каганата¹⁵¹. Тези твърдения са изцяло хипотетични. В крайна сметка, „значението на юдаизма в Хазария остава неизяснено“¹⁵².

Засега единствените етноси, за които науката има някаква, макар и относителна представа, са българите и аланите. Сравнението между ра-

¹⁴⁶ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь, с. 212.

¹⁴⁷ Вж. Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина. Цит. съч., с. 30, 33.

¹⁴⁸ Плетнева, С. А. Саркел, с. 29; вж. Флеров, В. С., В. Е. Флерова. Иудаизм в степной и лесостепной Хазарии: проблема идентификации археологических источников. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 192.

¹⁴⁹ Артамонов, М. И. История хазар, с. 414.

¹⁵⁰ Плетньова, С. А. Хазары, с. 65.

¹⁵¹ Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь, с. 175.

¹⁵² Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии, с. 23; вж. и Golden, P. B. Khazaria and Judaism, p. 151.

йоните, където българи и алани живеели в съседство или смесено, показва техните разнообразни взаимоотношения.

Етническата картина в Крим става все по-пъстра от изток на запад. В Керченския и в Таманския полуостров паметниците са предимно български¹⁵³. Първите български селища в Крим са от края на VII или началото на VIII в. Когато в средата на VIII в. втора голяма българска преселническа вълна се заселила в Крим, тя заварила местно аланско (но и остатъци от други сарматски племена, включително и потомци на древните скити) и готско население¹⁵⁴. Важно е да се има предвид заключението на И. Баранов, че сред носителите на салтовската култура в Крим не е имало алани. Или „салтовците“ на полуострова били главно българи. Аланите там, както и останалите сармати, били изолирани след нашествието на хуните¹⁵⁵. Заради името на едно от главните селища в Крим – Сугдея, се предполага преселението на сугди (западнокавказко племе, част от общността на касогите-адигите)¹⁵⁶. Но е възможно и друго тълкуване, свързващо името на селището с аланите¹⁵⁷.

Втората българска преселническа вълна в Крим (от средата на VIII в.) отразява утвърждаването на хазарското господство на полуострова. По същото време българи и алани се заселили по течението на Дон и Северски Донец и българи – в различни райони на Северен Кавказ.

¹⁵³ *Зинько, В. Н., Л. Ю. Пономарев.* Тюрко-българские памятники Восточного Крыма в конце VII–середины X вв. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 233–253; *Майко, В. В.* Территориальные группы праболгарских памятников Таврики VII–первой половины X вв. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 151–165; *Паромов, Я. М.* Хазарский период (VIII–начало X в.). – В: Археология СССР. Т. 19, с. 161–167; *Сорочан, С. Б.* Об *opus spicatum* и населении раннесредневековой Таврики. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 117–159.

¹⁵⁴ *Якобсон, А. Л.* Крым в средние века. М., 1973, с. 9–10, 38; *Баранов, И. А.* Грунтовые могильники второй половины VII–X вв. в Крыму. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 1, с. 159–176; *свщият*, Таврика, с. 113–117; *Майко, В. В.* Комплексът прабългарски паметници от VII–X в. край с. Морское в Югоизточен Крим. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5, с. 127–148; *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 119–141; вж. и разделите, писани от *А. Айбабин* в Археология СССР. Т. 19 (Памятники крымского варианта салтово-маяцкой культуры в Восточном Крыму и степи. с. 55–59; Степь и Юго-Западный Крым. с. 59–64).

¹⁵⁵ *Баранов, И. А.* Таврика, с. 105.

¹⁵⁶ *Айбабин, А. И.* Памятники крымского варианта, с. 57; *Баранов, И. А.* Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 2, с. 145.

¹⁵⁷ *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 122.

Вероятно се наблюдава целенасочено етническо разместване, направлявано от аристокрацията на каганата. Не е напълно ясно дали новодошлите принудили заварените българи в Крим да се изселят на запад като опожарили селищата им, или се смесили с тях¹⁵⁸. Няма сведения за взаимоотношенията между българите и аланите в Крим. Прави впечатление един от некрополите (на хълма Тепсен), където мъжките погребения са български, а женските най-вероятно са алански. Може би тази група българи представлявала хазарска войска, която при установяването си потърсила жени сред местното население. В останалите български некрополи в Крим, погребаните жени и мъже имат еднаква етническа принадлежност¹⁵⁹. Според И. Баранов българите били опората на Хазарския каганат в Крим¹⁶⁰.

Отново през VIII в. българи се заселили в различни области на Северен Кавказ, обитавани от алани (районът на Кавказките минерални води (басейнът на Кисловодск) и горното течение на Кубан, на територията на Пятигорieto, в Кабардино-Балкария и Ставрополските възвишения)¹⁶¹. Този процес бил съпроводен от изселването на част от аланите, особено от околността на Кисловодск, където българите най-вероятно били

¹⁵⁸ Тезата за опустошаването на селищата на българите от първата преселническа вълна и прогонването им от втората е на И. Баранов (Таврика, с. 151; Майко, В. В. Комплексът прабългарски паметници, с. 139). Напоследък тя се отхвърля, тъй като не са намерени доказателства за сблъсъци между двете групи, както и слоеве от пожари, и се приема постепенното им сливане (Майко, В. В. Территориальные группы, с. 162–163; Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава III, с. 140). Според А. Айбабин българите от втората вълна мирно уседнали на свободни земи (Айбабин, А. И. Паметници крымского варианта, с. 57). Според И. Баранов българите от първата преселническа вълна били част от племето на уногундурите, докато тези от втората принадлежали към някаква българо-угорска общност, сформирана в района на Волга. Той се основава на дървените конструкции на погребалните им паметници (Баранов, И. А. Таврика, с. 115–117, 141–145). Подобни погребения се срещат и сред българите в Подонието. Според В. Аксьонов тезата на И. Баранов е неприемлива. Ученият смята тази практика за резултат от самостоятелното развитие на българските погребални обичаи (Аксенов, В. С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 6–17).

¹⁵⁹ Баранов, И. А. Таврика, с. 121.

¹⁶⁰ Пак там, с. 153.

¹⁶¹ Кузнецов, В. А. Аланские племена Северного Кавказа, с. 30, 76, 87–88; Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 77–84; Ковалевская, В. Б. Кавказ и аланы, с. 150, 155–156; Плетнева, С. А. Очерки, с. 190–191; Arzhantseva, I. A. The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus, pp. 60–63.

основното население през IX–X в.¹⁶². Именно там се намират големите укрепени селища като Хумаринското градище и Горное Ехо, за чиито гарнизони се предполага, че били съставени от българи¹⁶³. Интерес представлява българският (?) Казазовски некропол (190 погребения), където се среща оръжие (саби, копия, лъкове и др.) – особеност, която не е присъща на българския погребален обичай. Тя дава основание на С. Плетнѳова да приеме, че тези българи служели като военизиран отряд (гарнизон)¹⁶⁴. В периода между X и XII в. в района на горното течение на Кубан имало над десет големи крепости. Според И. Аржанцева тяхното възникване съвпада с установяването на господството на Хазарския каганат в Северен Кавказ през VIII в.¹⁶⁵.

Едно интересно сведение на ал-Масуди за западните райони на Северен Кавказ все още не е намерило своето задоволително тълкуване. Част от него гласи: „Близо до Хазария и Алания, на запад, има четири тюркски народности, които проследяват произхода си от общ прародител. Те са и номади, и уседнали, трудни са за доближаване и са много смели. Всяка от тях има цар. Големината на всяка от тях е няколко дни път. Част от територията им докосва морето Нитас (Черно море – б. м., Б. Ж.). Техните набези достигат до земите на Рим и почти толкова далече, колкото е Испания. Те господстват над всички други народи в тези области. Между тях и царя на хазарите има примирие, както и с владетеля на аланите. Районът, където живеят, граничи с Хазария. Първата от тези народности се нарича Баджна (?), до тях е втората, наречена Баджгирд (Башкир) (вероятно се имат предвид маджарите). До последните е народност, наречена Баджнак (Печенег), които са най-войнолюбивите от тези народности, и до тях друга, наречена Нукарда (?). Техните царе са номади“¹⁶⁶. Предполага се, че нукарда са някаква група българи¹⁶⁷.

В райони, където преобладавало българско население, гарнизоните били съставяни от друг етнос (например в Саркел и в Самкерц – от

¹⁶² Кузнецов, В. А. Цит. съч., с. 30; Федоров, А. Я., Г. С. Федоров. Цит. съч., с. 79–80; Плетнѳова, С. А. Очерки, с. 188–189; Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан, с. 84.

¹⁶³ Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан, с. 84; Биджиев, Х. Х. Цит. съч., с. 124.

¹⁶⁴ Плетнѳова, С. А. Очерки, с. 191.

¹⁶⁵ Аржанцева, И. А. Каменные крепости алан, с. 85–87.

¹⁶⁶ Dunlop, D. M. Op. cit., p. 212.

¹⁶⁷ Новосельцев, А. П. Хазарское государство, с. 107.

огузи). Подобна трябва да е била ролята и на част от българите в Северен Кавказ. Вероятно и на онзи неизвестен етнос, чието присъствие е засвидетелствано в Западен Кавказ на територията на касогите и в българо-аланската зона по средното течение на Северски Донец чрез гробовете с трупоизгаряне. Съществуват различни виждания за неговата етническа принадлежност (най-вече угорска или касожка), но не е изключено той да е бил сроден на българите¹⁶⁸.

Българи и алани се заселили масово в областта на Северски Донец през VIII в. Първоначално българите заели степната зона, а аланите – гористостепната. През втората половина на IX и през X в. се забелязва нарастващо българско присъствие в аланската зона, включително по горното течение на Дон – Маяцкото градище¹⁶⁹. Възможно е българи да са се заселвали в гористо-степната зона и по-рано, както и едновременно.

¹⁶⁸ Аксенов, В. С. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. – *Finno-Ugrica*, 1998, 1 с. 3–12; *същият*, Об этнической неоднородности кремаций VIII–первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 5–24; *същият*, К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 222–227; *същият*, Погребальный обряд могильника Сухая Гомольша (к проблеме этнической принадлежности салтовских кремационных захоронений из бассейна Северского Донца). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 371–401; *същият*, Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка). – В: Дриновски сборник. Харьков-София, 2008, с. 125–137; Аксенова, Н. Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 221–231; Ковалевская, В. Б. Северокавказские древности, с. 90–93; Михеев, В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. – СА, 1982, 2, с. 156–167; *същият*, Подонье в составе Хазарского каганата, с. 23; *същият*, Северозападная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 88–89; Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 4; *същата*, Древние болгары в восточноевропейских степях, с. 50–52; *същата*, Очерки, с. 48, 78–79; *същата*, Хазары и хазарский каганат, с. 22–23; Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX век, с. 171; Димитров, Д. Ил. Цит. съч., с. 85–87; Дмитриев, А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 200–206; Гаврилухин, И. О., А. В. Пьянков. Древности и памятники VIII–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19, с. 195–200; Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии, с. 43–50.

¹⁶⁹ Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 259–273; *същата*, Очерки, с. 52, 60–64; Винников, А. З., С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 209–212; Винников, А. З., Г. Е. Афанасьев. Цит. съч., 1991, с. 140.

менно с аланите¹⁷⁰. В този район българите и аланите, за разлика от някои области в Северен Кавказ например, осъществявали политиката на каганата¹⁷¹. Прави впечатление по-силната военизираност на населението, чиито селища се намирили по горното течение на Северски Донец¹⁷², което било граничен район със славянски (северски) селища¹⁷³.

Учените не са единни относно статута на Подонието (на север и на запад от Саркел). От една страна се твърди, че то било полунезависим „даннически“ район¹⁷⁴, от друга – че било съставна част от централните земи на каганата¹⁷⁵. Според А. Тортика съюзът с Хазария бил изгоден за алано-българите там. Те го поддържали дори когато хазарската държава отслабнала. Положението им се променяло от пълно подчинение до създаване на относително самостоятелна политическа структура към средата или края на X в. „Степента на самостоятелност на региона и неговата обособеност от хазарската власт вероятно се колебаела в зависимост от усиляването или отслабването на централното правителство“¹⁷⁶. Забелязва се също процес на постепенно смесване между българи и алани, отразен в антропологическия тип и в погребалните обичаи, особено през IX–X в. Той се засилва с времето и затова не може да се приеме тезата на

¹⁷⁰ Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 268. В. Аксьонов приема, че Нетайловският некропол (разположен в аланската зона – до Верхний Салтов) е оставен от население, родствено на уногундурите, следователно и на българите от първата преселническа вълна в Крим. Подобна връзка се отбелязва и от И. Баранов (*Баранов, И. А.* Таврика, с. 117). Според В. Аксьонов българите дошли в тази област заедно с аланите (*Аксьонов, В. С.* К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. – В: Евреи и славяне. Т. 16, с. 219–222). Според Т. Кондуктурова в създаването на гористо-степния (аланския) вариант на салтовската култура взели участие както алански, така и български племена (*Кондуктурова, Т. С.* Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника. – В: Маяцкое городище. М., 1984, с. 236).

¹⁷¹ Вж. например *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 202; *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 96.

¹⁷² Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 278–282; *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 133.

¹⁷³ Вж. за отношенията между славяните и „салтовците“ по горното течение на Северски Донец на с. 239–241.

¹⁷⁴ *Аксьонов, В. С.* К вопросу о существовании памятников этнических хазар, с. 227–228; *Тортика, А. А.* Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья–Придонецья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений. – В: Хазарский альманах. Т. 1, с. 145.

¹⁷⁵ *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава III, с. 148.

¹⁷⁶ *Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 223–224.

В. Генинг, че печенежкото нашествие е прекъснало този процес¹⁷⁷. Печенежкото нашествие вероятно е предизвикало по-голям приток на българи в аланските земи. Разбира се, сливането на двата етноса не бива да се преувеличава¹⁷⁸, но имат основание тезите, според които споменатите в руските извори „яси“ са общ етноним за българите и аланите в района на Северски Донец между XI и XII в.¹⁷⁹. Може да се предположи, че ако българите и аланите са се възприемали като едно цяло през XI–XII в., те са притежавали и един етноним. Етнонимът яси се е наложил за населението на Подонието, тъй като в близост до контролираните от Киев земи живеели аланите. Трябва да се има предвид обаче, че в сравнение с аланите, българите били значително по-многобройни в тази част на Хазария, която е и най-вероятното местонахождение на Черна България¹⁸⁰.

В крайна сметка, населението на Подонието се състояло от „различни етнически компоненти, оказали се тук по различно време и при различни исторически обстоятелства. Тези компоненти не били цялостни етносоциални организми. Те представлявали разпокъсани части от етнически общности, формирането и функционирането на които, до включването им в Хазарския каганат, протичало в други икономически и политически условия, както и на други територии. Обединяващо за тези тюркоезични, ираноезични, угроезични и славяноезични компоненти, заедно съставлящи доста многочислено население, послужили два фактора: възприема-

¹⁷⁷ Генинг, В. Ф. Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. – В: Ранние болгары в Восточной Европе, с. 13.

¹⁷⁸ Вж. рецензията на В. Фльоров и Ю. Краснов – В.К. Михеев. Подонье в составе Хазарско-го каганата. Харьков, Вища школа, 1985. 147 с. – СА, 1989, 1, с. 284. А. Фьодоров и Г. Фьодоров приемат, че сливането между българи и алани било много по-интензивно в областта на долното течение на Сулак в Дагестан (Цит. съч., с. 111). Според А. Тортика с течение на времето между горното течение на Северски Донец и Дон, се създали условия за възникване на „синтетична раннофеодална народност – алано-българи“ (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 149).

¹⁷⁹ Кравченко, Э. Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 269; Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье, с. 269. Подобна теза, а именно, че ясите от руските летописи включват и черните българи, поддържа В. Мавродин още през 1945 г. (Мавродин, В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945, с. 190). Интересно е, че О. Бубенок отхвърля мнението на В. Мавродин, тъй като то било повлияно от тезите на Н. Мар (Бубенок, О. Б. Ясы и бродники, с. 45). Всъщност приемайки ясите за носители на степния вариант на салтовската култура, О. Бубенок защитава същата теза (Бубенок, О. Б. Ясы и бродники, с. 37–44).

¹⁸⁰ Вж. по-подробно на с. 167–171. Според А. Тортика българите били „най-активния етнонивелиращ елемент“ в Подонието (Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария, с. 127).

нето на една и съща салтовска култура, в създаването на която, освен това, много от тях вземали активно участие¹⁸¹. Предполага се, че сред българите по средното течение на Северски Донец се заселили и преселници от Средна Азия или Задкавказието¹⁸². Освен езичници, сред българите в Подонието най-вероятно е имало християни и мюсюлмани¹⁸³.

Описвайки подвластните на каганата земи, хазарският владетел Йосиф не споменава селища, разположени на север или на северозапад от Саркел, въпреки че там е имало повече от двадесет крепости, между които Маяцкото градище и съседните му тухлени укрепления (градени най-вероятно от хазарите), Салтовското градище и цялата линия крепости по течението на Северски Донец. Тъй като Йосиф не споменава и Фанагория на Таманския полуостров (важен хазарски център през VIII–IX в.), както и Семикаракорското градище, които най-вероятно не съществували през X в. (тоест той е напълно коректен при изброяването на подвластните му селища), трябва да се запитаме защо пропуска такава огромна по територия и значение област. Тезата, че тя била опустошена от печенезите в края на IX и началото на X в. е неприемлива. Възможно е там да се е намирала Черна България, която по времето на Йосиф е станала независима от Хазария. Но това едва ли би възпряло хазарския владетел да я спомене под една или друга форма, както той прави с други райони с подобен статут. Обяснението може би идва от другаде.

Когато през 944 г., след събитията, описани в Кеймбриджкия документ¹⁸⁴, Русия и Византия сключили мирен договор, една от неговите

¹⁸¹ *Михеев, В. К.* Северозападная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах. Т. 3, с. 90.

¹⁸² *Красильников, К. И.* Этнопроцессы в среде праболгар степного Подонцовья. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1, с. 77–89.

¹⁸³ *Аксенов, В. С.* Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 2, с. 136–144; *Красильников, К. И.* Этнопроцессы, с. 87–88.

¹⁸⁴ Войната в Крим през 939–940 г. на хазарите срещу русите и византийците, последвана от руски поход срещу Византия през 941 г. и в Каспийско море след това. Вж. по въпроса *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 373–375; *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь, с. 222–224, *Майко, В. В.* Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X–до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6, с. 113; *Шенард, Дж., С. Франклин.* Цит. съч., с. 172–174; *Половой, Н. Я.* К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников). – ВВ, XVIII, 1961, с. 98–102. Вж. текста на Кеймбриджкия документ в *Голб, Н., О. Прицак.* Хазарско-еврейские документы X века, с. 138–142.

клаузи била русите да не допускат нападения на черните българи над византийските владения в Крим¹⁸⁵. Йосиф пише своето писмо в края на 50-те или началото на 60-те (до 961) г. на X в. Ние всъщност не знаем какво се случва между Русия, Византия и Хазария (важно значение имат и печенезите) през 40-те и 50-те г. на X в. Макар да има възможност за известни предположения, свързани с участието на руски отряди във византийската войска или с бурджаните (вероятно черните българи), споменати в особено интересното известие на ал-Масуди от 50-те г. на X в.¹⁸⁶.

Хазарският владетел съобщава, че воюва с русите. Теоретично е напълно възможно военните действия между хазарите и русите да са включвали и района на Северски Донец. Крепостите и селищата, разположени там, може да са били подложени на нападения и опустошения от Киевска Русия. Към подобно заключение насочва и съобщението в „Худуд ал-Алам“, според което „вътрешните българи са във война с всички руси“¹⁸⁷.

В „Повесть временных лет“ се описват походите на княз Светослав от 964–966 г. Там се споменава единствено, че той подчинил вятичите и превзел Саркел, след което воювал с ясите и касогите някъде по теченията на реките Дон или Кубан¹⁸⁸. Възможно е и друго тълкуване, според което освен Саркел той превзел и „техния град“ (на хазарите)¹⁸⁹. На основата на известието на Ибн Хаукал (977 г.) се приема, че „техният град“ е Итил. Според Ибн Хаукал през 968–969 г. русите превзели Болгар, Самандар и Итил. Източният автор допълва: „вътрешните българи – християни и мюсюлмани. Но в наше време не остана почти нищо от българите, бургасите и хазарите, тъй като тях ги нападнаха русите и

¹⁸⁵ Повесть временных лет. Т. 1. М.-Л., 1950, с. 34; вж. на с. 171.

¹⁸⁶ Вж на с. 171. Според А. Тортика русите се стремили да откъснат Саркел и Самкерц от каганата. Хазария загинала след руските походи от втората половина на 60-те г. на X в. и възникването на Тмутараканското руско княжество (*Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария*, с. 245–246, 497).

¹⁸⁷ *Minorsky, V. Hudud al-'Alam, The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D. Oxford, 1937* (www.kraina.com/hudud/hud_45.html).

¹⁸⁸ Повесть временных лет, с. 46–47.

¹⁸⁹ *Golden, P. B. Khazar Studies*, p. 82.

превзеха всичките им области; тези, които се спасиха, се разселиха по съседните области¹⁹⁰.

На известието на Ибн Хаукал се основава хипотезата, че след похода срещу вятичите през 964 г. Светослав продължил по течението на Ока към Волга, без да се връща в Киев. Някъде по тези земи прекарал зимата на 964–965 г., след което нападнал волжките българи и разорил Болгар. Продължавайки на юг по течението на Волга, превзел Итил и Самандар, след това покорил ясите и касогите, превзел Саркел и се върнал в Киев¹⁹¹.

Още В. Бартолд се усъмнява във вероятността Светослав да е минал през Волжка България на път за хазарските центрове по Каспийското крайбрежие¹⁹². Т. Калинина доказва, че събитията, описани от Ибн Хаукал, не се отнасят за 965 г., а за 968–969 г. Според нея през 965 г. Светослав превзел Саркел и покорил ясите и касогите, без да продължава към Итил или Самандар¹⁹³. Напълно съгласен с тази гледна точка е и А. Новоселцев, според когото няма основания да се смята, че Светослав опустошил средното течение на Волга и най-вече Волжка България¹⁹⁴. И тримата учени приемат, че Ибн Хаукал е обърнал волжките българи с дунавските. Трябва да се има предвид, че източният автор изрично споменава вътрешните българи. Затова ако опустошаването на Болгар не се отнася за Волжка България, напълно е възможно да става дума за черните (вътрешните) българи. Трябва също да се има предвид, че

¹⁹⁰ Вж. текста в *Новоселцев, А. П.* Хазарское государство, с. 221–222; *Калинина, Т. М.* Сведения Ибн Хаукала о походах руси времен Святослава. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г. М., 1976, с. 91; *Dunlop, D. M.* Op. cit., pp. 215–217; *Golden, P. B.* Khazar Studies, p. 83.

¹⁹¹ Вж. например *Гадло, А. В.* Восточный поход Святослава (к вопросу о начале Тмутороканского княжения). – В: Проблемы истории феодальной России. Л., 1971, с. 60; *Паушто, В. Т.* Внешняя политика древней Руси. М., 1968, с. 93; *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь, с. 240–241; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 427–429.

¹⁹² *Бартольд, В. В.* Арабские известия о русах. – В: Сочинения. Т. 2., част 1. М., 1963, с. 850–851.

¹⁹³ *Калинина, Т. М.* Сведения Ибн Хаукала, с. 93. Подобно е мнението и на А. Тортика (*Тортика, А. А.* Северо-Западная Хазария, с. 186–187).

¹⁹⁴ *Новоселцев, А. П.* Хазарское государство, с. 225; вж. обобщение на различните мнения в *Ромашов, С. А.* Цит. съч. Глава VI. Хазария, Русь и Норманни в X в. Катастрофа 960-гг. – АЕМАе, 2005, 14, с. 119–128. Според С. Ромашов Светослав настъпил откъм Азовско море и превзел Самкерц, след което покорил Саркел и се насочил към земите на касогите и аланите в Кавказ (*пак там*, с. 128–129). В похода от 969 г. (превземането на Итил и Самандар) Светослав не е участвал (*пак там*, с. 135–138).

най-ранните текстове на „Повесть временных лет“ са писани в началото на XII в., когато в руските извори с етнонима яси се назовава населението на Подонието. Така се потвърждава, че пробивът на русите във войната с Хазария е осъществен през българо-аланските земи в района на Дон и Северски Донец¹⁹⁵. Руските географски представи за степната зона през този период вероятно не са се простирали по-далеч от Дон на изток. Основният център, за който е имало смътни сведения на югоизток, бил Тмутаракан¹⁹⁶. Много е вероятно „техният град“ (ако не става дума само за Саркел) да е Самкерц (Тмутаракан), който бил главният хазарски център в западната част на Хазария. Именно него превзел повторно през 80-те г. на X в. киевският княз Владимир, воювайки срещу хазарите¹⁹⁷. Самкерц станал средище на руското Тмутараканско княжество. Не е случайна титлата на един от тмутараканските князе – Ростислав Владимирович (1064–1066): „архонт на Матраха (Тмутаракан), Зихия и цялата Хазария“¹⁹⁸.

Би могло да се твърди, че след походите на Светослав Тмутаракан станал обединителен център за поданиците на Хазарския каганат, които населявали околността на Таманския полуостров и река Кубан. Според В. Майко, както и според И. Баранов, след похода на Песах в Крим (40-те г. на X в.) българите (в мнозинството си християни, подкрепящи

¹⁹⁵ Според А. Тортика разрушенията в Саркел и в Цимлянското градище най-вероятно са свързани с похода на Светослав (*Тортика, А. А. Северо-Западная Хазария*, с. 229). Този поход целял подкопането на военния потенциал и „сплашването“ на българо-аланското население в района на Северски Донец (ползващо се до средата на X в. от дипломатическата и военната подкрепа на хазарското „правителство“), в резултат на което бил превзет Саркел и били разбити „някакви“ яси и касоги (*нак там*, с. 492).

¹⁹⁶ Най-ранните запазени преписи на „Повесть временных лет“ са от началото на XII в. Това са втората редакция от 1116 г. (в Лаврентиевския летопис от 1377 г.) и третата от 1118 г. (в Ипатьевския летопис от XV в.) (*Михайлов, Е. Формирането на Киевска Русия в историческата литература (основни насоки и представители)*. С., 1999, с. 11–12). По същото време (1117 г.) населението на Беля Вежа (Саркел) се преселило в Киевска Русия. След 1094 г. Тмутаракан не се споменава в руските летописи. Предполага се, че краят на Тмутараканското княжество настъпил заедно с преселението на населението на Беля Вежа в Киевска Русия. Оттогава не само районите около долното течение на Волга, но и Подонието (като цяло степната зона, овладяна в края на XI в. от куманите) станали „непозната земя“ в географските представи на русите (вж. например *Артамонов, М. И. История хазар*, с. 444, 452–453).

¹⁹⁷ *Гадло, А. В. Тмутараканские этюды III*, с. 21–23.

¹⁹⁸ *Гадло, А. В. Тмутараканские этюды IV (старшие Ярославичи и Ростислав)*. – Вестник ЛГУ, 4, 1990, с. 7.

политиката на Византия) били изселени от полуострова и на тяхно място дошло ново население. В. Майко предполага, че то се състояло предимно от етнически хазари и алани. 40-те и 50-те г. на X в. били върхът на хазарското господство на полуострова според двамата учени¹⁹⁹. Не е случайно и назоваването на този район (най-вече Крим) с името Хазария през следващите векове²⁰⁰.

В изложените събития различни групи българи заели различни позиции. Християнизираният българи в Крим вероятно подкрепяли Византия (да не забравяме близките отношения тогава между вече християнската Дунавска България и Византия), докато предимно езическото българско население по Дон и Северски Донец подкрепяло Хазария. Много по-късно, през 1016 г., след близо 40 годишна война между България и Византия, християнизираният българи в Крим се разбунтували срещу Византия (начело с Георги Цул, вероятно византийски сановник) и били разгромени от обединените войски на руси и византийци²⁰¹, които заедно опустошавали и българските земи на Балканите²⁰².

Причините за „изчезването“ на Хазария не бива да се търсят само „вътре“ в каганата. Ние не разполагаме с почти никакви сведения за случващото се в Хазария през втората половина на X в. (за разлика например от сведенията за цар Самуил (991–1014) и наследниците му в Дунавска България)²⁰³. Походите на киевския княз Светослав не разгромили

¹⁹⁹ Баранов, И. А. Таврика, с. 54; Баранов, И. А., В. В. Майко. Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 109–110; Майко, В. В. Крим и Северен Кавказ, с. 113–114; *същият*, Иудейски елементи в материалната култура на населението в Південно-Східній Тавриці другої половини X ст. – В: Ruthenica. Т. 1. Киев, 2002 (www.history.org.ua/sub/contents.htm). Според А. Айбабин Песах унищожил повечето от селищата на българите в Крим (*Айбабин, А. И.* Степь и Юго-Западный Крым, с. 77).

²⁰⁰ Вж. например Артамонов, М. И. История хазар, с. 446; Баранов, И. А. Таврика, с. 53; Ромашов, С. А. Цит. съч. Глава VII. Конец Хазарии. – АЕМАе, 2005, 14, с. 152.

²⁰¹ Вж. за тези събития Соколова, И. В. Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсонеса. – Палестинский сборник, 23 (86), 1971, с. 68–74; Артамонов, М. И. История хазар, с. 437; Гадло, А. В. Тмутороканские этюды III, с. 27; Ромашов, С. А. Цит. съч., Глава VII, с. 144–146.

²⁰² Златарски, В. Цит. съч., с. 767; вж. и Гюзелев, В. Средновековна България и Скандинавия през IX–XV в. – В: Викингите – мореплаватели, откриватели, създатели. С., 2000, с. 36; Павлов, Пл. Нормани и англичани в средновековна България. – В: Викингите, с. 97.

²⁰³ Има откъслечни сведения за военни действия на русите срещу хазарите и волжките българи през 80-те и 90-те г. на X в.. Могат да се добавят и сведенията за руски походи в Дагестан през втората половина на 80-те г. (като съюзници на емира на Дербент), насочени срещу Ширван, чийто владетел, по думите на Ибн Хаукал, след 969 г. подкрепял връщането на хазарите в Итил.

Хазарския каганат. Както по отношение и на Дунавска България обаче, те поставили началото на неговия край. Би трябвало да се потърси взаимовръзката в едновременната гибел на две от държавите, определили за няколко века облика и развитието на голяма част от Източна Европа.

Историята на В. Татищев съдържа интересни сведения за походите на княз Светослав от 60-те г. на X в. Според тях повод за похода на Светослав в България от 968 г. била помощта, която българите оказвали на хазарите. На бреговете на Днестър русите били посрещнати от обединените сили на българите, хазарите, касогите и ясите. С участието на маджарски войски, Светослав спечелил сражението, победил българите и хазарите и превзел 80 града по Днестър, Дунав и други реки. Той се установил в Преславец на Дунава, запазвайки добри отношения с маджарите²⁰⁴.

Би следвало да се запитаме защо Дунавска България и Хазарският каганат претърпели едновременно непоправими загуби от един противник. Съдейки от знанията ни за управлението на българския цар Петър (927–970) и на хазарския владетел Йосиф, поражението им е изненадващо. Всъщност разглежданите събития отразяват глобален конфликт, обхванал Източна Европа и Средна Азия. В него участвали Киевска Русия, Хазарският каганат, Византия, Дунавска България, но и Хорезъм, огузите и печенезите, както и Германия и Унгария. Постепенно в него се включили Полша, Чехия и Дания²⁰⁵.

Вж. *Гадло, А. В.* Тмутороканские этюды III, с. 21–23; *Пауто, В. Т.* Цит. съч., с. 95, 103–104; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 435–439; *Толстов, С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 256–262; *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 228; *Калинина, Т. М.* Сведения Ибн Хаукаля, с. 93; *Ашурбейли, С.* Государство ширваншахов, с. 81; *Фахрутдинов, Р. Г.* Очерки по истории Волжской Булгарии. М., 1984, с. 44–45.

²⁰⁴ *Татищев, В. Н.* История Российская. Т. 2. М.-Л., 1963, с. 49; известието е от Йоакимовия летопис (XVII в.), чиито сведения са запазени единствено в труда на В. Татищев, писан през XVII–XVIII в. (кн. 1–5, 1768–1848) (*Михайлов, Е.* Цит. съч., с. 14, 56–57). Напълно съгласен със съобщеното от този извор е А. Сахаров (*Сахаров, А. Н.* Дипломатия Святослава. М., 1991, с. 50, 119).

²⁰⁵ През втората половина на X в. византийско-германското съперничество прераснало във военен конфликт на територията на Италия (60-те г. на X в.). До 988 г., както и между 1015–1019 г., Киевска Русия се колебаела между Германия и Византия, което довело до сблъсъци между руските князе. През 70-те г. се водили военни действия между Германия от една страна, и Чехия, Полша и Дания, от друга. Оттогава са известни военни походи на Киевска Русия срещу Чехия и Полша. През 1018 г. полският княз Болеслав I (992–1025) дори влязъл в Киев, подкрепяйки княз Святополк (1015–1019) (който променил политиката на Владимир и бил в съюзни

През тези съдбоносни години военните действия засегнали цялата територия на Хазария. Сведенията, с които разполагаме за периода между 60-те и 90-те г. на X в., позволяват да се твърди, че голяма част от етносите в каганата заели страната на хазарите. Това се отнася не само за етносите от „вътрешните“ хазарски земи (т. нар. домен на Йосиф), но и за етносите от „периферните“, условно зависими области и държави. Показателен пример са вятичите, които били покорявани четири пъти от киевските князе (два пъти от Светослав (964 и 966 г.) и два пъти от Владимир (981 и 982 г.). Походите на Светослав поставили началото на значителна промяна в политическата и етническата карта на Източна Европа. Този процес продължил около столетие.

В основата си конфликтът между русите и хазарите бил война между Византия и Хазария. Възможно е промяната в българо-византийските отношения от 60-те г. на X в.²⁰⁶ да е нейно отражение. Да не забравяме, че на опустошение и разорение била подложена голяма част от българските селища в хазарската държава. Така съюзници на хазарите се оказали най-вероятно всички български общности в Източна Европа. Същото се отнася и за аланите. Вероятно съюзници на хазарите били и касогите. Волжка България не само оцеляла, но се наложила като своеобразен наследник на каганата в района на Волга в съперничество с Киевска Русия и с Хорезъм²⁰⁷.

Противоречива е позицията на печенезите, които били „острие“ на русите срещу хазарите според думите на Ибн Хаукал, но от края на 80-те и особено през 90-те г. на X в., те воювали почти постоянно с Киевска Русия²⁰⁸. С. Толстов обвързва печенежките нападения с политиката на

отношения с печенезите например) срещу Ярослав (1019–1054). В същото време Полша била във война с Германия, чиито съюзници тогава били Чехия и Унгария. Вж. по-подробно *Острогорски, Г.* История на Византийската държава. С., 1996, с. 375–411; *Назаренко, А. В.* Русь и Германия в IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1991 год. М., 1994, с. 5–139; *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь, с. 307–308; *Шепард, Дж., С. Франклин.* Цит. съч., с. 290–291; *Пауито, В. Т.* Цит. съч., с. 36; *Мавродин, В. В.* Цит. съч., с. 353.

²⁰⁶ Вж. например *Острогорски, Г.* История на византийската държава, с. 376–382; *Иванов, С. А.* Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. – ВВ, 1981, 42, с. 92–97.

²⁰⁷ Вж. за Хорезъм *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 433; *Толстов, С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 253–256.

²⁰⁸ Според „Повесть временных лет“ войната между русите и печенезите избухнала през 988 г. Руският летопис съобщава за печенежки нападения през 991, 992, 993, 996 и 997 г. (По-

Хорезъм²⁰⁹. Може би не е случаен опитът на Дунавска България през 1017 г. да потърси помощ от печенезите срещу Византия²¹⁰.

Напълно неясно остава поведението на огузите. Учените са склонни да отнесат за тях едно известие на Ибн Мискавейх, повторено от Ибн ал-Асир, според което някакви тюрки опустошили Итил през 965 г.²¹¹, но е напълно възможно да става дума и за печенезите, които тогава били съюзници на Светослав. През 80-те г. обаче огузите били съюзници на Владимир в походите му срещу хазарите в Тмутаракан и срещу Волжка България²¹².

Събитията от втората половина на X в. показват единството на етносите в каганата срещу Киевска Русия и Византия. Хазария защитавали не само „салтовците“, но и много от околните племена с различна култура. Границите между „вътрешните“ и „външните“ етнически общности се размиват. Вътрешните конфликти в Хазария не „засенчват“ цялото, или „хазарския свят/ред“. Идеята за принадлежност към този свят може би е надхвърляла политическото противопоставяне. Ние не знаем как подчиненото на кагана разнородно население е осъзнавало мястото си в Хазария. Въпреки това можем с основание да предположим, че хазарската държава е дължала съществуването си на неговата подкрепа.

весть временных лет, с. 83–87). През този период (от 988 до 995 г.) руски войски се включили във византийската армия и в походите на Василий II (976–1025) от 991 до 995 г. срещу България (*Пашуто, В. Т.* Цит. съч., с. 76). Последното известие за участието на руски войски на страната на Византия във войната срещу България е от 1017 г. (*Златарски, В.* Цит. съч., с. 767). Никоновският летопис съобщава за походи на киевския княз Владимир срещу волжките българи през 994 и 997 г. (*Фахрутдинов, Р. Г.* Цит. съч., с. 44–45).

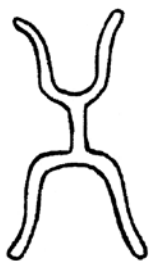
²⁰⁹ *Толстов, С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 262.

²¹⁰ *Божилков, Ив.* България и печенезите (896–1018 г.). – *ИПр.*, 2, 1973, с. 60–61; *Димитров, Хр.* Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. – *Добруджа*, 6, 1989, с. 84.

²¹¹ *Новосельцев, А. П.* Хазарское государство, с. 222; *Толстов, С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 252; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 431–432.

²¹² *Повесть временных лет*, с. 58–59; *Толстов, С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации, с. 256; *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 435–436; вж. и *Ромашов, С. А.* Цит. съч., Глава VI, с. 129–131.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При изследването на държавите в миналото, както и при търсенето на причините за тяхното възникване или западане, често се използват теоретични схеми. Хазария се вписва в общата теория за степните империи, съществували в Евразийската степ от I хил. пр. Хр. до средата на II хил. сл. Хр. В стопанството на степите преобладават различни форми на номадското скотовъдство. Затова в науката се привличат и етнографски данни за номадските общности от последните две-три столетия. Те са близки по съдържание до писмените сведения за племената, обитаващи степите от времето на скитите насетне. Авторите им обаче са външни наблюдатели и описват само част от бита и обичаите на степните общности. Не би било пресилено да се твърди, че както писмените извори, така и етнографските данни са подвеждащи при изследването на държави от типа на Хазарския каганат. От една страна, степните империи са отдалечени във времето и ние нямаме преки наблюдения над подобни структури; от друга – сведенията се отнасят обикновено за част от населението, което е номадско, но не изясняват същината на степната държава.

Резултатите от археологическите разкопки имат съществено значение за развитието на представите за степната държавност. Те значително разширяват познанието ни за икономиката и за идеологията на степните империи. Но включването им в теоретичните постановки на отделните учени е сравнително забавено. Необходимо е време за събирането, публикуването и осмислянето на археологическия материал, обхващащ период от хиляди години, разпръснат върху огромното пространство на Евразийската степ и околните области. Ето защо и днес по отношение на Хазария (както и на други степни империи) преобладават постановки, изхождащи от теорията за номадското стопанство. Не случайно като синоним на „степна“ се използва понятието „номадска империя“, което не

е съвсем уместно с оглед смесената скотовъдно-земеделска икономика на повечето подобни държавни образувания. Употребявайки понятието „номадска империя“, учените все по-често са принудени да обясняват, че става дума или за не съвсем, или за изцяло не-номадска държава. Икономиката на степните държави обикновено е съчетавала равностойно различни стопански практики. Използването на понятието „степна империя“ би ни избавило от ненужни обяснения.

Според не малко учени, тъй като центробежните тенденции в степните държави били силни и много от съставлящите ги отделни племена или общности имали полусамостоятелен статут, не съществувала вътрешна интеграция между тях и този тип държави лесно се разпадали. Затова понякога степните империи се означават като конфедерации или федерации. Властта се поддържала чрез военна сила, която не зависела от развитието на стопанството на каганата, а от външни доходи (осигурявани чрез грабеж, данък и търговия)¹.

Хазарският каганат е степна империя не заради стопанството си, а поради редица характеристики, свързани с идеологията, материалната култура, държавното устройство. Те са общи или близки за едно значително по размера си пространство, което надхвърля степната територия, и не зависят от нивото на уседналост или номадство. Затова теоретичните постановки, определящи типове и развитието на империите в Евразийската степ на основата на стопанството, са неприложими или трудно приложими за Хазария.

Т. Нуунан набляга на разнообразието на хазарската икономика. Централизираната власт и военната сила осигурявали присъединяването на области, подходящи за развитието на земеделие (например в гористостепната зона). Там усядало „номадско“ население (например българите, повечето от селищата на които били в степната зона) или било присъединявано вече уседнало население. Възниквали предпоставки за стопанска и за етническа интеграция. Подобна система (характерна и за скитите) правела държавата по-малко зависима от враждебните уседнали съседи, промените на климата или болестите по добитъка. Затова разнообраз-

---

¹ Вж. за Хазария монографиите на *Dunlop, D. M. The History of the Jewish Khazars; Golden, P. V. Khazar Studies; Артамонов, М. И. История хазар; Плетнева, С. А. Хазары; Новосельцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа; Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь.*

ната и сравнително самозадоволяваща се икономика била основата за политическото господство и военната сила на държавата². Тези изводи се подкрепят и от откъслечните писмени сведения за развито земеделие в Хазарския каганат. Подобни заключения могат да се направят и за други степни империи. Така според данните на археологията държавата на кимаките през IX–X в. е имала полууседнало стопанство, иригационни канали и монументални архитектурни паметници³. Л. Кизласов пише за значително развитие на уседнала икономика сред хуните в Азия⁴. Резултатите от археологическите разкопки показват нуждата от преоценка на много от съществуващите теории за стопанството на степната държава. Примерите в това отношение стават все повече.

Чисто теоретичен въпрос е разглеждането на проблемите около възникването на държавността в степния свят с оглед отношенията номади-уседнали. Нивото на уседналост и формата на зависимост на уседналите общества (чужди (външни) за самата държава) имат важно значение при определянето на типологията на държавата. Поставя се знак за равенство между стопанството и етническата принадлежност, като развитието на земеделие, занаятчийство и създаването на градски центрове се приписва на преселването на чуждо по произход уседнало население. Според тази теория номадската държава рядко възниква без завоюване или подчиняване на уседнало население. Така се пропуска възможността „номадска“ по традиции (културни, управленски, светогледни) държава да бъде изградена от самите номади. Напълно е възможно на нейната територия да е имало значителни земеделски (уседнали) сектори. Това понякога било резултат от няколковековно развитие, останало незабележимо за съседите.

Изворите съобщават за преселението на нови племена, които създавали номадски обединения. Не бива да забравяме, че те не губели връзка с местата, от които идвали. На старите земи те развивали земеделие и занаятчийство. За установяването им по новите земи било необходимо време – около век – и по-късните извори ни изненадват със сведения за

² Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 294–295.

³ Кумеков, Б. Е. Государство кимаков IX–X вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972, с. 88–89.

⁴ Кизласов, Л. Города гуннов. – Татарская археология, 1998, 2, с. 47–64 (www.tataroved.ru/publicat/ta_3.pdf).

градове, земеделие и занаятчийство. В Източна Европа следващите една след друга миграции се „наслагват“ върху една и съща територия и не винаги предизвикват унищожаването или изчезването на земеделските и занаятчийски сектори, развити от предишното население. Заедно с това могат да се проследят постоянните (в течение на векове) културни връзки между Източна Европа и Средна Азия. Често новодошлите заварват позната среда, както в културно, така и в стопанско отношение. Близостта понякога е и етническа.

Според съществуващите в науката понятия Хазарският каганат е ранна държава или сложна форма на chiefdom (вождество)⁵. За степните империи Н. Крадин използва понятието „суперсложно вождество“⁶. Степната империя може да бъде означена и като „варварска държава“⁷ или като родова държава⁸. Въпреки множеството общи черти, степните империи имат особености, които ги отличават една от друга. Често срещано сред степните общества е преминаването от по-сложни към по-прости форми на държавност и обратно. Най-общо, наблюдават се случаи на преминаване от комплексно скотовъдно-земеделско стопанство (с повече или по-малко преобладаване на скотовъдството) към изцяло или почти изцяло скотовъдно, както и от скотовъдно стопанство към почти пълно усядане. Използването на еднолинейния еволюционен подход, характерен за марксистите и за част от неоеволюционистите, който разглежда развитието на номадското общество от скотовъдство към земеделие, е неприложим за държавността в степите. Същото се отнася и за т. нар. застои или неподвижност на степните номади, който кара А. Тойнби да определи отделна номадска цивилизация и да я причисли към т. нар. мъртвородени⁹. По-подходящо е да се използва многолинейният под-

⁵ Например т. нар. от Р. Карнейро „компаундни“ вождества (от compound – съединение на молекули). Вж. *Карнейро, Р.* Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследования истории возникновения государства. – В: *Альтернативные пути к цивилизации.* М., 2000 (<http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/carneiro.htm>).

⁶ *Крадин, Н. Н.* Общественный строй кочевников, с. 25–27; *същият*, Империя Хунну, с. 240–247; *Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Империя Чингис-хана, с. 50–51.

⁷ *Крадин, Н. Н.* Империя Хунну, с. 44; *Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Цит. съч., с. 53.

⁸ Според значението, прието от Цв. Степанов по отношение на Дунавска България (*Степанов, Цв.* Власт и авторитет в ранносредновековна България, с. 63–65).

⁹ *Тойнби, А.* Изследване на историята. Т. 1. Възникване, развитие, разпадане и разлагане на цивилизацията. С., 2001.

ход или идеята за множественост в посоките на еволюцията (разбирана като развитие, което не е непременно прогресивно), които не зависят от едни и същи причини и не водят до едни и същи резултати¹⁰. С оглед на номадите, различните възможности и посоки на развитие са представени може би най-пълно от А. Хазанов¹¹.

Както вече стана дума, повечето изследвания на степните империи се основават на теорията за културното, стопанското и идеологическото разделение между номадския и земеделския свят¹². Обществото на номадите почти винаги се представя като отделно (в етническо или културно отношение) от уседналите. Приема се, че на номадите не била присъща идеята за изграждане на държава и затова тя не възниквала с оглед на вътрешното им развитие. Тъй като номадското скотовъдно стопанство не осигурявало изхранването на населението, то се нуждаело от продукцията на земеделците. Тази продукция се получавала чрез грабеж или принудителен данък, което карало номадите да се съюзяват в по-силни обединения.

Според теорията на Т. Барфилд силата на степната империя била пропорционална на силата на уседналата съседна държава (в случая – Китай). Когато Китай бил слаб и номадите не създавали силни обединения. Обратно, силният Китай предизвикал появата на държавата на хуните¹³. Както показва Н. Крадин, възможни са и обратни примери (силна степна държава при слаб Китай), но той по принцип приема тезата на Т. Барфилд¹⁴.

¹⁰ Вж. обобщаващата статия на Х. Класен: *Класен, Х. Дж. М.* Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма. – В: *Альтернативные пути к цивилизации*. М., 2000, с. 6–23 (<http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/claessen.htm>).

¹¹ *Khazanov, A. M.* Nomads and the Outside World. Second Edition. Madison, Wisconsin, 1994 (първото издание е от 1984 г.).

¹² *Хазанов, А. М.* Социальная история скифов; *idem*, Nomads and the Outside World; *idem*, Nomads in the History of the Sedentary World. – In: *Nomads in the Sedentary World*, pp. 1–23; *Плетнева, С. А.* Кочевники средневековья; *Крадин, Н. Н.* Общественный строй кочевников, с. 21–32; *същият*, Империя Хунну; *Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Империя Чингис-хана; *Barfield, Th.* Steppe Empires, China, and the Silk Route, pp. 234–249; *idem*, The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. – In: *Empires*, pp. 10–41.

¹³ *Barfield, Th.* The Shadow Empires, pp. 10–41; *idem*, Steppe Empires, China, and the Silk Route, pp. 234–249.

¹⁴ *Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Цит. съч., с. 122–123.

Според Т. Барфилд степните държави наподобявали империи, за които той използва термините „империи сенки“ или „огледални империи“, тъй като имперският им облик бил външен, докато вътрешното им устройство не претърпявало съществена промяна в посока към устройството на империята образец (Китай). Те били вторични империи, за разлика от първичната Китай, които не могли да съществуват, без да взаимодействат с истинската (първична) имперска държава¹⁵.

Съгласен с тази гледна точка е и Н. Крадин. Според него степната империя била „полупериферия“ или „спътник“ на съседната земеделска държава. В същото време „метрополията“ на степната империя била периферия на покорените земеделски общества¹⁶. Тази теория изкуствено измества центровете, важни за развитието на самите степни общества. Тя свежда ролята на степния владетел до военен ръководител и преразпределител на земеделската плячка¹⁷.

Учените, следващи изложената схема, обикновено не обръщат достатъчно внимание на сакрализираната власт, характерна за всички държавни образувания в степите. Заради способността си да контактува със света на боговете, владетелят осигурявал благоденствието на подчиненото му население. Не случайно властта се предавала само сред членовете на един „царски“ род. Тъй като сакралната власт принадлежала на рода, личността на владетеля нямала съществено значение. Ако не се справял със задълженията си (което включвало и осигуряването на плодородие), той можел да бъде свален (убит) и на негово място да бъде поставен негов роднина. Затова узурпацията на властта от друг род е рядко явление в степните империи. Важно е да се има предвид, че владетелят приемал смъртта (срока на управление, равнозначен на бъдещата продължителност на живота му) още в ритуала на своята интронизация. Заемайки престола, той преставал да бъде същество от „този свят“, а принадлежал на „отвъдния“. Оттам

¹⁵ Barfield, Th. The Shadow Empires, pp. 10–41; *idem*, Steppe Empires, China, and the Silk Route, pp. 234–249. „Огледални“ на уседналите, но в по-различен смисъл, нарича степните империи и О. Прицак. Например идеята за универсално управление и представянето на универсален ред и закон се отнасят и за двата типа общества (*Pritsak, O. The Origin of Rus'*, p. 11).

¹⁶ Крадин, Н. Н. Кочевые общества в контексте стадийной эволюции. – ЭО, 1994, 1, с. 62–72; *същият*, Империя Хунну, с. 38–39, 251–252; Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова. Цит. съч., с. 53.

¹⁷ Вж. например работите на Н. Крадин, въпреки че той отбелязва важността на харизмата на владетелите на степните държави.

произлизали и свръхестествените му способности. Представата за върховната власт в Хазария изключително много се доближава до класическия сюжет на Дж. Фрейзър от „Златната клонка“.

Повечето учени не отричат наличието на земеделско стопанство в степните империи, но подчертават, че то се развивало в ограничени райони със слаба продуктивност, сред подчинени от номадите чужди земеделски общности или от принудително преселени земеделци. Обикновено се твърди, че номадите се отнасяли с презрение към уседналия начин на живот, тъй като усядането означавало отпадане от общността, загуба на важни възможности за подкрепа и закрила¹⁸. Забравя се, че сведенията за отделни номадски племенни групи не представят цялостно нравите и обичаите в степната империя. Така огузите се дават за пример като народ, презиращ занеманието със земеделие. Но огузите имали градове и селища, както и иригационно земеделие. Сведенията на Ибн Фадлан, който в началото на X в. преминал през степната територия, владяна от огузите, показват едно номадско общество. Дали те щяха да бъдат същите, ако на път за Волжка България Ибн Фадлан беше преминал през градските центрове на огузите по долното течение на Сърдаря? Подобна двойственост се наблюдава при различни номадски етнически групи. На Балканите юруците и власите (цинцарите) били както номади и полуномади, така и уседнало градско население, като „гражданите“ съвсем не били бедни¹⁹. Това уточнение е важно с оглед на твърдението, че усяда и започва да се занимава със земеделие само най-бедната част от номадското общество²⁰. Понякога е било така, но не винаги. От друга страна, привържениците на тази теория често твърдят, че истинският номад е бедният номад²¹. С други думи, за да може да преживее, номадът е трябвало да се занимава и със земеделие.

¹⁸ *Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World*, pp. 83–84, 199; *Крадин, Н. Н. Империя Хунну*, с. 96; срв. с Цв. Степанов, според когото аланите, българите, хазарите, уйгурите и маджарите дават „десетки примери за изключителната пластичност, т. е. приспособимост, на бившите номади (и полуномади) към уседналия начин на живот“ (*Степанов, Цв. Цивилизационно равнище*, с. 28).

¹⁹ Вж. *Калъонски, А. Юруците*. С., 2007.

²⁰ *Хазанов, А. М. Социална история скифов*, с. 150; *свщият*, *Nomads and the Outside World*, р. 83; *Плетнева, С. А. Кочевники средневековья*, с. 38.

²¹ Думите са на О. Латимор (*Lattimore, O. Inner Asian Frontiers of China*. New York, London, 1940), цит. по *Крадин, Н. Н. Империя Хунну*, с. 95.

Според редица учени земеделieto е било по-достъпно за номадите в западната част на Евразийската степ (на запад от Волга), където природните условия били по-подходящи. В същото време аристокрацията продължавала да води номадски живот. Като пример за подобно стопанство обикновено служи Хазария заради сведението на хазарския владетел Йосиф, според което той напуснал столицата си през пролетта, обикалял подчинената си територия и се завръщал през зимата²². По-вероятно е да става дума за ритуал, характерен не само за номадските, но и за не малко уседнали общества с устройство от типа на ранната държава²³. Според Н. Ди Козмо земеделieto, както и идеята за държавност били резултат не от външно влияние, а от вътрешното развитие на степните общества²⁴. Земеделieto на скотовъдните номади е разгледано от Д. Дьорфи с оглед стопанството на маджарите в Панония²⁵. Г. Марков дава разнообразни примери за съчетаване на скотовъдство със земеделие. Той приема, че земеделieto, занаятчийството и търговията играли по-голяма или по-малка роля в доминираната от скотовъдството номадска икономика²⁶. Изводите му показват, че няма съществена разлика в това отношение между източната и западната част на Евразийската степ.

Според Т. Нуунан теорията за зависимостта на степните общества от уседналите съседи е неприложима за Хазарския каганат. Той сравнява хазарското стопанство с типично номадската икономика на печенезите и куманите на същата територия и стига до извода, че различни номадски народи, които населяват една и съща територия през различни периоди,

²² Golden, P. B. *Khazar Studies*, p. 105; Артамонов, М. И. История хазар, с. 398; Плетнева, С. А. От кочевий к городам, с. 47, 147; *същата*, На славяно-хазарском пограничье, с. 24; *същата*, Очерки хазарской археологии, с. 33, 203; Noonan, T. S. *The Khazar Economy*, p. 259.

²³ Вж. Кобищанов, Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. М., 1995.

²⁴ Di Cosmo, N. *Ancient Inner Asian Nomads*. – *The Journal of Asian Studies*, 53:4, 1994, pp. 1092–1126. Вж. специално и Di Cosmo, N. *State Formation and Periodization in Inner Asian History*. – *Journal of World History*, 10:1 (Spring 1999), pp. 1–40; *idem*, *Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge, 2004, pp. 167–190. За мен остана недостъпна работата на Е. Кычанов „Кочевые государства от гуннов до маньчжуров“ (М., 1997), който също приема, че държавността при номадите е резултат от вътрешното им развитие.

²⁵ Gyorffy, Gy. *Système des résidences d’hiver et d’été chez les chefs hongrois du X siècle*. – *АЕМАе*, 1, 1975, pp. 45–153, цит. по Noonan, T. S. *The Khazar Economy*, p. 254.

²⁶ Марков, Г. Е. *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*. М., 1976.

могат да развият съвсем различни икономики. Важно значение има и наличието или липсата на достатъчно силно и централизирано държавно обединение²⁷. Тъй като преди да се преселят в Европа не малка част от печенезите и куманите имали смесена (скотовъдно-земеделска) икономика, този извод се нуждае от допълнително обяснение²⁸.

Откъслечните сведения на археологията показват, че част от печенезите и куманите се занимавали със земеделие и след преселението си в Европа (XI–XII в.). Трябва да се има предвид и евентуалната роля на останалото уседнало салтовско население. Изворите съобщават за подчинени на куманите градски (селищни) центрове, разположени в степната зона (по течението на Северски Донец), както и в Крим. Подобни центрове създадо и зависимото от Киевска Русия обединение на огузите (торките) и печенезите в Поросието. Куманите били обвързани с Черниговското княжество²⁹. Важен фактор, определящ развитието на държавността и на стопанството е симбиозата, която образували тези степни племена с руските княжества в гористо-степната зона³⁰.

За усядането на номадите, обитаващи степната зона на север от Черно море, била съществена властта над гористо-степната зона или възможността тя да бъде ползвана за зимно пасище. Така през V–VII в. българите започнали да усядат в гористо-степната зона, което довело до силното степно влияние в пастирско-пенковската култура. Между V и VII в.

²⁷ Noonan, T. S. The Khazar Economy, pp. 293–294.

²⁸ Като полууседнало се определя стопанството на кипчаките в Кимакската държава (Кумеров, Б. Е. Цит. съч., с. 88). За печенезите и връзката им с късния етап на джегиасарската култура (със смесена икономика) по долното течение на Сърдаря вж. Вайнберг, Б. И. Этногеография Турана в древности, с. 100–103, 283–285, 292–293; Левина, Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н. э. – I тыс. н. э.). М., 1996.

²⁹ За куманите и печенезите в Европа вж. Плетнева, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 151–226; *същата*, Печенеги, торки, половцы. – В: Археология СССР. Т. 18, с. 213–222; *същата*, Древности Черных клобуков. М., 1973; *същата*, Половцы. М., 1990; Стоянов, В. Куманология. Опити за реконструкция. С., 2006, както и работите на П. Голдън в: Golden, P. V. Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaks. Hampshire-Burlington, 2003.

³⁰ Вж. по този въпрос специално Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь, с. 21–23, 38–40, както и Стоянов, В. Цит. съч., с. 175–177. Въпреки че е напълно логична, тезата на Л. Гумилев за симбиозата между куманите и руските княжества (Черниговското) не се приема от повечето руски и украински учени, които се основават на традиционното разбиране за противопоставянето между гористо-степните уседнали и степните номадски племена (вж. например Толочко, П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999).

обаче в този район липсвал силен политически център, какъвто по-късно станала Киевска Русия, и затова аристокрацията на степните общества имала политическо надмощие. Обратно, през XI–XII в. то принадлежало на владетелския род на руската държава. Вероятно не само със силното степно влияние, но и със стремежа за подчиняване на степното население може да се обясни използването на титлата каган от някои Рюриковичи, както и на тамгата (тризъбеца) – характерен символ на властта в степите и в Средна Азия още от дълбока древност³¹.

За образуването на една степна империя или за появата на уседналост в някоя номадска общност е необходимо време и спокойствие. Нашествията също влияят на процесите на усядане. Новодошлите заемат най-подходящите за скотовъдство земи. Предишното население се оттегля на територии, които не позволяват развитието на номадско скотовъдство. То преминава към частично или пълно усядане. Така се случва със скитите след сарматското нашествие³². Вероятно и с българите след разгрома на Велика България от хазарите. В този смисъл е ясно, че процесите на усядане сред степните народи зависят повече от връзките между самите тях. От гледна точка на отношенията номади – уседнали изследването на Хазария би могло да измени перспективата си. Спрямо маджарите, печенезите и огузите Хазарският каганат всъщност бил уседнала държава.

Разпространяването на властта на степните империи от типа на каганатите обикновено не е свързано със значителни нашествия или етнически размествания. Покорените запазвали начина си на живот и обществената си уредба, признавайки властта на кагана. Така каганатите осигурявали

³¹ Вж. за руските кагани *Новосельцев, А. П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. – История СССР, 1982, 4, с. 150–159; *Golden, P. B.* The Question of the Rus' Qaghanate. – In: *Golden, P. B.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, VI, pp. 81–97; *Коновалова, И. Г.* О возможных источниках заимствования титула „каган“ в древней Руси. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10, с. 108–135; *Петрухин, В. Я.* К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10, с. 73–74, 77; *Степанов, Цв.* Владетел, доктринерика и титулни практики в Източна Европа през VI–IX век. – В: *Степанов, Цв.* Средновековните българи, с. 198–208; *същият, Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries.* – АЕМАе, 2005, 14, pp. 263–279. По отношение на тамгите като владетелски символ и тяхното разпространение вж. *Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 251–252, 274–277; *Вайнберг, Б. И., Э. А. Новгородова.* Заметки о знаках и тамгах Монголии. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 66–74; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Государства и народы евразийских степей, с. 56–57.

³² *Хазанов, А. М.* Социальная история скифов, с. 248–249.

периоди на относително спокойствие. Много е вероятно подчиняването на хазарите и на българите на Тюркския и на Аварския каганат (нито тюрките, нито аварите обаче се заселили трайно в районите на север от Черно море или на север от Кавказ) да е направило възможно образуването на Велика България и на Хазарския каганат през VII в.

Ние често „виждаме“ отделните племена в периоди на движение (преселение). Напълно естествено скотовъдството преобладавало в стопанството им. Преходът от земеделие към скотовъдство (или обратно) понякога отнемал десетилетия. Номадите следвали основните маршрути за паша (зимни и летни) и преминавали през различни географски зони (планински, равнинни и пустинни). Където било възможно и когато ставало необходимо, те създавали повече или по-малко продуктивен земеделски сектор, често съчетан с развита селищна система (както било в Хазария). Градовете в степите възниквали първоначално като административни центрове. В зависимост от близостта им до международни търговски пътища, те прераствали в значителни средища, привличащи многобройно и разноетнично занаятчийско и търговско население. Те се издържали и изхранвали от собствената си земеделска периферия (особено ако се съди по данните за Хазария). В не малко случаи произведените земеделски и занаятчийски стоки не само задоволявали вътрешното търсене, но се използвали и за износ.

Процесът на усядане в степните общества не е еднопосочен. Както отбелязва А. Хазанов, усядането и преминаването към номадство могат да се развиват успоредно в едно и също общество по едно и също време³³. Разглеждайки развитието на номадството в Средиземноморския свят, Ф. Бродел отбелязва постоянните колебания между различните форми на скотовъдство, както и че за извършваните промени са необходими векове. Това са онези „забавени“ движения, които остават трудно забележими за науката³⁴.

А. Хазанов сравнява хазарското стопанство със стопанството на Третото скитско царство³⁵. Според С. Толстов икономиката на огузите по

³³ Пак там, с. 13; вж. и Степанов, Цв. Цивилизационно равнище, с. 25–28.

³⁴ Бродел, Ф. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. Кн. 1. С., 1998, с. 96.

³⁵ В този случай номадското общество се превръщало в земеделско-градско (Хазанов, А. М. Социальная история скифов, с. 13, 249, 258–261).

долното течение на Сърдаря била подобна на хазарската³⁶. Важна в този смисъл е и квалификацията на С. Плетнъва, според която каганатите (степните империи) се намирили на определения от нея трети стадий на развитие, който предполага усядането на основната част от населението, занимаващо се с търговия, земеделие и занаятчийство. Или номадите вече не били номади и имали полууседнала икономика. Според нея този стадий е характерен освен за Хазарския, още за Уйгурския и Киргизкия каганат, или за степните империи, наследили Тюркските каганати. Въпреки че се занимавали със земеделие в зимните или летните си лагери (характерно за втория стадий по класификацията на С. Плетнъва), тюрките не преминали към масово усядане. За това може да е способствала и тясната симбиоза между тях и уседналото ираноезично население на Средна Азия³⁷. В тази връзка трябва да се има предвид, че през VIII–IX в. границите между уседнали и номади се развиват в Средна Азия и в степната зона на Източна Европа³⁸.

А. Хазанов не отрича заниманието със земеделие в номадските общности. За получаването на добра реколта били необходими големи усилия, поради лошите природни условия в степите. На много места земеделието се развивало единствено чрез изграждането на напоителни канали. Масовото усядане на номадите ставало единствено чрез миграция в други екологични зони. А. Хазанов приема, че в степната зона земеделието било възможно само в териториално ограничени или периферни райони. Той споменава Унгарската равнина, Мавераннахр, района между Амударя и Сърдаря, Седморечието и Ордос³⁹.

Струва ми се, че тук е един от спорните моменти в теорията на А. Хазанов, тъй като става дума не за периферни, а за централни за степните империи територии (но не за степната географска зона). Там често се създавали първоначалните обединения, които впоследствие разширявали властта си над степните пасища. Преди да поставят началото на

³⁶ Толстов, С. П. Города гузов. – СЭ, 1947, 3, с. 75, 100.

³⁷ Плетнева, С. А. Кочевники средневековья, с. 77–126. Вж. за тюрко-согдийската симбиоза Golden, P. B. Turks and Iranians: An historical sketch. – In: Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects. Wiesbaden, 2006, pp. 17–38; Pritsak, O. The Origin of Rus'; Степанов, Цв. Българите и степната империя през Ранното средновековие, с. 33–37.

³⁸ Вж. Степанов, Цв. Българите и степната империя, с. 43.

³⁹ Khazanov, A. M. Nomads and the Outside World, pp. 44–50, 200–201.

своя каганат, тюрките на Ашина в Алтай били уседнало население, чийто поминък бил свързан както със скотовъдството, така и с иригационното земеделие, и особено с металодобива⁴⁰. Унгарската равнина била център за хуните на Атила, за Аварския каганат и за държавата на маджарите. Седморечието било основната територия на обединението на усуните⁴¹. Ордос бил първоначалната територия на хуните (Хунну). Подобен център била и Минусинската котловина за държавата на хакасите – Киргизкия каганат⁴².

Подходяща за земеделие била вероятно и първоначалната територия на обединението на юечжите северно от Наншан. Като етнос, създал степна империя, те са предшественици на хуните. По-късно те са свързани с владетелските династии на Согд и създали могъщата Кушанска империя в Средна Азия⁴³. Областта на Амударя и Сърдаря оказва изключително важно влияние върху степния свят от дълбока древност. Там са възникнали държавните обединения на Хорезъм (по долното течение на Амударя) и Кангюй (по долното и средното течение на Сърдаря). Огромното значение на тази област за идеологията и културата на Хазария, както и за останалите народи, принадлежащи към степния свят, не подлежи на съмнение. Това е територията на древния и митичен Туран. Не случайно владетелите на почти всички степни империи до XI в. извеждат генеалогията си от легендарния турански владетел Афрасиаб (последните династии, обвързали произхода си с него, са Селджукидите и Караханидите)⁴⁴.

⁴⁰ *Кызласов, Л. Р.* Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы. – Татарская археология, 1997, 1, с. 27 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf); *Марков, Г. Е.* Цит. съч., с. 42.

⁴¹ Стопанството на усуните било номадско в ранния период от съществуването на тяхното обединение с център в Седморечието от III в. пр. Хр. насетне. В последвалия период и най-вече през II–III в. сл. Хр. икономиката на усуните била смесена – скотовъдно-земеделска. Скотовъдството продължавало да е водещ отрасъл и било разновидност на трансхумантното скотовъдство (*Акишев, К. А., Г. А. Кушаев.* Древняя культура саков и усуней долина реки Или. Алма-Ата, 1963).

⁴² *Кызласов, Л. Р.* Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. М., 1960; *Плетнева, С. А.* Кочевники средневековья, с. 92–94.

⁴³ *Вж. Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 242–252; *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 51–60.

⁴⁴ *Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 92, 206, 303.

Преди основаването на Хазарския каганат (VI–VII в.) хазарите живеели в Дагестан, където икономиката била смесена, подобна на икономиката на Хазария и през X в. Практикуването на земеделие и занаятчийство в Дагестан не било прекъсвано от различните нашествия. Подробностите около облика на този район между III и VII в., както и причините защо хазарите излезли начело сред многобройните етнически общности, обитаващи тези земи, са все още неясни. Но от самото начало Хазария не била типична номадска държава. Земеделските райони се развивали и разширявали в степната зона на Хазарския каганат и в периода на най-големия му териториален обхват. Тогава, когато били присъединени най-много земеделски общества, плащащи данък, което противоречи на тезата например на А. Хазанов, че масовото усядане сред номадите е следствие от намаляването на данническите райони⁴⁵.

Казаното има значение за стопанството на Хазария. Но всички останали характеристики: идеология, титулатура, религиозни вярвания, форми на управление и подчинение на завладените територии продължавали да бъдат неразривно свързани с „номадския“ свят. При това, въпреки юдаизацията на хазарската аристокрация през IX в. В този смисъл степните народи се ръководели от традиционни центрове, част от тяхната култура и светоглед, и не търпели толкова съществено влияние от държави, които принадлежали към друга култура и изповядвали различни ценности. Затова степните империи не са били периферия на разположен на юг цивилизационен център. Не случайно според Цв. Степанов „Българското общество [през VII–IX в. – б. м., Б. Ж.] – и в това отношение то не прави изключение от другите подобни нему общества – е своеобразна система, тоест „вселена“, и се „върти“, образно казано, около своя си център. Това означава, че неговото структуриране е около нещо вътрешно, присъщо на системата, а не външно“⁴⁶.

Всъщност, що се отнася до хазарите (а в известен смисъл и до българите) ние виждаме процеса на изграждане на държавата някъде от сре-

⁴⁵ Хазанов, А. М. Социална история скифов, с. 259.

⁴⁶ Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България, с. 125. Затова и образците, които търсят и използват българите в Дунавска България (през езическия период) могат да бъдат намерени в Средна Азия и не толкова във Византия. Вж. и Степанов, Цв. Периферията като вселена. – В: Степанов, Цв. Средновековните българи, с. 19–33; Stepanov, Tsv. Periphery as Universe. – Byzantinoslavica, T. 59 (1998), p. 247.

дата. Особеностите в развитието на Дунавска България и на Хазарския каганат не са обусловени от формите на номадската икономика или от етническите различия. Те приобщават двете държави към степния и граничещия с него свят и са характерни за много ираноезични или тюркоезични общности. Затова икономическите критерии при типологията на степните държави, както и формите на подчинение или нивото на уседналост, не разкриват същността на държавата с оглед степните евразийски традиции. Би могло да се твърди, че корените на степната държава са в древен Туран и в развиващите се на неговата територия имперски структури (например Кангюй). Не би било пресилено да се каже, че съзнанието за общност и връзките между отделните части на това пространство са съществували в изследвания период.

Много земеделски държави и общества, част от степните империи или от тяхната периферия (например в Средна Азия, в Кавказ, на Балканите и т. н.) представляват една културна общност. Донякъде част от нея е и Иран, който неколkokратно е бивал завладяван от племена, чийто произход може да се търси в степния свят (например партите, но също и ариите). Не случайно влиянието на Иран е изключително силно сред различни по произход общности, населяващи степната зона в различно време. За интересуващия ни период и регион, това е влиянието на културата на Сасанидски Иран в държави като Дунавска България или Хазария. Ето защо тезата за постоянното противопоставяне между номадския и земеделския свят не дава действителна представа за държавността в степния свят. Отношенията на степните народи с Китай или Византия не са пример за това противопоставяне, защото те принадлежат към различни цивилизационни модели, чужди са едни за други.

Н. Крадин разграничава четири варианта за образуването на степните империи – монголски, тюркски, хунски и хазарски. При монголския степните империи се създават от талантлив пълководец, който успява да наложи властта си над повечето номадски племена. Тук е причислена и империята на хуните, създадена от Мотун. При тюркския държавата се образува в периферен на степната империя район. За пример са дадени тюрките и жужаните, уйгурите и тюрките. Хунският вариант е свързан с миграцията на номадите на територията на земеделска държава и подчиняването на уседналото ѝ население (аварите, българите и маджарите). При хазарския номадските империи се образуват от деленето на вече съществуващи по-крупни империи. Така първо се създали Източният и

Западният тюркски каганати, а впоследствие, на основата на Западния, възникнал Хазарският и останалите, определени като квазиимперски, образувания на номадите⁴⁷.

Най-напред, държавното обединение на хуните е възникнало не по времето на Мотун, а преди това⁴⁸. То съществувало в състояние на постоянно съперничество с юечжите. При управлението на бащата на Мотун хуните били подчинени на юечжите, а Мо-тун бил взет за заложник при тях⁴⁹. Възникването на империята Хунну по-скоро наподобява тюркския вариант от схемата на Н. Крадин. След като станал владетел на хуните, Мотун подчинил не само номадски, но и уседнали общества или общества със смесена икономика. Всички те притежавали общ светоглед и култура и изповядвали една идеология, бидейки част от туранския свят. Тези завоевания осигурили икономическа независимост на хуните⁵⁰. Възщност тюркският вариант е характерен за създаването на повечето степни империи. Хуните и тюрките се стремили към подчиняването на степните племена, както и на населението на „периферните“ области със смесена икономика, което етнически или културно не се различавало съществено от степните номади. Те нямали намерение да подчиняват Китай.

В каменните надписи, оставени от тюрките и уйгурите, е подчертан стремежът да се владеят „своите“ в пространство, очертано като квадрат. „Своите“ били народите, разпрострени по четирите посоки или четирите ъгъла. Китай не е определян като част от този свят и оставал „чужд“ за него⁵¹. Това „свое“ пространство е означено в Хазария от хазарския владетел Йосиф като власт над наследниците на Тогарма. Според Л. Гумилев етническата цялост и стабилност на Хазария се дължали на принадлежността на нейното население към „западноевразийския суперетнос“. От него са изключени само евреите⁵².

Подчинените на каганите „свои“ общности имали най-разнообразни стопански практики. Уседналото население от съседните на степна-

⁴⁷ Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова. Цит. съч., с. 123–124

⁴⁸ Това е отбелязано от Н. Крадин (*Крадин, Н. Н. Империя Хунну*, с. 31–32).

⁴⁹ Факт, на който Н. Крадин не отдава особено значение в монографията си за империята на хуните (*Крадин, Н. Н. Империя Хунну*, с. 47 и сл.). Според него държавата на хуните била първата „номадска“ империя в Централна Азия (с. 234).

⁵⁰ *Кызласов, Л. Города гуннов*, с. 48.

⁵¹ Вж. *Степанов, Цв. Българите и степната империя*, с. 114–116.

⁵² *Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь*, с. 82.

та зона райони, както и от степните земеделски оазиси, било близко по произход и култура до „степните номади“. В този смисъл прокарването на разделителни линии в степите не може да се основава на стопанството. Земеделци и номади могат да образуват устойчива общност дори ако имат различен етнически произход и едните са пришълци (или завоеватели), когато принадлежат към едно културно-идеологическо цяло. Пример в това отношение е Хорезъм⁵³.

Ето защо от съществено значение за създаването и съществуването на степните империи не е противопоставянето по линията север-юг (която е основна, но по отношение на т. нар. от Цв. Степанов „външен“ друг), а по линията изток-запад (при която за подчинените земеделски общества може да се използва терминът „приятелят друг“)⁵⁴. Създаването на българската, аварската и маджарската държави е резултат на подобно противопоставяне (българите на Аспарух са прогонени от хазарите, аварите – от тюрките, а маджарите – от печенезите). Хазарската държава се създава западно от Каспийско море на периферна за Западния Тюркски каганат територия, като най-вероятно е нямало военен конфликт между хазарите и тюрките. С оглед сведенията на хазарския владетел Йосиф войната с Велика България от средата на VII в. може да се приеме за основополагаща за Хазарската империя.

Общото между всички държавни образувания в степния свят, както и в неговата периферия, би следвало да се търси не в стопанството, а в идеологията. Именно тя свързвала в едно цяло различните по произход и икономика общности, пръснати върху огромното пространство на Евразия. Идеята за държавност се развила извън влиянието на могъщите, но чужди цивилизации на уседналия юг. Идеологията на степния свят има своите корени в дълбока древност (още в бронзовата епоха), когато границите между земеделие и номадство не били ясно очертани. Това било времето на митичните арии и туранци⁵⁵. С тях се съизмервали в пос-

⁵³ Вж. *Вайнберг, Б. И.* Цит. съч., с. 164–169.

⁵⁴ Вж. по този въпрос *Степанов, Цв.* Българите и степната империя, с. 33–44.

⁵⁵ Вж. *Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Цит. съч., с. 15–27. Подобна приемственост в степните общества се оспорва от Н. Крадин (*Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрънникова.* Цит. съч., с. 44). Според него не може да се докаже приемственост между „номадските“ империи, тъй като понякога те били отдалечени от значителен период от време. Наличието на държава или политическата приемственост не е единственият фактор за разпространяването на идеи, независимо от политическата организация на обществото. В същото време Н. Крадин отбелязва, че хуните,

ледвалите столетия (до Чингис хан) всички значителни степни империи. Затова идеологията и религиозните представи на езиково различните тюрки и иранци през Ранното средновековие били изключително близки. Според О. Прицак идеята за специфичния ред (свят), който свързвал в едно цялата евразийска степ, била изключително стабилна и запазила степните империи жизнени две хилядолетия⁵⁶. Общата традиция е съхранена в светогледа и обредите на голяма част от наследниците на някогашните степни империи. Това се отнася например за различното по произход и стопанство население на Източен и Западен Туркестан⁵⁷.

Според В. Стоянов „конните народи с уменията си в поддържането на традицията са представлявали носители на елементи (термини, организационни форми и пр.), наследени от контакти на предците им в древността, а по този начин – и посредници между отдалечени във времето и пространството култури“⁵⁸. Но основаните на стопанската характеристика типологии на степните империи не придават необходимото значение на идеологията, а оттам и на приемствеността в културната традиция, която, естествено, не може да е характерна само за скотовъди⁵⁹.

Номадството или номадската традиция в Хазария трябва да се разбира не като преобладаващо стопанство, а като стопанска практика на

тюрките и монголите имали „близка митологична система за обосноваване на властта на владетеля на степната империя“ (*Крадин, Н. Н.* Империя Хунну, с. 140). Това трудно се съгласува с твърдението му, че степните народи (номадите) нямали единно духовно ядро (*Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.* Цит. съч., с. 44).

⁵⁶ *Pritsak, O.* The Origin of Rus', pp. 12–13.

⁵⁷ Вж. например интересното етноложко изследване, показващо народите на Източен и Западен Туркестан като част от единно етнокултурно пространство на основата на детската обредност (*Чевър, Л. А.* Туркестанцы: уйгуры Синьцзяна и народы Средней Азии в этнокультурном отношении. – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 432–447).

⁵⁸ *Стоянов, В.* Куманология, с. 182.

⁵⁹ Специално за приемствеността в държавността и идеологията на различни степни империи вж. работите на П. Голдън (особено статиите, публикувани в: *Golden, P. B.* Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe; вж. също и *Golden, P. B.* Turks and Iranians: An historical sketch. – In: *Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects*, pp.17–38; *idem*, The Conversion of the Khazars to Judaism. – In: *The World of the Khazars. New Perspectives*, pp. 123–162), Н. Ди Козмо (*Di Cosmo, N.* State Formation and Periodization in Inner Asian History. – *Journal of World History*, 10:1 (Spring 1999), pp. 1–40; *idem*, Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History); С. Кляшторний (*Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.* Государства и народы евразийских степей), С. Плетньова (*Плетнева, С. А.* Кочевники средневековья), О. Прицак (*Pritsak, O.* The Origin of Rus'), Цв. Степанов (*Степанов, Цв.* Българите и степната империя през Ранното средновековие), В. Стоянов (*Стоянов, В.* Куманология) и др.

понякога неясни по статут, а и по численост, номадски групи. В Хазария били пренесени и съхранени основни за степните общества идеи и вярвания. Те били характерни за мнозинството от населението на каганата (най-вече носителите на салтовската култура – хазари, българи и алани). Граничните зони по периферията на държавата (данническите райони) се променяли, но това не засягало нейната стабилност. Хазарския каганат бил разрушен когато на нападения и опустошения били подложени централните (вътрешните) земи. Именно те имали смесена икономика. Пасищата (както планинските, така и степните) били тяхна своеобразна периферия. Би могло да се твърди, че степната територия била огромна стопанска периферия на такива центрове със смесена икономика, които я владеели. Земеделските сектори в степната държава (вътрешни или външни) осигурявали необходимите за оцеляването продукти независимо от взаимоотношенията с разположените на юг класически уседнали държави.

Причините, с които най-често се свързва падането на Хазарския каганат, се извеждат от общата теория за номадското стопанство. Това се отнася за зависимостта на номадската икономика от подчинените земеделци, за силните центробежни тенденции в подобно общество, които могли да бъдат овладявани само чрез сила. Ресурсите за тази сила (войската) се набирали предимно от външни източници. От особено значение за престижа на владетеля и за приходите на хазната била и международната търговия. Тази теория определя съществуването и загиването на държавите за зависими предимно от външни (често и цивилизационно) причини. Отхвърляйки възможността за вътрешно развитие, тя пропуска важни насоки за изследване на държавността в степите извън влиянието на южните цивилизации, чийто блясък понякога заслепява. А става дума за древна традиция с идеологически корени далеч назад в бронзовата епоха, свързана с общества, в стопанството на които не винаги преобладавало скотовъдството. Наследник на същата традиция е и Хазарският каганат.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абаев, В. И.* Культ „семи богов“ у скифов. – В: Древний мир. М., 1962, с. 445–450.
- Абрамова, М. П., К. И. Красильников, Г. Г. Пярых.* Курганы Нижнего Сулака. М., 2004.
- Айбабин, А. И.* Погребение хазарского воина. – СА, 1985, 3, с. 190–202.
- Айбабин, А. И.* Келегейское погребение военного вождя. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 28–35.
- Акишев, К. А., Г. А. Кушаев.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Аксенов, В. С.* Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. – Finno-Ugrica, 1998, 1, с. 3–12.
- Аксенов, В. С.* Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 6–17.
- Аксенов, В. С.* Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004 с. 136–144.
- Аксенов, В. С.* Об этнической неоднородности кремаций VIII – первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 5–24.
- Аксенов, В. С.* К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 204–212.
- Аксенов, В. С.* К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 219–230.

- Аксенов, В. С.** Форпост Верхний Салтов. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 72–76.
- Аксенов, В. С.** Погребальный обряд Нетайловского могильника. – РА, 2, 2006, с. 51–63.
- Аксенов, В. С.** Погребальный обряд могильника Сухая Гомольша. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 371–401.
- Аксенов, В. С.** Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка. – В: Дриновски сборник. Т. 2. Харьков-София, 2008, с. 125–137.
- Аксенова, Н.** Этническая принадлежность погребений по обряду кремации в среде салтово-маяцкой культуры (на примере биритуальных могильников). – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 221–231.
- Аладжов, Ж.** Паметници на прабългарското езичество. С., 1999.
- Алексеев, В. П.** В поисках предков. Антропология и история. М., 1972.
- Алексин, А. А., Л. Н. Гумилев.** Каспий, климат и кочевники Евразии. – В: Труды общества истории, археологии и этнографии. Т. 1. Казан, 1963, с. 41–55; публикувано и в сп. Татарская археология, 1997, 1, с. 7–23 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf).
- Амброз, А. К.** О вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации. – В: Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков. М., 1982, с. 204–222.
- Ангелова, Е.** Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – Археология, 1995, 2, с. 5–12.
- Ангелова, Ст., Л. Дончева-Петкова.** Традиции в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 1990, 7, с. 62–68.
- Ангелова, Ст., Л. Дончева-Петкова.** Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България. – Археология, 1992, 1, с. 14–21.
- Андриалов, Б. В., Л. М. Левина.** Некоторые вопросы исторической этнографии Восточного Приаралья в I тысячелетия н.э. – В: Этнография и археология Средней Азии. М., 1979, с. 94–100.
- Аржанцева, И. А.** Каменные крепости алан. – РА, 2007, 2, с. 75–88.
- Армарчук, Е.** Степь копыеносных наездников – взгляд из XX века. – Татарская археология, 2000, 1–2, с. 103–131 (www.tataroved.ru/publicat/ta_5.pdf)
- Арнаудов, М.** Очерци по българския фолклор. Т. 1. С., 1996.

- Артамонов, М. И.* Средневековые поселения на Нижнем Дону. Л., 1935 (<http://annals.xlegio.ru/hazar/iaimk131/iaimk131.htm>).
- Артамонов, М. И.* Саркел-Белая Вежа. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 7–84.
- Артамонов, М. И.* История хазар. Л., 1962.
- Артамонов, М. И.* Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. – Археология, 1969, 3, с. 1–10.
- Артамонов, М. И.* Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. – В: Славяните и Средиземноморския свят, VI–IX в. С., 1973, с. 267–270.
- Артамонов, М. И.* Некоторые вопросы отношении восточных славян с болгарам и балтам в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья. – СА, 1974, 1, с. 245–254.
- Артамонов, М. И.* Первые страницы русской истории в археологическом освещении. – СА, 1990, 3, с. 271–290.
- Артамонов, М. И., С. А. Плетнева.* Еще раз о степной культуре Евразии. – Народы Азии и Африки, 1970, 3, с. 89–92.
- Атанасов, Г.* Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров [Studia balcanica, 23]. С., 2001, с. 185–214.
- Афанасьев, Г. Е.* Этническая территория буртасов во второй половине VIII–начале X в. – СЭ, 1984, 4, с. 28–41.
- Афанасьев, Г. Е.* Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977–1979 гг. – В: Маяцкое городище. М., 1984, с. 26–56.
- Афанасиев, Г. Е.* Донские аланы. М., 1993.
- Афанасьев, Г. Е.* Где же археологические свидетельства существования хазарского государства? – РА, 2001, 2, с. 43–55.
- Ашурбейли, С.* Государство ширваншахов (VI–XVII вв.). Баку, 1983.
- Бакалов, Г.* Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). С., 1995.
- Баранов, И. А.* Грунтовые могильники второй половины VII–X вв. в Крыму. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 159–176.
- Баранов, И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990.
- Баранов, И. А.* Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 145–159.

- Баранов, И. А., В. В. Майко.** Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена в Средното Поднепровие и Таврика. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 4. В. Търново, 1995, с. 71–88.
- Баранов, И. А., В. В. Майко.** Комплексът салтовски съоръжения в Судакската крепост. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 71–87.
- Баранов, И. А., В. В. Майко.** Тюркское святилище Сугдеи. – РА, 2001, 3, с. 98–110.
- Бартольд, В. В.** Арабские известия о русах. – В: Сочинения. Т. 2., част 1. М., 1963, с. 810–858.
- Басилов, В. Н.** Суфийская легенда о соперничестве святых. – В: Приаралье в древности и средневековье. М., 1998, с. 243–260.
- Бейлис, В. М.** Ал-Мас Уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 21–31.
- Бейлис, В. М.** Арабские авторы IX – первой половины X в. о государственности и племенном строе народов Европы. – В: ДГТ СССР. Материалы и исследования 1985 год. М., 1986, с. 140–149.
- Беленицкий, А. М., Б. И. Маршак.** Черты мировоззрения согдийцев VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 75–89.
- Беленицкий, А. М., И. Б. Бентович, О. Г. Большаков.** Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.
- Белков, П. Л.** Вожди и бигмены (о механизмах становления вождества). – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 126–139.
- Белков, П. Л.** Раннее государство, предгосударство, протогосударство: игра в термины? – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 165–187.
- Белорыбкин, Г. Н.** Путь из Булгара в Киев в районе Верхней Суры. – В: Волжская Булгария и Русь. Казань, 1986, с. 89–97.
- Беновска-Събкова, М.** Змеят в българския фолклор. С., 1995.
- Березовец, Д. Т.** Славяне и племена салтовской культуры. – В: Славяните и Средиземноморският свят VI–IX век. С., 1973, с. 271–274.
- Бешевлиев, В.** Врата на първобългарите. – Годишник на СУ. Историко-филологически факултет. Т. XXXV. 1. С., 1939, с. 3–62.

- Бешевлиев, В.** Ирански елементи у първобългарите. – В: Антично общество (Труды конференции по изучению проблем Античности). М., 1967, с. 237–248.
- Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. С., 1992.
- Бешевлиев, В.** Първобългарите. История, бит и култура. С., 2008.
- Биджиев, Х. Х.** Хумаринское городище (VIII–X вв.). – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 115–124.
- Биджиев, Х. Х.** Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII–X вв. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 34–45.
- Богачев, А. В.** О времени прихода болгар на Среднюю Волгу. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 15–22.
- Божилов, Ив.** България и печенезите (896–1018 г.). – ИПр., 1973, 2, с. 37–62.
- Божилов, Ив.** Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979.
- Божилов, Ив.** Седем етюда по средновековна история. С., 1995.
- Божилов, Ив.** Българите във Византийската империя. С. 1995.
- Божилов, Ив.** Византийският свят. С., 2008.
- Божилов, Ив., Хр. Димитров.** Protobulgarica (заметки по истории протоболгар до середине IX в.) – Byzantinobulgarica, 1995, 9, с. 7–61.
- Бочков, Пл.** Непознатият юнак. С., 1994.
- Бояджиев, Ст.** Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. С., 2008.
- Бубенок, О. Б.** Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI–начало XIII вв.). Киев, 1997.
- Бубенок, О. Б.** К вопросу о причинах веротерпимости в Хазарии. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 25–33.
- Бубенок, О. Б., Д. А. Радивилов.** Народ ал-арсийа в Хазарии (из истории хазаро-хорезмийских связей). – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004, с. 5–18.
- Вайнберг, Б. И.** Этногеография Турана в древности: VII в. до н.э. – VIII в. н.э. М., 1999.
- Вайнберг, Б. И., Э. А. Новгородова.** Заметки о знаках и тамгах Монголии. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 66–74.
- Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1977.
- Ваклинов, Ст., М. Ваклинова.** Съкровището от Над Сент Миклош. С., 1983.

- Ваклинова, М.** Зад стените на Дербент. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. С., 2003, с. 73–91.
- Василева, М.** Цар Мидас между Европа и Азия. С., 2005.
- Васильев, Л. С.** Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом). – Народы Азии и Африки, 1980, 1, с. 172–186.
- Васильев, Л. С.** Протогосударство-чифдом как политическая структура. – Народы Азии и Африки, 1981, 6, с. 157–175.
- Вачкова, В.** Въображаеми и реални граници в ранносредновековна Европа. С., 2001.
- Вачкова, В.** „Западът“ и „границата“ на ойкуменето: България, хазарите и Византия VII–X в. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. С., 2003, с. 197–218.
- Венедиков, Ив.** Златният стожер на прабългарите. С., 1987.
- Венедиков, Ив.** Прабългарите и християнството. Ст. Загора, 1995.
- Венедиков, Ив.** Медното гумно. Ст. Загора, 1995.
- Венедиков, Ив.** Раждането на боговете. Ст. Загора, 1997.
- Вернадский, Г. В.** История России. Т.1. Древняя Русь. Тверь – Москва, 1997.
- Вернер, Й.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988.
- Винников, А. З.** Славяне лесостепного Дона в Раннем Средневековье (VIII-начало XI века). Воронеж, 1995.
- Винников, А. З., Г. Е. Афанасьев.** Культовые комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок советско-болгаро-венгерской экспедиции). Воронеж, 1991.
- Винников, А. З., С. А. Плетнева.** На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. Воронеж, 1998.
- Витлянов, Ст.** Дървото на живота в паметници на Първото българско царство. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, с. 337–353.
- Вишневская, О. А., Ю. А. Рапопорт.** Следы почитания огня в средневековом Хорезмийском городе. – В: Этнография и археология Средней Азии. М., 1979, с. 105–112.
- Владимиров, Г.** Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). С., 2005.

- Власкин, М. В., Л. С. Ильюков.** Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. – СА, 1990, 1, с. 137–153.
- Вълчанов, С.** Царското служение в Стария завет. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 19–31.
- Габуев, Т. А.** Происхождение алан по данным письменных источников. – ВДИ, 2000, 3, с. 50–62.
- Габуев, Т. А.** О локализации „малых“ владений Кангюя, публикувано в електронното издание „Открытый текст“ на 23. 11. 2007 г. (<http://opentextnn.ru/history/archaeology/library/?id=1961&txt=1>).
- Гавриутухин, И. О., А. В. Пьянков.** Древности и памятники VIII–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003, с. 195–200.
- Гаджиев, М. С.** Древний город Дагестана. Опыт историко-топографического и социально-экономического анализа. М., 2002.
- Гаджиев, М. С.** Зороастрийский погребальный комплекс близ Дербента. – РА, 2007, 4, с. 51–63.
- Гадло, А. В.** Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII–X вв. – Вестник ЛГУ, 1968, 3, с. 55–65.
- Гадло, А. В.** Восточный поход Святослава (к вопросу о начале Тмутороканского княжения). – В: Проблемы истории феодальной России. Л., 1971, с. 59–66.
- Гадло, А. В.** Тмутороканские этюды II (держава Инала и его потомков). – Вестник ЛГУ, 1989, 3, с. 9–20.
- Гадло, А. В.** Тмутороканские этюды III (Мстислав). – Вестник ЛГУ, 1990, 2, с. 21–33.
- Гадло, А. В.** Тмутороканские этюды IV (старшие Ярославичи и Ростислав). – Вестник ЛГУ, 4, 1991, с. 3–13.
- Галкина, Е. С.** Территория Хазарского каганата IX – первой половины X в. в письменных источниках. – ВИ, 9, 2006, с. 132–145.
- Гаркави, А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.
- Генинг, В. Ф.** Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 4–15.
- Генинг, В. Ф., А. Х. Халиков.** Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). М., 1964.

- Георгиев, П.** За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 89–100.
- Георгиев, П.** За семантиката на сарматските знаци в Северното Причерноморие. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Търново, 1997, с. 45–65.
- Георгиева, Ив.** Българска народна митология. С., 1993.
- Герцен, А. Г.** Хазары в Доросе-Мангупе. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 29–34.
- Гмыря, Л. Б.** Культ священных деревьев в религиозных воззрениях населения прикаспийского Дагестана (VII–VIII вв.). – РА, 2008, 2, с. 13–27.
- Голан, А.** Миф и символ. М., 1993.
- Голб, Н., О. Прицак.** Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим, 1997.
- Голден, П. Б.** Достижения и перспективы хазарских исследований. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 27–68.
- Голубева, Л. А.** Шумящие подвески с изображением коня из катакомб Маяцкого селища. – В: Маяцкое городище. М., 1984, с. 136–141.
- Голубовский, П.** Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII в. Киев, 1884.
- Горишнуова, О. В.** Священные деревья Ходжи-Барора. Фитолатрия и культ женского божества в Средней Азии. – ЭО, 2008, 1, с. 71–82.
- Горюнов, Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья. Л., 1981.
- Грубарг, М. Д.** Государство, власть и закон согласно традиции иудаизма. – ЭО, 2002, 1, с. 126–138.
- Гумилев, Л. Н.** Истоки ритма кочевой культуры Серединной Азии (опыт историкогеографического синтеза). – Народы Азии и Африки, 1966, 4, с. 85–94 (www.gumilevica.kulichki.net/articles/Article81.htm).
- Гумилев, Л. Н.** Викинги не солгали. – Природа, 1977, 5, с. 95–99.
- Гумилев, Л. Н.** Древняя Русь и Великая степь. Т. 1. М., 1997, изд. на Институт ДИ-ДИК.
- Гумилев, Л. Н.** Открытие Хазарии. М., 2003, изд. на Айрис-пресс.
- Гумилев, Л. Н.** Древние тюрки. М., 2004, „Издательство АСТ“.
- Гумилев, Л. Н.** От Руси к России. М., 2004.

- Гуревич, А. Я.* Походы викингов. М., 1966.
- Гюзелев, В.* Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969.
- Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.
- Гюзелев, В.* Езическа България. – В: История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, с. 55–166.
- Гюзелев, В.* Средновековна България и Скандинавия през IX–XV в. – В: Викингите – мореплаватели, откриватели, създатели. С., 2000, с. 27–67.
- Гюзелев, В.* Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство. С., 2007.
- Давлетшин, Г. М.* Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период X–нач. XIII вв.). Казань, 1990.
- Дагрон, Ж.* Императорът и свещеникът. Етюд върху византийският „цезаропапизъм“. С., 2006.
- Даркевич, В. П.* К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным). – КСИА АН СССР. Т. 138. М., 1973, с. 93–103.
- Даркевич, В. П.* Художественный металл Востока VIII–XII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья. М., 1976.
- Даркевич, В. П.* Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.). – ВИ, 1994, 10, с. 43–60.
- Димитров, Д. Ил.* Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
- Димитров, Хр.* Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. – Добруджа, 1989, 6, с. 11–25.
- Димитров, Хр.* България и хазары в VII–VIII веках. – ВНР, 1989, 2, с. 47–66.
- Димитров, Хр.* Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998.
- Дмитриев, А. В.* Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморие и Закавказие в эпоху средневековья IV–XIII века. М., 2003, с. 200–206.
- Добрев, П.* Светът на прабългарите. С., 1994.
- Добрев, П.* История на българската държавност. С., 1995.
- Добрев, П.* Българските огнища на цивилизация на картата на Евразия. С., 1998.

- Добрев, П.** Българи, арменци и евреи в ранната история. – В: История на българите: потребност от нов подход. Преоценки. Втора част. С., 1998, с. 9–44.
- Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. С., 1996.
- Дубов, И. В.** Великий Волжский путь. Л., 1989.
- Дудко, Д. М.** Славяне и сармато-аланы: взаимовлияние в религиозно-мифологической сфере. – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004, с. 34–46.
- Дъёни, Г.** Легенда о чудесном олене: исторические корни и интерпретации мадьярской праистории. – Известия Уральского государственного университета, 2007, 49, с. 34–43.
- Евстатиев, Д.** Старобългарските валове сред античните и средновековни земнонасипни съоръжения. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 74–85.
- Елиаде, М.** История на религиозните вярвания и идеи. От каменния век до Елевсинските мистерии. С., 1997.
- Елиаде, М.** Сакралното и профанното. С., 1998.
- Елиаде, М.** Образи и символи. С., 1998.
- Елиаде, М.** Митът за вечното завръщане. Архетипи и повторение. С., 2002.
- Елиаде, М.** История на религиозните вярвания и идеи. Т. 2. От Гаутама Буда до триумфа на християнството. С., 2009.
- Живков, Б.** Свещената царска власт и култът към Великата Богиня в Хазария. – Минало, 2009, 3, с. 21–31.
- Жумаганбетов, Т. С.** Генезис государство-религиозной идеологии в древнетюркских каганатах. – ЭО, 2006, 4, с. 154–162.
- Заимов, Й., В. Заимова.** Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970.
- Заимова, Р.** Арабски извори за българите. Христоматия. С., 2000.
- Залеская, В. Н., З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова.** Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище. С., 2006.
- Заходер, Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962.
- Заходер, Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, руси, славяне. М., 1967.
- Зиливинская, Э.** Ретон с городища Самосделка (Астраханская область). – Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 26–31.

- Зиливинская, Э. Д. Васильев.** Городище в дельте Волги. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 42–54.
- Зиливинская, Э. Д., Д. В. Васильев, Т. Ю. Гречкина.** Раскопки на городище Самосделка в Астраханской области в 2000–2004 гг. – РА, 2006, 4, с. 24–35.
- Зинько, В. Н., Л. Ю. Пономарев.** Тюрко-булгарские памятники Восточного Крыма в конце VII–середине X вв. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 233–253.
- Златарски, В. Н.** История на българската държава през Средните векове. Т. 1., част II, С., 1994.
- Ибн Фадлан.** Пътешествие до Волжска България 921–922. С., 1992.
- Иванов, Й.** Богомилски книги и легенди. С., 1970.
- Иванов, С. А.** Миссия восточнохристиянската църква к славянам и кочевникам: еволюция методов. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75 летия акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 16–39.
- Йоан Екзарх.** Шестоднев. С., 2000.
- Йорданов, Й.** Антропология на древните българи. Масовият кръгов гроб при Девня. С., 2008.
- Йорданов, Ст.** За митологичната младост и мито-ритуалната ликантропия на прабългарския владетел: II. Кутригурският вожд Грод, Курт/ Кубрат от Велика България и апокрифният владетел Гордие-Чигочин. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 4. В. Търново, 1995, с. 31–52.
- Йорданов, Ст.** Обичаят „свещена пролет“ у прабългарите и механизмът на преселенията им в Северното Причерноморие и на Балканите. – В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В. Търново, 1996, с. 24–40.
- Йорданов, Ст.** За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 49–69.
- Йорданов, Ст.** За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата тьолис-тардуш и двудялбата „българи-котраги“ в „Старата Велика България“. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Търново, 1997, с. 89–105.
- Казаков, Е. П.** Култура ранней Волжской Болгарии. Этапы этнокультурной истории. М., 1992.

- Каймакамова, М.** Образуването на българската държава в българската средновековна историопис. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 59–87.
- Калинина, Т. М.** Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г. М., 1976, с. 90–101.
- Калинина, Т. М.** Торговые пути Восточной Европы IX века (по данным ибн Хордадбеха и ибн ал-Факиха). – История СССР, 1986, 4, с. 68–82.
- Калинина, Т. М.** Сведения ранних ученых Арабского халифата. М., 1988.
- Калинина, Т. М.** Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 106–119.
- Калинина, Т. М.** Употребление этникона ал-хазар в арабско-персидских источниках IX–X вв. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 41–51.
- Калинина, Т. М.** Ал-хазар и ас-сакалиба: контакты. Конфликты? – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 101–110.
- Калинина, Т. М.** Ал-хазар и ал-турк в произведениях средневековых арабо-персидских ученых – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 251–258.
- Калинина, Т. М.** Страна Хазария, какой она представляется по арабо-персидским источникам. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 29–41.
- Калоянов, А.** „Месец“ и „Месечина“ в народната астрономия и в българския обреден фолклор. – В: Известия на исторически музей Кюстендил. Т. IV. С., 1996, с. 147–151.
- Калоянов, А.** Старобългарското езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. В. Търново, 2000.
- Калоянов, А.** Старобългарските шамани. Религиозен опит и социални функции (VIII–XII в.). С., 2003.
- Кальонски, А.** Юруците. С., 2007.
- Камбъл, Дж.** Източна Митология. С., 2004.
- Камбъл, Дж.** Западна митология. С., 2005.
- Карнейро, Р.** Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследования истории возникновения государства. – В: Альтернативные пути к цивилизации. М., 2000 (<http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/carneiro.htm>).
- Карпов, Ю. Ю.** Женское пространство в культуре народов Кавказа. СПб., 2001.

- Кизлов, М., Д. Михайлова.** Хазары и Хазарский каганат в европейских националистических идеологиях и политически ориентированной научно-исследовательской литературе. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 34–62.
- Классен, Х. Дж. М.** Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма. – В: Альтернативные пути к цивилизации. М., 2000, с. 6–23 (<http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/claessen.htm>).
- Кляшторный, С. Г.** Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Кляшторный, С. Г.** Терхинская надпись (предварительная публикация). – Советская тюркология, 1980, 3, с. 82–95.
- Кляшторный, С. Г.** Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 18–22.
- Кляшторный, С. Г.** „Народ Аспаруха“, гунны Кавказа и древнетюркский Олимп. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 120–125.
- Кляшторный, С. Г.** Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии. – В: Проблемы политогенеза кыргызской государственности. Бишкек, 2003, с. 115–125 (www.kyrgyz.ru/?page=216).
- Кляшторный, С. Г.** Азиатский аспект ранней истории хазар. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 259–264.
- Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.** Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. СПб., 2000.
- Кобищанов, Ю. М.** Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизации. М., 1999.
- Ковалевский, А. П.** Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922. Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956.
- Ковалевская, В. Б.** Северокавказские древности. – В: Археология СССР. Т. 18. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М., 1981, с. 83–97.
- Ковалевская, В. Б.** Северный Кавказ в X–XIII вв. – В: Археология СССР. Т. 18. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М., 1981, с. 224–228.
- Ковалевская, В. Б.** Кавказ и аланы. М., 1984.
- Ковалевская, В. Б.** Торговые пути Северного Кавказа в Раннем средневековье (по данным обработки компьютерных карт распределения сердоликовых бус V–IX вв.). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 227–238.

- Ковалевская, В. Б.** Связи Восточной Европы в эпоху Хазарского каганата (на основании анализа массового археологического материала). – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 52–68.
- Колода, В. В.** Новые исследования Волчанского городища. – Восточноевропейский археологический журнал, 1(1), ноябрь-декабрь 1999, (www.archaeology.kiev.ua/journal/011299/koloda.htm).
- Колода, В. В.** Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца). – Восточноевропейский археологический журнал, 6(13), ноябрь-декабрь, 2001 (www.archaeology.kiev.ua/journal/061101/koloda.htm).
- Колода, В. В.** Железопроизводство болгарских племен северного Причерноморья. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1, С., 2007, с. 277–294.
- Комар, А. В.** Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). – Vita Antiqua, 2, Киев, 1999, с. 111–136 (www.archaeology.kiev.ua/pub/komar.htm).
- Комар, А. В.** Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы). – Восточноевропейский археологический журнал, 3 (4), 2000 (www.archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm).
- Кондуктурова, Т. С.** Палеоантропологические материалы из Маяцкого могилника. – В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. М., 1984, с. 200–236.
- Коновалова, И. Г.** Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов. – В: Древнейшие государства Восточной Европы 1998. М., 2000, с. 126–133.
- Коновалова, И. Г.** О возможных источниках заимствования титула „каган“ в древней Руси. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. М., 2001, с. 108–135.
- Константин Багрянородный.** Об управлении империей. М., 1989.
- Короглы, Х. Г.** Огузский героический эпос. М., 1976.
- Короглы, Х. Г.** Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983.
- Кравченко, Э.** Городища среднего течения Северского Донца. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 242–275.
- Кравченко, Э.** Городища среднего течения Северского Донца. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 167–204.

- Крадин, Н. Н.** Кочевые общества в контексте стадильной эволюции. – ЭО, 1994, 1, с. 62–72.
- Крадин, Н. Н.** Вождество: современное состояние и проблемы изучения. – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 11–61.
- Крадин, Н. Н.** Общественный строй кочевников: дискуссии и проблемы. – ВИ, 2001, 4, с. 21–32.
- Крадин, Н. Н.** Империя Хунну. М., 2001.
- Крадин, Н. Н., Т. Д. Скрынникова.** Империя Чингис-хана. М., 2006.
- Красильников, К. И.** Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – СА, 1981, 4, с. 110–125.
- Красильников, К. И.** Этнопроцессы в среде праболгар степного Подонцовья. – В: Проблемы на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 77–89.
- Кривошеев, М. В., А. С. Скрипкин.** Позднесарматская культура междуречья Волги и Дона. Проблема становления и развития. – РА, 2006, 1, с. 124–136
- Кропоткин, В. В.** Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967.
- Кропоткин, В. В.** Булгарские монеты X века на территории Древней Руси и Прибалтики. – В: Волжская Булгария и Русь (к 1000-летию русско-булгарского договора). Казань, 1986, с. 38–62.
- Круглов, Е. В.** Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI–VIII вв. в восточноевропейских степях. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 79–93.
- Круглов, Е. В.** Хазары – поиск истины. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 427–445.
- Кузнецов, Б. И.** Древний Иран и Тибет. История религии Бон. СПб., 1998.
- Кузнецов, В. А.** Аланские племена Северного Кавказа. М., 1962.
- Кулаковский, Ю. А.** Христианство у алан. – ВВ, V, вып. 1–2, 1898, с. 1–18.
- Куланда, С. В.** Царь богов Индра: юноша-воин-вождь. – В: Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. М., 1995, с. 104–125.
- Кумеков, Б. Е.** Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.
- Кызласов, И. Л.** Рунические письменности евразийских степей. М., 1994.
- Кызласов, И. Л.** Руническая эпиграфика древних болгар. – Татарская археология, 2000, 1–2, с. 5–18 (www.tataroved.ru/publicat/ta_5.pdf).

- Кызласов, Л. Р.** Средневековые города Тувы. – СА, 1959, 3, с. 66–80.
- Кызласов, Л. Р.** Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. М., 1960.
- Кызласов, Л. Р.** Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы. – Татарская археология, 1997, 1, с. 24–31 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf).
- Кызласов, Л. Р.** Города гуннов. – Татарская археология, 1998, 2, с. 47–64 (www.tataroved.ru/publicat/ta_3.pdf).
- Кызласов, Л. Р.** Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI–XIII вв. (язык, письменность, религия). – ЭО, 2004, 6, с. 3–13.
- Кюизение, Ж.** Сватбите на Марко. Ритуал и мит по българските земи. С., 2002
- Кюмон, Ф.** Мистериите на Митра. С., 1999.
- Ладюри, Э. Ле Руа.** История климата с 1000 года. Л., 1971.
- Левина, Л. М.** К вопросу об антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре. – В: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 167–178.
- Левина, Л. М.** Среднеазиатские связи джетыясарской культуры в первой половине I тысячелетия н.э. – В: Культура и искусство древнего Хорезма. М., 1981, с. 170–177.
- Левина, Л. М.** Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н.э. – I тыс. н.э.). М., 1996.
- Левина, Л. М.** К истории исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в Восточном Приаралье. – В: Приаралье в древности и средневековье. М., 1998, с. 42–59.
- Левченко, Г. Г.** Очерки истории русско-византийских отношений. М., 1956.
- Лечева, Г.** Библейският генотип за царската институция и отражението му в Йоановия Шестоднев. – В: Християнската традиция и царската институция в българската култура. Шумен, 2003, с. 5–15.
- Литвинский, Б. А.** Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы. – В: История и культура народов Средней Азии. М., 1976, с. 49–65.
- Ловмянский, Х.** Русь и норманны. М., 1985.
- Львова, Э. Л., И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова.** Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск, 1988.

- Ляпушкин, И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 85–150.
- Ляпушкин, И. И.* Карнауховское поселение. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 263–314.
- Любичев, М. В.* Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. – В: Древности. Харьков, 1994, с. 87–100.
- Любичев, М. В.* Памятники типа Сахновки на Северском Донце. – В: Вісник Харківського національного університету ім В. Н. Каразіна. №566. Історія. Випуск 34, Харків, 2002, с. 13–27.
- Любичев, М. В.* Салтово-сахновские контакты в свете материалов поселения Нижний Бишкин 2 на Северском Донце. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 277–296.
- Макарова, Т. И., С. А. Плетнева.* Пояс знатного воина из Саркела. – СА, 1983, 2, с. 62–76.
- Маразов, И.* За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Проблеми на изкуството, 1976, 4, с. 45–53.
- Марваков, Т.* Селищни структури на Първото българско царство и Кримска Хазария. Проблемът за аулите. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–2. С., 2007, с. 205–211.
- Мавродин, В. В.* Образование древнерусского государства. Л., 1945.
- Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959.
- Магомедов, М. Г.* Образование хазарского каганата. М., 1983.
- Магомедов, М. Г.* Дагестан и страна Берсилия. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 24–34.
- Магомедов, М. Г.* Хазары на Кавказе. Махачкала, 1994.
- Магомедов, М. Г.* Древнее Болгарское царство на Кавказе. Махачкала, 2005.
- Майко, В. В.* Комплексът прабългарски паметници от VII–X в. край с. Морское в Югоизточен Крим. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 127–148.
- Майко, В. В.* Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X век – до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. В. Търново, 1997, с. 109–121.

- Майко, В. В.** К вопросу о хазарах на Боспоре во второй половине X в. – В: Пантикапей. Боспор. Керчь. Материалы международной конференции. Керчь, 2000, с. 87–93 (<http://annals.xlegio.ru/hazar/small/mayko.htm>).
- Майко, В. В.** Іудейські елементи в матеріальній культурі населення Південно-Східної Таврики другої половини X ст. – В: Ruthenica. Т. 1. Киев, 2002, с. 41–47 (www.history.org.ua/sub/contents.htm).
- Майко, В. В.** Территориальные группы праболгарских памятников Таврики VII – первой половиной X вв. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 151–165.
- Макарова, Т. И.** Боспор. – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003, с. 53–55.
- Маразов, Ив.** За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Проблеми на изкуството, 1976, 4, с. 45–53.
- Маринов, Д.** Избрани произведения в 5 тома. Т. 1. Част 1. Народна вяра. С., 2003.
- Марков, Г. Е.** Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. М., 1976.
- Матвеева, Г. И.** Поселения VIII–IX вв. в Среднем Поволжье. – В: Из археологии Поволжья и Приуралья. Казань, 2003, с. 107–117.
- Матвеева, Г. И., А. Ф. Кочкина.** Муромский городок. Самара, 2005.
- Мелетинский, Е. М.** Поэтика мифа. М., 1976.
- Мельникова, Е. А.** К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-восточной Европе (постановка проблемы). – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995, с. 16–33.
- Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин.** Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). – История СССР, 5, 1986, с. 63–77.
- Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин.** Начальные этапы урбанизации и становление государства (по материалу Древней Руси и Скандинавии). – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1985 год. М., 1986, с. 99–108.
- Мерперт, Н. Я.** Против извращения хазарской проблемы. – В: Против вульгаризации марксизма в археологии. М., 1953, с. 165–190.
- Мерперт, Н. Я.** К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957.

- Минаева, О.** Към тълкуването на сцените по кани №2 и 7 на съкровището от Надь Сент Миклош. – Проблеми на изкуството, 1988, 1, с. 49–53.
- Минаева, О.** Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII–IX век. – Проблеми на изкуството, 1991, 1, с. 21–27.
- Минаева, О.** Съдовете с животинска глава №13 и 14 от съкровището от Надь Сент Миклош: форма, функция, семантика и художествена традиция. – Проблеми на изкуството, 2002, 1, с. 18–25.
- Минаева, О.** За ролята на Хазария в контактите на изкуството на Първото българско царство с ранноислямското изкуство. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. С., 2003, с. 159–172.
- Минаева, О.** Още за съда от Коцки и някои типологически сходства между изкуството на хазари и българи. – Проблеми на изкуството, 2003, 4, с. 49–53.
- Минорский, В. Ф.** История Ширвана и Дербента X–XI веков. М., 1963.
- Михайлов, Е.** Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. С., 1990.
- Михайлов, Е.** Формирането на Киевска Русия в историческата литература (основни насоки и представители). С., 1999.
- Михеев, В. К.** Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. – СА, 1982, 2, с. 156–167.
- Михеев, В. К.** Подоние в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985.
- Михеев, В. К.** Северозападная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 74–93.
- Михеев, В. К., А. А. Тортика.** Евреи и иудаизм в Хазарском каганате: к вопросу о формулировке современной научной концепции хазарской истории. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 175–184.
- Моллов, Т.** Мит, епос, история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). В. Търново, 1997.
- Мороз, Й.** Към въпроса за семантиката на лъка и стрелата при древните българи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 448–458.
- Москаленко, А. Н.** Славяне на Дону (Боршевская культура). Воронеж, 1981.
- Мошкова, М. Г.** Археологические памятники южноуральских степей второй половины II–IV в. н.э.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (погребальный обряд). – РА, 2007, 3, с. 103–111.
- Мошкова, М. Г.** Археологические памятники южноуральских степей второй половины II–IV в. н.э.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (вещевой комплекс). – РА, 2007, 3, с. 111–121.

- Мошкова, М. Г., В. Ю. Малашев, С. Б. Болелов.** Проблемы культурной атрибуции памятников евразийских кочевников последних веков до н.э. – IV в. н.э. – РА, 2007, 3, с. 121–132.
- Мюлер, А.** История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. М., 2004.
- Назаренко, А. В.** Русь и Германия в IX–X вв. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1991. М., 1994, с. 5–139.
- Назаренко, А. В.** Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М., 2001.
- Насонов, А. Н.** „Русская земля“ и образование территории Древнерусского государства. М., 1951.
- Науменко, В. Е.** К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004 с. 52–76.
- Науменко, В. Е.** Таврика в контексте византийско-хазарских отношений: опыт первых контактов. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 94–116.
- Науменко, В. Е.** Византийско-хазарские отношения в середине IX века. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. М., 2005, с. 231–244.
- Нейкова, Р.** Имало ли е шамани на Балканите? С., 2006.
- Нестеров, С. П.** Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990.
- Николов, Г.** ТОН ПОΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΟΝ. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, с. 67–75.
- Новосельцев, А. П.** Восточные источники о восточных славянах и Русь VI–IX вв. – В: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 264–323.
- Новосельцев, А. П.** К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. – История СССР, 1982, 4, с. 150–159.
- Новосельцев, А. П.** „Худуд ал-алам“ как источник о странах и народах Восточной Европы. – История СССР, 1986, 5, с. 90–103.
- Новосельцев, А. П.** Термин „вежа“ в древнерусских источниках. – В: ДГТ СССР. Материалы и исследования 1987 год. М., 1989, с. 13–18.
- Новосельцев, А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

- Новосельцев, А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Западной Евразии. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 59–72.
- Оболенски, Д.** Византийската общност. Източна Европа 500–1453 г., С., 2001.
- Овчаров, Д.** Прабългарската религия. Произход и същност. С., 1997.
- Овчаров, Д.** Въведение в прабългарската култура. С., 2002.
- Овчаров, Н.** Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 430–439.
- Острогорски, Г.** История на византийската държава. С., 1996.
- Отран, Ш.** Митра и Заратустра. С., 1998.
- Павлов, Пл.** Нормани и англичани в средновековна България. – В: Викингите – мореплаватели, откриватели, създатели. С., 2000, с. 94–102.
- Павлов, Пл.** Българо-хазарски взаимоотношения и паралели. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. С., 2003, с. 114–141.
- Паромов, Я. М.** Поселения и дороги на Таманском п-ве в VIII–XIII веках. Хазарский период (VIII–начало X в.). – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века. М., 2003, с. 161–167.
- Пашуто, В. Т.** Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
- Петрова, П.** За произхода и значението на знака „ипсилон“ и неговите дофонетични варианти. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XIV (1990), 2, с. 39–50.
- Петрухин, В. Я.** Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. М., 1995.
- Петрухин, В. Я.** Славяне, варяги и хазары на юге Руси. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1992–1993. М., 1995, с. 117–124.
- Петрухин, В. Я.** Варяги и хазары в истории Руси. – ЭО, 1993, 3, с. 68–82.
- Петрухин, В. Я.** Библия, апокрифы и становление славянских раннеисторических традиций (к постановке проблемы). – В: От Бытия к Исходу... М., 1998, с. 272–284.
- Петрухин, В. Я.** Князь Олег, Хельгу Кембриджского документа и русский княжеский род. – В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. М., 2000, с. 222–229.
- Петрухин, В. Я.** У истоков древнерусской культуры: ритон из Чернигова и хазарская традиция. – Проблеми на изкуството, 2000, 1, с. 3–10.

- Петрухин, В. Я.** К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летия акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 73–78.
- Петрухин, В. Я.** Сказание о хазарской дани в контексте летописной истории. – В: Древнетюркский мир: история и традиции. Казань, 2002, с. 43–44 (www.tataroved.ru/publicat/drev_turk.pdf).
- Петрухин, В. Я.** Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 69–100.
- Петрухин, В. Я.** „Отмстить неразумным хазарам...“ Хазарский каганат и евразийский аспект начала российской истории. – Восточная коллекция, 2 (25), 2006, с. 18–28.
- Петрухин, В. Я.** Женитба громовержца. Балтийско-финские мифологические параллели и проблемы начальной эпической истории балтов, финнов и славян в Восточной Европе. – Славяноведение, 2006, 2, с. 31–36.
- Петрухин, В. Я., Т. А. Пушкина.** К предыстории древнерусского города. – История СССР, 1979, 4, с. 100–112.
- Плетнева, С. А.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – В: Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1. М., 1958, с. 151–226.
- Плетнева, С. А.** От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967.
- Плетнева, С. А.** Древности Черных клобуков. М., 1973.
- Плетнева, С. А.** Хазары. М., 1976.
- Плетнева, С. А.** Древните българи в Източна Европа. – В: Известия на българското историческо дружество, XXXIII, 1980, с. 23–40.
- Плетнева, С. А.** Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 9–19.
- Плетнева, С. А.** Восточноевропейские степи во второй половине VIII–X в. – В: Археология СССР. Т. 18. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М., 1981, с. 62–80.
- Плетнева, С. А.** Печенеги, торки, половцы. – В: Археология СССР. Т. 18. Степи Евразии в эпоху Средневековья. М., 1981, с. 213–222.
- Плетнева, С. А.** Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982.
- Плетнева, С. А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М., 1989.
- Плетнева, С. А.** Половцы. М., 1990.
- Плетнева, С. А.** История одного хазарского поселения. – СА, 1993, 2, с. 48–69.

- Плетнева, С. А.* Саркел и „шелковый“ путь. Воронеж, 1996.
- Плетнева, С. А.* Древние болгары в Восточноевропейских степях. – Татарская археология, 1997, 1, с. 32–63 (www.tataroved.ru/publicat/ta_1.pdf).
- Плетнева, С. А.* „Амазонки“ как социально-политическое явление. – В: Культура славян и Русь. М., 1998, с. 529–537.
- Плетнева, С. А.* Очерки хазарской археологии. М., 1999.
- Плетнева, С. А.* О заселении славянами Саркела-Белой Вежи. – В: Археология Восточноевропейской лесостепи. Вып. 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2000, с. 82–98.
- Плетнева, С. А.* Оборонительная стена в Таматархе-Тмутаракани. – В: Историко-археологический альманах. Вып. 6. Армавир, 2000, с. 21–28 (<http://rec.gerodot.ru/tmutarakan/pletneva.htm>).
- Плетнева, С. А.* Кочевники в Таматархе. – РА, 2001, 2, с. 97–107.
- Плетнева, С. А.* Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы). – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 110–124.
- Плетнева, С. А.* Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках. – В: Археология СССР. Т. 19. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века. М., 2003, с. 171–183.
- Плетнева, С. А.* Хазары и Хазарский каганат. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 17–24.
- Плетнева, С. А., А. Г. Николаенко.* Волоконовский древнеболгарский могильник. – СА, 1976, 3, с. 279–298.
- Повесть временных лет.* Т. 1. М., 1950.
- Половой, Н. Я.* К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников). – ВВ, XVIII, 1961, с. 85–104.
- Полубояринова, М. Д.* Знаки на Золотоордынской керамике. – В: Средневековые древности евразийских степей. М., 1980, с. 165–212.
- Поляк, А. Н.* Восточная Европа IX–X веков в представлении Востока. – В: Славяне и их соседи. Вып. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 79–107.
- Попконстантинов, К.* Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско и техните аналози. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. Шумен, 1997, с. 110–121.
- Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.
- Попов, Р.* Светци и демони на Балканите. Пловдив, 2008.

- Потанов, Л. П.** Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. – Тюркологический сборник 1972. М., 1973, с. 265–286.
- Потанов, Л. П.** „Иер Суб“ в орхонских надписях. – Советская тюркология, 1979, 6, с. 71–77.
- Приходнюк, О. М.** Фибулы Пастырского городища. – В: Археология Восточноевропейской лесостепи. Вып. 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2000, с. 48–73.
- Приходнюк, О. М.** Восточные славяне и степной мир в период становления Хазарского каганата. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 125–130.
- Прицак, О.** Българо-арабска кореспонденция от IX в. – Минало, 2006, 1, с. 16–19.
- Пьянков, И. В.** Древнейшие государственные образования Средней Азии (Опыт исторической реконструкции). – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 334–348.
- Рабовянов, Д.** За появата на крепостите от групата Цар Асен. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–2. С., 2007, с. 349–356.
- Раевский, Д. С.** Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. М., 1977.
- Раевский, Д. С.** Модель мира скифской культурой. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э. М., 1985.
- Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982.
- Рашев, Р.** За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две части“. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. С., 1992, с. 96–102.
- Рашев, Р.** За произхода на прабългарите. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1992. В. Търново, 1993, с. 23–33.
- Рашев, Р.** О возможности выделения самых ранних археологических памятников болгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология, 1998, 2 (3), с. 65–72 (www.tataroved.ru/publicat/ta_3.pdf).
- Рашев, Р.** Прабългарите и българското ханство на Дунав. С., 2001.
- Рашев, Р.** Единство и различия в ямния (български) погребален обред на салтово-маяцката култура. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. С., 2003, с. 16–41.

- Рашиев, Р.** Легендата за Булгар. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново, 2003, с. 373–383.
- Рашиев, Р.** Преходът от земена към каменна фортификация в Първото българско царство. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 301–310.
- Рашиев, Р.** Прабългарите през V–VII век. В. Търново, 2007.
- Рашиев, Р.** Образът на горгоната Медуза в българските земи през ранното средновековие. – Проблеми на изкуството, 3, 2007, с. 7–11.
- Рашиев, Р.** Българската езическа култура VII–IX век. С., 2008.
- Ромашов, С. А.** Историческая география Хазарского каганата (VIII–XIII вв.). Глава III. – АЕМАе, 12 (2002–2003), с. 81–195. Глава IV и V. – АЕМАе, 13 (2004), с. 185–264. Глава VI и VII. – АЕМАе, 14 (2005), с. 104–154.
- Рона-Таш, А.** Хазары и мадьяры. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 111–124.
- Рыбаков, Б. А.** Русь и Хазария (к вопросу исторической географии Хазарии). – В: Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М., 1952, с. 128–150.
- Рыбаков, Б. А.** К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. – СА, 17, 1953, с. 23–104.
- Сахаров, А. Н.** Дипломатията на древна Русия. IX – първата половина на X век. С., 1984.
- Сахаров, А. Н.** Дипломатия Святослава. М., 1991.
- Свистун, Г.** Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 403–415.
- Седов, В. В.** Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982.
- Седов, В. В.** К этногенезу волжских болгар. – РА, 2001, 2, с. 5–15.
- Сергацков, И. В.** Проблема становления среднесарматской культуры. – Доклад, прочитанный на семинаре «История и культура сарматов», проведенном 1 марта 2005 г. Институтом археологии РАН и НИИ археологии Нижне-го Поволжья при Волгоградском госуниверситете (<http://www.archaeology.ru/ONLINE/Sergakov/stanovlenie.html>).
- Симеонов, Б.** Източни извори за историята и названието на Аспаруховите българи. – Векове, 1979, 1, с. 49–57.
- Симеонов, Б.** Прабългарска ономастика. С., 2008.

- Симеонова, Л.** Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70те години на XI в.). С., 2006.
- Скрипкин, А. С.** Азиатская Сарматия во II–IV вв. (некоторые проблемы исследования). – СА, 1982, 2, с. 43–56.
- Скрипкин, А. С.** К вопросу этнической истории сарматов первых веков нашей эры. – ВДИ, 1996, 1, с. 160–168.
- Скрипкин, А. С.** О времени появления аланов в Восточной Европе и их происхождении (историографический очерк). – В: Историко-археологический альманах, 7, Армавир, 2001, с. 15–40 (www.members.tripod.com/~Grozniyat/alan/skripkin.html).
- Скрипкин, А. С.** К проблеме соотношения ранне- и среднесарматской культур. – Доклад, прочитанный на семинаре «История и культура сарматов», проведенном 1 марта 2005 г. Институтом археологии РАН и НИИ археологии Нижнего Поволжья при Волгоградском госуниверситете (http://www.archaeology.ru/ONLINE/Skripkin/K_probleme.html).
- Смирнов, К. Ф.** Савроматы. М., 1964.
- Снесарев, Г. П.** Под небом Хорезма (этнографические очерки). М., 1973.
- Снесарев, Г. П.** Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М., 1983.
- Соколова, И. В.** Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсонеса. – Палестинский сборник, 23(86), 1971, с. 68–74.
- Сорочан, С. Б.** Об *opus spicatum* и населении раннесредневековой Таврики. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 117–159.
- Стаматов, Ат.** Темпора incognita на ранната българска история. С., 1997.
- Станев, К.** Боспорското наследство на прабългарите. Защо Аспарух е носил това име и произход на знака ГΥΙ. – Минало, 2005, 1, с. 25–34.
- Станилов, Ст.** Семантиката на лъка и стрелата в изображенията от раносредновековна България (VII–X в.). – Археология, 1981, 1–2, с. 28–35.
- Станилов, Ст.** Селища и аули (някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав – VII–VIII в.). – В: Сборник в памет на проф. С. Ваклинов. С., 1984, с. 100–105.
- Станилов, Ст.** Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. С., 2003, с. 42–72.
- Станилов, Ст.** Българската монархия през средните векове. С., 2003.
- Станилов, Ст.** Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). С., 2006.

- Станчев, Ст., Ст. Иванов.** Некрополът до Нови Пазар. С., 1958.
- Сташенков, Д. А.** Об етнокультурных связях населения именьковской культуры. – Славяноведение, 2006, 2, с. 20–30.
- Степанов, Цв.** Авитохол – историческа личност или митологема? – Български векове, 1999, 1, с. 54–64.
- Степанов, Цв.** Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII–ср. на IX в.). С., 1999.
- Степанов, Цв.** Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. С., 2000.
- Степанов, Цв.** Защо великите боили са били шест на брой. (Още един ирански елемент в българската държавност?). – Български векове, 2002, 4, с. 6–12.
- Степанов, Цв.** Цивилизационно равнище на българите до X век: другите за нас и ние за себе си. – В: История на българите. Изкривявания и фалшификации. С., 2002, с. 23–38.
- Степанов, Цв.** Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие. – В: Българи и хазари през Ранното средновековие. С., 2003, с. 219–232.
- Степанов, Цв.** Светът на средновековните българи. Между реалното и въображаемото. С., 2003.
- Степанов, Цв.** Българите от най-древни времена до втората половина на VII век. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI в. С., 2003, с. 11–94.
- Степанов, Цв.** Българите и степната империя през Ранното средновековие. Проблемът за Другите. С., 2005.
- Степанов, Цв.** Търговия и зависимост: между историческите факти и историческата памет за българо-хазарските отношения (IX–X в.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70 – годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 535–542.
- Степанов, Цв.** Мадара и скалният релеф (по повод на стари и нови ракурси към проблема). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 44–52.
- Стоянов, В.** Евразийският свят до появата на тюрките. – Историческо бъдеще, 2003, 1–2, с. 3–45.
- Стоянов, В.** Евразийският свят до появата на тюрките (продължение). – Историческо бъдеще, 2004 1–2, с. 3–46.

- Стоянов, В.** Между Иран, Туран и Древния Изток в търсене на българския етногенезис. – В: *Civitas Divino-Humana*. В чест на професор Г. Бакалов. С., 2004, с. 485–499.
- Стоянов, В.** Куманология. Опити за реконструкция. С., 2006.
- Стоянов, Ю.** Другият Бог. Дуалистичните религии от Античността до катарската ерес. С., 2006.
- Сухарева, О. А.** Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков. – В: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975, с. 5–93.
- Сухобоков, О. В.** Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). – *Восточноевропейский археологический журнал*, 3(4), май-июнь, 2000, (www.archaeology.kiev.ua/journal/030500/suhobokov.htm).
- Сухобоков, О. В.** Тюркомовні народи в історії населення лівобережноріччя провської лісостепової України археологічний аспект). – В: *Хазарский альманах*. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 160–175.
- Сухобоков, О. В., Г. А. Вознесенская, В. В. Приймак.** Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. – В: *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, 1989, с. 92–105.
- Татищев, В. Н.** *История Российская*. Т. 2. М.-Л., 1963.
- Теофилов, Т.** Божествени митове и легенди, отразени в произведенията на старобългарското изкуство. – В: *Studia protobulgarica et medievala europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, с. 371–376.
- Тимощук, Б. А.** *Восточные славяне: от общины к городам*. М., 1995.
- Тойнби, А.** Изследване на историята. Т. 1. Възникване, развитие, разпадане и разлагане на цивилизацията. С., 2001.
- Толочко, П. П.** *Древнерусский феодальный город*. Киев, 1989.
- Толочко, П. П.** *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев, 1999.
- Толстов, С. П.** Новогодний праздник „Каландас“ у хорезмийских христиан начала XI века. – *СЭ*, 1946, 2, с. 87–108.
- Толстов, С. П.** Города гузов. – *СЭ*, 1947, 3, с. 55–102.
- Толстов, С. П.** Из предистории Руси. – *СЭ*, 1947, 6–7, с. 39–59.
- Толстов, С. П.** *Древний Хорезм*. М., 1948.
- Толстов, С. П.** По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1948.
- Тортика, А. А.** Преодоление водных преград кочевыми народами Евразии I–II тыс. н.э. – *Вісник Харківського державного університету*. № 441: *Історія*. Вип. 31. Харків, 1999, с. 32–44.

- Тортика, А. А.** Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья – Придонецья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 140–150.
- Тортика, А. А.** „Климаты“ Константина Багрянородного и Северо-Западная Хазария: проблема локализации и идентификации. – В: VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ 4–5 червня 2003 р. Київ, 2003, с. 139–141.
- Тортика, А. А.** Река „Буртас“ средневековых восточных авторов: проблема локализации и идентификации. – В: Хазарский альманах. Т. 3. Киев-Харьков, 2004, с. 176–183.
- Тортика, А. А.** Доно-Донецкий торговый путь и славяне Днепровского левобережья: истографические традиции и реальность. – Східний світ, 2006, 3, с. 29–37.
- Тортика, А. А.** Особенности этносоциальной организации алано-болгарского населения Подонья-Придонецья в хазарское время (VIII–X вв.). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 333–353.
- Тортика, А. А., В. К. Михеев.** „Иудео-хазарский“ период истории Хазарско-го каганата: к продолжению критического анализа концепции Л. Н. Гумилева. – В: Хазарский альманах. Т. 2. М., 2004, с. 109–116.
- Тортика, А. А.** Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков, 2006.
- Тот, Т. А., Фирштейн, Б. В.** Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1970.
- Трофимова, Т. А.** Изображения эфталитских правителей на монетах и обычай искусственной деформации черепа у населения Средней Азии в древности. – В: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 179–189.
- Тънкова-Заимова, В.** Българи и селджуки в Мала Азия след XI век. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. С., 2003, с. 46–55.
- Фавие, Жан.** Карл Велики. С., 2002.
- Фахрутдинов, Р. Г.** Об имени и титуле правителя Волжской Булгарии. – Советская тюркология, 1979, 2, с. 63–71.
- Фахрутдинов, Р. Г.** Очерки по истории Волжской Булгарии. М., 1984.
- Федоров, А. Я., Г. С. Федоров.** Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978.

- Фехер, Г.** Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. С., 1997.
- Фехнер, М. В.** Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей. До середины XIII в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 46–54.
- Фехнер, М. В.** Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе. – СА, 1982, 2, с. 57–70.
- Флеров, В. С.** Распространение лощеной керамики на территории Салтово-Маяцкой культуры. – В: Плиска-Преслав. Т. 2. С., 1981, с. 170–181.
- Флеров, В. С.** Обряд обезвреживания погребенных у праболгар (предварительное сообщение). – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. С., 1989, с. 177–186.
- Флеров, В. С.** Правобережное цимлянское (деснобрежно цимлянско) городище по раскопкам 1987–1988, 1990 гг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 160–168.
- Флеров, В. С.** Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993.
- Флеров, В. С.** Правобережная Цимлянская крепость (проблемы планиграфии и стратиграфии). – РА, 1996, 1, с. 100–113.
- Флеров, В. С.** Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996.
- Флеров, В. С.** „Семикаракоры“ – крепость Хазарского каганата на Нижнем Дону. – РА, 2001, 2, с. 56–70.
- Флеров, В. С.** Крепости Хазарии в долине Нижнего Дона (этюд к теме фортификации). – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 151–168.
- Флеров, В. С.** „Города“ Хазарии. Что это такое? – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 4–1. С., 2007, с. 53–75.
- Флеров, В. С., Ю. А. Краснов.** В.К. Михеев. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, Вища школа, 1985. 147 с. – СА, 1989, 1, с. 279–285.
- Флеров, В. С., В. Е. Флерова.** Иудаизм в степной и лесостепной Хазарии: проблема идентификации археологических источников. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 185–206.
- Флерова, В. Е.** (Нахапетян, В. Е). Образ мира в изобразительном искусстве Хазарии. – СА, 1994, 4, с. 107–118.
- Флерова, В. Е.** Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Иерусалим-Москва, 2001.

- Флерова, В. Е.** Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? – РА, 2001, 2, с. 71–82.
- Флерова, В. Е.** Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 169–188.
- Флерова, В. Е.** Хазарские миниатюры. – Проблемы на изкуството, 3, 2007, с. 20–25.
- Фол, А.** История на българските земи в древността. С., 1997.
- Фол, А.** Древната култура на Югоизточна Европа. С., 1998.
- Фонякова, Н. А.** Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. – СА, 1986, 3, с. 36–46.
- Фонякова, Н. А.** История изучения художественного металла племен Юго-Восточной Европы второй половины VIII–начала X вв. – В: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 189–201.
- Фонякова, Н. А.** Изображение одного забытого обычая на хазарском сосуде из Коцкого городка. – Проблемы на изкуството, 2003, 4, с. 45–48.
- Фонякова, Н. А.** Хазарское серебро (традиции и инновации). – Проблемы на изкуството, 2007, 3, с. 32–37.
- Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 2006.
- Хазанов, А. М.** Материнский род у сарматов. – ВДИ, 1970, 2, с. 138–148.
- Хазанов, А. М.** Очерки военного дела сарматов. М., 1971.
- Хазанов, А. М.** Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., 1975.
- Халиков, А. Х.** История изучения Билярского городища и его историческая топография. – В: Исследования Великого города. М., 1976, с. 5–56.
- Ходжайов, Т. К.** Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья (Антропологические исследования). Ташкент, 1987.
- Христоматия по история на България.** Т. 1. Ранно средновековие VII–XII в. С., 1978.
- Хынку, И. Г., И. А. Рафалович.** Славяне и тюрко-болгары в VI–X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. – В: Славяните и Средиземноморския свят VI–IX в. С., 1973, с. 161–182.
- Цукерман, К.** Хазары и Византия: первые контакты. – Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. Вып. 8. Симферополь, 2001, с. 312–333.

- Чвыр, Л. А.** Туркестанцы: уйгуры Синьцзяна и народы Средней Азии в этнокультурном отношении. – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 432–447.
- Чекин, Л. С.** Самарха, город Хазарии. – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 346–371.
- Чобанов, Т.** Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. С., 2006.
- Чобанов, Т.** Свещените дворци на българските канове. С., 2008.
- Шевченко, Н. Ф.** „Сарматские жрицы“, или еще раз к вопросу о материнском роде у сарматов. – ВДИ, 2006, 1, с. 141–154.
- Шелов, Д. Б.** Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II–III вв. н.э. по данным танаисской ономастики. – ВДИ, 1974, 1, с. 80–93.
- Шепард, Д., С. Франклин.** Начало Руси 750–1200. СПб., 2000.
- Шервашидзе, И. Н.** Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. – Вопросы языкознания, 1990, 3, с. 81–91.
- Шиваров, Н.** Законът на пророк Самуил за царската институция. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 31–38.
- Шкода, В. Г.** Генезис согдийской культовой архитектуры. – В: Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001, с. 448–461.
- Шнирельман, В. А.** „Свирепые хазары“ и российские писатели: история взаимоотношений (заметки о „народном хазароведении“). – В: Евреи и славяне. Т. 16. Хазары. Москва-Иерусалим, 2005, с. 288–309.
- Шнирельман, В. А.** Лев Гумилев: от „пассионарного напряжения“ до „несовместимости культур“. – ЭО, 2006, 3, с. 8–21.
- Шушарин, В. П.** Русско-венгерские отношения в IX в. – В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, с. 131–179.
- Юхас, П.** Тюрко-българи и маджари. С., 1985.
- Яблонский, Л. Т.** Еще раз к формированию расы среднеазиатского междуречья (в свете новых палеоантропологических материалов из Приаралья). – В: Антропологические и этнографические сведения о населении Средней Азии. М., 2000, с. 5–21.
- Якобсон, А. Л.** Крым в средние века. М., 1973.
- Яценко, С. А.** Эпический сюжет ираноязычных кочевников в древностях степной Евразии. – ВДИ, 2000, 4, с. 86–103.

- Arzhantseva, I. A.** The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 59–73.
- Balint, C.** Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 35 (2–3). 1981, pp. 397–422.
- Barfield, Th.** Steppe Empires, China, and the Silk Route: Nomads as a Force in International Trade and Politics. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 234–249.
- Barfield, Th.** The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. – In: Empires. Perspectives from Archaeology and History. Cambridge, 2001, pp. 10–41.
- Claessen, Henry J. M.** Changing Legitimacy. – In: State Formation and Political Legitimacy. New Brunswick, NJ, 1988, pp. 23–44.
- Cohen, R.** State Origins: A Reappraisal. – In: The Early State. The Hague-Paris-New York, 1978, pp. 31–75.
- Cohen, R.** Introduction. – In: State Formation and Political Legitimacy. New Brunswick, NJ, 1988, pp. 1–21.
- Di Cosmo, N.** Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History. – The Journal of Asian Studies, 53 (1994), pp. 1092–1126.
- Di Cosmo, N.** State Formation and Periodization in Inner Asian History. – Journal of World History, 10:1 (Spring 1999), pp. 1–40 (www.learner.org/courses/worldhistory/support/reading_11_3.pdf).
- Di Cosmo, N.** Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge, 2004.
- Dunlop, D. M.** The History of the Jewish Khazars. New York, 1967.
- Earle, T. K.** Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective. – Annual Review of Anthropology, 1987, 16, pp. 279–308.
- Erdélyi, I.** Introduction: Nomads and Semi-Nomads. – In: Archaeological Expeditions in Mongolia. Budapest, 2000, pp. 1–10.
- Frye, R. N., B. A. Litvinsky.** The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia. – In: History of Humanity. Vol. 3. Paris, 1996, pp. 466–468.
- Ghal'e Khani, G., P. Ghasemi, Sh. Razmjooee.** Immortals in Ancient Iranian Myths (www.transoxiana.org/12/ghasemi_khani-iranian_immortals.php).
- Gil, Moshe.** The Rādhānite Merchants and the Land of Rādhān. – Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1974, Vol. XVII, 3, pp. 299–328.
- Golden, P. B.** Khazar Studies. Vol. I. Budapest, 1980.

- Golden, P. B.** Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs. Hampshire-Burlington, 2003.
- Golden, P. B.** Turks and Iranians: An historical sketch. – In: Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects. Harrasowitz Verlag – Wiesbaden, 2006, pp. 17–38.
- Golden, P. B.** The Conversion of the Khazars to Judaism. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 123–162.
- Györffy, G.** Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XLVII (1–2), 1994, pp. 87–104.
- Harmatta, J.** The Golden Bow of the Huns. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1951, 1, pp. 107–149.
- Howard-Johnston, J.** Byzantine Sources for Khazar History. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 163–193.
- Jones, L. G.** Dreams and Visions: A Comparative Analysis of Spiritual Gifts in Medieval Christian and Muslim Conversion Narratives. – In: Medieval Cultures in Contact. New York, 2003, pp. 105–137.
- Khazanov, A. M.** Some Theoretical Problems of the Study of the Early State. – In: The Early State. The Hague-Paris-New York, 1978, pp. 77–92.
- Khazanov, A. M.** Nomads and the Outside World. Second Edition. Madison, Wisconsin, 1994.
- Khazanov, A. M.** Nomads in the History of the Sedentary World. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 1–23.
- Klyashtorny, S. G.** The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XLVII (3), 1994, pp. 445–447.
- Kovalev, R. K.** Commerce and Caravan Routes along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries). Part I: The Western Sector. – AEMAE, 14, 2005, pp. 55–105.
- Kovalev, R. K.** Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. – In: East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages. The University of Michigan Press, 2005, pp. 220–251.
- Maenhcen-Helfen, J. O.** The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. Berkeley, Los Angeles-London, 1973.
- Masao, M.** The T’u-chüeh Concept of Sovereign. – Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture. T. 41. Tokyo, 1981, pp. 47–75.

- Minorsky, V.** Hudud al-‘Alam. The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D. London, 1937 (<http://www.kroraina.com/hudud/index.html>).
- Noonan, T. S.** Monetary Circulation in Early Medieval Rus’. A Study of Volga Bulgar Dirham Finds. – Russian History/Histoire Russ, 7, pt. 3 (1980), pp. 294–311.
- Noonan, T. S.** Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: The Numismatic Perspective. – AEMAE, 5, 1985 (1987), pp. 243–258.
- Noonan, T. S.** Scandinavian-Russian-Islamic trade in the ninth century. – In: A Wosinsky Mor Muzeum Evkönyve/ Jahrbuch des Wosinsky-Mor-Museums, XV, 1990, pp. 53–63.
- Noonan, T. S.** When did Rūs/Rus’ Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? – AEMAE, VII, 1987–1991, pp. 213–219.
- Noonan, T. S.** Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. – Harvard Ukrainian Studies, 16, 1992, pp. 237–253.
- Noonan, T. S.** The Vikings in the East: Coins and Commerce. – Birka Studies (3), Stockholm, 1994, pp. 215–236.
- Noonan, T. S.** The Khazar Economy. – AEMAE, 9 (1995–1997), pp. 253–318.
- Noonan, T. S.** European Russia c. 500–1050. – In: The New Cambridge Medieval History. Vol. III, 1999, pp. 487–513.
- Noonan, T. S.** The Impact of the Islamic Trade upon Urbanization in the Rus’ Lands: The Tenth and Early Eleventh Centuries. – In: Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. Actes du Colloque International tenu au Collège de France en octobre 1997. Paris, 2000, pp. 379–393.
- Noonan, T. S.** Coins, Trade and the Origins of Ninth Century Rus’ Towns. – In: XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten-Proceedings-Actes II. Berlin, 2000, pp. 934–942.
- Noonan, T. S.** The Khazar Qaganate and its Impact on the Early Rus’ State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev. – In: Nomads in the Sedentary World. Richmond, 2001, pp. 76–102.
- Noonan, T. S.** Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 207–244.
- Pritsak, O.** The Origin of Rus’. Cambridge, Massachusetts, 1981.
- Pritsak, O.** Studies in Medieval Eurasian History. London, 1981.
- Shapira, D.** Bulgar-Khazar Rivalry: Njnts on Etnical Historio-Psychology (Judaeo-Turkica VII) – In: Хазарский альманах. Т. 1. Харьков, 2002, с. 214–224.

- Shapira, D.** Judaization of Central Asian Traditions as Reflected in the So-Called Jewish-Khazar Correspondence, with Two Excurses: A. Judah Halevy's Quotations; B. Eldâd ha-Dânî (Judaeo-Turkica VI) with An Addendum. – In: Jews and Slavs. Vol. 16. Khazars. Gesharim/ Jerusalem, 2005, pp. 503–521.
- Shapira, D.** Irano-Slavica. Notes for Iranian, Slavic, Eastern-European („Russian“), Germanic, Turkic and Khazar Studies. – AEMAe, 14, 2005, pp. 197–230.
- Shapira, D.** Iranian Sources on the Khazars. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 291–306.
- Shapira, D.** Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 307–352.
- Shirota, Sh.** The Chinese Chronicles of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts. – AEMAe, 14, 2005, pp. 231–261.
- Shnirelman, V. A.** The Story of a Euphemism: The Khazars in Russian Nationalist Literature. – In: The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Leiden-Boston, 2007, pp. 353–372.
- Spinei, V.** The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.
- Stepanov, Tsv.** Periphery as Universe. – Byzantinoslavica, T. 59 (1998), pp. 247–254.
- Stepanov, Tsv.** The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kinship in Bulgaria, AD 822–836. – Early Medieval Europe, 2001, 10 (1), pp. 1–19.
- Stepanov, Tsv.** Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries. – AEMAe, 2005, 14, pp. 263–279.
- Stepanov, Tsv.** From „Steppe“ to Christian Empire, and Back: Bulgaria between 800 and 1100. – In: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden-Boston, 2008, pp. 363–377.
- Zuckerman, C.** On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – Revue des Études Byzantines 53, 1995, pp. 238–250.

СЪКРАЩЕНИЯ

ВВ	– Византийский временник
ВДИ	– Вестник древней истории
Вестник ЛГУ	– Вестник Ленинградского государственного университета, Серия 2 – история, язык и литература
ВИ	– Вопросы истории
ГИБИ	– Гръцки извори за българската история
ДГТ СССР	– Древнейшие государства на территории СССР
ИБИД	– Известия на Българското историческо дружество
ИПр.	– Исторически преглед
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения института археологии АН СССР
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
СЭ	– Советская этнография
ЭО	– Этнографическое обозрение
АЕМАе	– Archivum Eurasiae Medii Aevi
ВНР	– Bulgarian Historical Review

Борис Живков

ХАЗАРИЯ ПРЕЗ ІХ И X ВЕК

Българска.
Първо издание

Художествено оформление *Жеко Алексиев*
Научен редактор *Цветелин Степанов*

Формат 70×100/16
Печатни коли 23.75

ISBN 978-954-617-105-4

